Laima Bucevičiūtė

LIETUVOS DIDŽIOJI KUNIGAIKŠTYSTĖ XV–XVI a.: VALSTYBĖS ERDVĖS IR JOS SIENŲ SAMPRATA

VYTAUTO DIDŽIOJO UNIVERSITETAS

Laima Bucevičiūtė

LIETUVOS DIDŽIOJI KUNIGAIKŠTYSTĖ XV–XVI a.: VALSTYBĖS ERDVĖS IR JOS SIENŲ SAMPRATA

Mokslo monografija

VYTAUTO DIDŽIOJO
UNIVERSITETAS

VERSUS AUREUS

2015

UDK 341.2(474.5)(091)
Bu-14

Rekomenduota spausdinti Vytauto Didžiojo universiteto Humanitarinių mokslų fakulteto tarybos posėdyje 2015 m. vasario 23 d. (protokolo išrašo Nr. 2)

Knyga parengta 2014 metų „Valstybės Nepriklausomybės stipendijos“ lėšomis

Recenzentai:
Prof. dr. Zigmantas Kiaupa (Vytauto Didžiojo universitetas)
Prof. dr. Rimvydas Petrauskas (Vilniaus universitetas)
Doc. dr. Edmundas Rimša (Lietuvos istorijos institutas)

ISBN 978-609-467-161-6 (spausdintas)
ISBN 978-9955-34-585-5 (spausdintas)
ISBN 978-609-467-162-3 (internetinis)
ISBN 978-9955-34-586-2 (internetinis)

© Laima Bucevičiūtė, 2015
© Vytauto Didžiojo universitetas, 2015
© „Versus aureus“ leidykla, 2015

Skiriu savo Tėvams –
Reginai ir Vaciui

Turinys

PRATARMĖ 9

ĮVADAS 12

1. TERITORIJA, SIENOS, ERDVĖ: 35

TEORINIS PROBLEMOS ASPEKTAS 35

1.1. Valstybės teritorija ir erdvė 35

1.2. Sienų kilmė ir tipologija 41

1.3. Pasienio paradigma 47

2. TERITORIJA, SIENOS, ERDVĖ: TERMINOLOGIJOS YPATYBĖS 53

2.1. Šaltinių kalba: terminų turinio specifika 53

2.2. Analogijų paieškos moderniųjų laikų sienų tyrimų terminijoje 62

3.LIETUVOS VALSTYBĖS ERDVĖ IR JOS RIBOS: MENTALINIS ASPEKTAS 69

3.1. Valstybės teritorijos ir sienų samprata kartografijoje 69

3.1.1. Žemėlapis, valstybės teritorija ir politinis autoritetas 69

3.1.2. Lietuvos teritorija ir sienos senuosiuose žemėlapiuose 77

3.2. LDK erdvės samprata valstybės teisiniuose dokumentuose 106

3.3. Lietuvos valstybės erdvės ir sienų tema naratyviniuose šaltiniuose 120

3.3.1. Valstybės teritorijos ir sienų samprata Viduramžių raštijoje 122

3.3.2. Valstybės teritorijos ir sienų samprata Renesanso autorių tekstuose 133

4.LIETUVOS VALSTYBĖS TERITORIJA IR SIENOS XV–XVI a. 159

4.1. LDK geografinis perimetras ir geopolitinė orientacija 159

4.2. Sienų nustatymo procedūros teisės požiūriu 165

4.3. LDK sienos su kaimynais šiaurėje ir vakaruose 177

4.3.1. Lietuvos siena su Livonija 178

4.3.2. Lietuvos siena su Vokiečių ordinu ir Prūsijos kunigaikštyste (nuo 1525 m.) 199

4.3.3. Lietuvos siena su Lenkija 216

4.4. Rytinės valstybės sienos 234

4.4.1. Lietuvos siena su Maskvos valstybe: sritinių kunigaikštysčių vaidmuo 237
4.4.2. Sienos linijos užuomazgos Lietuvos ir Maskvos pasienyje: kelių atvejų analizė 254
4.5. Lietuvos sienos pietuose: „stepės fenomenas“ 280
4.5.1. Kolonizacija ir pasienio pilys 281
4.5.2. Kaimynystė pietuose: gamta ir geografija kaip sienų sąlygos 287
4.6. Regioninis sienų nustatymo savitumas 299

IŠVADOS 309

ŠALTINIAI 317
1. Publikuoti šaltiniai 317
2. Kartografiniai šaltiniai 326

LITERATŪRA 327

SANTRUMPOS 347

ILIUSTRACIJŲ SĄRAŠAS 349

SUMMARY 355
The Grand Duchy of Lithuania in the 15th–16th centuries: the concept of state domain and its territorial boundaries 355

Asmenvardžiai 375

Vietovardžiai 387

PRATARMĖ

Istorijos studijas Vytauto Didžiojo universiteto ir Lietuvos istorijos instituto jungtinėje doktorantūroje pradėjau 2006 metų rudenį. Disertacijos mokslinio vadovo prof. dr. Zigmanto Kiaupos paakinta, pasiryžau tirti Lietuvos valstybės erdvės ir sienų sampratą bei jo kaitą. Pasiūlyta tyrimų idėja buvo įdomi, aktuali, ambicinga, tačiau kartu ir nepažįstama, sudėtinga, provokuojanti išbandyti įvairias analizės galimybes. Iki tolei tyrimų interesai buvo susiję su istorine kartografija ir geografija. Esu dėkinga doc. dr. Vyteniui Almonaičiui, atvėrusiam senųjų žemėlapių istorijos pasaulį. Pirmieji, dar studentiški bandymai rašyti kartografijos tematika buvo pratęsti doktorantūroje. Senųjų žemėlapių ir istorinės geografijos vaidmuo tiriant Lietuvos valstybės teritorijos ir jos erdvės temą tapo ypač svarbus. Abejones keičiant atradimo džiaugsmams ir atvirkščiai, po truputį skleidėsi ir ryškėjo supratimas apie Viduramžių ir Naujųjų laikų Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės erdvės ir teritorijos sampratą, sienų prigimtį ir jų suvokimo specifiką. Pasirinktas tyrimo modelis – realiai egzistavusių valstybės sienų ir jų suvokimo analizė – buvo vaisingas, jo dėka išsikristalizavo daugiaplanis Lietuvos valstybės sienų raidos vaizdinys. Mokslinių ieškojimų kelyje vis labiau aiškėjančius interpretacinius sprendimus įprasmino 2010 metų rudenį apginta daktaro disertacija.

Ši monografija parengta disertacijos pagrindu, tekstas pataisytas ir gerokai papildytas, o galimybė ją parengti atsirado 2014 metais laimėjus Valstybės Nepriklausomybės stipendiją. Jaučiu didelį poreikį padėkoti visiems, tiesiogiai ir netiesiogiai prisidėjusiems, kad ši knyga išeitų. Kolegų, draugų, bendradarbių ir pažįstamų, vienaip ar kitaip dalyvavusių mano gyvenime rengiant šią knygą, ratas yra be galo platus; nuogąstaudama pernelyg išplėsti pratarmę ir ką nors užmiršti paminėti, jiems visiems

kartu nuoširdžiai tariu ačiū, vildamasi, kad ir be asmeninės dedikacijos šie žmonės atpažins save ir išgirs jiems skirtus padėkos žodžius.

Mokslo kelyje mane lydėjo ir lydi nuolatinė profesoriaus Zigmanto Kiaupos parama, pokalbiai ir patarimai. Esu dėkinga už galimybę augti, bręsti ir tobulėti. Noriu padėkoti prof. dr. Rimvydui Petrauskui, prof. dr. Vaidai Kamuntavičienei, prof. dr. Ritai Reginai Trimonienei, doc. dr. Edmundui Rimšai, doc. dr. Ramunei Šmigelskytei-Stukienei, doc. dr. Vidmantui Daugirdui ir doc. dr. Rūsčiui Kamuntavičiui. Jų išsakytos dalykinės pastabos ir vertingos įžvalgos, komentarai, geranoriškai dalinti vertingi patarimai bei užsimezgusi mokslinė diskusija pagilino tiriamosios problemos suvokimą, neabejotinai pagelbėjo rengiant monografijos tekstą, leido ištaisyti netikslumus ir užbėgti už akių galimoms klaidoms, kurias, esu tikra, būčiau padariusi, jeigu ne atidus šį tyrimą vertinusių mokslininkų dėmesys. Dar kartą nuoširdžiai dėkoju prof. dr. Zigmantui Kiaupai, prof. dr. Rimvydui Petrauskui ir doc. dr. Edmundui Rimšai, maloniai sutikusiems tapti šios monografijos recenzentais.

Knygos rengimo istorija, jos radimosi aplinkybės galėjo būti ir kitokios, jeigu ne 2014 metais laimėta stipendija. Norėčiau padėkoti Valstybės Nepriklausomybės stipendijos skyrimo komisijai ir jos pirmininkui, prof. dr. Eugenijui Jovaišai už valstybės teritorijos ir erdvės temos aktualizavimą, išreikštą paramą tokiems tyrimams, suvokiant jų svarbą visuomenei. Šis laimėjimas buvo reikšmingas įvertinimas, solidus finansinis paskatinimas, kartu ir didelė atsakomybė, skatinusi siekti maksimalaus rezultato.

Nuoširdžią padėką skiriu ir Vytauto Didžiojo universiteto Istorijos katedros kolektyvui, kurio nare būdama, visada turėjau ir turiu galimybę mokytis bei semtis patirties iš savo Kolegų. Taigi ačiū mieliems Kolegoms už monografijos rankraščio įvertinimą, konstruktyvias pastabas ir pritarimą leidybai. Be kita ko, dėkoju Vytauto Didžiojo universiteto bibliotekos kolektyvui, kurio nare taip pat būdama, nuolat jaučiau daug palaikymo, pritarimo ir geranoriškumo. Nuoširdus ačiū Bibliotekos administracijai – Linai Bloveščiūnienei ir Noritai Zinkevičienei, supratingai žvelgiančioms į mano pastangas suderinti skirtingas veiklas. Atskirai noriu padėkoti savo bičiulei dr. Giedrei Sabaitytei už paramą, kritišką požiūrį, patarimus ir pagalbą.

Jai, kaip ir Dovilei Petrylaitei, esu dėkinga už šios monografijos santraukos vertimą į anglų kalbą. Dėkoju Vytauto Didžiojo universiteto bibliotekos Leidybos skyriui, taip pat „Versus aureus“ leidyklai ir ypač dr. Arturui Mickevičiui už dėmesį ir rūpestį, sklandžiai bei operatyviai organizuojant monografijos rengimo spaudai ir leidybos darbus. Be kita ko, ačiū profesoriams Zigmantui Kiaupai ir Egidijui Aleksandravičiui, rekomendavusiems šią monografiją leisti Vytauto Didžiojo universiteto leidinių serijoje „Libri Universitatis Vytauti Magni. Acta Humana“.

Kaip ir kiekvienas darbas, šis tekstas taip pat turi trūkumų, todėl naudodamasi proga iš anksto noriu atsiprašyti knygos skaitytojų už klaidas ir kitus galimus netikslumus, kuriuos, tikiu, žmogiška, bet nenusikalstama palikti. Daugelis įžvalgų yra interpretaciniai dalykai, todėl džiaugsiuos, jeigu ši knyga inspiruos naujas diskusijas ir tyrimus, provokuos ir skatins kitus tyrėjus toliau analizuoti čia paliestus klausimus ar pasiūlyti naujų sprendimo būdų.

Šią pratarmę norėčiau užbaigti padėka savo artimiesiems, kurie užima reikšmingą vietą mano gyvenime. Nuoširdžiai dėkoju savo Mamai ir Tėčiui, broliui Tomui su šeima už visokeriopą pagalbą, tikėjimą, paramą ir palaikymą, už tai, kad esu, už viską, kas buvo, yra ir bus svarbu.

Kaunas, 2015 metų sausis

Laima Bucevičiūtė

ĮVADAS

Problema. XV–XVI a. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (toliau – LDK) sienų, teritorijos ir erdvės istorija yra plati ir daugialypė tema, atsiverianti įvairios prigimties šaltinių terpėje. Struktūros požiūriu Lietuvos valstybės teritorija dalintina į branduolio ir periferines žemes, tai yra, į atskirus teritorinius segmentus, kurie laiko perspektyvoje išgyveno skirtingas valstybingumo apraiškas, kuriuose valstybės galios ryšys tarp branduolio ir periferijos buvo specifinis, valstybinė erdvė klostėsi nevienodu intensyvumu. Bendrą sieną su LDK turėjusios valstybės – Lenkija, Maskva, Livonijos ir Vokiečių ordinai, Moldova, totorių ordos, vėliau Osmanų imperija – regiono kultūros požiūriu siūlė ir konstravo skirtingą kaimynystės modelį, todėl rasti bendrą vardiklį, kuris charakterizuotų valstybės teritoriją ir jos sienas kaip visumą bei homogenišką darinį, greičiausiai neįmanoma. Tačiau bandymų žvelgti į vieną ar kitą šios problemos aspektą yra daug ir įvairių. LDK teritorija ir sienos nėra nauja tema istoriografijoje. Priešingai, paskiri Lietuvos valstybės teritorijos ir sienų klausimai ar jų grupės yra sulaukę deramo dėmesio. Valstybės teritorijos kaita analizuojama politinės istorijos aspektu vertinant karinių veiksmų įtaką, konkretūs sienų klausimai gvildenami istorinės geografijos kontekstuose, sprendžiamos sienų lokalizacijos problemos ir kt. Dažniausiai LDK sienų istorija analizuojama pasitelkus politinių santykių prizmę, į pirmą planą iškeliant centrinės, tai yra kunigaikščio, valdžios ir LDK priklausiusių žemių politinių santykių problematiką, įvardinant politinių sprendimų priežastis bei pasekmes, valdovų vykdytos politikos sisteminius įtrūkius ir, deja, už tyrimo ribų paliekant kitus ne mažiau svarbius klausimus. Tenka sutikti, jog politinis ar geopolitinis šių klausimų vertinimo fonas yra neatsiejama ir būtina tokio pobūdžio tyrimų dalis, tačiau įmanomas ir naujas požiūris ar neįprastų sąsajų su tyrimo kryptimis, tik iš dalies atveriančiomis politinių įvykių bei procesų kontekstus, paieškos.

Naujausi tyrimai, atskleidę visiškai kitokią valstybės erdvės ir sienų vertinimo perspektyvą, priklauso istorikui Tomui Čelkiui. 2008–2013 metais pasirodę šio autoriaus straipsniai[1] ir 2011 metais Vilniaus universitete apginta daktaro disertacija bei jos pagrindu 2014 metais pasirodžiusi mokslo monografija[2] pateikė visiškai naują Lietuvos valstybės teritorijos ir jos sienų sampratą. XXI a. istorikams, tyrinėjantiems valstybės teritorijos, sienų raidos problematiką, T. Čelkis pasiūlė naują metodologiją. Akivaizdu, kad jo inovatyvūs siūlymai lietuviškos istoriografijos diskurse reikšmingai įtakos būsimus atitinkamos tematikos tyrimus, leis tikėtis dar daugiau naujų ir galbūt netikėtų interpretacijų. Išanalizavęs LDK sienų su kaimyninėmis valstybėmis formavimosi procesą ir sampratą, tyrinėtojas įtikinamai atskleidė Lietuvos valstybės teritorializacijos procesą. Šio proceso tyrimas atsižvelgiant į sienų susidarymo intensyvumo bei stabilizacijos požymius leido istorikui pateikti vieną iš galimų Lietuvos valstybingumo raidos scenarijų. Be kita ko, T. Čelkio atliktas tyrimas gerokai pagilino ir istorinės geografijos mokslo vagą, kuri kiek akylesnio Lietuvos tyrėjų dėmesio XX a. nebuvo sulaukusi.

Šios monografijos autorės tyrimai, skirti Lietuvos valstybės teritorijos, erdvės ir sienų problemoms, vyko beveik tuo pačiu metu, kaip ir T. Čelkio. Egzistavusi tam tikra rizika „nepasidalinti“ tyrimo objekto skatino kūrybiškai žvelgti į tiriamąją problemą ir ieškoti originalių interpretacinių sprendimų. Ta pati tyrimo problema bei objekto erdvė neišvengiamai vertė ir skatino ne tik polemizuoti su T. Čelkio išsakytomis mintimis, bet ir

1 T. Čelkis, Nuo teritorinio ruožo prie linijos: sienų sampratos pokyčiai Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XIV–XVI amžiuje, *Lietuvos istorijos studijos*, 2008, t. 22, p. 58–73 (toliau – T. Čelkis, Nuo teritorinio ruožo prie linijos...); idem, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sienų sutartys ir delimitacijos procedūra XIV–XVI amžiuje, *Lietuvos istorijos studijos*, 2010, t. 25, p. 25–47 (toliau – T. Čelkis, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sienų sutartys…); idem, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorijos sienos „prie Juodosios jūros“ XV–XVI a., *Istorija*, 2011, t. 83, p. 3–13 (toliau – T. Čelkis, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorijos sienos „prie Juodosios jūros“…); idem, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sienų stepėse XIV–XVI amžiuje samprata, *Lietuvos istorijos studijos*, 2012, t. 30, p. 29–35; idem, Žemių ribų ženklinimas Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XV–XVI amžiuje, *Liaudies kultūra*, 2013, Nr. 4, p. 16–26; T. Čelkis, D. Antanavičius, 1545 metų Livonijos ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sienos patikrinimas: (Livonijos pareigūnų ataskaita), *Lietuvos istorijos studijos*, 2011, t. 27, p. 164–178 (toliau – T. Čelkis, D. Antanavičius, 1545 metų Livonijos ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sienos patikrinimas…).

2 T. Čelkis, *Valdžia ir erdvė: Didžiosios Kunigaikštystės teritorializacijos procesas XIV–XVI a.: daktaro disertacija: humanitariniai mokslai, istorija (05 H)*, Vilnius, 2011 (toliau – T. Čelkis, *Valdžia ir erdvė: Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorializacijos procesas XIV–XVI a.…*); idem, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorija: sienų samprata ir delimitaciniai procesai XIV–XVI amžiuje*, Vilnius, Vilniaus universiteto leidykla, 2014. Rengiant spaudai tekstą, daugiau T. Čelkio monografija pasinaudoti jau nespėta.

remtis siūlomomis įžvalgomis, jas pildyti, o ne ieškoti pateikiamos sienų sampratos argumentacijos skirtumų. Mokslinių interesų sankirtos anaiptol įtampos nesukūrė, priešingai – pozityviai įtakojo ir skatino nugludinti kiek įmanoma daugiau šios daugiabriaunės tyrimo problemos kampų.

Sprendimas svarstyti realiai egzistavusių valstybės sienų ir idėjiniame lygmenyje slypėjusio teritorijos suvokimo metmenis, politinių įvykių vertinimo nelaikant svarbiausia analizės ašimi, yra aktuali tyrimų kryptis ir viena iš galimų valstybės sienų ir teritorijos formavimosi tyrimo strategijų, kuri ir buvo pasirinkta. Šiuo atveju greta įprastų faktų tyrimo metodologinių prieigų dėmesys telkiamas į idėjų bei intelektinei istorijai artimą tyrimo objektą, tai yra nagrinėjama, kaip greta realiai egzistavusių sienų, jų nustatymo technikos ir technologijos, valstybės ribos egzistavo žmonių sąmonėje, kaip buvo suvokiamos valstybės sienos bei valstybės erdvė, ar tai buvo lygiagretūs procesai, ar jie buvo susiję genetiškai. Kokiomis priemonėmis erdviniai vaizdiniai buvo perteikiami bei įprasminami? Kitaip tariant, koks ryšys sieja (jeigu jisai apskritai yra) fiziniu pavidalu, kaip pakraščio zonas ar linijas, (ne)egzistuojančias sienas ir tų sienų suvokimą mentaliniame lygmenyje? Ar egzistuoja teritorijos, erdvės, jos ribų samprata mentaliniame valstybės žemėlapyje? Ar valstybės teritorijos modelio akceptavimas bei fizine prasme egzistuojančių sienų raida turi įtakos mentalinio žemėlapio formoms ir kontūrams? Koncepcijos ir problematikos atžvilgiu šios dvi skirtingos plotmės arba tyrimo lygmenys – realiai egzistuojančios sienos ir jų mentalinis suvokimas – ir suformavo šio darbo rėmus. Taigi, viena vertus, darbo tema, regis, byloja apie šaltinių tekstologine analize paremtą sintetinį tyrimo pobūdį, pretenzijas į apibendrinančią visų valstybės sienų ir jų pagrindu sukurtos valstybės erdvės analizę. Tačiau kita vertus, mentalinio ir geopolitinio valstybės erdvės ir jos sienų tyrimo persidengimas, siekiant nustatyti, kur ir kiek šiedu klodai susiliečia, konceptualumo ir problematikos atžvilgiu leidžia tikėtis pateikti dar vieną naują ir vaisingą XV–XVI a. Lietuvos valstybės erdvės ir sienų istorijos interpretaciją.

Nagrinėjant valstybės teritorijos ir jos sienų susidarymo procesą ypač sunku apibrėžti chronologines problemos ribas. Dar daugiau, sienų

raidos analizė, valstybės erdvės suvokimas mentaliniame lygmenyje vertintini kaip procesai, kurių trukmė negali būti apibrėžiama ir ribojama konkrečiomis datomis. Be abejonės, XV–XVI a. Lietuvos valstybės sienų ir teritorijos raidos laikotarpis pasirinktas apgalvotai. Nors pirmosios žinios apie Lietuvos valstybės ir jos kaimynų delimitacinius susitarimus siekia XIV a. ir valstybės sienoms neišvengiamai būdinga intensyvesnė ar ne tokia intensyvi kaita, tačiau būtent 1422 metų Melno taikos pagrindu nusistovėjusi Lietuvos vakarinė siena, iš esmės nesikeitusi pusę tūkstantmečio, laikytina svarbiu orientyru valstybės teritorijos modelio formavimosi istorijoje. Jis ir buvo pasirinktas kaip tam tikras atskaitos taškas. XVI šimtmetis taip pat nesibaigia konkrečia data: vienais atvejais tyrimas sieks iki pat XVI a. pabaigos, kitais atvejais – tik iki šio amžiaus vidurio, juolab, kad XVI a. vidurį galima traktuoti kaip laiką, kai susidarė LDK vakarinės sienos ir susiformavo valstybės teritorinis modelis, kuris reiškė pasiektą „stabilesnių“ sienų fazę. Kadangi į tyrimo kontekstą sąmoningai neįtrauktos politinės sienų ir teritorijos raidos aplinkybės – jos vertinamos tik kaip analizuojamų klausimų fonas – be abejonės tikslinga tyrimą baigti Livonijos karo veiksmais ir Liublino unija, kai brendo regiono politinių jėgų persigrupavimas, ryškiai keitęs Vidurio Rytų Europos žemėlapio kontūrus.

Istoriografija. Šio tyrimo strategijai pasirinkti didelę reikšmę turėjo vienos naujesnių interpretacinių schemų lietuviškos istoriografijos diskurse. Tyrėjos Jūratės Kiaupienės formuluojama istorijos kraštovaizdžio samprata, kuri padeda kurti praeities įvykių ir procesų architektūrą, atsiremiant į istorinio laiko ir erdvės kategorijas, iš tiesų atskleidžia įtikinamą ir patrauklų istorijos įvykių horizontą, kuriame vienu metu galima matyti geopolitinės, geokultūrinės, mentalinės erdvės sąveiką bei jos pasekmes. 2009 metais pasirodžiusioje istorijos sintezėje J. Kiaupienės pristatomas politinės valstybės erdvės kūrimosi modelis, valstybės teritorijos ir jos ribų formavimosi metmenys, pernelyg nesistengiant gilintis į geografines valstybės sienų perimetro susidarymo bei kaitos aplinkybes, ir Rimvydo Petrausko dėmesys valdymo struktūros bei valstybės institucinių mechanizmų kūrimosi aplinkybėms, valdovo kaip suverenios politinės figūros

įtakai valstybės teritorinio modelio raidoje laikytina esminėmis istoriografinėmis įžvalgomis, padėjusiomis konstruoti šį pasakojimą[3].

Tyrimo objekto ir problemos požiūriu šiam darbui itin artimi, o vietomis – ir persidengiantys yra jau minėti Tomo Čelkio tyrimai, skirti Lietuvos valstybės teritorializacijos proceso analizei. Mokslinių straipsnių cikle šis istorikas detalizavo valstybės sienos, kaip teritorinio ruožo, virsmą linijine siena[4]. Jis taip pat rekonstravo delimitacinių sutarčių su Vokiečių ir Livonijos ordinais paruošimo teisinę bazę, nuosekliai įvertino sienų nustatymo etapiškumą, pagrindė sienų nustatymo procedūrinius veiksmus[5]. T. Čelkis gilinosi į LDK sienų „prie Juodosios jūros" problemą[6] bei kartu su istoriku Dariumi Antanavičiumi parengė išsamią šaltiniotyrinę publikaciją, skirtą XVI a. vidurio LDK ir Livonijos delimitacijai[7]. Ilgamečiai tyrimai, paremti gausia ir išsamia šaltiniotyrine analize, buvo dar labiau išplėtoti daktaro disertacijoje, kurioje ypač svarbus yra paskutinis, apibendrinamasis, darbo skyrius: jame lyginamuoju aspektu įvertinami LDK sienų su kaimyninėmis šalimis tyrimų rezultatai ir pateikiama išgryninta LDK teritorializacijos proceso samprata valstybės sienų raidos kontekste[8].

Tiriant mentalinius ir geopolitinius valstybės sienų sampratos pamatus ir jų persidengimą, aktualus ir vertingas Zenono Norkaus socioistorinių tyrimų ciklas, skirtas LDK imperiškumo prigimčiai nustatyti. LDK kaip imperijos suvokimas, jos sienų refleksija būtent imperijos kaip sociokultūrinio ir sociopolitinio organizmo tyrimo erdvėje buvo tam tikras lakmusas, sustiprinantis nuojautą, jog bandymas derinti mentalinį valstybės erdvės suvokimo diskursą ir geopolitines teritorijos vertinimo

3 *Lietuvos istorija,* t. 4: J. Kiaupienė, R. Petrauskas, Nauji horizontai: dinastija, visuomenė, valstybė. Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė 1386–1529 m., Vilnius, Baltos lankos, 2009, p. 21–22 (toliau – J. Kiaupienė, *Lietuvos istorija*, t. 4; R. Petrauskas, *Lietuvos istorija*, t. 4).

4 T. Čelkis, Nuo teritorinio ruožo prie linijos…, p. 58–73.

5 Idem, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sienų sutartys…, p. 25–47.

6 Idem, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorijos sienos „prie Juodosios jūros"…, p. 3–13.

7 T. Čelkis, D. Antanavičius, 1545 metų Livonijos ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sienos patikrinimas…, p. 164–178.

8 T. Čelkis, *Valdžia ir erdvė: Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorializacijos procesas XIV–XVI a.*…, p. 267–277.

schemas yra galimas[9]. Lietuvos valstybės teritorijos ir jos sienų istorijos raidą atspindintį darbą pateikė ir istorikė Ramunė Šmigelskytė-Stukienė. Ji iš esmės netiria problemos nauju aspektu, o tiesiog apibendrina minėtas naujausias sienų tyrimų interpretacijas, panaudodama jau anksčiau į tyrimo apyvartą įvestus faktografinius duomenis[10] ir primindama šios temos kontekstiniams aptarimams vertingus geografijos specialisto Stasio Vaitekūno Lietuvos valstybės teritorijos ir sienų raidos apibendrinimus[11].

Čia paminėti ir aptarti tyrimai sąmoningai buvo iškelti į nagrinėjamos temos istoriografijos avangardą ir laikomi svarbiausiais pasirinktos problemos ir koncepcijos požiūriu. Tačiau greta jų būtina skirti atitinkamą dėmesį išties gausiai ir įvairiakalbei Lietuvos valstybės teritorijos ir jos sienų temos istoriografijai, kurioje išryškėja skirtingi požiūrio kampai, įvairūs tyrimo prieigos būdai. Ne visa nagrinėjamo objekto istoriografija vienodai vertinga ir aktuali čia analizuojamiems klausimams, tačiau būtent joje sukaupta interpretacijų įvairovė, gausus faktografinis sluoksnis padėjo apsibrėžti šio darbo analizės lauką ir nustatyti tyrimo objekto ribas.

Tikslinga pasiremti Grzegorzo Błaszczyko darbu, skirtu LDK istorinės geografijos tyrimų būklei įvertinti. Autorius detaliai pristato Lietuvos valstybės sienoms skirtą istoriografinį kontekstą, tyrimų pozicijas klasifikuoja, remdamasis geografiniu principu[12]. Šis nagrinėjimo būdas taip pat bus taikomas istoriografijos apžvalgoje aptariant G. Błaszczyko išskirtą publikacijų sąrašą ir jį papildant. Būtina pabrėžti ir tai, kad išsamią šios temos

9 Z. Norkus, Ar Lietuvos Didžioji Kunigaikštija buvo imperija?, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos tradicija ir paveldo „dalybos“*, Vilnius, 2008, p. 240–244; idem, Apie antrąjį Kijevą, kurio taip ir nebuvo: Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė lyginamosios istorinės imperijų sociologijos ir tarptautinių santykių teorijos retrospektyvoje, *Politologija*, 2007, Nr. 1, p. 3–78; idem, Ar Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė buvo federacija?, *Lietuvos istorijos studijos*, 2008, t. 22, p. 9–38; idem, Kada senoji Lietuvos valstybė tapo imperija ir nustojo ja būti? Atsakymas į lietuvišką klausimą, naudojantis estišku metodu, *Lietuvos istorijos studijos*, 2009, t. 23, p. 35–68; naujausi tyrimai apibendrinti autoriaus monografijoje *Nepasiskelbusioji imperija: Lietuvos Didžioji Kunigaikštija lyginamosios istorinės imperijų sociologijos požiūriu*, Vilnius, Aidai, 2009. Šios monografijos recenzija: J. Kiaupienė, Naujas žvilgsnis į Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istoriją, *Lietuvos istorijos metraštis, 2009 / 1*, Vilnius, 2010, p. 127–134.

10 R. Šmigelskytė-Stukienė, Lietuvos valstybės teritorija ir sienos XIII–XVIII amžiuje, *Lietuvos sienos: tūkstantmečio istorija*, Vilnius, Baltos lankos, 2009, p. 8–25.

11 S. Vaitekūnas, *Lietuvos valstybės teritorijos ir sienų raida*, in: *Lietuvos sienų raida. Mokslo duomenys apie lietuvių tautą, jos valstybę ir sienas*, sud. A. Liekis, Mokslo Lietuva, 1997, t. 2, p. 184–199; idem, *Lietuvos teritorija ir gyventojai*, Vilnius, 1998, 14–17.

12 G. Błaszczyk, *Geografia historyczna Wielkiego Księstwa Litewskiego. Stan i perspektywy badań*, Poznań, 2007, s. 96–100.

tyrimų apžvalgą atliko T. Čelkis, todėl tam tikrais atvejais detaliau apžvelgti Lietuvos ir užsienio tyrimų kontekstą nėra aktualu[13].

Lietuvos ir Livonijos bei Lietuvos ir Vokiečių ordino, vėliau Prūsijos kunigaikštytės sienos vertinimo ir analizavimo kontekstai įvairiais rakursais plačiai aptarti vokiečių, lenkų bei lietuvių istoriografijoje. G. Błaszczykas mini Kurto Forstreuterio[14], Hanso Jürgeno Karpo[15], Zbysławo Wojtkowiako[16], Władysławo Pociechos[17], Januszo Małłeko[18], Zenono Ivinskio[19], Roko Varakausko[20] darbus kaip svarbiausią ir bazinę literatūrą LDK vakarinių ir šiaurinių sienų bei teritorijos raidos tyrimams. Iš tiesų šių autorių darbai, juose atskleistos įvykių detalės buvo svarbus ir reikšmingas faktografinis tyrimo pagrindas, leidęs konstruoti tyrimo interpretaciją. Be to, minėtinas Abdono Kłodzińskio darbas, skirtas Lietuvos ir Livonijos sienos situacijai Livonijos karo metu[21] bei Maritos Jakovlevos darbai Lietuvos ir jos šiaurinio kaimyno sienos raidai Naujaisiais laikais konceptualiai apibendrinti[22]. Vienas naujausių tyrimų, skirtų LDK ir Livonijos 1473 metų delimitacijai, priklauso lenkų istorikui Maciejui Dornai[23]. Savitą

13 T. Čelkis, *Valdžia ir erdvė: Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorializacijos procesas XIV–XVI a.…*, p. 16–25.

14 K. Forstreuter, Die Entwicklung der Grenze zwischen Preußen und Litauen seit 1422, *Altpreußische Forschungen*, 1941, Bd. 18, Heft 1, S. 50–70.

15 H. J. Karp, *Grenzen in Ostmitteleuropa während des Mittelalters*, Köln, 1972.

16 Z. Wojtkowiak, Północna granica Litwy w średniowieczu. „Limites inter Litvaniam et Livonia" z 1473, *Poznań – Wilnu. Studia historyków w roku tysiąclecia Państwa Litewskiego*, pod red. Z. Wojtkowiaka, Poznań, 2010, s. 213–270; idem, *Lithuania Transwilniensis saec. XIV–XVI: podziały Litwy północnej w późnym średniowieczu*, Poznań, 2005; idem, Delimitacja litewsko-kurlandzka z 1584 roku, *Lituano-Slavica Posnaniensia. Studia Historica*, 1989, t. 3, s. 270–276; idem, Dryświaty – rubież litewska w średniowieczu, *Lituano-Slavica Posnaniensia. Studia Historica*, 1985, t. 1, s. 115–139.

17 W. Pociecha, *Królowa Bona (1494–1557). Czasy i ludzie odrodzenia*, Poznań, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1958, t. 3.

18 J. Małłek, Granice państwowe, kościelne i administracyjne Prus Książęcych w XVI w., *Komunikaty Mazursko-Warmińskie*, 1966, Nr. 1, s. 131–139.

19 Z. Ivinskis, *Lietuvos istorija: iki Vytauto Didžiojo mirties*, Vilnius, Mokslas, 1991; idem, Kovos bruožai dėl Žemaičių ir jų sienų, *Athenaeum*, Kaunas, 1936, t. 6, p. 54–117; idem, Lietuvos valstybingumo išplėtimas slavų erdvėje, *Tautos praeitis*, 1962, t. 1, kn. 4, p. 501–502.

20 R. Varakauskas, *Lietuvos ir Livonijos santykiai XIII–XVI a.*, Vilnius, Mokslas, 1982; idem, Lietuvos ir Livonijos santykių po Pabaisko mūšio klausimu, *Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Istorija*, Vilnius, 1974, t. 14, p. 45–59.

21 A. Kłodziński, Stosunki Polski i Litwy z Inflantami przed zatargiem z r. 1556 / 7, *Kwartalnik historyczny*, R. 22, Lwów, 1908, s. 345–346.

22 M. Jakovleva, Granice Księstwa Kurlandzkiego w epoce nowożytnej. Wybrane zagadnienia, *Klio: czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym*, Toruń, 2008, Nr. 11, s. 29–40; eadem, Вопрос о границах в отношениях герцогства Курляндия и Великого Княжества Литовского в XVI–XVII вв., *Senosios Žiemgalos istorinis ir etnokultūrinis paveldas*, Vilnius, 2004, p. 103–105.

23 M. Dorna, Akt delimitacji litewsko–inflanckiej z 7 lipca 1473 roku, *Lituano-Slavica Posnaniensia*, 2013, t. 14, s. 87–102.

ir įdomų požiūrį į Kuršo sienos raidą XVI–XVIII a., remdamasi kartografine medžiaga, pateikė vokiečių istorikė Almut Bues[24].

Išskirtini Broniaus Dundulio tyrimai, atspindintys sienos su Vokiečių ordinu nustatymo sekos diplomatinę ir politinę pusę, arbitražinio teismo funkcijas, skirtas sienų klausimams spręsti. Autoriaus tyrimo objektas – Žemaitija, tačiau Žemaitijos šiaurinės ir vakarinės sienos kartu buvo ir valstybės sienos, todėl B. Dundulio darbai dėl tyrimo problemos faktografinės gausos itin vertingi ir nuoseklūs, gerokai praplėtę šio darbo interpretacines galimybes[25]. Karolis Buczekas istorinės geografijos požiūriu taip pat analizavo vakarinės LDK sienos su Prūsijos kunigaikštyste raidą, tačiau šio autoriaus įžvalgos sienos klausimu iš esmės atkartoja kitų tyrėjų mintis ir pastebėjimus[26]. Reinhardo Schneiderio straipsnyje instituciniu aspektu analizuojami Viduramžiais vykę sienų konfliktai, svarbiausius pavyzdžius pasitelkiant iš LDK ir Vokiečių ordino sutarčių, puikiai atskleidžiamos civilizacijų kontakto tarp LDK ir Ordino valstybių pasekmės ir jų pozityvi įtaka sienos, kaip teisinio valstybės instituto, raidai[27]. Greta šių, būtina paminėti istoriko Adamo Szwedos tyrimus, skirtus Vokiečių ordino ir LDK bei Lenkijos delimitacinių procedūrų analizei, išryškinant sienų nustatymo metodinę pusę[28].

Ne ką mažiau dėmesio yra sulaukusi Lietuvos ir Lenkijos sienos problematika. G. Błaszczykas svarbiausiais šios temos istoriografiniais orientyrais laiko Semiono Šolkovičiaus studiją, kurioje detaliai tiriama LDK ir Lenkijos

24 A. Bues, Ein Stück Wald tritt in die Geschichte oder vier Quadratkilometer bei Schoden, *Latvijas Arhīvi*, 2011, 3/4, lpp. 194–209.

25 B. Dundulis, Lietuvos konfliktas su Ordinu dėl Žemaitijos sienų ir imperatoriaus atstovo B. Makros misija Lietuvoje 1413 m., *Vilniaus valstybinio V. Kapsuko vardo universiteto mokslo darbai. Istorijos-filosofijos mokslų serija*, t. 5. Istorija, t. 1, 1958, p. 131–149; idem, Arbitražinis imperatoriaus Zigmanto sprendimas Žemaitijos ir Sūduvos klausimu 1420 m., *Vilniaus valstybinio V. Kapsuko vardo universiteto mokslo darbai,* t. 32. Istorija, t. 2, 1960, p. 127–150.

26 K. Buczek, Geograficzno–historyczne podstawy Prus Wschodnich, *Rozprawa z pracy zbiorowej „Dzieje Prus Wschodnich"*, Toruń, 1936, t. 27, rozdz. 1.

27 R. Schneider, Institutionen zur Regelung von Grenzkonflikten im Mittelalter, *Granice i pogranicze. Język i historia: materiały międzynarodowej konferencji naukowej Warszawa, 27–28 maja 1993 r.*, Warszawa, 1994, s. 125–132.

28 A. Szweda, Tryb i metody przeprowadzania delimitacji między Królestwem Polskim a państwem zakonu krzyżackiego w Prusach w XIV i XV wieku, *Pogranicza: przestrzeń kulturowa*, Olsztyn, 2007, s. 15–26; idem, Methoden der Schlichtung von Grenzstreitigkeiten zwischen Polen-Litauen und dem Deutschen Orden nach Abschluss des Friedens von Brześć im Jahre 1435. Am Beispiel des in Toruń und Nieszawa wirkenden Grenzgerichts, *Grenze und Grenzüberschreitung im Mittelalter* 11. *Symposium des Mediävistenverbandes vom 14. bis 17. März 2005 in Frankfurt an der Oder*, Berlin, 2007, S. 54–65.

siena, dėmesį koncentruojant į XVI a. vidurio sienos nustatymo ir tikslinimo veiksmus. Tiesa, autoriaus darbe pasitaiko ideologiškai angažuotų vertinimų, tačiau šiame darbe tokių niuansų buvo stengiamasi išvengti[29]. Svarbi ir vokiečių tyrinėtojo Gottholdo Rhode's nuomonė dėl Lenkijos sienos raidos, tačiau šio tyrimo chronologijai tai nebuvo itin aktualu, nes autoriaus dėmesys iš esmės sutelktas tik į XIV a. sienos susidarymą[30]. Oskaro Haleckio darbe, skirtame Lenkijos rytinės sienos raidos istorijai, šio darbo temai aktualiausia detali Voluinės ir Podolės, kaip teritorinių varžybų tarp Lenkijos ir LDK objekto, analizė[31]; be to, minėtinas ir Stanisławo Zajączkowskio šiai temai skirtas tyrimas[32]. XVI a. LDK ir Lenkijos sienos nustatymo metmenis administracinių struktūrų raidos fone trumpai pateikė ir apibūdino Janas Jakubowskis[33]. Ypač aktualus šiai temai Alinos Wilkiewicz-Wawrzyńczykowos atliktas Lenkijos ir Lietuvos XV–XVI a. pasienio ginčų tyrimas, padėjęs susikurti detalų ir išsamų LDK pasienio visuomenės vaizdą, įžvelgti egzistavusias ir neegzistavusias galimybes sienos linijai ir jos teisiniam reglamentavimui formuotis. Kita vertus, pastaroji autorė pernelyg ideologiškai vertina LDK ir Lenkijos sienos raidos procesą, sureikšmindama politinį konflikto pobūdį[34]. Dorotos Michaliuk Palenkės regionui skirti darbai svarbūs tyrimo kontekstui suvokti; jie padėjo įsigilinti į privačių valdų ribų formavimosi aplinkybes ir leido palyginti privačių bei valstybinių ribų raidos specifiką[35]. Józefo Maroszeko tyrimas taip pat atskleidžia įtikinamą ir argumentuotą Žygimanto Augusto valdymo laikų Lenkijos ir Lietuvos pasienio situaciją, čia egzistavusias peripetijas ir kurtus planus formuoti politiniais interesais paremtą sienos trajektoriją.

29 С .В. Шолкович, О границах польской короны и Великого княжества Литовско-Русского, in: *Памятники русской старины в западных губерниях*, издаваемые П. Н. Батюшковым, СПб., 1885, вып. VIII, Холмская Русь, с. 7–80.

30 G. Rhode, *Die Ostgrenze Polens. Politische Entwicklung. Kulturelle Bedeutung und geistige Auswirkung*, Köln – Graz, 1955, Bd. 1.

31 O. Halecki, *Polens Ostgrenze im Lichte der Geschichte Ostgaliziens, des Chelmer Landes und Podlachiens*, Perles, Wien, 1918.

32 S. Zajączkowski, Wołyń pod panowaniem Litwy, *Rocznik Wołyński*, t. II (równe), 1931, s. 1–25.

33 J. Jakubowski, Przykład zmienności granic administracyjnych na Litwie w w. XVI, *Ateneum Wileńskie*, 1935, Rocznik 10, s. 161–164.

34 A. Wilkiewicz-Wawrzyńczykowa, *Spory graniczne polsko-litewskie w XV–XVII w.,* Wilno, 1938 (Atspaudas iš: *Wiadomości Studium Historii Prawa Litewskiego* U. S. B., Wilno, 1938), s. 97–102.

35 D. Michaluk, *Ziemia mielnicka województwa podlaskiego w XVI–XVII wieku. Osadnictwo, własność ziemska i podziały kościelne*, Toruń, 2002; eadem, Памежныя спрэчки памиж Каронай і Вялікім Княствам Літоўскім у 16–17 стст. На прыкладзе Мельницкай и Берасцейскай земляў, Гістарычны альманах, 2001, т. 5, с. 23–53.

Šiame darbe nauja tai, kad Lietuvos ir Lenkijos siena vertinama kaip dvišalių politinių santykių objektas, pripažįstamas valstybių lygiateisiškumas[36].

LDK rytinės ir pietinės sienos problematikai rusų, ukrainiečių, baltarusių, lenkų autorių darbuose skiriama nevienodai dėmesio. Fundamentinėse Jano Natanson-Leskio studijose, skirtose Lietuvos ir Maskvos valstybių sienos raidai Jogailaičių valdymo epochoje bei Stepono Batoro valdymo metu, iš tiesų pateikiamas konceptualus sienos raidos vaizdas, akcentuojami svarbiausi politiniai ir geopolitiniai regiono veiksniai, lėmę vienokius ar kitokius tarpvalstybinius sprendimus[37]. Šios studijos laikytinos vienomis pamatinių, gvildenant LDK ir Maskvos sienos tapsmo istoriją. Verta paminėti ir rytinės sienos XVII a. vidurio situaciją pagal Polonuvkos taikos sąlygas atskleidžiantį Władysławo Godziszewskio darbą, kuriame daug istorinių ir geografinių sienos trajektorijos vertinimo detalių, pateikiamas konceptualus požiūris į valstybių teritorijos kaitą dėl regioninių veiksnių įtakos[38]. Józefo Wieczynskio darbe, skirtame Maskvos valstybės teritorijos ir sienų raidos ankstyvajam laikotarpiui, daugiau akcentuojami kultūros atžvilgiu aktualūs regiono veiksniai, lėmę Maskvos poreikį vienyti rusėnų žemes bei plėsti savo teritoriją Vakarų kryptimi[39]. Valentino Janino studija suteikė vertingos istorinio ir geografinio pobūdžio informacijos apie šiaurės rytinį LDK kaimyną – Didįjį Naugardą – ir jų kaimynystės principus bei pasienio kontaktus. Istorikas įtikinamai atskleidė XIII–XV a. Lietuvos ir Naugardo sienų bei pasienių sampratą[40]. Itin aktualios čia analizuojamai temai įžvalgos sietinos su baltarusių istoriko ir kartografo Viktoro Temuševo vardu. Reikšmingi autoriaus tyrimai skirti Ugros upei, kaip tam tikrai sociogeografinei ir psichologinei ribai, skyrusiai Lietuvos ir Maskvos valstybes, kurios arealas, kartu su Okos upės aukštupiu, laikytinas vienu „karščiausių“ taškų rytinės sienos geografijoje, masinusių abidvi valstybes

36 J. Maroszek, *Pogranicze Litwy i Korony w planach króla Zygmunta Augusta: z historii dziejów realizacji myśli monarszej między Niemnem a Narwią*, Białystok, 2000.

37 J. Natanson-Leski, *Dzieje granicy wschodniej Rzeczypospolitej: granica moskiewska w epoce Jagiellońskiej*. Część I, Lwów – Warszawa, 1922; idem, *Epoka Stefana Batorego w dziejach granicy wschodniej Rzeczypospolitej*, Warszawa, 1930.

38 W. Godziszewski, *Granica polsko-moskiewska wedle pokoju polanowskiego (wytyczona w latach 1634–1648)*, Kraków, 1935.

39 J. L. Wieczynski, *The Russian Frontier: The Impact of Borderlands upon the Course of Early Russian History*, Charlottesville, 1976.

40 В. Л. Янин, *Новгород и Литва: пограничные ситуации XIII–XV веков*, Москва, 1998.

ryžtis perstumti valstybių erdves dalijusią ribą. Daug vietos skiriama ir sritinių kunigaikščių faktoriui, turėjusiam įtakos rytinės sienos formavimosi aplinkybėms. Galima teigti, jog V. Temuševo darbai reprezentuoja naujausią šios temos baltarusiškos istoriografijos versiją, kurią galima laikyti istoriškai korektiška. Autorius pateikia daugiasluoksnį ir įvairiapusį LDK ir Maskvos sienos tapsmo vaizdą ir egzistavusių politiškai jautrių pasienio taškų žemėlapį; faktografinė šaltinių analizė bei istorinės geografijos metodologija leidžia sukurti objektyvią LDK ir Maskvos tarpvalstybinio dialogo interpretaciją. Svarbu paminėti ir šio autoriaus indėlį rengiant istorinius sienų, pasienio karų temoms skirtus žemėlapius[41]. Kiti baltarusių istorikai – Aleksandras Belas ir Vasilijus Voroninas – dėmesį skyrė dar vienos gamtinės ribos, dalijusios Lietuvą ir Rusią, tyrimams. Jų tyrimuose Biarezinos upė taip pat suvokiama kaip sociogeografinė ir psichologinė riba, skyrusi Lietuvos ir Maskvos valstybes[42]. Taip pat būtina išskirti rusų istoriko Michailo Kromo monografiją, skirtą XV–XVI a. Lietuvos ir Maskvos valstybių pasienio situacijai. Autorius atskleidė pasienio kunigaikštysčių svarbą sienos susidarymo procesui, didelį dėmesį skyrė pasienio miestams ir jų vaidmeniui, sprendžiant sienos nustatymo klausimus[43]. Olionos Rusinos tekstuose nagrinėjamas Severo ir Kijevo žemių formavimasis, jų integracija į LDK sudėtį, o vėliau – patekimas į Maskvos politinę

41 В. Н. Темушев, Феномен московско–литовского порубежья XV в., *Вялікае княства Літоўскае і яго суседзі ў XIV–XV стст.: сапернiцтва, супрацоўніцтва, урокі*, 2011, с. 199–206; idem, Река Угра – вековой страж московско–литовской границы, *Новая локальная история: пограничные реки и культура берегов. Материалы второй Международной Интернет-конференции. Ставрополь, 20 мая 2004 г.*, Ставрополь, 2004, с. 305–317; idem, Формирование *московско-литовской* границы в XV – начале XVI в., *Studia Historica Europae Orientalis. Исследования по истории Восточной Европы, Научный сборник*, Основан в 2008 году, Выпуск 1, Минск, Издательский центр БГУ, 2008, с. 56–76; idem, Сведения о московско-литовском пограничье в посольских книгах времени Ивана III, *Труды кафедры истории России с древнейших времен до XX века*, Санкт Петербург, 2006, с. 294–306; idem, К вопросу о московско-литовской границе XV в. (владения князей Крошинских), *Ruthenica*, 2007, № 6, с. 299–307; idem, К вопросу о московско-литовской границе XV в. (владения князей Крошинских), *Древняя Русь. Вопросы медиевистики,* 2005, № 3 (21), с. 102–103; idem, „Вайна пад час міру". Першая памежная вайна ВКЛ з Масквою (1486–1494), *Беларускі Гістарычны Агляд*, 2008, *т.* 15, с. 5–48; idem, *Гомельская земля в конце XV – первой половине XVI в. Территориальные трансформации в пограничном регионе, Квадрига, 2009*; idem*, На ўсходняй мяжы Вялікага Княства Літоўскага (сярэдзіна XIV – першая палова XVI ст.)*, Смаленск: Інбелкульт, 2014 (rengiant spaudai monografiją su pastaruoju autoriaus tekstu susipažinti jau nespėta).

42 А. Белы, Як разьмежаваць Літву ад Русі? *Arche Пачатак*, 2007, № 10, с. 128–145; В. Воронін, Рака Бярэзіна як мяжа поміж «Руссю» і «Літвой» (да гісторыі геаграфічных уяўленняў ва Ўсходняй Еўропе), *Беларускі Гістарычны Агляд*, т. 13, 2006, с. 177–197.

43 М. М. Кром, Меж Русью и Литвой. Западнорусские земли в системе русско литовских отношений конца XV – первой трети XVI в., Москва, Археографический центр, 1995. Atnaujintas ir papildytas leidimas: М. М. Кром, *Меж Русью и Литвой, Пограничные земли в системе русско–литовских отношений конца XV – первой трети XVI в.*, Издание второе, исправленное и дополненное, Москва, Объединенная редакция МВД России, 2010.

globą taip pat praplėtė tyrimo akiratį, suteikė vertingų žinių apie šiame regione egzistavusius sienos raidos scenarijus[44].

Vieni svarbiausių LDK sienų su pietiniais kaimynais, stepės faktoriaus tyrimų yra Michailo Gruševskio[45], Fiodoro Petrunio[46], Felikso Šabuldo[47], Michaelio Ždano[48], Bertoldo Spulerio[49], Andrzejaus Dziubińskio[50] ir kitų autorių darbai[51] bei naujausios ukrainiečių istoriko Boriso Čerkaso publikacijos[52]. Šių autorių darbuose dėmesys skiriamas pietinių teritorijų formavimosi, jų integracijos į LDK sudėtį klausimams, pasienio pilių funkcijų apibrėžimui bei vertinimui, totorių politinių santykių su regiono kaimynais aiškinimui, pietinės ribos gynybos sistemos organizavo temai. Tai padėjo užpildyti trūkstamas faktų nišas, gvildenant rytinės ir pietinės LDK sienos klausimą, papildė kitų autorių darbuose užčiuoptus tyrimo vektorius.

44 О. Русина, *Сіверська земля у складі Великого князіства Литовського*, Київ, [s. n.], 1998; eadem, *Студії з історії Києва та київської землі*, Київ, Ін-т історії України НАН України, 2005.

45 М. Грушевський, *Історія України-Руси,* Киів-Львів, 1907, т. 4; idem, Южнорусские господарские замки въ половине XVI века, *Историко-статистическій очеркъ, Университетския известія. Годъ тридцатый*, 1890, № 2.

46 Ф. Петрунь, Східня межа Великого Князівства Литовского в 30-х роках XV сторіччя, *Збірник Історично-філологічного відділу УАН. Ювілейний збірник на пошану акад. М. С. Грушевського*, Київ, 1928, № 76, Ч. I, с. 165–168; idem, Нове про татарську старовину Бозько-Дністрянського степу, *Східний світ*, 1928, № 6, с. 162–263; idem, Ханські ярлики на українські землі (До питання про татарську Україну), *Східний світ*, 1928, № 2, с. 172.

47 F. Šabuldo, „Semiono žmonės“: jų teritorija ir vaidmuo Krymo ir Lietuvos politiniuose santykiuose XV a. pabaigoje, *Lietuvos istorijos metraštis, 2010 / 1*, Vilnius, 2011, p. 5–21; Ф. Шабульдо, «Семеновы люди»: их территория и роль в политических отношениях между Крымом и Литвой на исходе XV века, *Ruthenica*, 2010, т. 9, с. 57–73; Ф. М. Шабульдо, *Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского*, Киев, 1987.

48 M. Ždan, Stosunki litewsko-tatarskie za czasów Witołda, w. Ks. Litwy, *Ateneum Wileńskie*, 1930, Rocznik 7, zesz. 3–4, s. 529–601.

49 B. Spuler, *Mittelalterliche Grenzen in Osteuropa. I. Die Grenze des Großfürstentums Litauen im Südosten gegen Türken und Tataren, Jahrbücher für Geschichte Osteuropas,* 1941, Heft 2 / 4, S. 152–170.

50 A. Dziubiński, *Stosunki dyplomatyczne Polsko-Tureckie w latach 1500–1572 w kontekście międzynarodowym*, Wrocław, 2005; idem, Polsko-Litewskie napady na Tureckie pograniczem Czarnomorskie w epoce dwu ostatnich Jagiellonów, *Kwartalnik Historyczny*, Warszawa, 1996, r. 103, zesz. 3, s. 53–86.

51 G. Veinstein. L'occupation ottomane d'Očakov et le problème de la frontière Lituano-Tatare 1538–1544, in: *Passé Turco-Tatare présent sovietique. Etudes offertes a Alexandre Bennigsen*, Louvain – Paris, 1986, p. 123–155; N. K. Ernst, *Die Beziehungen Moskaus zu den Tataren der Krym unter Ivan III und Vasilij III: 1474–1519*, [Berlin], 1911; J. Ochmański, Organizacja obrony w Wielkim Księstwie Litewskim przed napadami Tatarów Krymskich w XV–XVI wieku, *Studia i Materiały do Historyi Wojskowości*, Warszawa, 1960, t. 5. s. 349–398.

52 Б. Черкас, *Україна під час Стародубської війни 1534–1537 років, Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*, 2006, № 6, с. 214–226; idem, Служиві татари в обороні українських земель Великого князівства Литовського XV–XVI століть, *Надчорномор'я у IX ст. до н. е. – на початку XIX ст.: студії з історії та археології*, 2007, № 1, с. 144–148; idem, Ординська політика великого князівства Литовського в епоху Першого Литовського Статуту, *Pirmasis Lietuvos Statutas ir epocha: straipsnių rinkinys*, Vilnius, Vilniaus universiteto leidykla, 2005, p. 226–242; idem, Політичні відносини Великого князівства Литовського з Кримським ханатом у 1533–1540 рр., *Україна в Центрально–Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*, 2003, № 3, с. 117–128; idem, Українське козацтво у військово–політичних процесах Великого князівства Литовського (20–30-ті рр. XVI ст.)**,** *Істину встановлює суд історії. Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка*, Том 2: *Наукові студії,* Київ, Інститут історії України НАН України, 2004, с. 158–164.

Tiesiogiai pietinės ribos klausimas nėra nagrinėjamas, šiuo požiūriu istoriografijoje tarsi susiformavęs įžvalgų vakuumas ir tai suprantama: sudėtingas klausimas, ar apskritai šiame regione egzistavo kokia nors LDK ir totorių pasaulius skirianti riba, neleidžia imtis detalesnių apibendrinimų. Galima konstatuoti, kad lietuvių istoriografija, skirta LDK sienų su totorių ordomis, Moldova ir Osmanų imperija tyrimams, yra gana negausi, išskyrus jau minėtą naujausią istoriografinį proveržį, sietiną su T. Čelkio darbais[53]. Iš lietuvių autorių, skyrusių dėmesį šiai problematikai, minėtini iš esmės tik B. Dundulio ir Egidijaus Banionio tyrimai, kuriuose sureikšminama politinių procesų įtaka teritorijoms prie Juodosios jūros tarp Dniepro ir Dniestro upių[54].

Išskirtini ir apibendrinamojo pobūdžio darbai, kuriuose gvildenama ne atskirų Lietuvos valstybės sienų atkarpų istorija, o dėmesys telkiamas į jų vertinimą, valstybės teritorijos administracinių struktūrų, geografinio perimetro apibendrinimus, geopolitinę regiono įtaką. Tai Matvejaus Liubavskio[55], Oskaro Haleckio[56], B. Dundulio tyrimai[57], Liudwiko Kolankowskio darbas, kuriame daug dėmesio skiriama LDK sienų su Ordino valstybėmis bei Lenkija problematikai[58], Lietuvos istorijos sintezės, kuriose pateikiamas bendras geopolitinis įvykių ir procesų fonas, LDK sienų ir teritorijos kaitos tendencijos[59]. Paminėtinas Vidmanto Daugirdo tyrimas, skirtas Lietuvos teritorijos istorinei ir geografinei analizei, orientuojantis į administracinių teritorijos struktūrų tyrimą nuo seniausių laikų

53 Žr. 1, 6 išnašas.

54 B. Dundulis, *Lietuvos užsienio politika XVI a.,* Vilnius, 1971, p. 76–130; E. Banionis, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pasiuntinybių tarnyba XV–XVI amžiais*, Vilnius, Diemedis, 1998.

55 M. K. Любавский, *Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского статута*, Москва, 1892; idem, *Очерк истории Литовско–Русского государства до Люблинской унии включительно,* [*с приложеніем текста хартій, выданных великому княжеству Литовскому и его областям*], Москва, 1915*;* idem, *Историческая география России в связи с колонизацией: курс, читанный в Московском университете в 1908–9 акад. г.*, Москва, Типо-Литография, [1909]; idem, *Образование основной государственной территории великорусской народности,* Ленинград, Изд-во Академии наук СССР, 1929.

56 O. Halecki, Geografia polityczna ziem ruskich Polski i Litwy 1340–1569, *Sprawozdanie Tow. Nauk. Warsz.*, Wydz. 1 i 2, r. X, zesz. 2, 1917, s. 5–24.

57 B. Dundulis, *Lietuvos užsienio politika XVI a.*, Vilnius, Mintis, 1971.

58 L. Kolankowski, *Zygmunt August, wielki książę Litwy do roku 1548*, Lwów, 1913.

59 Z. Kiaupa, J. Kiaupienė, A. Kuncevičius, *Lietuvos istorija iki 1795 metų*, Vilnius, 1995 (1-asis leid.), Vilnius, 1998 (2-asis leid.), Vilnius, 2000 (3-asis leid.); Z. Kiaupa, *Lietuvos valstybės istorija*, Vilnius, Baltos lankos, 2004; E. Gudavičius, *Lietuvos istorija nuo seniausių laikų iki 1569*, Vilnius, 1999.

iki XX a. pabaigos[60]. Autorius išanalizavo Lietuvos teritorinio administracinio suskirstymo modelių įvairovę, pateikė jų tipologines charakteristikas, įvertino chronologinę raidą. Šiam darbui aktuali V. Daugirdo tyrimo dalis, skirta XV–XVI a. Lietuvos teritorijos administracinio modelio raidai. Svarbu išskirti ir tam tikrus sienų delimitacijos bei demarkacijos procedūrų LDK bei Lenkijoje aspektus analizavusių Edvardo Gudavičiaus[61] bei Ryszardo Kiersnowskio[62] tyrimus, kuriuose nagrinėjamas pats sienos ženklas, apibrėžiamos jo funkcijos. Pažintis su Dariuszo Kołodziejczyko tyrimu, skirtu rytinės Europos sienos koncepcijai, jos virsmui į linijinę sieną aptarti, taip pat naudinga ir aktuali, nepaisant to, jog tyrėjas dėmesį sutelkė į XVII šimtmečio problemas[63].

Šaltiniai. Skirtingi tyrimo lygmenys lėmė įvairialypę šaltinių bazę. Faktografinis monografijos sluoksnis paremtas skelbtų šaltinių analize. Dalis konkrečių dokumentų ne vieną kartą jau pasirodę mokslinėje apyvartoje. Tačiau naujas požiūris į jau publikuotas tarpvalstybines sutartis ir kitus dokumentus, jų tekstologinė analizė bei dėl jų poveikio radęsi nauji sienų ir teritorijos vertinimai leidžia tikėtis vaisingos informacijos konstruojant šią, skaitytojui teikiamą, interpretaciją.

Idėjiniam valstybės erdvės diskursui vertinti greičiausiai būtų galima rinktis daugybę skirtingų kelių, kurių kiekvienas reikalautų atitinkamo šaltinių pamato. Šioje monografijoje buvo pasirinkti trys galimi tyrimo sluoksniai ir jų pagrindu suformuota reprezentatyvių šaltinių bazė. Idėjinio valstybės teritorijos suvokimo bei jos sienų sampratos vertinimo buvo ieškoma pasitelkus XVI a. naratyvinių šaltinių kompleksą, XV–XVI a. kartografiją bei LDK teisinių dokumentų, skirtų visai jos teritorijai bei prijungtoms rusėnų žemėms, visumą. Galima ginčytis ir svarstyti, kodėl pasirinktos būtent tokios šaltinių grupės ir būtent toks tyrimo rakursas. Nesiimant diskutuoti ir spręsti apie visas galimas šio tyrimo prieigas, pastebėtina, jog

60 V. Daugirdas, *Lietuvos teritorinio administracinio susiskirstymo istorinė geografinė analizė*, Vilnius, 1997 [Vilniaus universitetas. Daktaro disertacija, Gamtos mokslai, geografija].

61 E. Gudavičius, *Žymenys ir ženklai Lietuvoje XII–XX a.*, Vilnius, 1980, p. 91–98.

62 R. Kiersnowski, *Znaki graniczne w Polsce średniowiecznej, Archeologia Polski*, Warszawa – Wrocław, 1960, t. 5, zesz. 2, s. 257–288.

63 D. Kołodziejczyk, *Od stanic kresowych do rogatek. Rozwòj pojęcia granicy linearnej w Europie Wschodniej, Barok. Historia – Literatura – Sztuka*, Warszawa, 1996, Pòłrocznik 3, Nr. 2 (6), s. 53–59.

svarbiausiu kriterijumi renkantis šaltinius tapo juose atspindimas santykis su visos valstybės teritorija, fiksuojamų mentalinio pobūdžio įžvalgų transliavimo pobūdis: kam skirtas šaltinis, kokia dalis valstybės suvokimo jame atsispindi. Epistolinis žanras taip pat puikiai tiktų idėjinių valstybingumo klausimų svarstymui, tačiau buvo pasirinkti tie šaltiniai, kurių adresatu galima laikyti ne konkretų asmenį, bet visuomenę ir valstybę. XVI a. antrojoje pusėje LDK vykę treji valdovų rinkimai ir juos lydėję tarpuvaldžiai turėjo nemenką įtaką visuomenės savimonei. Neatsitiktinai būtent šiuo laikotarpiu pastebimas politinės literatūros kūrimo pagyvėjimas. Trapi valstybingumo būsena neabejotinai žadino patriotinius jausmus ir skatino kurti bei siūlyti savus valstybės valdžios modelius. Kaip tyrimo metodologinį pagrindą pasirinkus ne naratyvinių šaltinių komplekso tekstologinę analizę, o jų kaip epochos pažinimo dokumentų vertinimą, įmanu rasti užuominų apie Lietuvos valstybės geopolitinę tapatybę, jos erdvės vaizdinį. XVI a. ne tik Lietuvos, bet ir Lenkijos bei kitų kraštų intelektinis elitas sekė regiono geopolitinę situaciją, prognozavo ir geopolitiniu žvilgsniu matavo galimus valstybių tarpusavio santykių scenarijus. Šie politinio ir kultūrinio sąmoningumo vaizdiniai vienokiu ar kitokiu pavidalu atsispindėjo ir naratyviniuose tekstuose. Visų analizuotų tekstų nuodugnus pristatymas įvade itin išplėstų monografijos apimtį, todėl apsiribosime tik šaltinių žanrinių savybių trumpa charakteristika bei autorystės apžvalga.

Tyrimo bazę sudaro Viduramžių ir Renesanso autorių tekstai. Rinktasi tiek LDK bei Lenkijos erdvėje gyvenusių ir kūrusių asmenų literatūrinį palikimą, tiek Vakarų Europos poetų, istorikų, keliautojų, diplomatų paliktus tekstus apie Lietuvos valstybę bei jos erdvės supratimą. Į tyrimo akiratį pateko poetiniai, istoriografiniai, politiniai ir poleminiai kūriniai, taip pat keliautojų, diplomatų palikti atsiminimai. LDK geopolitinės tapatybės vizijos, jos erdvės suvokimo požymių buvo ieškoma Lietuvos metraštinėje tradicijoje[64]. Svarbus tyrimo pamatas – Viduramžių ir Renesanso lenkų ir lietuvių istorikų darbai. Taigi tema aktualizuota remiantis Bernardo Wapowskio (Bernard

64 *Полное собрание русских летописей: летописи белорусско-литовские,* Москва, 1980, т. 35 (toliau – ПСРЛ); *Lietuvos metraštis: Bychovco kronika*, Vilnius, 1971.

Wapowski, 1450–1535)[65], Motiejaus Miechoviečio (Maciej Miechowita, 1457–1523)[66], Martyno Bielskio (1495–1575)[67] Martyno Kromerio (1512–1589)[68], Joachimo Bielskio (apie 1550–1599)[69], italų autoriaus Alessandro Guagninio (1538–1614)[70] darbais. Problemos sprendimo paieškos buvo tęsiamos tiriant Motiejaus Stryjkowskio (Maciej Stryjkowski, apie 1547–apie 1590) ir jo sekėjų rašytinį palikimą[71]. Temai aktuali gausi Renesanso poetinė (Mikalojaus

65 *Dzieje Korony Polskiéj i Wielkiego Księstwa Litewskiego od roku 1380 do 1535*. Przez Bernarda z Rachtamowic Wapowskiego, ze świeżo odkrytego spółczesnego rękopismu, z języka łacińskiego na ojczysty przetłómaczył, przypisami objaśnił, poczet rzeczy i osób dodał Mikołaj Malinowski, Wilno, 1847, t. 1–3 (toliau – B. Wapowski, *Dzieje Korony Polskiéj i Wielkiego Księstwa Litewskiego*…); Kroniki Bernarda Wapowskiego z Radochoniec część ostatnia, czasy podługoszowskie obejmująca (1480–1535), *Scriptores Rerum Polonicarum,* t. 2, Kraków, 1874, (toliau – B. Wapowski, *Kroniki*…).

66 M. Miechovita, *Chronica Polonorum*, Kraków, 1521; Maciej z Miechowa, *Tractatus de duabus Sarmatijs Asiana, et Europiana et de contentis in eis. Impressum Cracovie opera et impensis providi viri domini Ioannis Haller, civis Cracoviensis. Anno Christi 17 supra millesimumquingentesimum. In vigilia omnium sanctorum*, Kraków, 1517 (toliau – Maciej z Miechowa, *Tractatus de duabus Sarmatijs Asiana*…).

67 M. Bielski, *Kronika Polska*, Warszawa 1832, [w:] *Zbiór Pisarzów Polskich.*

68 M. Kromer, *Polska czyli o położeniu, ludności, obyczajach, urzędach i sprawach publicznych Królestwa Polskiego księgi dwie*, Wilno, 1853 (toliau – M. Kromer, *Polska czyli o położeniu*…).

69 *Joachima Bielskiego Dalszy ciąg Kroniki polskiej zawierającéj dzieje od 1587 do 1598 r.: w rękopiśmie odkrył i do druku podał, oraz historyczno bibliograficzny opis żywota i prac Marcina ojca i Joachima syna Bielskich napisał i przyłączył F. M. Sobieszczański*, Warszawa, S. Orgelbrand, 1851 (toliau – *Joachima Bielskiego Dalszy ciąg Kroniki polskiej zawierającéj dzieje od 1587 do 1598 r.*).

70 A. Guagnini, *Kronika Sarmacyey Europskiey: W Ktorey Sie Zamyka krolestwo Polskie ze wszystkiemi Państwy, Xięstwy y Prowincyami swemi, tudzież też Wielkie Xięstwo Lithew., Ruskie, Pruskie, Zmudzkie, Inflantskie, Moskiewskie y część Tatarow*, Kraków, 1611 (toliau – A. Guagnini, *Kronika Sarmacyey Europskiey...*).

71 M. Stryjkowski, *Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkiej Rusi Macieja Stryjkowskiego. Wydanie nowe, będące dokładnem powtórzeniem wydania pierwotnego Króleweckiego z roku 1582, poprzedzone wiadomością o życiu i pismach Stryjkowskiego przed Mikołaja Malinowskiego, oraz rozprawą o latopiscach Ruskich przed Daniłowicza pomnożone przedrukiem dzieł pomniejszych Stryjkowskiego według pierwotnych wydań*, Warszawa, 1846, t. 1–2 (toliau – M. Stryjkowski, *Kronika Polska, Litewska, Żmódzka...*); idem, *Goniec cnoty, do prawych slachciczów, przed Matysa Strykowiusa uczyniony w którym są przykłady piękne spraw mężów zacnych, postępki sarmatów i królów Polskich, książąt litewskich i ich narodu sławnego wywód, i sprawy skuteczne z dawna w prochu zakryte, a od żadnego przedtym nie wydane, od początku ich aż do dzisiejszego z łaski Bożej króla Henrika*. W Krakowie. Drukowano u Macieja Wirzbięty typographa Jego Królewskiej miłości, 1574 (darbe naudojamasi šio kūrinio publikacija iš: *Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkiej Rusi Macieja Stryjkowskiego...*, Warszawa, 1846, t. 2, s. 467–563, toliau – M. Stryjkowski, *Goniec cnoty...*); idem, *O początkach, wywodach, dzielnościach, sprawach rycerskich i domowych sławnego narodu litewskiego, żemojdzkiego i ruskiego*, *przetym nigdy od żadnego ani kuszone, ani opisane, z natchnienia Bożego a uprejmie pilnego doświadczenia*, oprac. J. Radziszewska, Warszawa, 1978 (toliau – M. Stryjkowski, *O początkach...*); idem, *O wolnosci Korony Polskiey, y Wielkiego Xięstwa Litewskiego, a o srogim zniewoleniu inszych krolestw pod tyrańskim iarzmem Tureckim, o rokoszu ninieyszego tyrana Tureckiego Amurata, y wszystkich krolow domu Ottomanskiego, krotki a skuteczny wywod, tudziesz ktorymby sposobem ta zła moc pogańska ukrocona być mogła, Matysa Stryjkowskiego przestoga, w Konstantynopolu, według czasu istotnie gwoli oyczyznie napisana*, w Krakowie, 1575 (toliau – M. Stryjkowski, *O wolnosci Korony Polskiey...*); idem, *Genealogia albo krótkie opisanie Wielkich Książąt Litewskich i ich wielkich a mężnych spraw wojennych. Uczynione niegdyś przez Matysa Stryjkowskiego, a teraz odnowione i znowu na świat wydane: przez Samuela Dowgirda z Pogowia*, Poznań, 2004 [faksimilinis leidinys]; S. Daugirdas, *Genealogija, arba Trumpas didžiųjų Lietuvos kunigaikščių ir jų didžių bei narsių karo žygių aprašymas, kadaise Motiejaus Strijkovskio sukurtas, o dabar atnaujintas ir vėl išleistas Samuelio Daugirdo iš Pagaujo*, Vilnius, 2001. (Originalo tekstą parengė, iš lenkų kalbos vertė ir tekstologines pastabas parašė Regina Koženiauskienė. Įvadą bei komentarus parašė ir asmenvardžių rodyklę sudarė Kęstutis Gudmantas, redagavo S. Narbutas) (toliau – S. Daugirdas, *Genealogija...*).

Husoviano (apie 1475 ar 1485–po 1533)[72], Andriaus Rimšos (Andrej Rymsza, apie 1550–po 1595)[73], Jono Radvano (m. po 1592)[74], Elijaus Pilgrimovijaus (Eljasz Pelgrzymowski, 1564–1605)[75], poleminė ir publicistinė (Alberto Goštauto (m. 1539)[76], Augustino Rotundo (apie 1520–1582)[77], Mykolo Lietuvio (apie 1490–apie 1560)[78], biografinė (Pauliaus Oderborno (apie 1555–1604) kūryba, skirta Maskvos didžiajam kunigaikščiui Ivanui IV[79]) literatūra. Dar viena grupė naratyvinių šaltinių, kuriuose taip pat gausu Lietuvos valstybės erdvės suvokimo įspūdžių, yra įvairių Viduramžių ir Renesanso Vakarų Europos autorių – keliautojų, diplomatų, popiežiaus pasiuntinių ir kt. – palikti atsiminimai, reliacijos, kelionių įspūdžiai. Temą gerai reprezentuoja XV a. pradžioje Burgundijos riterio Ghilleberto de Lannoy (1386–1462) palikti atsiminimai[80]. Imperatoriaus Maksimilijono I diplomatas Sigismundas von Herbersteinas (1486–1566) du kartus vyko į Maskvą ir savo įspūdžius, kurie teikia svarbios informacijos ir apie Lietuvos valstybės erdvės supratimą, aprašė veikale „Maskvos įvykių komentarai“ (1549)[81]. Italų jėzuitas ir

72 M. Husovianas, *Giesmė apie stumbrą*, Vilnius, 1977. Naujausias faksimilinis leidinys, skirtas M. Husoviano kūrybai: M. Husovianas, *Raštai*, iš lotynų kalbos vertė B. Kazlauskas, S. Narbutas, E. Ulčinaitė, T. Veiteikis, Vilnius, 2007.

73 A. Rymsza, *Deketeros akroama, to jest Dziesięćroczna powieść wojennych spraw... Krzysztofa Radziwiłła...*, Wilno, 1585.

74 J. Radvanas, *Radviliada*, (parengė, įvadą, komentarus ir asmenų žodynėlį parašė Sigitas Narbutas; iš lotynų į lietuvių kalbą vertė S. Narbutas; iš lietuvių į anglų kalbą įvadą vertė S. Narbutas), Vilnius, 1997.

75 E. Pielgrzymowski, *Dialog slachcica Litewskiego o prawdziwy woyny Inflantskiej krola Jego M. Stephana świętej y drogej pamięci Pana naszego z księdzem Mokskiewskim od początku do konca krotko zebrany*, W Wilnie, 1594.

76 A. Goštautas, Vilniaus vaivada, Bonai Sforcai, Lenkijos karalienei, prieš kunigaikštį Konstantiną Ostrogiškį ir prieš Radvilus, *Senoji Lietuvos literatūra:* Šešioliktojo amžiaus raštija, Vilnius, 2002, kn. 5, p. 31–54.

77 A. Rotundas, Trumpa Lietuvos kunigaikščių istorija nuo italų atkeliavimo, vadovaujant P. Libonui arba, kaip jį Lietuvos istorija vadina, Palemonui, iki Jogailaičių; A. Rotundas, Lenko pasikalbėjimas su lietuviu, nukreiptas prieš gėdingą ir klaidinantį Stanislovo Ožechovskio rašinėjimą, kuriuo jis norėjo nekaltai apšmeižti garsiąją Lietuvos kunigaikštystę. Iš šio pasikalbėjimo kiekvienas galės lengvai suprasti, kas yra tikroji laisvė ir ar Lenkijos karalystė turėtų su Lietuvos Kunigaikštyste sudaryti uniją, *Senoji Lietuvos literatūra: Šešioliktojo amžiaus raštija,* Vilnius, 2000, kn. 5, p. 286–305.

78 Mykolas Lietuvis, *Apie totorių, lietuvių ir maskvėnų papročius*, Vilnius, 1966.

79 Ioannis Basilidis magni Moscoviae ducis vita, a Paullo Oderbornio tribus libris conscripta..., [Vitebergae], 1585. Šiame darbe naudotasi lietuvišku kūrinio vertimu: Paulius Oderbornas, *Didžiojo Maskvos kunigaikščio Ivano Vasiljevičiaus gyvenimas*, Vilnius, 1999. Iš lotynų kalbos vertė, komentarus parašė ir rodykles sudarė S. Narbutas.

80 P. Klimas, Ghillebert de Lannoy, Dvi jo kelionės Lietuvon Vytauto Didžiojo laikais (1413-14 ir 1421 metais), *Praeitis*, Kaunas, Varpas, 1933, t. 2, p. 94–157; Dvi Žilibero de Lanua kelionės į Lietuvą in: *Kraštas ir žmonės: Lietuvos geografiniai ir etnografiniai aprašymai (XIV–XIX a.)*, parengė J. Jurginis ir A. Šidlauskas, Vilnius, 1983, p. 48–52.

81 *Rerum moscoviticarum commentarij Sigismundi Liberi Baronis in Herberstain,* Neyperg & Guettenhag, Basileae, 1571 (toliau – S. Herberstain, *Rerum moscoviticarum...*). С. Герберштейн, *Записки о Московии*, Москва, 1988; Герберштейн С., *Записки о Московии*, под редакцией А. Л. Хорошкевич, Москва, Памятники исторической мысли, 2008, т. 1–2.

diplomatas Antonijus Possevinas (Antonius Possevinus, 1533–1611) taip pat paliko liudijimų, kuriuose ryškėja LDK erdvės kontūrai[82]. Gausias pastabas apie LDK valstybę, teritoriją, jos sienas galima užčiuopti ir įvairiuose italų bei prancūzų diplomatų, popiežiaus nuncijų ir kt. darbuose[83].

„Sienos" konceptas LDK teisiniuose dokumentuose buvo vartojamas pakankamai dažnai ir suvokiamas kaip teritorijos vientisumo išlaikymo garantas. Būtent todėl teisinis valstybės dokumentų kompleksas buvo pasirinktas kaip dar viena šaltinių grupė, kurioje ieškota valstybės teritorijos ir jos sienų mentalinio suvokimo pagrindimo. Šio tyrimo metu buvo nagrinėtos tos valstybės teisinių dokumentų grupės, kuriose daugiausiai sprendžiami valstybės teritorijos būklę atspindintys klausimai, o jų vertinimas leidžia atskleisti valstybės erdvės supratimo bei jo įtvirtinimo teisiniuose dokumentuose aplinkybes. Todėl į tyrimo akiratį pateko XV–XVI a. visai LDK bei nelietuviškoms LDK sritims suteiktos valdovų privilegijos[84], taip pat kodifikuotas rašytinės LDK teisės dokumentas – Lietuvos Statutai[85].

Valstybės erdvės kontūrai žemėlapyje taip pat suponuoja mentalinius valstybingumo suvokimo, ekspansijos ar teritorinių praradimų metmenis, todėl dar viena reprezentatyvi šaltinių grupė, kurioje ieškota Lietuvos valstybės erdvės ir teritorijos vaizdinio, buvo senoji kartografija. Tyrimo objekto požiūriu atlikus kritinę žemėlapių atranką buvo suformuotas kartografinių darbų kompleksas. Remtasi Europos, LDK, Lenkijos, LDK

82 A. Possevini Societatis Iesu, *Moscovia*, Vilnae, 1586.

83 Žr.: R. Kamuntavičius, *Lietuvos įvaizdžio stereotipai italų ir prancūzų XVI – XVII a. literatūroje*, 2002 [Vytauto Didžiojo universitetas. Daktaro disertacija, Humanitariniai mokslai, istorija].

84 Privilegijų publikacijos: М. К. Любавский, *Очерк исторіи Литовско–Русскаго государства*...; М. Ясинский, *Уставные земския грамоты Литовско–русскаго государства*, Киев, 1889; *Zbiór praw litewskich od roku 1389 do roku 1529 tudzież rozprawy sejmowe o tychże prawach od roku 1544 do roku 1563*, Poznań, 1841 (toliau – *Zbiór praw litewskich*...); *Zbiór pamiętników do dziejów polskich*, Warszawa, 1858, t. 1 (toliau – *Zbiór pamiętników*...); Codex epistolaris saeculi decimi quinti (1392–1501), t. 3, *Monumenta Medii Aevi Historica Res Gestas Poloniae Illustrantia*, t. 14, Kraków, Akademia Umiejętności, 1894 (toliau – *Codex epistolaris saeculi decimi quinti (1392–1501).*

85 *Pirmasis Lietuvos statutas (1529 m.): Zamoiskių ir Firlėjų rankraščių nuorašų paleografija ir faksimilės*, sud. S. Lazutka, Vilnius, Margi raštai, 2007; *Pirmasis Lietuvos Statutas (1529 m.)*, sud. I. Valikonytė, S. Lazutka, E. Gudavičius, Vilnius, Vaga, 2001; Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 года [interaktyvus]. Prieiga internete: http://litopys.org.ua/statut2/st1566.htm; Статут Вялікага княства Літоўскага 1588 года [interaktyvus]. Prieiga internete: http://starbel.narod.ru/statut1588.htm.

ir Lenkijos, Prūsijos, Maskvos valstybės, totorių ordų žemėlapiais, kurie publikuoti įvairiuose žemėlapių rinkiniuose bei atrinkti iš XVI a. atlasų[86].

Kita dalis darbe panaudotų šaltinių susiję su antruoju tyrimo lygmeniu – realiai egzistavusių Lietuvos valstybės sienų vertinimu. Šiai temai svarbiausi šaltiniai yra LDK ir jos kaimynų – Livonijos, Vokiečių ordino, Lenkijos, Maskvos valstybės, Moldovos valstybės, totorių ordų (vėliau – Osmanų imperijos) – diplomatinių santykių ir kontaktų, derybų tekstų, pasiuntinių kalbų, kanceliarinių Lietuvos Metrikos dokumentų, oficialių tarpvalstybinių sutarčių medžiaga, publikuota įvairiuose šaltinių rinkiniuose, delimitacijos ir demarkacijos dokumentų sąvadai. Vėlgi būtina pabrėžti, jog nuodugni ir labai detali šiai problemai aktualių šaltinių apžvalga atlikta T. Čelkio[87], todėl šioje monografijoje daugiau dėmesio smulkmenoms nebus teikiama.

Lietuvos ir jos šiaurinių bei vakarinių kaimynų – Ordino valstybių – sienos nustatymo istorija gerai atsispindi XVIII–XX a. skelbtose publikacijose; jose talpinama LDK ir Livonijos bei Vokiečių ordino tarpusavio korespondencija, taikos ir paliaubų sutartys, instrukcijos pasiuntiniams, pasiuntinybių pranešimai ir raportai, sienų delimitacijos sutartys, demarkacijos procedūrų aptarimas, raštai apie pasienio konfliktus, sienų pažeidimo atvejų fiksavimas, skundai ir kita dokumentacija[88]. Minėtini Motiejaus Dogelio, Ignoto Daniłowicziaus, Karolio Eduardo Napierskio

86 *Senieji Lietuvos žemėlapiai*, I aplankas iš Joachimo Lelewelio ir kitų rikinių; II aplankas iš Vaclovo Dargužio kolekcijos, Vilnius, Vaga, 1999, sudarė, aprašus parengė Alma Braziūnienė (toliau – *SLŽ...*); *Lietuva žemėlapiuose,* Lietuvos nacionalinio muziejaus biblioteka, Vilnius, 1999 (I leidimas), 2002 (II leidimas), sud. A. Bieliūnienė, B. Kulnytė, R. Subatniekienė (toliau – *LŽ...*); S. Alexandrowicz, *Rozwój kartografii Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do połowy XVIII wieku*, wydanie II poprawione i uzupełnione, Poznań, 1989, wydanie III poprawione i uzupełnione, Warszawa, 2012 (toliau – S. Alexandrowicz, *Rozwój kartografii…*); *Katalog dawnych map Rzeczypospolitej Polskiej w kolekcji Emeryka Hutten Czapskiego i w innych zbiorach*, Polska Akademia Nauk Instytut geografii i przestrzennego zagospodarowania Ossolineum, 1978, t. 1, [mapy XV–XVI w.] (toliau – *EHC...*); E. Jäger, *Prussia-Karten 1542–1810. Geschichte der Kartographischen Darstellung Ostpreussens vom 16. bis zum 19. Jahrhundert. Entstehung der Karten-Kosten-Vertrieb. Bibliographischer Katalog*, Weißenhorn, 1982 (toliau – E. Jäger, *Prussia-Karten 1542–1810...*); Б. А. Рыбаков, *Русские карты Московии XV – начала XVI века*, Москва, 1974; A. Ortelius, *Theatrum Orbis Terrarum*, Antwerpen, 1570, 1574.

87 T. Čelkis, *Valdžia ir erdvė: Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorializacijos procesas XIV–XVI a.…*, p. 25–32.

88 *Liv-, esth- und curländisches Urkundenbuch nebst Regesten* (toliau – *LECU*) (pilną aprašą žr. šaltinių sąraše); *Kodex dyplomatyczny Litwy,* wyd. E. Raczyński, Wrocław, 1845; *Codex epistolaris Vitoldi magni ducis Lithuaniae 1376–1430*, ed. A. Prochaska, Cracoviae, 1882 (toliau – *CEV*); *Lites ac Res gestae inter Polonos ordinemque Cruciferorum. Comprehendit causam actam anno 1412, additamentum*, Posnaniae, Sumptibus Bibliothecae Kornicensis, 1892, t. 2; *Die Staatsverträge des Deutschen Ordens in Preussen im 15. Jahrhundert*, hrsg. von Erich Weise, Königsberg, 1939, Bd. 1 (1398–1437).

publikuoti šaltinių rinkiniai[89]. Šie XVIII–XIX a. istorikai sistemiškai ir nuodugniai kaupė senosios Lietuvos, Lenkijos, Livonijos praeitį menančių dokumentų sąvadus, kryptingai domėjosi tam tikromis temomis. K. E. Napierskį galima vadinti išimtinai Livonijos istoriku. Jo sukauptų duomenų visumos analizė leidžia užčiuopti aiškų LDK kaimynystės su Livonija pulsą, nors „sienos" tema joje nebuvo specialiai išskirta. Ignoto Daniłowicziaus darbuose taip pat nėra akivaizdaus užmojo domėtis būtent teritorijos ir erdvės istoriją įprasminančiais dokumentais. Tačiau jo darbuose atsispindi sumanymas pateikti Lietuvos teisės istorijos gaires, daug dėmesio skirta teisės aktams kaupti ir publikuoti. Išleistas LDK ir Lenkijos istorinių šaltinių rinkinys „Popiežių, imperatorių, karalių, kunigaikščių aktų lobynas" šį tyrimą praturtino vertingomis nuorodomis į LDK sienų istoriją liečiančių dokumentų kontekstą. Ypatingą dėmesį LDK sienų istorijai skyrė Vilniaus pijorų kolegijos rektorius M. Dogelis; informaciją šaltinių publikacijoms jis rinko įvairiose Abiejų Tautų Respublikos ir Vakarų Europos dokumentų saugyklose, turėjo išskirtinę galimybę prieiti prie Lenkijos karaliaus iždo istorinių vertybių. Visa tai jam sudarė sąlygas palikti fundamentinius dokumentų, teisės aktų rinkinius, kuriuose stipriai jaučiama Lietuvos sienų ir valstybės erdvės tema. Domėjimąsi būtent šia LDK istorijos sritimi rodo ir tai, jog vienas M. Dogelio šaltinių rinkinių tiesiogiai skirtas Lenkijos Karalystės ir LDK sienų istorijai.

Darbo šaltinių bazę tikslingai papildė ir atskirai išleista 1545–1572 metų pasiuntinybių knyga[90] bei Lietuvos Metrikos knyga Nr. 560, skirta

89 *Codex Diplomaticus Regni Poloniae,* wyd. M. Dogiel, Vilnae, 1758, t. 1; 1764, t. 4; 1759, t. 5; *Limites Regni Poloniae et Magni Ducatus Lituaniae,* wyd. M. Dogiel, Vilnae: In typographia...Collegii Vilnensis Scholarum Piarum, 1758 (toliau – *Limites Regni Poloniae...*); *Skarbiec diplomatów papiezkich, cesarskich, królewskich, książęcych; uchwał narodowych, postanowień różnych władz i urzędów posługujących do krytycznego wyjaśnienia dziejów Litwy, Rusi Litewskiéj i ościennych im krajów*, oprac. I. Daniłowicz, Wilno, 1860–1862, t. 1–2 *(toliau – Skarbiec diplomatów...*); *Russisch-livländische Urkunden,* hrsg. von K. E. Napiersky, St. Peterburg, 1986; *Index corporis historico-diplomatici Livoniae, Esthoniae, Curoniae, oder Kurzer Auszug aus derjenigen Urkunden-Sammlung, welche für die Geschichte und das alte Staatsrecht Liv-, Ehst- und Kurland's...*, Riga, Frantzen's Buchhandlung, 1833–1835, hrsg. von E. C. Napiersky, Bd. 1 (Vom Jahre 1198 bis zum Jahre 1449 incl.), Bd. 2 (Vom Jahre 1450 bis zum Jahre 1631 incl., mit einigen Anhängen) (toliau – Napierski. *Index Corporis...*).

90 *Книга Посольская Метрики Великого княжества Литовского, содержащая в себе дипломатические сношения Литвы в государствование короля Сигизмунда Августа* (*с 1545 по 1572 год*), изд. М. Оболенский, И. Данилович, Москва, 1843 (toliau – *Книга Посольская Метрики Великого княжества Литовского...*).

išimtinai 1542 metų Lietuvos ir Livonijos sienos delimitacijai ir demarkacijai[91]. Informacijos sisteminimo prasme parankūs Olego Dziarnovičiaus parengtas XV a. pabaigos–XVI a. pirmosios pusės Livonijos ir LDK sienų istoriją liečiančių įvykių registras su nuorodomis į konkrečius dokumentus ir atlikta jų tekstologine analize, nustatytu patikimumu bei Ingos Ilarienės atliktas Lietuvos Metrikos Viešųjų reikalų knygos priklausomybės seniesiems Livonijos archyvams tyrimas, kuriame aptariama knygos dokumentų chronologija, aktualumas ir tikslingumas[92]. Lenkijos ir Lietuvos sienos delimitacijos ir demarkacijos atvejais daugiausia informacijos rasta Lietuvos Metrikos knygose, taip pat kituose valstybinių aktų ir dokumentų rinkiniuose[93]. Santykių su rytų ir pietų kaimynais sienų nustatymo ir teritorijos raidos profiliai atsiveria įvairialypėje šaltinių terpėje. Išskirtini svarbiausi dokumentų rinkiniai – XIX a. „Rusų istorijos draugijos" publikacijos, sudariusios esminę rytinės ir pietinės LDK sienos tyrimui tinkančių šaltinių dalį[94]; pasitelkti ir kiti temai aktualūs dokumentų rinkiniai[95]. Paminėtini Didžiojo Naugardo bei Pskovo istorinę praeitį, santykius su kaimyninėmis valstybėmis atspindintys publikuotų šaltinių rinkiniai[96], Maskvos didžiųjų kunigaikščių sutartys ir kiti dokumentai[97]. Greta šių dar išskirtini specifiniai šaltiniai, skirti XVI a. antrosios pusės linijinės sienos simptomams atskleisti[98]. Tenka

91 *Метрыка Вялікага Княства Літоўскага (1542). Кніга № 560. Книга перепісаў № 3 (Копія канца XVI ст.)*, Мінск, Беларуская навука, 2007.

92 А. Дзярновіч, *„... in nostra Livonia". Дакументальныя крыніцы па гісторыі палітычных адносінаў паміж Вялікім Княствам Літоўскім і Лівоніяй у канцы XV–першай палове XVI стст.: Сістэматызацыя і актавы аналіз,* Мінск, 2003, том. 1; I. Ilarienė, Varia Livonica: Lietuvos Metrikos Viešųjų reikalų knygos Nr. 3 (525) sandaros ypatumai, *Lituanistica*, 2008, t. 54, Nr. 4 (76), p. 1–16.

93 *Acta Alexandri Regis Poloniae, Magni Ducis Lithuaniae etc. (1501–1506), Monumenta Medii Aevi Historica Res Gestas Poloniae Illustrantia,* Wydawnictwa Komisji Historycznej Akademii Umiejętności w Krakowie, Kraków, 1927 (toliau – *Acta Alexandri (1501–1506)*…); *Археографический сборник документов, относящихся к истории Северозападной Руси, Управление Виленского учебного округа,* Вильна, 1867, т. 1 (toliau – *Археографический сборник документов...*); *Acta Tomiciana*, t. 1, t. 5, t. 6, t. 10, t. 11 (visą aprašą žr. šaltinių sąraše).

94 *Сборник Императорскаго Русскаго Историческаго Общества* (toliau – *СбРИО*) (visą aprašą žr. šaltinių sąraše).

95 *Акты, относящиеся к истории Западной России*, Санкт–Петербург, 1846, т. 1–2 (toliau – *АЗР*).

96 *Грамоты Великого Новгорода и Пскова*, Москва, 1949; *Псковские летописи*, ред. А. Н. Насонова, вып. II, Москва, 1955.

97 *Духовныя и договорныя грамоты князей великихъ и удельныхъ*, ред. С. В. Бахрушина, Москва, 1909; *Духовныя и договорныя грамоты великихъ и удѣльныхъ князей XIV–XVI вв.*, Москва, 1950; *Документы Московскаго архива министерства юстиціи*, Москва, 1897, т. 1.

98 Тетрадь, а в ней писаны рубежи городу Полоцку и Полоцкому повету 7071 (1563) года, *Временник Императорского Московского общества истории и древностей российских,* Москва, 1856, кн. 24. разд. II, с. 1–48 (toliau – *Тетрадь, а в ней писаны рубежи...*); *Описи Царского архива XVI века и архива Посольского приказа 1614 года*, ред. С. О. Шмидта, Москва, 1960 (toliau – *Описи Царского архива XVI века...*).

pastebėti, jog kaip ir bet kuris kitas šaltinių rinkinys, jie nėra visapusiškai išsamūs, galintys detaliai atskleisti vieną ar kitą problemos aspektą; dokumentų sąvadai nėra sistemiški, tačiau kartu su kitais šaltinių rinkiniais padeda susidaryti pakankamai išsamų tarpvalstybinių santykių, diplomatinės veiklos, taikos ir paliaubų sutarčių vaizdą, lėmusį valstybių santykių dinamiką, formavusį sienos raidos aplinkybes. Visų Lietuvos valstybės sienų istorijos analizei daug informacijos rasta Lietuvos Metrikos Užrašymų, Viešųjų reikalų bei Teismų knygose, tačiau čia detaliau jų nepristatysime, apsiribosime tik komentaru, jog publikuotose Lietuvos Metrikos knygose nusėdusi informacija neabejotinai yra vertinga ir įvairi, papildanti kitų šaltinių duomenis[99].

Apžvelgus įvairius šaltinius ir trumpai apibūdinus juose esančios informacijos kiekį bei pobūdį, svarbu atkreipti dėmesį į tai, jog Lietuvos sienų ir teritorijos tyrimo problema logiškai suponuoja imperatyvą ieškoti ir vertinti tik „lietuvišką“ šaltinių medžiagą, kuri padėtų atsakyti į šiame darbe keliamus klausimus. Kaip minėta, Lietuvos Metrikoje tokios informacijos yra ir ji gali būti tikslingai interpretuojama. Tačiau siena yra dviejų šalių tarpvalstybinių santykių objektas, todėl į tyrimo erdvę kaip lygiavertė informacija čia konstruojamai interpretacijai pagrįstai įtraukiama ir kaimyninių valstybių istorinė medžiaga.

Galiausiai tenka konstatuoti, jog šioje monografijoje panaudotos labai įvairios šaltinių rūšys; jos esmingai skiriasi savo prigimtimi, informacijos kiekiu ir pobūdžiu, todėl įvade nėra įmanoma apibrėžti visas specifines šių šaltinių savybes ir tiksliai apibūdinti jų poveikį konkrečioms tyrimo interpretacijoms. Kai kurie perdėm lakoniškai įvade pristatyti šaltiniai, tikėtina, atsiskleis tyrimo eigoje ir kur kas aiškiau leis atpažinti jų turinio prasmes, skirtas vienai ar kitai tyrimo interpretacijai pagrįsti.

99 *Lietuvos Metrika* (toliau – *LM*) (visą aprašą žr. šaltinių sąraše).

1.

TERITORIJA, SIENOS, ERDVĖ: TEORINIS PROBLEMOS ASPEKTAS

1.1. Valstybės teritorija ir erdvė

Teritorija yra organiškai būtinas segmentas, užtikrinantis bet kurios tautos istorinę egzistenciją ir apskritai – jos pretenziją turėti valstybę. Be teritorijos nebūtų valstybės, o be sienų nebūtų valstybės politinės bei juridinės galios įprasminimo ir ji neturėtų tarptautinės teisės subjekto statuso. Valstybės teritoriją ir jos sienas charakterizuoja ne tik materialus fizinis pagrindas – tam tikras žemės paviršiaus plotas ir jo ribas žyminčių ženklų sistema, bet kur kas gausesnis ir sudėtingesnis fizinių, juridinių, kultūrinių ir kitų simbolių rinkinys, lemiamas kultūrinio ir geografinio ryšio, erdvės bei laiko kriterijų.

Teorinis šio klausimo aspektas apima daugybę sričių, suponuoja įvairius tyrimo rakursus. Vienas sienų teorijos pradininkų yra XIX a. pabaigos – XX a. pradžios amerikiečių tyrėjas Frederickas Jacksonas Turneris. Jis suformulavo sienų teorinį modelį ir pritaikė jį Amerikos istorijai. Autoriaus supratimu, valstybės teritorija ir sienos turi agresyvios jėgos pradą, kuris skatina ekspansiją, siekį užvaldyti tuščius plotus. Visais atvejais tokia teritorinė sankloda apibūdinama kaip kontaktų zona tarp civilizacijos ir jos nepaliestos erdvės[100].

F. J. Turnerio sienų koncepciją vėliau išplėtojo daugelis kitų mokslininkų, pritaikė ją Europos Viduramžių bei Naujųjų laikų valstybių sienų istorijos tyrimų kontekstams. Vokiečių tyrėjas Friedrichas Ratzelis F. J. Turnerio įžvalgas supynė su socialiniu darvinizmu, kvestionavo valstybės gyvybinės

100 N. Berend, Medievalists and the notion of the frontier, *The Medieval History Journal*, 1999, vol. 2, No. 55, p. 56–57; R. W. Etulain, Meeting places, intersections, crossroads, and borders: toward a complex Western Cultural history, *The Historian*, 2004, vol. 66, issue 3, p. 509–516.

erdvės klausimą, o valstybių būtinybę plėsti savo teritoriją grindė išgyvenimo perspektyva[101]. Be to, jis pateikė sienos įvairialypės prigimties sampratą, kuri apima sienoms formuojantis svarbų vaidmenį atliekančius fizinės, geografinės ir kultūrinės aplinkos veiksnius[102]. Susiklostė įvairios branduolio teritorijų teorijos, kuriose išryškinama ekspansijos svarba, formuojantis valstybės teritorijai ir jos sienoms. Branduolio teritorijos privalo atlikti savo vaidmenį: ginti nuo kitų analogiškų teritorinių centrų ir kartu „priglausti", priimti silpnesnius, konkurencijos neatlaikančius teritorinius centrus. Sykiu atkreipiamas dėmesys ir į tai, kad iki XVIII šimtmečio pabaigos – XIX a. pradžios valstybių teritorinė ekspansija buvo daugiau atsitiktinė, paremta patirtimi. Ir tik minėtu laiku susidarė nacionalizmo ir geografinės „lemties" sąjunga, o tai neabejotinai reiškė neišvengiamą tikslių valstybės sienų kontūrų susiformavimą[103].

Plačiau nesvarstant minėtų autorių teorinių įžvalgų, atsiribojant nuo jų įtakos įvairių ekspansinių strategijų radimuisi ir imperinių ideologijų modeliavimui, visgi pasakytina, jog šių tyrėjų darbai taip pat davė akstiną teritorijos ir erdvės, kaip naujo tyrimo objekto, kompleksinei analizei plėtotis. Pamažu valstybės sienų ir erdvės tyrimai tapo rimtą analizės pagrindą turinčiais objektais, esmingai keitusiais politinės ir socialinės istorijos tradicinio diskurso kryptis. Pradėta svarstyti sienos, pasienio ir visuomenės, esančios abipus sienos, tyrimo galimybes, reflektuojant ne tik kultūrinę ir konfesinę sienos, kaip skiriančio barjero, prigimtį, bet ir daug dėmesio skiriant karinėms valstybės sienų ir teritorijos raidos aplinkybėms[104].

Medievistikos specialistai išskyrė valstybės erdvės ir sienų raidą lemiančius veiksnius, nesusijusius su karyba, kaip antai: arbitražo teismų priemones, diplomatinius sprendimus, derybų sąlygų aptarimą, prekybą ir kt.[105]. Be

101 F. Farinelli, Friedrich Ratzel and the Nature of Political Geography, *Political Geography*, 2000, vol. 19, No. 8, p. 943–955.

102 J. V. Minghi, Boundary studies in Political Geography, *Annals of the Association of the American Geographers*, 1963, vol. 53, issue 3, p. 407.

103 N. J. G. Pounds, S. S. Ball, Core-areas and the development of the European states system, *Annals of the Association of American Geographers*, 1964, vol. 54, issue 1, p. 24–25.

104 E. François, J. Seifarth, B. Struck, Einleitung. Grenzen und Grenzräume: Erfahrungen und Konstruktionen, in: *Die Grenze als Raum, Erfahrung und Konstruktion: Deutschland, Frankreich und Polen vom 17. bis zum 20. Jahrhundert*, Frankfurt / New York: Campus Verlag, 2007, S. 4–29.

105 N. Berend, Medievalists and the notion of the frontier, p. 59–61; E. Peters, Omnia permixta sunt: Where's the Border?, *The Medieval History Journal* 2001, vol. 4, No. 4, p. 109–112.

kita ko, jie nemažai nuveikė aiškindami teorinius viduramžiškos valstybės virsmo suverenia valstybe principus, kurie esmingai keitė sienos sampratą. Viduramžiais sienos nebuvo suvokiamos kaip griežtos linijos, žyminčios teritorijas ir politinį dominavimą. Priešingai, geografiniai erdvės, distancijos, krypties supratimai buvo neapibrėžti ir neaiškūs. Tuometinė visuomenė vargiai galėjo turėti aiškų supratimą apie erdvės geografines ribas, apie pakraščius, kurių link jų ekspansija galėjo būti nukreipta. Pavyzdžiui, Romos imperijos „limes" – tai klasikinis Romos ir barbarų pasaulio atidalinimo pavyzdys. Realiai tai reiškė neaiškias kontaktų zonas tarp užkariautų žemių ir žemių, kurias dar tik buvo planuojama užkariauti. Ir tai neturėjo nieko bendra su linijomis, kurios aiškiai atidalina teritorijas[106]. Taigi teritoriškumas arba įvairios teritorinės formacijos egzistavo iki susikuriant moderniai valstybei, tačiau reikia pabrėžti, kad Viduramžių sąmonėje teritoriškumas neįkūnijo moderniai suvokiamo valstybės suvereniteto, nereiškė tiksliai apskaičiuotos ir geometrines koordinates turinčios erdvės; pirminė viduramžiškos sienos paskirtis buvo ne atidalinti suverenitetus, o tiesiog apibrėžti svarbiausias žemės priskyrimo, padalinimo ir teisinio reguliavimo praktikas[107].

Palaipsniui valstybės erdvės tyrimuose buvo pereita ir prie valstybės teritorijos bei jos suvereniteto klausimo, teigiant, jog valstybės suverenitetas yra teritorinis, o teritorija yra apibrėžta teisės aktų numatytomis sienomis. Taigi teritorija įprasmina patį teritoriškumą kaip svarbiausią valstybės egzistencijos sąlygą. Žvelgiant giliau, būtina skirti žemės (*land*), vietovės (*terrain*) ir teritorijos sampratas bei jų tarpusavio sąryšius. Žemę bendrąja prasme geriausiai apibūdina nuosavybės kriterijus. Kitaip tariant, žemė – tai objektas, dėl kurio kontrolės yra varžomasi, bet sykiu tai ribotos naudos šaltinis, kurio resursai išsenka tam tikrą žemę išdalinus pavaldiniams, patikėjus ją kam nors valdyti. Šiuo etapu žemė jau tampa vietove, kurią galima apibrėžti kaip žemę, turinčią konkrečią strateginę, politinę bei karinę reikšmę. Taigi ji tiesiogiai susijusi su valdžia, kurios kontrolė leidžia

106 M. Baramova, Border theories in Early Modern Europe / Grenzvorstellungen im Europa der Frühen Neuzeit, *Europäische Geschichte Online (EGO)*, hrsg. vom Institut für Europäische Geschichte (IEG) / *Mainz European History Online (EGO)*, published by the Institute of European History (IEG), Mainz, Dec. 03, 2010, http://ieg-ego.eu/en/threads/crossroads/border-regions/maria-baramova-border-theories-in-early-modern-europe (žiūrėta 2014 04 05).

107 M. Antonsich, Rethinking territory, *Progress in Human Geography*, 2011, vol. 35, issue 3, p. 424.

sukurti ir palaikyti tvarką. O teritorija yra šių dviejų dėmenų (t. y. žemės ir valdžios) tarpusavio ryšio logiška pasekmė, įkūnijanti erdvės konceptą kaip politinę kategoriją. Šiuo etapu randasi ir gerokai daugiau naujų funkcijų bei galimybių. Ne tik valdymas, administravimas, politinis prognozavimas, bet ir sienos bei jų kontrolė ir specifinė teritorijos pajauta[108].

Literatūroje pabrėžiama, jog sienos konceptas tikrąją savo svarbą įgijo XVI–XVII a., sykiu su kompleksiška ir išbaigta teritorinės valstybės samprata; būtent tada sienos „išryškėjo" kaip kontūrai ir linijos, išsiplėtojo diskusijos, susijusios su įvairiais ideologiniais aspektais ir t. t. Taigi moderni, suvereni valstybė yra ribojama aiškiai apibrėžtų ir patvirtintų sienų, kas sukuria valstybės erdvę iš vidaus ir iš išorės. Sienos visų pirma yra erdvės / erdvinis fenomenas, socioerdvinių skirtumų žymės, visuomeninės kilmės reiškinys, kuris apibrėžia valstybės erdvės pakraščius, atriboja valstybės teritoriją nuo kito politinio subjekto, žymi teritorinę apimtį, paremtą legaliai įgytu suverenitetu, leidžia išgryninti idėją, jog kiekvieną valstybėje vykstantį procesą, reiškinį įmanu diferencijuoti ir identifikuoti erdviškai, o tai reiškia, jog sienos apibrėžia valstybę erdvėje tiek materijos, tiek diskurso lygmenimis[109].

Paminėtinas ir Analų mokyklos atstovų suformuotas erdvės tyrimų diskursas. Iš visų istoriografijos scientifikavimo ir modernizavimo projektų bene didžiausio dėmesio sulaukė būtent Analų paradigma[110]. Analų mokyklos pradininkai – Marcas Blochas ir Lucienas Febvre'as – atvėrė naujus metodologinius kelius erdvės, kaip mąstymo kategorijos, tyrimams. Iki tolei egzistavusi erdvės samprata, veikiama klasikinio istorizmo įtakos, buvo orientuota į politinių struktūrų įprasminimus, erdvės formas ir jos struktūrinius lygmenis suvokiant kaip vieną iš valstybių politinio organizavimo aspektų arba galios reprezentantų. Analų mokyklos atstovai erdvės sampratai suteikė visiškai naujas turinio konotacijas. Erdvės sąvoka tapo vienu svarbiausių lokalinės istorijos analizavimo išeities taškų; erdvės refleksija

108 S. Elden, Land, terrain, territory, *Progress in Human Geography*, 2010, vol. 34, issue 6, p. 804–812.

109 L. D. Kristof, The Nature of Frontiers and Boundaries, *Annals of the Association of the American Geographers*, 1959, vol. 49, issue 3, p. 271; R. Jones, Categories, borders and boundaries, *Progress in Human Geography*, 2009, vol. 33, issue 2, p. 185–186; R. Jones, The spatiality of boundaries, *Progress in Human Geography*, 2010, vol. 34, issue 2, p. 263–267; P. Novak, The flexible territoriality of borders, *Geopolitics*, 2011, No. 16, p. 743–744.

110 Z. Norkus, *Istorika: istorinis įvadas*, Vilnius, Taura, 1996, p. 162.

padėjo atrasti sociologines jungtis tarp atskirų visuomenės segmentų, nagrinėtinų konkrečios geografinės vietovės ar regiono istorijos kontekstuose. Minėti autoriai, ypač L. Febvre'as, erdvės paradigmą konstravo tik sąmonės lygmenyje, neįvesdamas į šios problematikos lauką geografinės ar geopolitinės aplinkos veiksnio. L. Febvre'as pritarė iki tolei egzistavusioms prielaidoms, jog geografinės ribos neturi jokios reikšmės praeities istorinių įvykių raidai[111].

Apibendrinant Analų mokyklos atstovų idėjas pasakytina, jog erdvės suvokimo lygmuo iš esmės reflektuojamas visuomenės, individo mentaliteto tyrimais, fizines ir geografines erdvės apibrėžtis vertinant tik kaip abstraktų foną, neturintį tiesioginės įtakos tam tikro mikropasaulio funkcionavimo pastovumui, kuriam būdingas skirtingų emocinių, kultūrinių jausenų ir įpročių substratas bei savitas galvojimo būdas; tai, kas sunkiai tilptų į iš viršaus primetamus tam tikrus rėmus ar ribas. Antrosios Analų mokyklos kartos vienas žymiausių tyrėjų – Fernandas Braudelis sukūrė pavyzdinę Analų mokyklos idėjas reprezentuojančią paradigmą, kurios esmė atskleidžiama klasikiniu istoriografiniu pavyzdžiu tapusiame autoriaus veikale[112]. F. Braudelis suformulavo visų laikų vieną žymiausių *laiko* ir *erdvės* tyrimo koncepcijų[113], o pats netgi yra vadinamas „erdviniu mąstytoju", nes jo metodologinėje instrumentuotėje visų teorinių koncepcijų pagrindas yra būtent erdvinis tyrinėjamos aplinkos kartografavimas, atskleidžiantis visuomenės ir tam tikros apgyventos vietovės sąveikos principus[114].

Valstybės teritorijos ir erdvės, sienų sampratos formavimosi prielaidos ir teoriniai kontekstai iš esmės priklauso nuo įvairių mokslo sričių metodologijos. Politikos moksluose sienoms ir pasieniams dažniausiai suteikiama konkreti reikšmė. Būtent šie mokslai reflektuoja galios santykių natūrą, vienos ar kitos politinės, etninės grupės galimybes įtakoti valstybės sienos

111 J. Dewald, Lost worlds: French historians and the construction of Modernity, *French History*, 2000, vol. 14, No. 4, p. 434.

112 F. Braudel, *The Mediterranean and the Mediterranean world in the age of Philip II*, New York etc., Harper & Row, 1976; O. Hufton, Fernand Braudel, *Past and Present*, 1986, No. 112, p. 208–213; Cheng-chung Lai, *Braudel's historiography reconsidered*, University Press of America, 2004; H. Caygill, Braudel's prison notebooks, *History Workshop Journal*, 2004, issue 57, p. 153.

113 Cheng-chung Lai, *Braudel's historiography reconsidered*, p. 29–30.

114 K. A. Mulroney, Discovering Fernand Braudel's historical context, *History and Theory*, 1998 (May), vol. 37, issue 2, p. 266 (Recenzuojama: Giuliana Gemelli, *Fernand Braudel*, Paris, Editions Odile Jacob, 1995, p. 376.).

objekto – linijos – slinktis arba jas panaikinti. Valstybės erdvės fenomenas politologijos mokslo metodologiniuose svarstymuose yra siejamas su tarptautinių santykių, saugumo garanto sąvokomis, kurios yra konstruojamos atsižvelgiant į regiono, valstybės ar tam tikro teritorinio junginio ribų raidos istoriją[115].

Sociologijos ir antropologijos mokslų tyrimuose erdvė ir ją įprasminančių sienų struktūros dažniausiai reflektuojamos taikant binares atskirties konstrukcijas: mes / jie, čia / ten, viduje / už ribos ir pan. Sociologijos mokslo atstovų siūlomos erdvės analizavimo metodologinės prieigos yra orientuotos ne tik į mentaliteto formų kaitos, bet ir į grynai socialinę visuomenės plotmės analizę, aiškiai įvardinant socialinės koegzistencijos kryptį ir apimtis: su kuo ir kam priklausyti. Visos skirtys ir ribos tarp socialinių sistemų ir jų aplinkos – tai visuomeninių santykių visuma, kuri sukuria skirtumus tarp to, kas yra tų socialinių sistemų viduje (*in*) ir išorėje (*out*)[116]. Čia svarbu socialinių sluoksnių įvairovė, šią įvairovę išryškinantys specifiniai požymiai ir, be abejonės, – ribų ar tam tikrų socialinių skirčių fenomeno analizė; kitaip tariant, tų socialinių „sienų“ ir ribų susidarymo priežastys bei procesas (*bordernization*), įgalinantis kalbėti apie erdvę, kaip paradigminį reiškinį, apie sienas, kurios nėra suvokiamos tik kaip *kažką* skiriančios linijos, bet ir gebančios jungti skirtingus socialinius segmentus. Dėl šių procesų sienų samprata įgyja visiškai naujų konotacijų[117]. Antai antropologas Fredrikas Barthas sienų, kaip socialinių atskirčių, koncepciją plėtojo socialinės antropologijos diskurso rėmuose, teigdamas, jog socialinė sienų prigimtis yra ypač tampriai susijusi su teritorija ir ją įtakojančiais kitais veiksniais[118].

Tarptautinės teisės specialistai sienas reflektuoja kaip suverenitetą, valstybės teisę galinčias įtakoti struktūras. Taikant tarptautinių santykių kriterijus galima išskirti tris sienos metafunkcijas. Dezintegracijos metafunkcija

115 D. Newman, A. Paasi, Fences and neighbours in the postmodern world: boundary narratives in political geography, *Progress in Human Geography*, 1998, vol. 22, No. 2, p. 189; C. Flint, Political geography: globalization, metapolitical geographies and everyday life, *Progress in Human Geography*, 2002, vol. 26, No. 3, p. 391–394.

116 G. Preyer, M. Bös, Borderlines in time of globalization, *ProtoSociology*, 2001, vol. 15, p. 6.

117 R. Shields, Boundary-Thinking in Theories of the Present. The Virtuality of Reflextive Modernization, *European Journal of Social Theory*, 2006, vol. 9 (2), p. 229.

118 Daugiau žr.: F. Barth, *Ethnic groups and boundaries. The social organization of culture difference*, Oslo: Universitetsforlaget, 1969.

(iš)reiškia įvairaus tipo kontaktus; fragmentacijos metafunkcija apibrėžiama atvirumo įvairiems veiksniams ir procesams kategorijomis, o integracijos – jungia minėtus kontaktus ir atvirumą. Šias metafunkcijas reikia vertinti kaip sienų atliekamų įvairių funkcijų (demarkacija, delimitacija, determinacija ir kt.) sudėtines dalis ir akcentuoti, kad jos pasireiškia skirtingu intensyvumu[119].

Kalbant apie teritoriją, erdvę ir sienas, yra ir bendrų vertinimo kriterijų, tinkamų visiems čia trumpai paminėtiems skirtingų mokslų kontekstams. Pavyzdžiui, kai sienos suvokiamos kaip gamtą, natūralią aplinką determinuojančios struktūros, kaip institucinis mechanizmas, kurio tikslas yra saugoti tai, kas yra viduje[120]. Apibendrinant pastebėtina, jog valstybės teritorijos ir erdvės formavimasis yra kompleksiškas reiškinys, apimantis fizinės, geografinės, kultūrinės, politinės ir administracinės prigimties veiksnius, kurių teorinis analizavimo lygmuo ir empirinė faktų patikra yra glaudžiai susijusi, o jų nagrinėjančių mokslo disciplinų įvairovė ir jų metodologinių prieigų sinkretizmas atveria plačias analizės perspektyvas. Kiekvienos valstybės istorinė egzistencija gali būti analizuojama ir vertinama daugeliu aspektų, matuojama skirtingas vertes bei prasmes turinčiomis kategorijomis. Pasirinkus vienokius ar kitokius kriterijus įmanu formuluoti skirtingas valstybės teritorijos istorinę savastį išreiškiančias apibrėžtis.

1.2. Sienų kilmė ir tipologija

Sienos samprata priklausomai nuo jos tipo ir pasirinktų kriterijų pobūdžio gali būti nagrinėjama daugeliu aspektų, dėmesį kreipiant į politinių santykių kolizijas, diplomatiją ar techninį sienų žymėjimo, jų apsaugos mechanizmą bei kontrolės procesą ir kt., tuo pačiu suprantant, jog siena nėra vien tik geometrinė linija, bet ir erdvės, žemės paviršiaus dalis, jungianti ir

119 J. Bański, Granica w badaniach geograficznych – definicja i próby klasyfikacji, *Przegląd Geograficzny*, 2010, t. 82, Nr. 4, s. 500.

120 D. Newman, The lines that continue to separate us: borders in our „borderless" world, *Progress in Human Geography*, 2006, vol. 30, No. 2, p. 147–150; R. Shields, Boundary-Thinking in Theories of the Present…, p. 223–227; D. Knežević Hočevar, Studying international borders in geography and anthropology: paradigmatic and conceptual relations, *Geografski zbornik*, 2000, Nr. 40, p. 85–98.

kartu skirianti aiškiai apibrėžtas ir suvokiamas teritorijas, išryškinanti „savos“ ir „svetimos“ erdvės pojūtį[121]. Pabrėžtina ir tai, kad sienos kaip svarbus mus supančio pasaulio erdvės kategorizavimo principas, iš esmės nesukuria ir negali sudaryti visiškai išbaigtų ir nekintančių kontūrų. Sienas, kaip erdvinį fenomeną, būtina vertinti kaip nuolat kintančias, neišbaigtas ir iki galo erdvės nesuformuojančias. Sienų suvokimo procese išskirtini trys vienas su kitu persidengiantys lygmenys: metafizinis, sociokultūrinis ir politinis-administracinis, kurių tarpusavio sąveika leidžia sienas matyti kaip tam tikrą kultūrine prasme diferencijuotą erdvę, turinčią atitinkamus politinės priklausomybės ir administravimo požymius bei mentalinį pobūdį; visa tai yra būdinga bet kurios valstybės sienų raidai[122].

Sienų koncepcijų raidą analizavusių tyrėjų nuomone, galima kalbėti apie įvairius sienų tipus – kultūrinį, ideologinį, nacionalinį, etninį, lingvistinį ir kt.[123], tačiau tradiciškai priimta skirti dvi pagrindines sienų pavidalų formas: natūralias ir dirbtines. Gamtinės, arba natūralios, sienos yra tokios, kurių trajektoriją sudaro natūralūs, gamtiniai objektai, pavyzdžiui, kalnai, upės, jūros ar ežerai. Dirbtinėms sienoms būdingos visuomeninę kilmę rodančios savybės, jos yra suformuotos iš žmogaus padarytų dirbtinių ženklų, kurie yra įkomponuoti į gamtinę aplinką[124].

Natūralių / gamtinių sienos koncepcija formuluojama, išryškinant konkrečios teritorijos gamtines sąlygas. Detalizuojant šią koncepciją išskirtinos tik gamtos sąlygų nulemtos sienos (*Naturgrenze*), kaip antai, aukšti kalnai, vandens telkiniai, turintys griežtas krantų linijas ir atliekantys aiškią skiriamąją didelių erdvių funkciją. Pavyzdžiui, Pirėnų kalnai, skiriantys Prancūziją ir Ispaniją, arba Alpės, ribojančios Italiją nuo Prancūzijos. Jau XVII a. Prancūzijos geografai šiuos kalnus traktavo kaip gamtinę sieną

121 T. Manteuffel, *Metoda oznaczania granic w geografii historycznej*, Warszawa, 1929, s. 1–6.

122 Н. Н. Беспамятных, *Этнокультурное пограничье и белорусская идентичность: проблемы методологии анализа кросс-культурных взаимодействий*, Минск, РИВШ, 2007, с. 13–24.

123 Ibid., c. 4.

124 J. Bański, Granica w badaniach geograficznych – definicja i próby klasyfikacji, s. 495–496; J. Bański, J. Dobrowolski, M. Flaga, W. Janicki, M. Wesołowska, *Wpływ granicy państwowej na kierunki rozwoju społeczno-gospodarczego wschodniej części województwa lubelskiego*, Warszawa, 2010, s. 12; Z. Rykiel, Koncepcje granic w badaniach geograficznych, *Przegląd Geograficzny*, 1990, t. 62, zesz. 1–2, s. 23–26; C. B. Fawcett, *Frontiers: a study in political geography*, Oxford: Clarendon Press, 1918, p. 34–49, 62–74.

ir tam tikrą fortifikacinę sistemą[125]. Taip pat minėtinos prie gamtos sąlygų prisitaikiusios sienos, kai gamtos sąlygos nėra lemiama sienų formavimosi aplinkybė, tačiau vis tiek atlieka reikšmingą vaidmenį (*Naturgemäss*). Dar išskirtinas natūralių / gamtinių sienų tipas, kai sienos funkciją atliekantis gamtos objektas iš esmės neturi aiškios erdves atskiriančios savybės (*Naturentlehnte*). Būdingiausi tokių gamtos objektų pavyzdžiai yra upės, nedideli miškai, ežeriukai, kurie tik įsikomponuoja į sienos trasos erdvinį maketą, bet nesukuria realios atskirties įspūdžio[126]. Europoje natūralių / gamtinių sienų idėja juridinį pagrindą įgijo jau XVI a. Būtent šiuo laikotarpiu teisiniai svarstymai apie sienas, taip pat ir gamtines, įgijo naujas formas. Plėtojantis tarptautinei teisei, terminas *fines naturales*, kuris asocijavosi išimtinai su gamtiniais, natūralios aplinkos objektais, kaip antai kalnais, upėmis, pelkėmis, ežerais ir pan., buvo pradėtas vertinti kaip konkretus politinių sienų tipas; taigi natūralioms / gamtinėms sienoms buvo suteiktas aiškus politinis krūvis[127].

Dirbtinės sienos, savaime suprantama, implikuoja antropogeninę veiklą, kurios rezultatas nėra susijęs su tiesioginiu natūralios gamtinės aplinkos panaudojimu. Kitaip tariant, dirbtinės sienos – tai žmogaus suformuota erdvinė tam tikros teritorijos konfigūracija, kurios trasai būdingi dirbtiniai ženklai[128].

Sienų struktūra, arba morfologija, yra svarbiausias kriterijus, skiriantis natūralių / gamtinių ir dirbtinių sienų tipus. Be šio, egzistuoja ir daugiau sienų klasifikavimo būdų. Pavyzdžiui, sienų kaip erdvės barjero samprata leidžia skirti tris jų rūšis: atviras, pusiau atviras ir uždaras sienas. Šiuo pagrindu galima skirti ir daug subkategorijų, kurias lemia konkrečios geografinės, politinės bei ekonominės sąlygos. Savaime suprantama, jog atviros sienos nesukuria jokio regimo erdvės barjero ir iš esmės egzistuoja tik

125 P. Sahlins, Natural frontiers revisited: France's boundaries since the seventeenth century, *The American Historical Review*, 1990, vol. 95, No. 5, p. 1425.

126 R. Sieger, Zur politisch-geographischen Terminologie, *Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde*, 1917, S. 497–529; J. Sölch, *Die Auffassung der „natürlichen Grenzen" in der wissenschaftlichen Geografie*, Universitätsverlag Wagner, Innsbruck, 1924, S. 5–60.

127 M. Baramova, Border theories in Early Modern Europe, http://ieg-ego.eu/en/threads/crossroads/border-regions/maria-baramova-border-theories-in-early-modern-europe, žiūrėta 2014 04 05.

128 Z. Rykiel, Koncepcje granic w badaniach geograficznych, s. 24; Vl. Viliamas, Geografinės ir geopolitinės sienų problemos, Židinys, 1937, Nr. 3, p. 340–346.

teoriškai arba dokumentuose, o uždaroms sienoms, priešingai, būdingi išoriškai regimi ir jų „uždarumą“ demonstruojantys požymiai[129]. Teisinis-administracinis kriterijus leidžia atpažinti formalių ir neformalių sienų tipus. Bene visos linijinės sienos iš esmės yra ir formalios sienos, nes jos apibrėžia ir apibūdina teritoriją, kurioje galioja vieninga teisės, administracinių ir politinių normų sistema. Neformalios sienos gali būti apibrėžiamos labai specifiniais kriterijais. Pavyzdžiui, neformalios yra ekonominių regionų, klimato zonų sienos ir t. t. Reikia pabrėžti, jog neformalioms sienoms būdingas zoninis, o ne linijinis pobūdis[130].

Taigi geometrinė forma yra kriterijus, lemiantis linijinį arba zoninį sienos pobūdį. Linijinis sienų pavidalas dažniausiai yra suvokiamas kaip modernių laikų valstybių tarptautinių santykių sklaidos ir geopolitikos raidos išdava, lėmusi teritorinės sanklodos būdą. Tyrėjai mano, jog linijinės sienos radimosi ištakų reikėtų ieškoti XIII a. pabaigoje – XIV a. pradžioje, kas leidžia tvirtinti, jog brandžiaisiais ir vėlyvaisiais Viduramžiais Europoje linijinės sienos koncepcija jau egzistavo, tačiau sienos linija neturi būti suvokiama kaip valstybės teritorijos perimetrą kurianti sistema. Kartu su sienos linijos apraiškomis sėkmingai egzistavo ir „niekieno žemių“ (*terra nullius*) arealai, kurių plotas nebuvo apibrėžiamas konkrečiomis linijomis ir juo labiau – žymimas[131]. Daugmaž tikslus, pagal tam tikras taisykles vykstantis valstybės sienų žymėjimas Vakarų Europoje pradėtas XVI a. Tyrinėtojai pastebi, jog būtent šiuo laikotarpiu sienų delimitacija ir demarkacija buvo atliekama pagal bendrą sienų teisę, sienos teisiškai sankcionavo valstybės politinę erdvę, o esantys erdvės viduje, priklausantys jai, turėjo paklusti jos taisyklėms[132]. Visgi ir XVI a., ir vėliau egzistavo daug netipinių sienų raidos scenarijų. Pavyzdžiui, ankstyvaisiais naujaisiais laikais Prancūzijos teritoriškumas dar nebuvo nuosekliai apibrėžtas, neegzistavo aiški, visiems valstybės pakraščiams būdinga linijinė sienų samprata. Tam tikri sienų sektoriai buvo delimituoti ir demarkuoti, tačiau dalis valstybės pakraščių

129 J. Bański, Granica w badaniach geograficznych – definicja i próby klasyfikacji, s. 500–501.

130 Ibid., s. 493–494.

131 N. Berend, Medievalists and the notion of the frontier, p. 65; S. M. Jack, The 'debatable lands', *terra nullius,* and natural law in the sixteenth century, *Northern History,* 2004, vol. 41, No. 2, p. 289–290; A. J. Rieber, Changing Concepts and Constructions of Frontiers: a comparative historical approach, *Ab Imperio*, 2003, No. 1, p. 23–24.

132 S. M. Jack, The "debatable lands", *terra nullius,* and natural law in the sixteenth century, p. 291.

buvo persidengiantys, su jiems būdinga skirtinga teisės, administracijos ir jurisdikcijos samprata ir tik XVIII a. įvyko visų Prancūzijos valstybės sienų racionalizacija ir tikroji sienų politinės orientacijos kaita[133].

Linijinės sienos atsiradimas visų pirma sietinas su smulkesniais teritoriniais vienetais, pavyzdžiui, privačia žemėvalda. Geras pavyzdys būtų dvaro ribų žymėjimas. Sienos linijos žymėjimui buvo būtina techninis pasirengimas ir technologinės galimybės, todėl natūralu, jog ši praktika radosi ir pirmiausiai imta taikyti smulkesniuose teritoriniuose vienetuose. Ribų žymėjimo procedūras atlikdavo specialūs pareigūnai – ribų žymėtojai, pasitelkdami ekstrapoliaciją. Toks žymėjimas ypač suintensyvėjo XIV a. Europoje. Kartografijos, technologinių ir inžinerinių sprendimų progresas lėmė gana sparčią linijinės sienos sampratos plėtotę[134]. Ši ribų demarkacijos praktika bandyta pritaikyti ir valstybės – didelės apimties teritorinio junginio – sienoms žymėti, nors, kaip jau buvo minėta, Viduramžių Europoje linijinės sienos demarkacija buvo tik sąlyginė, būdinga tik tam tikroms teritorijos atkarpoms. Siena tapo įsivaizduojama linija, kuri jungia ir skiria konkrečius objektus, ji turi aiškią pradžią ir pabaigą. Tik žinojimas, kur yra kelių geografinių objektų konkretus sankirtos taškas, leidžia sukurti linijinę jungtį. Svarbu pabrėžti, jog sienos zoniškumo ir linijiniškumo raidos scenarijų yra daug ir įvairių. Negalima kategoriškai teigti, jog sienos raidos kryptis buvo tik tokia: nuo sienos kaip zonos, iki sienos kaip linijos[135]. Netenka abejoti jog sienos linija, reiškianti skirtį tarp dviejų valstybių, greičiausiai ir lengviausiai galėjo plėtotis intensyvių, bet taikių kontaktų srityse[136].

R. Kiersnowskio nustatyta Lenkijos sienų praktikoje naudota ribų ženklinimo metodika atskleidė Viduramžiškos sienos, kaip pasienio ruožo, evoliuciją linijinio pavidalo link. Seniausias ribų įprasminimas – pasienio ruožų išvardinimas, vėliau formavosi tarpusavio sąlytį turinčių geografinių

133 P. Sahlins, Natural frontiers revisited: France's boundaries since the seventeenth century, *The American Historical Review*, 1990, vol. 95, No. 5, p. 1427–1435.

134 S. B. Jones, Boundary concepts in the setting of place and time, *Annals of the Association of the American Geographers*, 1959, vol. 49, issue 3, p. 241–255; N. Berend, Medievalists and the notion of the frontier, p. 66.

135 N. Berend, Medievalists and the notion of the frontier, p. 66–69.

136 Daugiau žr. T. Čelkis, *Valdžia ir erdvė: Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorializacijos procesas XIV–XVI a.*…, p. 270.

objektų trasa, kur jungties funkcijas atliko jau ir dirbtiniai ženklai, kol galiausiai, vykstant pasienio apgyvendinimui, riboženklių atskirties funkciją įgijo patys pasieniai[137]. R. Kiersnowskio įžvalgomis sekusio E. Gudavičiaus gvildentu Lietuvos sienų raidos modeliu daugiau siekta atskleisti fizines žymėjimo aplinkybes ir grafinį žymenų pavidalą, o ne svarstyti valstybės sienų, kaip tam tikros sistemos, raidos sampratas. Gausi empirinė medžiaga autoriaus darbe atspindi paties fakto, jog ribos buvo žymimos ir jau XIV a. tai galima laikyti įprastine praktika, konstatavimą, tačiau tai anaiptol neatskleidė valstybės teritoriją ribojančių, zoninį pavidalą turėjusių sienų virsmo linijinėmis sienomis vaizdo, o veikiau reprezentavo lokalių ribų žymėjimo praktikos pavidalus[138].

Apibendrinus tyrėjų, dėmesį skyrusių bendram sienų koncepcijų vaizdui sudaryti, duomenis ir remiantis politinės erdvės formavimosi fazėmis, galima skirti keletą sienų sistemų tipų. Pirmasis sienų formavimosi etapas yra karinis-militarinis. Būtent užkariavimo metu suformuojamas karinės kontrolės mechanizmas, turintis užtikrinti užimtos teritorijos stabilumą ir jos pakraščių gynybą. Įsisavinant teritoriją ir susigyvenant su politine erdve būtina nustatyti karinę-strateginę pasienio zoną. Įveikus šią pakopą teoriniame lygmenyje toliau seka socioekonominė sienos raidos fazė. Tyrinėtojai pabrėžia, jog fundamentinė šios fazės ypatybė yra ilgai trunkantys kolonizacijos procesai. Šis sienų raidos etapas lemia pasienio erdvės socialinę organizaciją, o jos išbaigtumą liudija aiškiai nusakoma socioekonominė pasienio zonos atskirtis nuo to, kas yra aplink. Be to, dar šiai fazei reikėtų priskirti ir administracinių funkcijų įgijimą. Trečioji sienų formavimosi fazė dažniausiai apibūdinama kaip kultūrinė sienos dimensija, lemianti mentalinio ir ideologinio pasienio susiformavimą; ji byloja apie pasienio visuomenės kultūrinės identifikacijos išbaigtumą ir specifinės tapatybės įgijimą. Dalis autorių linkę manyti, jog šiuo etapu pradeda formuotis ir nacionalinio charakterio užuomazgos. Ketvirtasis sienų raidos etapas iš esmės vertintinas kaip visiško teritorinio suvereniteto įgijimas; tai yra teritorijos demarkavimo galutinis rezultatas ir politinės erdvės paženklinimas.

137 R. Kiersnowski, Znaki graniczne w Polsce średniowiecznej, s. 257–288.

138 E. Gudavičius, Žymenys ir ženklai Lietuvoje XII–XX a., p. 91–98.

Ši būsena pasiekiama tada, kai sociopolitinis vienetas jau išgali teritorijai, kurią jis užima, įgyti suverenitetą. Nereikėtų pamiršti, jog prieš tai turi būti įvykusi šio vieneto socialinė, ekonominė ir kultūrinė identifikacija su užimamu žemės plotu. Teritorija, kaip tam tikras erdvės darinys, gali įgyti ir sociopsichologinį pobūdį. Jis sietinas su sienų pažeidimo, karinio įsiveržimo situacija, kas išprovokuoja baimės bei priešiškumo būsenas ir padeda suformuoti galimo priešo įvaizdį[139].

Kaip matyti, valstybės teritoriją apibrėžiančios sienos struktūriniu požiūriu turėtų būti suvokiamos kaip sudėtingos sistemos, kurios kinta pagal tam tikrą scenarijų. Vis dėlto atkreiptinas dėmesys, jog įvairiems Europos regionams greičiausiai buvo būdingas skirtingas sienų formavimosi eiliškumas. Kita vertus, akivaizdu, jog žvelgiant į vėlyvųjų Viduramžių epochą, konkrečios valstybės sienų raidoje nebūtinai reikėtų ieškoti visų paminėtų fazių apraiškų. Akivaizdu, jog siena nėra tik teisinis paragrafas sutartyje ar linija žemėlapyje, bet sudėtinga daugiafunkcinė struktūra žemės paviršiuje, turinti savo specifinį pobūdį. Fizinę išraišką sienos įgauna konkrečioje erdvėje, juridiniuose dokumentuose ir valstybinėje praktikoje bei kultūriniuose simboliuose.

1.3. Pasienio paradigma

Pasienis teritorijos aspektu gali būti suvokiamas įvairiai, tačiau jo, kaip tam tikros sistemos, funkcijos visada yra betarpiškai susijusios su valstybės siena. Kitaip tariant, pasienio teritorija yra erdvė, funkciniais ryšiais susijusi su valstybės siena, taip pat ir su abiejų pusių teritorija.

Vertinant ir apibrėžiant pasienio sampratą, visų pirma atkreiptinas dėmesys į tai, jog pasienio paradigma pamažu praranda savo tradicinę erdvės sampratą, kuria išryškinama priešingų, kartais net antagonistinių

139 H. Dittgen, World without Borders? Reflections on the Future of the Nation-State, *Government and Opposition*, 1999, vol. 34, issue 2, p. 161–179; N. Housley, Frontier Societies and the Crusading Movement in the Late Middle Ages, *Mediterranean Historical Review*, 1995, vol. 10, issue 1, 104–119; E. Rodríguez-Picavea, The Frontier and Royal Power in Medieval Spain: A Developmental Hypothesis, *The Medieval History Journal*, 2005, vol. 8, No. 2, p. 281–292; R. Shields, Boundary-Thinking in Theories of the Present…, p. 223–227; Н. Н. Беспамятных, *Этнокультурное пограничье и белорусская идентичность*…, с. 3–79.

kultūrų sąveika ar kitokių jėgų sąlytis. Pakankamai sunku pasienį apibūdinti kaip kultūrinių ar kitokių savitumų erdvę, nes šiandieniniame pasaulyje gana stipriai pakito ir pačiõs „erdvės“ samprata, nepriklausomai nuo to, kokiu rakursu į ją būtų žvelgiama. Vykstanti politinės, kultūrinės, socialinės sferų interferencija išryškina erdvės heterogeniškumą, o tai leidžia kalbėti apie „erdvių“ bendrąja prasme, kaip konkuruojančių ar konfrontuojančių centrų, nykimą. Vis dažniau linkstama pabrėžti, jog nyksta senųjų ribų samprata, nūdienos visuomenė kuria naujas „erdves“, kurios tarsi neturi ribų.

Pasienio samprata yra įvairiapusė; visų pirma pasienį gali rodyti realiai matoma linija tarp dviejų ar daugiau arealų ar kitokio pobūdžio erdvių. Dažniausiai pasienis taip ir yra suvokiamas: tai arealas, kuris atsiranda linijinei sienai į dvi dalis padalinus tam tikrą teritoriją.

Kiti pasienio įprasminimo būdai gali būti visiškai natūralūs (kalnai, upės) arba dirbtiniai (politiniu, administraciniu požiūriu); be to, galima kalbėti ir apie nematomą, ne teritorinę, o jaučiamą, mentalinėje plotmėje išgyvenamą įsivaizduojamo pasienio paradigmą, kurios suvokimas išsikristalizuoja kultūrinių, simbolinių archetipų, padedančių atskirti „savos“ ir „svetimos“ erdvės niuansus, plotmėje. Antai sociologiniuose tyrimuose pasienis traktuojamas kaip visuomeninių ir kultūrinių kontaktų plotas, susijęs su dviem ir daugiau kaimyninėmis tautomis. Šiuo atveju svarbiausia pasienio regiono funkcija yra susijusi su tam tikros tautos, gyvenančios tame pasienio plote, išnykimo ar asimiliacijos grėsme[140].

Skirtinos dvi pagrindinės pasienio sampratos. Viena vertus, pasienis gali būti suvokiamas kaip zona, apimanti valstybės sienos arealą, pasienio teritoriją ir ten esančius jos objektus. Kita pasienio samprata sietina su sociogeografine zona, kuriai būdingi specifiniai procesai, pasienio visuomenės susidarymas, santykių su kaimynais kultūrinės, ideologinės, socialinės ir kitos jungtys. Pasienio gyventojai – ypač svarbi žmonių grupė; kada jie pajunta ypatingą ryšį, identifikaciją su jų gyvenama teritorija,

140 O. Seweryn, M. Smagacz, Frontiers and Identity: Approaches and Inspirations in Sociology, *Frontiers and Identities: Exploring the Research Area*, ed. by L. Klusáková and S. G. Ellis, Pisa: Pisa University Press, 2006, p. 18–19.

tada įgyjamas identitetas ir su tauta[141]. Be kita ko, itin ryškus yra militarinis pasienio sampratos aspektas. Tyrėjų pastebėjimu, pasienio zonos / regiono militarinė funkcija yra veikiama pasienio karų ar pasirengimo jiems. Karas ir militarizacija labiausiai buvo įsiskverbusi į Viduramžių visuomenės sąmonę, karo funkcija apibrėžiant pasienį buvo ypač svarbi. Išskirtina ir gana kardinali pasienio (*frontier*) turinio traktuotė, suvokiant jį kaip tuščias erdves, kurios plyti gyvenamo pasaulio pakraštyje ir kurios gali būti nukariautos. Šiuo požiūriu *frontier* neturi krašto pabaigos, tam tikro teritorinio vieneto ribų žymėjimo reikšmės[142]. Tokią pasienio sampratą gerai iliustruoja Rusijos valstybės raidos nuo Kijevo Rusios iki moderniųjų laikų pavyzdys. Sąveika tarp stepės klajoklių ir sėslių kaimynų valstybių kūrė specifinę pasienio sampratą, vertė adaptuotis prie militarinės gyvensenos bei atitinkamos diplomatinės elgsenos ir pasitikti karingų klajoklių iššūkius pasienyje[143]. Naujaisiais laikais pasieniams suteikiamas militarinis apibūdinimas buvo imtas kritikuoti, svarbiausiu pavyzdžiu laikant Šventosios Romos imperiją, kuri nebuvo uždara erdvė, neturėjo sukūrusi visa apimančios pasienio strategijos ir sienų gynybinės struktūros[144].

Kalbant apie pasienio zonos / regiono formavimąsi, svarbu nurodyti keturias sąlygas, kurių vykdymas užtikrina jos integraciją bei kultūrinę raidą. Tai vietinė / lokali politinė įtaka, pasireiškianti kaip aktyvi politinė ir pilietinė organizacija, kurios svarbiausias tikslas – vietos politinės bendruomenės subūrimas bei aktyvių politinių veiksmų inicijavimas. Antroji sąlyga susijusi su ekonominiu pagrindu, rinkos jėgomis bei prekybiniais srautais, užtikrinančiais pasienio regiono prekybos ir investicijų cirkuliaciją. Trečioji pasienio zonos / regiono susiformavimo sąlyga sietina su kelių valdymo lygių politine veikla. Daugiapakopis valdymas suvokiamas kaip pasienio vietinis, regioninis bei centrinis valdymas su specifinėmis

141 A. J. Rieber, Changing concepts and constructions of frontiers: a comparative historical approach, p. 33; Н. Н. Беспамятных, *Этнокультурное пограничье и белорусская идентичность*…, с. 31; L. D. Kristof, The Nature of Frontiers and Boundaries, p. 269.

142 L. D. Kristof, The Nature of Frontiers and Boundaries, p. 270.

143 J. L. Wieczynski, *The Russian Frontier: The Impact of Borderlands upon the Course of Early Russian History*, p. 7–100.

144 N. Berend, Medievalists and the notion of the frontier, p. 59–60.

užduotimis, skirtomis privataus bei viešojo sektoriaus organizacijoms. Galiausiai ketvirtoji sąlyga susijusi su lokalios pasienio kultūros susiformavimu, pabrėžiant bendrumo jausmą, tos pačios kalbos vartojimą, etninių ir religinių vertybių bei patirčių pagrindą. Tyrėjų linkstama kelti teorinę prielaidą, jog kiekviena čia paminėta ir aptarta sąlyga sustiprina ir papildo viena kitą, o jų visų atitikimas kaip tik ir yra svarbiausias faktorius, lemiantis pasienio zonos / regiono, su jam būdingais specifiniais kultūriniais, politiniais, ekonominiais ir socialiniais atributais, susiformavimą[145].

Sienų koncepcija ir sienų sistemos supratimas yra nuolat besikeičiantis reiškinys; dėl šios priežasties ir pasienio visuomenės (*frontier society*) konceptas yra sunkiai suprantamas, turintis daugybę interpretacijų, kurios dažnai yra tik numanomos, tikėtinos, o ne aiškiai suvokiamos[146]. Pasienio visuomenė formuojasi ir kinta pasienyje vykstančių karinių, socialinių, kultūrinių iššūkių perspektyvoje, tačiau galimas ir kitoks atvejis – užkariauta visuomenė, kai ji yra pajungiama užkariautojų kultūrinei asimiliacijai. Vis dėlto įmanu kalbėti ir apie bendresnę pasienio visuomenės sampratą. Toks apibendrintas konceptas gali būti vartojamas nužymint ribas ir sąveiką tarp kultūrų daug bendresne reikšme, ne tik įvardinant visuomenės pakraščius[147]. Be to pastebėtina, jog ne kiekvienoje pasienio zonoje gyvena pasienio visuomenė. Be abejonės, vienokio ar kitokio lygmens gynybinė sistema visada egzistuoja tam tikro politinio darinio pakraščiuose, tačiau gynybinė pasienio politika siekiant ekspansijos nėra pakankamas argumentas, kuriuo remiantis būtų galima kalbėti, apie pasienio visuomenę[148].

Apibendrinant galima teigti, jog pasienio paradigma nėra statiška, nekintanti laiko požiūriu. Skirtingų mokslo sričių – geografijos, istorijos, sociologijos, antropologijos, ekonomikos, politikos, teisės, psichologijos ir kt. – metodologija įgalina taikyti skirtingas pasienio, kaip specifinio reiškinio, traktuotes[149]. Dažniausiai pasienis yra laikomas politinės istorijos tyrimų objektu, – kaip idealus išeities taškas tiriant karinius įvykius,

145 E. Brunet-Jailly, Theorizing borders: an interdisciplinary perspective, *Geopolitics*, 2005, No. 10, p. 645.

146 Ibid., p. 637–638.

147 N. Berend, Medievalists and the notion of the frontier, p. 67.

148 Ibid., p. 70–71.

149 E. Brunet-Jailly, Theorizing borders: an interdisciplinary perspective, p. 633–634, 642.

atskleidžiančius kaimyninių valstybių politinių santykių konjunktūrą. Tačiau pasienis kaip tyrimų objektas turi daug daugiau tyrimo krypčių. Tai nėra vien tik militarinė ar politinė valstybės pakraščio erdvė, bet tiesiog tos erdvės reprezentantas, valstybės specifinio charakterio raiškos laukas. Žvelgiant iš platesnės perspektyvos, kartais pasienio neįmanoma įvardinti tik šiame politinio ir karinio pobūdžio kontekste. Pasienis gali būti apibūdinamas įvairiais – lingvistiniais, kultūriniais, religiniais, mentaliniais, ideologiniais – aspektais. Neabejotina, jog tokios pasienio sampratos atveju delimitacijos procedūros yra sudėtingos, o kartais ir neįmanomos, tačiau tokie tyrimai tik pagerina pasienio paradigmos išmanymą.

2.

TERITORIJA, SIENOS, ERDVĖ: TERMINOLOGIJOS YPATYBĖS

2.1. Šaltinių kalba: terminų turinio specifika

Valstybės sienų ir erdvės tyrimų problematika atveria platų analizės lauką, kuriame svarbus vaidmuo tenka ir terminų turinio specifikai atskleisti, šaltinuose vartojamų sąvokų semantinių kodų ryšiams išgryninti.

XV–XVI a. LDK sienų istorijos įvairiakalbiam šaltinių kompleksui būdingas nenuoseklus ir daugiaprasmis terminų vartojimas, todėl kyla grėsmė patekti į spekuliacijų pinkles, bandant teisingai atpažinti, išversti ir įvardinti sienas, ribas, erdvę bei teritoriją įprasminančių senųjų terminų reikšmes ir jų konotacijas. Šią problemą yra aktualizavęs T. Čelkis. Jo atkreiptas dėmesys į sienų žymėjimą reiškiančių terminų vartojimą parodo valstybės sienų bei erdvės tyrimų problemos gelmę, jų poreikį ir galimybių įvairovę[150].

Viena būdingiausių XV–XVI a. šaltiniuose vartojamos sienų terminijos ypatybių yra jos daugiareikšmiškumas ir daugiaprasmiškumas. Tai gerokai apsunkina šaltinių studijas. Dažnai tenka pasitelkti veiksmą ar įvykį paaiškinantį gana ribotą kontekstą, bet ir jis ne visada padeda tiksliai apibrėžti vieno ar kito termino prasmę.

Pastebėtina, jog lotyniškoji sienų terminija, vartojama XV–XVI a. šaltiniuose, yra konkretesnė, kelianti mažiau reikšmės problemų, ją galima aiškiau diferencijuoti, remiantis sienų nustatymo etapais: delimitacija ir demarkacija. Vieni lotyniški terminai daugiau perteikia sienos delimitavimą, kiti, reiškiantys sienos ženklo, arba sienos linijos žymėjimą, – demarkacijos

150 T. Čelkis, Nuo teritorinio ruožo prie linijos..., p. 59–60; daugiau žr.: T. Čelkis, *Valdžia ir erdvė: Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorializacijos procesas XIV–XVI a.*..., p. 78–83.

procesus[151]. Pavyzdžiui, terminas „limes“ suvoktinas kaip valstybines sienas ir erdvę žyminti sąvoka, reiškia ir pačią sieną, ir sienos ženklą[152]. Lietuvos didžiojo kunigaikščio suteiktose bendravalstybinėse privilegijose „limes“ terminu buvo vadinamos ir valstybės ribos, ir jos erdvė[153]. Termino „limes“ (daugiskaita „limites“) kilmė siejama su senovės Romos imperijos sienų samprata (*limes Romanus*): ji neturėjo realaus fizinio atitikmens, tačiau apibūdino ir įvardino gynybinę pakraščių funkciją, nors realiai fortifikuoti buvo tik atskiri sienos fragmentai ir valstybės erdvė nebuvo atribota nuo likusio pasaulio aklinomis sienomis. „Limes“ vartosena Romos imperijos ribų atveju išreiškė sienos kaip pakraščio zonos, bet ne sienos kaip linijos pobūdį[154].

T. Čelkis skiria tris lotyniškus terminus – „limes“, „finis“ ir „granicea“, perteikiančius valstybės sienos objekto ir sienos ženklo prasmę[155]. Šie terminai išreiškia valstybės sienų delimitacijos ir demarkacijos procesų išbaigtumą[156]. Tačiau lygiai taip pat minėti lotyniški terminai vartojami ir bajorų privačių valdų ar karališkų žemių riboms apibrėžti skirtuose dokumentuose bei įstatymuose[157].

151 Sienų terminai lotynų kalba: *limes*, *marca*, *meta*, *gades*, *terminus*, *finis*, *confinium*, *granicea*, *frontera*, *signum*; žr. N. Jaspert, Grenzen und Grenzräume im Mittelalter: Forschungen, Konzepte, Begriffe, *Grenzräume und Grenzüberschreitungen im Vergleich: der Osten und der Westen des mittelalterlichen Lateineuropa*, hrsg. von K. Herbers, N. Jaspert, Berlin, 2007, S. 66.

152 *Oxford Latin Dictionary*, Oxford, Clarendon Press, 1968, p. 1031.

153 Pvz.: „Item promittimus seu spondemus, quod dominia seu terras magni ducatus nostri praedicti non diminuemus, sed in suis limitibus, prout antecessores nostri“, 1447 m. Kazimiero Jogailaičio privilegija Lietuvai, *Codex epistolaris saeculi decimi quinti (1392–1501)*, p. 12; „Item promittimus et spondemus quod dominia et terras magni ducatus nostri praedicti non diminuemus, sed in limitibus suis, quemadmodum praedecessores nostri et praesertim felicis recordationis magnus dux Alexander Vitoudus“, 1457 m. Kazimiero Jogailaičio privilegija lietuviškoms žemėms, *Zbiór praw litewskich*... s. 34; „Item, promittimus, et spondemus, quod dominia seu terras magni ducatus nostri praedicti non diminuemus, sed in suis limitibus prout antecessores nostri, et signater, prout dominus Alexander alias Withowdus“, 1506 m. Žygimanto Senojo privilegija, *Zbiór praw litewskich*..., s. 97.

154 N. Berend, Medievalists and the notion of the frontier, p. 60, 67.

155 T. Čelkis, Nuo teritorinio ruožo prie linijos..., p. 59; T. Čelkis, *Valdžia ir erdvė: Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorializacijos procesas XIV–XVI a.*…, p. 78; „limites seu granicies ac fines perpetuos“ (1545), *Книга Посольская Метрики Великого княжества Литовского*..., № 9, с. 8.

156 *Oxford Latin Dictionary*, p. 703–704.

157 Pvz.: „quae possint accidere intra metas seu granities villae memoratae“ (1363), *Codex diplomaticus Poloniae*, Varsaviae, 1852, t. 2, pars. 2, Nr. 517, s. 739; „a quo lacu ad gades monachorum de Bissovia a quorum monachorum gadibus per fluuium eundem Drba ad gades Zachthisse usque ad graniciem Neniche“ (1396), ibid., Nr. 496, s. 697; „fecimus unum colliculum alias kopiec“ (1473), *LM (1427–1506), Užr. kn. 5,* Nr. 125, p. 326; De granicierum limitatione inter Bona Regalia, et terrigenarum et numero Commissariorum, ac modo judicandi“ (1496), *Volumina Legum*, Petersburg, 1859, t. 1, fol. 275; „scopulos et alia signa metalia in praetensione et linea limitum ipsorum et ob eorum erudentiorem notitiam erigendi, faciendi, nec non causas, lites differentias et quascunque conuersias“ (1503), *LM (1522–1530), Teismų bylų kn. 4*, p. 376; „De capitaneis et tenutarijs ut violentias nobilitati in limitibus non inferant“ (1519), *Volumina Legum*, t. 1, fol. 388; „De faciendis limitibus“ (1523), ibid., fol. 401.

Kita lotyniškų terminų grupė, sietina su demarkacijos proceso eiga, atspindi sienos liniją žyminčio ženklo egzistavimą. Tai „gadis“, „scopulus“, „colliculum“, „meta“, „palus“ „signum“[158]. Jų lietuviški atitikmenys gali būti įvairūs – „kapčius“, „kūgis“, „ežiaženklis“, „kauburys“... „Signum“ atveju – tiesiog ženklas (*signa limitanae*), o „palus“ atveju – „medinis kuolas“, „baslys“. Šie terminai sietini su sienų demarkacijos procedūromis ir atspindi sienos delimitacijos išbaigtumą[159]. Dažniausiai vartojami šaltiniuose, kuriuose kalbama apie jau nustatytų ir paženklintų sienų patikslinimą. T. Čelkis pažymi, jog delimitacijos terminai, išreiškę sienos objekto sampratą, vartojami daugiskaitos forma, o tai liudija sienų ženklinimo eigą, nes sienas sudarė atskirų, viena po kitos tam tikru atstumu sekančių, atkarpų visuma[160].

Sienų ir ribų terminija šaltiniuose senosiomis rusų ir lenkų kalbomis atskleidžia įvairiaspalvį, tačiau gana komplikuotą vaizdą, nors lyginant lenkų ir rusėnų kalbose esančių terminų reikšmes matyti, jog ypatingų semantinių skirtumų tarp jų lyg ir nebuvo. Terminų „granica“ / „rubież“, „miedza“, „kopiec“ „kopc“[161] atitikmenys vartojami ir senuosiuose šaltiniuose rusėnų kalba („граница“ / „рубеж“, „межа“, „копец“)[162]. Du pirmieji terminai ženklino teritorijos erdvę, jos perimetrą žyminčią liniją, kitaip tariant – perteikė delimituotos sienos pobūdį, turėjo sienos objekto – linijos – ir jos ženklo reikšmę[163]. Terminai „kopiec“, „Копец“ išreiškė

158 Keli vartojimo pavyzdžiai: „Sextum decimus scopulus, positus est in merica quandam“ (1541), *Limites Regni Poloniae…*, s. 213; „ibidem non remote signum factum est in arbore“ (1541), *Limites Regni Poloniae…*, s. 213; „scopulus positus super flumen Lek“ (1545), *Книга Посольская Метрики Великого княжества Литовского…*, № 10, с. 10.

159 *Oxford Latin Dictionary*, p. 1759.

160 T. Čelkis, Nuo teritorinio ruožo prie linijos..., p. 60–61.

161 *Słownik języka polskiego*, przez M. Samuela Bogumiła Linde, Warszawa, 1809, t. 2, cz. 1, s. 75.

162 *Словарь Русского языка XI–XVII вв.*, Москва, 1977, т. 4, с. 123; т. 22, с. 225–226.

163 Tikslumo dėlei reikia pasakyti, jog delimitaciniai terminai „granica“ / „rubież“, „граница“ / „рубеж“ dažniausiai randami valstybinio pobūdžio dokumentuose, o terminai „межа“ / „miedza“ paprastai vartoti privačių ribų nustatymo dokumentuose, valstybinės reikšmės sienų sutartyse jų beveik nėra. Vis dėlto terminų „miedza“ / „межа“ vartosena yra nevienareikšmė. Nors XV–XVI a. šaltiniuose tiek lenkų, tiek rusėnų kalbomis šie terminai dažniausiai buvo taikomi privačių valdų delimitacijos atvejais, tačiau apstu pavyzdžių, kai jie eina greta terminų „granica“ / „граница“, kurių vartosena pateikiama valstybinių sienų delimitacijos kontekstuose. Kitais atvejais terminas vartojamas vienas ir tik šaltinio kontekstas leidžia suvokti, jog kalbama apie valstybines ribas, pvz.: „А межа Себежской земле съ Литовскою землею по литовскіе волости по Непадовичи да по Сынчи, да по Обичаны; да по Непоротовяне“ (1542), *СбРИО*, т. 59, № 9, с. 164; „срокъ имъ бытъ на межахъ“, (1543–1544), ibid, № 15, с. 222. Dėl šios priežasties siūlytina rezervuotai žvelgti į senųjų terminų taikymo aplinkybes valstybinių ir privačių ribų delimitacijos ir demarkacijos kontekstuose, pasiliekant teisę teigti, jog XV–XVI a. sienų terminijos turinys ir vartosena dar nebuvo nusistovėję. Tai būdinga ne tik šiems, bet ir kitiems sienas ir ribas pavadinantiems terminams.

sienos demarkavimo procedūras, tai yra ne patį objektą (liniją), o tik sienos ženklą. Jų atitikmenys gali įvairuoti: nuo jau minėto „kapčiaus“ iki „griovio“, „stulpo“, „kauburėlio“, „kalnelio“[164].

Šaltinuose pasitaikantis „горка“ laikytinas analogišku terminui „копец“ ir reiškė kalniuką, kalvelę, kauburėlį[165]. Ribas reiškė ir terminai „яма“ bei „борт“, tačiau pirmasis jų šaltiniuose vartojamas palyginti retai ir žymi duobes, kartais akmenų prikrautas duobes, arba griovius[166]. Terminas „борт“ verstinas kaip „bičių drevė“ arba „drevėtas medis“, o tokių drevių seka konkrečioje vietovėje kūrė tam tikros ribos įspūdį; ją galima vertinti kaip natūralų, gamtinį riboženklį, kuris dažnai pasitaiko privačių ribų ženklinimo praktikoje, tačiau vartotas demarkuojant ir valstybės sienas[167].

Aptartini dar keletas rusėnų kalbos terminų, kurie reiškia būtent sienos arba ribos demarkavimo procedūrą ir kurie suvokiami kaip sienos sinonimai. Tai terminai „грань“[168], „знак“[169] „крой / крои“[170].

164 T. Čelkis, Nuo teritorinio ruožo prie linijos..., p. 60.

165 Pvz.: „которая река вышъла с пущи немецкое Рубанька, где суть три горки насыпаны“ (1542), *Метрыка Вялікага Княства Літоўскага (1542),* кніга № 560, с. 56; „а отъ того долу паправо и налево горками малыми“ (1546), Археографический сборник документов..., т. 1, № 31, с. 62.

166 Pvz.: „у грани ямы; от волехь на камень, у камени ямы; от камени на осекь“ (1505–1506), *Акты Русского государства 1505–1526*, Москва, Наука, 1975, № 7, с. 14; „иж на томъ местъцу естъ знакъ – выкопаная яма.“ (1542), *Метрыка Вялікага Княства Літоўскага (1542),* кніга № 560, с. 41.

167 Keli tokios vartosenos pavyzdžiai: „нашыми бортными землями“, (1437) *АЮЗР*, т. 1, № 19, с. 12; „которие борти нине немъцы порубали и выжгли аж до кореня“ (1542), *Метрыка Вялікага Княства Літоўскага (1542),* кніга № 560, с. 47; „дерево бортное, которое естъ по левой стороне [...] то естъ все великого князства. И готовы есмо того довести знаками, которые естъ у дереве“ (1546), *Археографический сборник документов...*, т. 1, № 31, с. 50.

168 Vartojimo pavyzdžiai: А отвод земли от Черные речки по грани от чистово болота по грани жо да в Черную реку да рекою Черною вверх да по Яковли грани“ (1410), *Акты социально–экономической истории Северо-Восточной Руси конца XIV – начала XVI в.*, Москва, 1952, т. 1, № 20, с. 36; „именя его Мыкулинские объихаты, грани положыты [...] а до Почапинце влево, пускаючи до головы и верховыны Ровця, где также копецъ усыпалы и грань на лыпи учиниты велилы“ (1431), *Грамоты великихъ князей литовскихъ съ 1390 по 1569 годъ*, собранныя и изданныя подъ редакціею Владиміра Антоновича и Константина Козловскаго, Кіевъ, 1868, № 4, с. 7–8; „грань у дубе“ (1546), *Метрыка Вялікага Княства Літоўскага (1480–1546), Кніга № 30, Кніга запісаў*, Мінск, Беларуская навука, 2008, № 101, с. 171–173; (1543–1546), № 36, с. 105–107; Priklausomai nuo konteksto logikos, terminas „Грань“ gali reikšti ir tiesiog sieną arba ribą, briauną.

169 Pvz.: „по знакомъ старовечнымъ [...] знаками жъ въ болото“ (1570), *СбРИО*, т. 71, № 24, с. 656–658.

170 Pvz.: „до ручья до егли до кроя от егли ручьемъ вниз и кроими до Заболоцкого пути“ (XV a. pradžia), *Новые псковские грамоты XIV–XV веков*, Москва, 1966, № 9, с. 52; „а из Могчила до кроими до последнего мыса, до ороминъ“ (1417–1434), ibid., № 12, с. 55. Termino reikšmė sietina su veiksmažodžiu „кроить“ (pažodžiui, „kirpti, pjauti“). Sienų žymėjimo kontekste tai reiškia atidalinti dvi kaimynines žemės valdas; kitaip tariant, žemės sklypą padalinti į dvi dalis ir pažymėti dalinimo liniją ženklais, „кроими“. Žr. Л. М. Марасинова, *Новые псковские грамоты XIV–XV веков*, Москва, 1966, с. 183.

Terminų „грань“, „знак“ bei „кройˮ vartosena implikuoja ir konkretaus veiksmo – demarkavimo eigą: sienos ženklų „padėjimąˮ arba „paguldymąˮ išvedant ribą[171]. Ilgainiui kai kurie terminai tapo daugiareikšmiai; tai yra, jie ėmė reikšti ir žymenį, ženklą, ir demarkacijos veiksmą. Pavyzdžiui, terminas „знамения“, randamas XVI a. antrosios pusės šaltinuose, reiškė ženklą ir kartu buvo suvokiamas kaip ilgio matavimo vienetas[172], lygus tūkstančiui žingsnių[173]. Žinant, jog mylia buvo lygi tūkstančiui dvigubų žingsnių, logiškai sektų, jog tokiame kontekste reikėtų taikyti mylios, kaip matavimo vieneto, ekvivalentą. Buvo ir mažiau turinio identifikavimo problemų keliančių demarkacijos veiksmą reiškiančių terminų, kaip antai „ограниченіе”, kuris reiškė žemės ribų išvedimą, tai yra – patį procesą[174].

Tam tikrų perversijų XVI a. antrosios pusės ribų ženklinimo terminijoje sudarė ilgio ir ploto vienetų painiojimas ir jų pagrindu susiformavę nauji ribų aprašymo variantai. Ploto matas „viena šieno kupetaˮ „1 копка (копна сена)ˮ turėjo proporcinį ryšį su matavimo vienetu – dešimtine ir buvo lygus 1 120 kvadratinių metrų[175]. Įdomu, jog aprašant ribas šieno kupetos tarsi buvo suvokiamos kaip sienos liniją formuojantys ženklai, o jų skaičius rodė ir atstumą[176].

Du svarbiausieji terminai rusėnų kalba, kurių turinys ypač tampriai buvo tarpusavyje susijęs ir dažnai persidengė – „граница“ ir „рубежˮ[177].

---

171 Pvz.: „справедливе межи вчинити и грани положити маютъˮ (1553), *СбРИО*, т. 59, № 27, с. 420. „Грань положитьˮ ar „зарубитьˮ – išvesti ribą tarp kaimyninių žemių, *Акты Литовской метрики (1499–1507)*, собр. Ф. И. Леонтовичем, Варшава, 1897, т. 1, вып. 2, с. IV [žodynėlis].

172 Pvz.: „А Литовскіе послы рубежъ знаменили отъ Витебскіе границы отъ Двины рекиˮ (1563), Тетрадь, а в ней писаны рубежи..., с. 33.

173 Знаменанїе – ženklo darymas; знаменїе – ženklas; знамя – ženklas, žr.: J. Levićkij, *Słownik słowiańsko-polski zawierający w sobie mniej teraz zrozumiałe, w księgach cerkiewnych i do nabożeństwa służących znayduiące się słowa, dla użytku duchowieństwa, wyznawców obrządku grecko-katolickiego, miłośników starożytnego ięzyka słowiańskiego*, Lwów, 1830, s. 26; знамения – ženklas, tūkstančio žingsnių matavimo vienetas, žr. И. И. Срезневский, *Материалы для словаря древнерусского языка,* Москва, 1893, т. 1, с. 988–989.

174 *Акты Литовской метрики (1499–1507)...*, т. 1, с. XVI [žodynėlis].

175 Daugiau apie tai žr. A. Dunin-Wąsowicz, *Miary rolne i miary przestrzeni*, Warszawa, 2000; A. Dunin-Wąsowicz, *Pomiary gruntu w Koronie w XVI–XVIII wieku: próba ustalenia wielkości ról chłopskich na ziemiach polskich*, Warszawa, 1994; Н. А. Шостьин, *Очерки истории русской метрологии. XI–начало XX века*, Москва, 1975, с. 65–67; Е. И. Каменцева, Н. В. Устюгов, *Русская метрология,* Изд. 2–е, Москва, 1975, с. 92–94.

176 Pvz.: „сена копенъ съ тридцатъˮ, „сена по реке копенъ съ двадцатъˮ (1563), Тетрадь, а в ней писаны рубежи..., с. 40; „Да по Литовскому рубежу надъ рекою надъ Ловотью селища: отъ устья речки Будовести къ глубокому ручью селищо Орловщина, селищо Монастырское, селищо Карпавщина, селищо Бряковичи, пашенные землина селищахъ, что лесомъ непоросло, посмете во всехъ трехъ поляхъ четьи съ полчетвертатцатъ, сена копенъ съ 40ˮ (1563), ibid., с. 48.

177 Pvz.: „старая граница межи Литвою и Прусыˮ (1545), *Книга Посольская Метрики Великого княжества Литовского…*, № 15, с. 17.

Iš esmės šie abu terminai laikytini sienos delimitaciją išreiškiančiomis sąvokomis, kartu apibūdinančiomis ir sienos objektą – liniją, ir jos ženklą. Galima teigti, jog turinio atžvilgiu „граница“ – bene „talpiausias“ terminas, apimantis ir sienų delimitaciją, ir demarkaciją, tai yra fizinį jų žymėjimą. Ir taip yra tiek valstybinių, tiek privačių žemės valdų žymėjimo kontekstuose[178]. Greičiausiai tokia termino turinio specifika neatsitiktinė. Turint galvoje LDK vakarinių ir rytinių sienų raidos specifiką, skirtingą jų struktūrą, matyti, jog plati termino „граница“ prasmė iš esmės leido apibrėžti skirtingos prigimties sienas neiškraipant teksto prasmės. Kalbant apie vakarines sienas „граница“ apima tiek delimitacijos, tiek demarkacijos procesus, o kalbant apie rytines juo tiesiog konstatuojamas valstybės sienų buvimo faktas. Šaltinių informacija leidžia daryti prielaidą, jog tam tikrais atvejais „рубеж” reiškė ir pasienį[179] arba sienos užkardą[180], be to, daugeliu atvejų atspindėjo lokalų ir konkretų sienos pažeidimo faktą, o terminas „граница“ daugiau buvo orientuotas į valstybės sienų perimetrą[181]. Terminas „рубеж” vartojamas bene visuose dokumentuose, kuriuose kaimyninės šalys pasižada laikytis „senųjų sienų“. Sutarčių turiniai suponuoja mintį, jog trafaretinis teiginys „земли рубежь по старине“, kaip jau minėta, reiškė būtent dėmesio sutelkimą į lokalią pasienio zoną, kuri apėmė konkrečią dviejų valstybių sąlyčio sritį, tikintis, jog sudarius sutartį pasienio linija nebus pažeidinėjama[182]. Be kita ko, pastebėtina ir tai, jog kalbant apie LDK vakarines ir šiaurines sienas su Ordino valstybėmis bene visais atvejais senuosiuose dokumentuose vartojamas terminas

178 Žr. *Акты о боярах, Акты Виленской Комиссии для разбора древних актов, Вильна,* 1897, т. 24, № 57, с. 96–98; „яко се тое село самовъ собе, въ границахъ и обыходехъ своихъ здавна и теперъ маетъ“ (1547), *АЮЗР*, т. 1, № 116, с. 123.

179 Pvz.: „а тые люди живуть по самому рубежу Новъгородскому“ (1478–1479), *LM (1479–1491), Užr. kn. 4,* Nr. 140, p. 149; „состал своего судю на рубеж“ (1498), *LM (1494–1506), Užr. kn. 6,* Nr. 60, p. 87; „даны три ч(о)л(о)веки в Полоцком повете на Московском рубежи“ (1511), *LM (1511–1518), Užr. kn. 9,* Nr. 190, p. 162. Neretai šaltinuose greta einantys terminai „рубеж“ ir „места порубежная“ dar labiau sustiprina įspūdį, jog šio termino reikšmė apėmė ne tik pačią sieną, bet ir gretimą pasienį, žr. *АЗР,* т. 1, № 33, с. 46.

180 Pvz.: „А гостю гостити всякому с объ сторонъ, путь чистъ, без рубежа“ (1446–1447), *Грамоты Великого Новгорода и Пскова,* Москва, 1949, № 20, с. 38;

181 Pvz.: „прошлое осени люди наши изъ Смоленска, шедши войною черезъ рубежъ въ границы панствъ вашихъ въ поветъ Оршанскій, многіе села твои повоевали“ (1585), *АЮЗР,* т. 1, № 184, с. 217.

182 Pvz.: „А рубежъ воде и земли со Пъсковомъ мне, великому князю, а то намъ старыи рубежъ. А сконъчалъ великии князь Казимиръ со всимъ Псковомъ, и со всими прыгороды Псковъскими, и со всею волостью Псковскою по сеи грамоте“ (1440), *Грамоты Великого Новгорода и Пскова*, Москва, 1949, № 335, с. 322.

„граница“[183], o ne „рубеж“[184]; pastarasis ypač dažnai pasitelkiamas kalbant apie rytines LDK sienas su Maskva, Tvere, ar šiaurės rytinį pasienį su Didžiuoju Naugardu bei Pskovu.

Prielaidą, jog senųjų terminų turinys XV–XVI a. šaltiniuose dar nebuvo išsikristalizavęs, sustiprina itin dažnai sakinių konstrukcijose sinonimiškai vartojami kiti tiek privačioms žemės valdoms, tiek valstybės sienoms pavadinti skirti terminai. Būtent terminų sinoniminė vartosena leidžia teigti, jog nors tam tikros erdvės prigimtis, jos pobūdis jau buvo suvokiami, tačiau vis dar formavosi terminija, apibūdinanti skirtingo dydžio ir paskirties tam tikros erdvės ar teritorijos ribas[185]. Kita vertus, analizuojant LDK sienų sampratos klostymąsi, išryškėjo tendencija, jog siena arba riba sėkmingai galėjo būti suvokiama kaip valstybinė ir kartu liudyti privačios valdos pobūdį. Bene ryškiausiai tai atsispindi LDK ir Lenkijos sienos raidos atveju, kai pasienio kraštinių valdų teritorinio vientisumo išsaugojimu labiausiai buvo suinteresuoti tų valdų šeimininkai, tačiau LDK valdovo institucijos dalyvavimas formuojant sienos nustatymo komisijas ir sprendžiant teritorinius klausimus bylojo apie aiškų LDK ir Lenkiją skiriančios ribos valstybinį charakterį. Galbūt tai irgi turėjo įtakos formuojantis dviprasmiškai terminijai ir sienos daugialypei sampratai.

183 Pvz.: „*И* просили в нас пущи в Городенском повете, на Немецкои граници Прускои“ (1513), *LM (1511–1518), Užr. kn. 9*, Nr. 126, p. 134; „дали есмо ему пущи нашое в Городеньскомь повете на Немецкои границы Пруской вдолжь“ (1522), *LM (1387–1546), Užr. kn. 25*, Nr. 66, p. 126; „на границах земли Ифълянтское становили ся“ (1561), *LM (1553–1567), Vieš. reik. kn. 7,* Nr. 63, p. 76; „при граници Прускои“ (1584), *Метрыка Вялікага Княства Літоўскага (1582–1585), кніга № 70, кніга запісаў,* Мінск, Беларуская навука, 2008, № 47, с. 111–112; № 139, с. 208–210.

184 Vis dėlto pasitaiko retų išimčių, kai minėtame kontekste vartojamas ir terminas „рубеж“. Pavyzdžiui, sienos su Vokiečių ordinu aprašymo atveju: „за тою границою Лишковъскою тую пущу, што идетъ до немецъкого рубежа“ (1546), *LM (1387–1546), Užr. kn. 25*, Nr. 15, p. 84. Tačiau tenka pastebėti, jog šio termino vartojimas LDK sienų nustatymo su Livonija ir Vokiečių Ordinu kontekstuose visgi yra specifinis – bene visais atvejais kontekste vartojamas ir pažymimasis žodis „senasis“, pvz.: „а с тое речъки направо пошли знаки и рубежы старыи по деревъю“; „по деревъю старие рубежи пошли“ (1542), *Метрыка Вялікага Княства Літоўскага (1542), кніга № 560,* с. 37, 55. Matyti, jog nustatant vakarines ir šiaurines LDK sienas, pamažu buvo pereinama prie europinės sienų delimitacijos ir demarkacijos procedūras atspindinčios terminijos. Būtent termino „граница“ turinyje buvo sukoncentruotas delimitavimo ir demarkavimo krūvis, atspindėta politinė valstybės galia sankcionuoti savo teritorijos ribas. O terminas „рубеж“ buvo vartojamas siekiant išryškinti chronologinę distanciją tarp seniau vykusių sienos nustatymo akcijų ir aptariamojo laikmečio aktualijų: kadaise buvusios „senosios sienos“, o dabar pereinama prie naujo sienų žymėjimo ir aprašymo mechanizmo.

185 Pvz.: „А объвод тои земли рубежы почонши от Овлич(ъ)я озера со владычными люд(ь)ми граница межа, а межою на дорогу великую Сушинскую, а з дороги да в бродок, а з бродку [...]“ (1511), *Полоцкие грамоты XIII – начала XVI вв.*, сост. А. Л. Хорошкевич, Москва, 1977, кн. 3, № 321, с. 82.

Svarbu išskirti dar vieną grupę sienų ir ribų terminų senąja rusų kalba, susijusių su šiaurės rytiniais LDK kaimynais – Pskovu ir Didžiuoju Naugardu, kurių turinys liudija privataus žemių sektoriaus ribų ženklinimą. Tai terminai „завод“[186] ir „обод“ / „обвод“[187], kurių reikšmė – žemės sklypo siena. Terminui „обод“ būdinga savita vartosena: juo paprastai buvo vadinamos žemės valdos, kurių perimetras sudarydavo ovalo, apskritimo formą[188]. Minėtinas dar vienas terminas – „околы“[189], būdingas LDK ir Lenkijos pasieniui, taip pat reiškęs ratu, lankstu einančią ribą, kuri atliko tam tikros atskirties funkcijas; „околы“ vartotas medžioklės plotų bei drevinių medžių, kaip tam tikros ribos įspūdį kūrusių fizinių vienetų, identifikavimo kontekstuose[190]. Paminėti terminai buvo vartojami siekiant išryškinti privačių žemės valdų atribojimo faktą ir priklausomai nuo valdos konfigūracijos. Vis dėlto, kaip jau buvo minėta, priklausomai nuo šaltinio konteksto, privačių valdų ribas apibūdinę terminai galėjo būti pavartoti ir valstybinės sienos aprašuose.

Senųjų terminų turinys, jų semantiniai ryšiai itin įvairavo. Tikslumo dėlei reikėtų paminėti, jog aptartas terminas „обводъ“, paprastai vartotas privačioms riboms nurodyti, visgi buvo vartojamas ir kitokiuose kontekstuose. Šaltiniai liudija, jog jis sėkmingai buvo integruotas ir į valstybinių sienų žymėjimo dokumentaciją. Pavyzdžiui, XVI a. pirmosios pusės pabaigos

186 Pvz.: „А завод тои земле изо мха с Офонасом кроем до Ульяниных кроев какъ оне со Уляною кроими да в ручеи и ручьем вниз до Степанове меже“ (XIV a. pirmoji pusė), *Новые псковские грамоты XIV–XV веков,* № 7, с. 51; „А завод тои земли и воде от плава Дубовизскую межу“ (1425–1469), ibid., № 19, с. 59–60; „А завод тои земли [...] по Твердислали кроеве да по Шестькови кроев“ (XV a.), *Грамоты Великого Новгорода и Пскова*, № 346, с. 331.

187 Pvz.: „А ободень селамъ обема по старым межам и земле и пожнямъ“ (1469–1485), *Новые псковские грамоты XIV–XV веков*, № 28, с. 67; „А ободъ тои земле [...] зъ Велкасьи реки на березовую границю [...], из березовои границы на каменую границю, с каменои границы“ (XV a.), *Грамоты Великого Новгорода и Пскова*, № 122, с. 180.

188 И. И. Срезневский, *Материалы для словаря древнерусского языка*, Москва, 1893, т. 1, с. 902; Г. Е. Кочин *Материалы для терминологического словаря древней Руси*, Москва, 1937, с. 211.

189 Jo vartojimo pavyzdžiai: „Тутъ тежъ отъ тыхъ околовъ Витовтова дорога была до того двора“, „Вказали тежъ и поведили мне осочники: въ реки Супряслы, где Соколдка въ Супрясло впадала, ижъ на томъ местцы, за Витолта и за Жикгимонта а за Казимира и за Александра короля, околы бывали господарскіи“, „То бортники [...] мелъ тыхъ околвъ въ Соколдки и Супряслы реки, нижли поведилъ, ижъ панъ Миколай Радивилъ въ него отнялъ и теперъ онъ тое дерево бортное в той пущи на себе ходитъ [...] и теперъ знати где околы были и естъ того великій знакъ [...] недалеко пущи Городенской“ (1536), *Археографический сборник документов...*, т. 1, № 17, с. 15.

190 I. I. Sreznevskis šiam žodžiui siūlo sinonimą „круг“, kuris taip pat reiškia ratą, skritulį, apskritimą, arba sienų kontekste – tokios konfigūracijos teritoriją apibrėžiančią ribą (И. И. Срезневский, *Материалы для словаря древнерусского языка,* т. 2, с. 645–646).

dokumente nustatant ribas tarp LDK ir Lenkijos valstybių, jų perimetrui apibrėžti pasirinktas būtent šis terminas[191].

Tikslinga aptarti dar vieną terminą, kuris, skirtingai nei anksčiau minėtieji, nurodė gamtinę, natūralią ribą ir jo vartojimo kontekstas senuosiuose šaltiniuose buvo gana aiškus ir nedviprasmiškas. Tai terminas „урочище“[192], kurio tiksliausias vertimas būtų „gamtinė riba, apyribė, vietovė, kuri skiriasi nuo ją supančios aplinkos, natūrali siena, skirianti didelius natūralios aplinkos plotus, tam tikros vietovės dalis kaip savaiminė riba“. Tai galėtų būti bet kokia gamtinė kliūtis: upelis, ežeras, kalnas, griovys, pelkė, sausvagė, žemuma, slėnis, stepė, miškastepė, viduryje lauko plytintis miškas ir t. t. Kitaip tariant, šis terminas reiškė gamtinės prigimties perskyrą tarp dviejų ar daugiau gyvenamų vietovių. Neatsitiktinai terminas „урочище“ ypač būdingas pietiniam ir pietrytiniam Lietuvos valstybės pakraščiui, kur buvo santykinai mažas gyventojų tankis, lėmęs nemenkus atstumus tarp gyvenamųjų vietovių, kurios bene visais atvejais spietėsi prie pasienio pilių. Nors, žinoma, klaidinga būtų teigti, jog šis terminas buvo vartojamas tik pietiniame ir pietrytiniame Lietuvos valstybės pakraštyje. Jo vartojimo atvejų pasitaiko ir etninės Lietuvos teritorijoje, daugiausiai XVI a. šaltiniuose, aptariant parduodamų arba išnuomojamų žemių ribas; visai tikėtina, kad į etninę Lietuvą šis terminas, kaip ir kiti rusėniški terminai, galėjo atkeliauti su Lietuvos valstybės raštininkais iš Voluinės. Plačiau nediskutuojant dėl termino „урочище“ kilmės ir paplitimo ypatumų svarbu pažymėti, jog šio termino, bylojusio apie natūralią ribą tarp valstybių ar kitokios prigimties erdvių (jis pavartojamas ir apibrėžiant privačių valdų ribas), reikšmė neapėmė antropogeninės veiklos požymių, tai yra, jo vartojimo atvejais neegzistavo jokie dirbtiniai sienos trajektoriją žymintys ženklai.

191 „Обводъ Корунны“, „Обводъ Великого Князства“ (1546), *Археографический сборник документов...*, т. 1, № 31, с. 50–82.

192 Jo vartojimo pavyzdžiai: „а тамъ при той долыни копецъ усыпано одъ Цыцулыны долыны до урочища Тулныковъ“ (1431), *Грамоты великихъ князей литовскихъ съ 1390 по 1569 годъ*, № 4, с. 8; „А то сутъ тые границы княствы великого Литовского, сведетство господарю. Поведили люди старые, Кияне, Черкашене, Каневцы, ведалые тыхъ границъ господарскихъ, покулъ и по которымъ местцомъ границы и урочища сутъ панству его милости князству великому Литовскому съ землею Татарскою Перекопскою, Очаковымъ, Белыиъ городомъ изъ землею Волоскою [...]. А на тые границы князъ Семенъ Олелькковичъ высылалъ наместника своего Спиридова, который отъ него Черкасы держалъ, и тотъ потымъ местцомъ розъеждчалъи потымъ урочищамъ границы клалъ яко съ землею Татарскою такъ изъ Белымъ городомъ, такъ тежъ землею Волоскою“ (1540), *АЗР*, т. 2, № 199, с. 362; „лежачую около речки Каменицы, почавшы отъ мосту, на которы идеть Великій Гостинецъ, ажъ до урочища Посникова“ (1572), *АЮЗР*, т. 1, № 166, с. 190.

Apibendrinant sienų nustatymo, žymėjimo ir tikslinimo procedūras pavadinančios terminijos lotynų ir senosiomis rusų bei lenkų kalbomis ypatumus akcentuotina, jog visiems XV–XVI a. šaltiniuose vartotiems terminams būdinga viena svarbi ypatybė: jie apibūdino patį objektą (sieną, ribą), bet ne jo formas ar išraiškos būdus; anuo metu dar trūko suvokimo apie tam tikros erdvės, teritorijos pobūdžio ir funkcijos žodinį įprasminimą. Kitaip tariant, terminų daugiareikšmiškumas leidžia teigti, jog aptariamuoju laiku dar nebuvo išsikristalizavęs terminų turinys bei vartosenos kontekstai. Galima kalbėti tik apie delimitaciją ir demarkaciją pavadinančios terminijos apraiškas, skiriant terminus, kuriais buvo reiškiamas pats sienų buvimo faktas, arba delimitacija, – tam tikras patvirtinimas, jog tos sienos egzistuoja, ir terminus, kurie suvoktini kaip sienos trajektoriją nusakantys ženklai, kaip demarkacijos proceso, fizinio ribų žymėjimo liudytojai. Be to akcentuotina, jog iš esmės nebuvo valstybinių ir privačių žemės valdų specifiką išryškinančios terminijos. Tie patys terminai su nedidelėmis išimtimis buvo vartojami ir valstybinių ribų nustatymo, ir privačių ribų aprašymo dokumentuose. Iš kitų išskirtinas terminas „урочище“, kurio vartojimo kontekstas šaltiniuose senąja rusėnų kalba buvo pakankamai aiškiai apibrėžtas ir visais atvejais liudijo gamtinės ribos egzistavimą.

2.2. Analogijų paieškos moderniųjų laikų sienų tyrimų terminijoje

XV–XVI a. sienų terminijos senosiomis lenkų, rusų bei lotynų kalbomis problematika suponuoja dar vieną plotmę diskusijai – valstybės sienų tyrimuose vartojamų sąvokų ir terminų turinio perteikimo bei pritaikymo problemą.

Moderniųjų laikų įvairiakalbiuose tyrimuose sienas ir erdvę, jų formas ir pobūdį atspindinti terminija yra diferencijuota, turinti daugmaž aiškią semantiką bei atitinkamas reikšmės konotacijas, todėl analizuojant senuosius šaltinius susiduriama su šiuolaikiniuose tyrimuose pateikiamų terminų reikšmės adaptavimo problema. Teorinio, enciklopedinio pobūdžio darbai, kuriuose nagrinėjama valstybės sienų prigimtis, raida ir transformacijos,

suteikia daug vertingų žinių, kaip ir kokiu būdu klostėsi įvairialypės prigimties sienų scenarijai, leidžia ieškoti analogijų XV–XVI a. Lietuvos valstybės sienų ir erdvės raidos procesams. Vis dėlto daugeliu atvejų tenka rezervuotai vertinti šiuolaikinio mokslo siūlomas terminų prasmes bei jomis remiantis kuriamus valstybės erdvės bei jos ribų modelius ir visų pirma pasikliauti šaltiniuose užfiksuoto konteksto logika.

Juridine prasme siena gali būti suvokiama kaip riba arba linija, kur baigiasi vienos ar kitos valstybės sankcionuota galia. Tokiu atveju reikėtų kalbėti apie geometrinėmis linijomis suskirstytą tam tikrą plotą ir tyrinėti valstybių erdves arba teritorijas tiek, kiek leidžia geometrinis šio klausimo suvokimas. Tačiau galima kalbėti apie sieną kaip apie tam tikrą zoną arba erdvę ir apie sieną tik kaip apie teritorijas skiriančią liniją. Būtent šios valstybės „sienos“ sampratos atveria reikšmių lauką, kuris svarstomas įvairiakalbėje mokslinėje literatūroje[193].

Lietuvių kalbos terminai „siena“ ir „riba“ (kartais ir „ežia“) neretai vartojami sinonimiškai, nors reikšmės požiūriu skiriasi. Terminą „siena“ įprasta taikyti siekiant apibrėžti valstybės teritoriją, kartu tarsi apimant ir valstybės erdvės sąvoką, o terminas „riba“ dažniausiai suprantamas tiesiog kaip dvi teritorijas skirianti linija, paprastai eliminuojant valstybinės erdvės segmentą ir įtraukiant geografinės erdvės matą.

Daugelyje kalbų „sienos“ ir „ribos“ samprata, priklausomai nuo to, kokį erdvinio santykio aspektą norima išryškinti ir koks (politinis-juridinis, fizinis-geografinis ir pan.) yra kontekstas, išreiškiama keletu terminų. Jie parenkami priklausomai nuo ribojimo formos ir pobūdžio: skirtingoms erdvės ribojimo sampratoms (politinė: geografinė, uždara: atvira ir kt.) taikomi skirtingi jas taikliausiai galintys išreikšti žodžiai.

Vokiečių kalboje atitinkamai vartojami tokie terminai: „Grenzgebiet“, „Grenzraum“ (valstybės riba kaip pasienis; pasienio sritis, pasienio regionas),

193 Apie valstybės sienas ir jų erdvines išraiškas žr.: K. Dziewoński, Niektóre problemy badania regionów gospodarczych w Polsce, *Przegląd Geograficzny*, 1957, t. 4, s. 719–739; S. Lencewicz, Regiony geograficzne, *Przegląd Geograficzny*, 1958, t. 30, s. 489–494; Z. Rykiel, Koncepcje granic w badaniach geograficznych, s. 23–35; Th. Holdich, *Political frontiers and boundary making*, London, 1916; S. Boggs, Boundary functions and the principles of boundary making, *Annals of the Association of American Geography*, 1932, t. 22, p. 48–49; Vl. Viliamas, Geografinės ir geopolitinės sienų problemos, *Židinys*, 1937, Nr. 3, p. 340–346; Raum, Raumwahrnehmung, *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, hrsg. von Joachim Ritter und Karlfried Gründer, Basel, 1992, Bd. 8: R–Sc, S. 111–131.

„Grenze“[194] (valstybės siena, suvokiama kaip erdvė ar tam tikra zona, išryškinant fizinį-geografinį aspektą, tačiau kartu perteikiant ir politines šio termino konotacijas)[195] ir „Grenzlinie“ (valstybės riba, teritorijas skirianti linija, kuriai dažniausiai taikomos politinės-juridinės konotacijos; šis terminas gali būti vartojamas ir valstybės demarkacinės linijos prasme)[196].

Anglakalbėje mokslinėje literatūroje valstybės teritorijos ir jos ribų sampratai įvardinti vartojami terminai „boundary“, „border“, „frontier“, „limit“ leidžia kalbėti apie įvairiaspalvį sinoniminių terminų spektrą, įgalinantį išreikšti erdvinės konfigūracijos niuansus ir išryškinti kultūrinių bei politinių kontekstų krūvius. Terminas „boundary“ žymi jau nustatytas ribas, jo turinys apima ir delimitacijos, ir demarkacijos procesų rezultatus; etimologiškai jis susijęs su pirmine žodžio „to bound“ reikšme „apriboti, apibrėžti, orientuoti į vidų“[197]. Šis terminas vartojamas suverenios ir turinčios autonomiją valstybės erdvės visumai (*spatial unit*) pavadinti, išskirti valstybę kaip politinį vienetą iš daugelio kitų politinių vienetų; šis terminas vartojamas, kai kalbama apie valstybės sienas kaip tarptautinės teisės subjektą[198]. Kitaip tariant, sienos „boundary“ prasme – tai dviejų sociopolitinių kūnų, kurių kiekvienas turi savo atskirą ideologiją, interesus, struktūrą, sąlyčio vieta. Skirtingai nei termino „frontier“ atveju, jie negali neegzistuoti patys savaime, nėra lemiami gamtinių sąlygų; visais atvejais jų raida priklauso nuo antropogeninės veiklos[199]. Reikia pabrėžti, kad

194 Kilęs iš slavų ir lotynų kalbų. Etimologinė seka: *granica – granicea – Grenitze – Grenze*. Žr. N. Jaspert, Grenzen und Grenzräume im Mittelalter: Forschungen, Konzepte, Begriffe, S. 66; A. Nagórko, Granica vs Grenze, Kresy vs Kreis (z historii wzajemnych zapożyczeń), *Granice i pogranicze. Język i historia: materiały międzynarodowej konferencji naukowej, Warszawa, 27–28 maja 1993 r.*, Warszawa, 1994, s. 39–46.

195 Viduramžiais vartotas terminas „Mark“ (iš lotyniško žodžio *marca*) buvo taikomas valstybės sienos kaip ribos arba teritorijas skiriančios linijos išryškinimui ir ribų žymėjimui (arba: skiriančiai linijai išryškinti ir riboms žymėti). Buvo vartojamas ir sienos ženklo reikšme; atitiko dabartinės anglų kalbos terminus „border“ ir „borderland“. Šiuo metu neteiktinas ir nevartotinas, žr.: N. Jaspert, Grenzen und Grenzräume im Mittelalter: Forschungen, Konzepte, Begriffe, S. 67; L. Klusáková, S. G. Ellis, Terms and Concepts: „Frontier“ and „Identity“ in Academic and Popular Usage, *Frontiers and Identities: Exploring the Research Area*, p. 10.

196 B. Gaidelienė, *Karinis vokiečių – lietuvių kalbų žodynas*, Vilnius, Generolo Jono Žemaičio Lietuvos karo akademija, 2003, p. 35; K. J. Rankin, R. Schofield, The troubled historiography of classical boundary terminology, *Mapping frontiers, plotting pathways. Ancillary Paper*, 2004, No. 2, p. 6.

197 K. J. Rankin, R. Schofield, The troubled historiography of classical boundary terminology, p. 2.

198 Z. Rykiel, Borders or peripheries: pre- and post-neopositivism vs the language of sociology, *Przestrzeń Społeczna: czasopismo naukowe*, 2011, Nr. 2, s. 25; L. D. Kristof, The nature of frontiers and boundaries, *Annals of the Association of the American Geographers*, 1959, vol. 49, No. 3, p. 270, 272–273; S. B. Jones, Boundary concepts in the setting of place and time, *Annals of the Association of the American Geographers*, 1959, vol. 49, No. 3, p. 253.

199 L. D. Kristof, The nature of frontiers and boundaries, p. 277; K. J. Rankin, R. Schofield, The troubled historiography of classical boundary terminology, p. 11.

„frontier“ semantika klostėsi ypač ilgai, bet esminiai šio žodžio vartosenos kontekstai išsikristalizavo pritaikius vietos ir erdvės vertinimo kriterijus. „Frontier“ vartojimo atveju yra rišamasi prie konkrečios geografinės vietos. Kitaip vartojamas „boundary“ terminas, susijęs ne su vieta, o su pačios erdvės (susi)formavimo procesu, leidžiančiu matyti tą erdvę apibrėžiančius sienų kontūrus[200]. „Boundary“ ir „frontier“, taip pat ir „border“ labai aiškiai skiria linijinį ir erdvinį konceptus, rodančius perėjimą nuo vietos (pats ribos egzistavimo faktas, vietos pažymėjimas, išskyrimas to, kas yra „atskirai“) prie proceso (erdvės susiformavimas).

Terminai „border“ ir „frontier“ dažnai vartojami sinonimiškai, nors „border“ iš tiesų yra bendresnės reikšmės terminas, jei skiriamos dvi pamatinės kategorijos – teritorinė arba tik simbolinė siena; bet kuriuo atveju, šio termino vartosenoje išlieka stipri politinė-juridinė konotacija[201]. Be kita ko, neretai šis terminas turi ir pakraščio reikšmę, apibūdina jo kaitos dinamiką. Kitaip tariant, termino „border“ turinys atspindi valstybinių struktūrų galios santykių kitimą, gebėjimą įtakoti valstybės linijos slinktis arba tas linijas panaikinti[202].

Terminas „frontier“ vartotinas siekiant pavadinti smulkesnes teritorinių darinių formas, išryškinti priešais esančio objekto aspektą, jis reiškia orientaciją į išorę, kartu perteikiant ir erdvės kaip tam tikro arealo socialinės koegzistencijos formas[203]. Žodžio „frontier“ ištakos siejamos su XIV a. Prancūzija. Anuomet šiuo žodžiu buvo vadinamas pastato fasadas bei karinė tvarka, priešakinė kariuomenės dalis, ir tik vėliau „frontier“ pradėtas vartoti valstybės ribų kontekstuose. Šiuo terminu galima apibrėžti ir gamtinių teritorijų ribas, tiesiog išskirti valstybės teritorijos geografines ribas[204]. Šiandienos tyrimuose „frontier“ terminas vartojamas

200 A. J. Rieber, Changing concepts and constructions of frontiers: a comparative historical approach, *Ab Imperio*, 2003, issue 1, p. 24.

201 L. Klusáková, K. Kubiš, B. Říchová, V. Sušová, M. Krocová, O. Daniel, Within and beyond: the reciprocal relations and intersections of identities and of symbolic and territorial borders, *Frontiers and Identities: Exploring the Research Area*, p. 109; E. Peters, Omnia permixta sunt: Where's the Border?, p. 109–120.

202 D. Newman, The lines that continue to separate us: borders in our 'borderless' world, *Progress in Human Geography*, 2006, vol. 30, No. 2, p. 147–150.

203 Z. Rykiel, Borders or peripheries: pre- and post-neopositivism vs the language of sociology, p. 26; L. D. Kristof, The nature of frontiers and boundaries, p. 269.

204 L. Klusáková, S. G. Ellis, Terms and concepts: „Frontier“ and „Identity“ in academic and popular usage, p. 4, 6; J. V. Minghi, Boundary studies in political geography, *Annals of the Association of the American Geographers*, 1963, vol. 53, No. 3, p. 413–419.

daugelyje kontekstų, yra ypač daugiaprasmis. Jo reikšmė įvairuoja: gali reikšti ekspansiją į svetimą erdvę, gynybinės sistemos formavimą, tranzito zonos sukūrimą ir taip pat apibūdinti pasienio bendruomenės (*frontier society*) specifiką[205].

Priklausomai nuo to, kokį erdvinio santykio aspektą siekiama išryškinti, gali būti pasirenkami dar keli pasienio ir valstybės erdvės santykį žymintys terminai. Kai valstybės teritorinė sistema yra orientuojama į vidaus erdvę, tikslinga vartoti terminą: „inner-oriented border“; kai valstybės pasienis yra orientuojamas į valstybės ribų išorę, kitaip tariant, kai valstybės erdvė ir jos įtakos zona yra suvokiama kaip peržengianti formalias valstybės sienas, vartotinas terminas „outer-oriented border“[206].

Slaviškos kilmės žodžiai „granica“, „граница“ žymi tokį valstybinės sienos pobūdį, kai į pirmą planą iškeliamas politinis-juridinis jos aspektas, tačiau kartu šių terminų semantikoje slypi ir fizinės-geografinės bei kultūrinės ar socialinės erdvės samprata. Terminas „granica“ vartojamas norint pavadinti liniją, skiriančią aiškiai apibrėžtas ir politiniu, ekonominiu, socialiniu ar kultūriniu požiūriu įsisavintas erdves[207]; vadinasi, šitas terminas reiškia ne tik liniją, skiriančią du arealus, bet kartu ir sieną arba erdvę, prie kurios šliejasi įtakos zona arba zonos. Kaip matyti, senųjų terminų rusėnų kalbomis turinys gerokai disonuoja su moderniųjų laikų termino „granica“ samprata; jo semantinės ribos senuosiuose šaltiniuose yra gerokai platesnės, jos apima moderniųjų laikų sociokultūrinio ir sociopolitinio valstybės ir visuomenės bendrabūvio konotacijas. Be kita ko, terminai „rubież“ ir „рубеж“ gali būti vartojami kaip termino „granica“ sinonimai, tačiau jų semantika yra kur kas siauresnė. Lenkų kalbos žodis “kresy” apibrėžia pasienį plačiąja prasme, pavyzdžiui, dviejų civilizacijų kontakto zoną, nors labai dažnai tiek mokslinėje, tiek populiariojoje literatūroje jis vartojamas kaip žodžio „pogranicze“ (atitinka anglišką „frontier“) sinonimas. Pastarasis terminas

205 N. Berend, Medievalists and the notion of the frontier, p. 55–56; L. D. Kristof, The nature of frontiers and boundaries, p. 273.

206 Z. Rykiel, Koncepcje granic w badaniach geograficznych, s. 28.

207 L. Klusáková, S. G. Ellis, Terms and concepts: „Frontier“ and „Identity“ in academic and popular usage, p. 7.

žymi pereinamąjį plotą tarp kaimyninių tautų arba valstybių; taip pat gali reikšti ir tiesiog tam tikros teritorijos periferiją[208].

Taigi sienoms ir jų erdvės santykiams apibrėžti egzistuoja skirtingi terminai, kurie išryškina vieną ar kitą jų aspektą. Žodžiui „siena“ bendrąja prasme būdingas platus reikšmių laukas. Žodynuose dažniausiai galima rasti tokias jo reikšmes: krantas, pabaiga, riba. Anglų kalboje šį žodį atitinka daugelis terminų: „boundary“, „border“, „borderline“, „frontier“, „limit“; prancūzų kalboje – „frontière“ ispanų – „frontere“ Vokiečių kalbos žodis „Grenze“ giminiškas su švedų kalbos žodžiu „gräns“ ir norvegų „grense“. Rusų, lenkų, čekų, slovakų kalbose taip pat vartojami giminiški šio žodžio variantai su atitinkamomis semantikomis. Plačiau nesvarstant visų įmanomų šio žodžio reikšmių, galima pastebėti, jog remiantis moderniųjų laikų sienų terminija matyti, kad „sienos“ samprata yra įvairiaprasmė, jos reikšmių laukas pakankamai platus ir peržengiantis įprastinio „sienos“, kaip du ar daugiau arealų skiriančios ribos, termino reikšmės ribas. Bet kuriuo atveju galima skirti dvi pagrindines valstybės sienos sampratas: sieną kaip atskirtas teritorijas ribojančią liniją ir sieną kaip tam tikrą valstybės periferinį institutą, kompleksiškai apimantį visą jos erdvę. Svarbu pabrėžti, jog kalbant tiek apie fizinį-geografinį, tiek apie politinį-juridinį valstybės sienų aspektą, visais atvejais akcentuotinas jos erdvės matmuo; juk priklausomai nuo erdvinio santykio raiškos gali kisti erdvės suvokimo ir įprasminimo lygmuo: vienais atvejais derėtų kalbėti apie politinį valstybės erdvės pobūdį ir atitinkamus jo specifiką išryškinančius elementus, kitais atvejais reikėtų dėmesį koncentruoti į valstybės teritoriją kaip geografinę erdvę.

208 W. Opioła, Granica państwowa w teorii pogranicza, *Pogranicze. Polish borderlands studies*, 2014, t. 2, Nr. 1, s. 41.

3.

LIETUVOS VALSTYBĖS ERDVĖ IR JOS RIBOS: MENTALINIS ASPEKTAS

3.1. Valstybės teritorijos ir sienų samprata kartografijoje

3.1.1. Žemėlapis, valstybės teritorija ir politinis autoritetas

Senieji žemėlapiai leidžia *a priori* teigti, jog valstybės erdvės ir jos ribų suvokimas iš tiesų egzistavo. Apie tai byloja žemėlapiuose brėžiamos valstybių ribos, tegul ir netikslios, neatitinkančios realybės, bet leidžiančios kartografinėje plokštumoje matyti valstybę kaip vientisą erdvę ir svarbiausia – jos sienų perimetrą. Šie teiginiai susiję su keletu svarbių kartografijos mokslo istorinės raidos teorinių ir metodologinių prieigų, kurias būtina pristatyti ir aptarti, idant bent kiek paaiškėtų paradoksalus ryšys tarp valstybės teritorijos konfigūracijos realybėje ir jo atspindžio kartografijoje: valstybinių darinių linijos žemėlapiuose pradėtos žymėti gerokai anksčiau, negu išsikristalizavo linijinė sienų samprata ir valstybės politinis autoritetas, paremtas aiškias ribas turinčios teritorijos kontrole. Taigi kyla klausimas, ką tokios „sienų linijos“ žymėjo? Dalis tyrėjų linkę manyti, jog tik XIX a. pirmojoje pusėje susiklostė tiesioginis ryšys tarp realių valstybės sienų ir jų vaizdo žemėlapyje. Kitaip tariant, tik XIX šimtmečio pirmojoje pusėje, tai yra profesionaliosios topografinės kartografijos eroje, įvyko realių valstybės sienų ir jų atspindžio žemėlapiuose integracija[209].

Senoji kartografija kaip ir bet kuris kitas šaltinis gali tapti parankia priemone istorinių įvykių bei procesų analizei. Kiekviena erdvė – ar tai

209 Žr. Ph. E. Steinberg, Sovereignty, territory, and the mapping of mobility: a view from the outside, *Annals of the Association of American Geographers*, 2009, vol. 99, No. 3, p. 471.

būtų miestas, valstybė, ar visas kontinentas – yra suformuota iš tam tikrų fizinių objektų ir socialinių, politinių bei kultūrinių ryšių tinklo. Kartografijoje kaip tik ir atsispindi gamtos bei visuomenės reiškinių raida ir jos dėsningumai, o tai atveria horizontą įvairaus pobūdžio tyrimams[210]. Viena naujausių metodologinių žemėlapio tyrimo prieigų – semiotinė kartografinio diskurso analizė, kurios esmę ir siūlomus instrumentus plačiau aptarsime kiek vėliau, pristatydami 1613 metų M. K. Radvilos Našlaitėlio LDK žemėlapį.

Kartografijos kaip mokslo susiformavimas pakeitė realios erdvės suvokimą, o valstybės erdvinės tapatybės raiška žemėlapyje suformavo visiškai naują valstybės kilmės supratimą, išugdė distancijos nuojautą. Specifinės išraiškos priemonės žemėlapyje – valstybiniai heraldiniai simboliai, įrašų kontekstas ir jų visuma, kartografinė projekcija, spalvų koloritas ir kt. – vertintina kaip nuoroda į sąmoningai nuslėptą žinią, kurią galėdavo perskaityti tik žemėlapio užsakovai ir tam tikras suinteresuotų asmenų ratas; kita vertus, tai byloja apie iš dalies subjektyvų žemėlapio turinį: žymima ne tik tai, kas objektyviai egzistuoja, bet ir specifinė, dažniausiai žemėlapio sudarymo tikslus atspindinti, informacija.

Tyrėjai pabrėžia itin tamprų ryšį tarp valstybės formavimosi ir žemėlapių mokslo raidos: žemėlapiai įgalino valstybę realiai kontroliuoti savo erdvę[211]. Žemėlapis galėjo padėti kaip tam tikra propagandos priemonė, galėjo būti suvokiamas kaip valstybės politinės orientacijos atspindys ar teritorinės ekspansijos reprezentacija. Juk viena svarbiausių priežasčių, kodėl Europa ėmėsi kartografuoti Šiaurės Amerikos kolonijas, buvo siekis žinias apie naująjį pasaulį Europos visuomenei pristatyti jai suvokiama kalba, o tam niekas kitas geriau negalėjo padėti, kaip teodolitas ir nivelyras[212]. Žemėlapis galėjo tapti ir visai lokalių ginčų sprendimo priemone. Pavyzdžiui, jau XVI a. pradžios Anglijos teismuose žemėlapis buvo suvokiamas kaip teisinis įrodymas, sprendžiant lokalius teritorinius ginčus, o

210 Daugiau apie tai žr. J. Kovarsky, The roles of old maps: linking lifelong learning to special collections libraries, *The LLI Review*, 2008, vol. 3, p. 29–33.

211 J. Strandsbjerg, The cartographic production of territorial space: mapping and state formation in early modern Denmark, *Geopolitics,* 2008, No. 13, p. 335–337.

212 J. Black, Government, state and cartography: mapping, power and politics in Europe, 1650–1800, *Cartographica*, 2008, vol. 43, No. 2, p. 98.

amžiaus paskutiniame ketvirtyje kartografiniams brėžiniams jau buvo suteiktas visiškai objektyvaus įrodymo statusas[213].

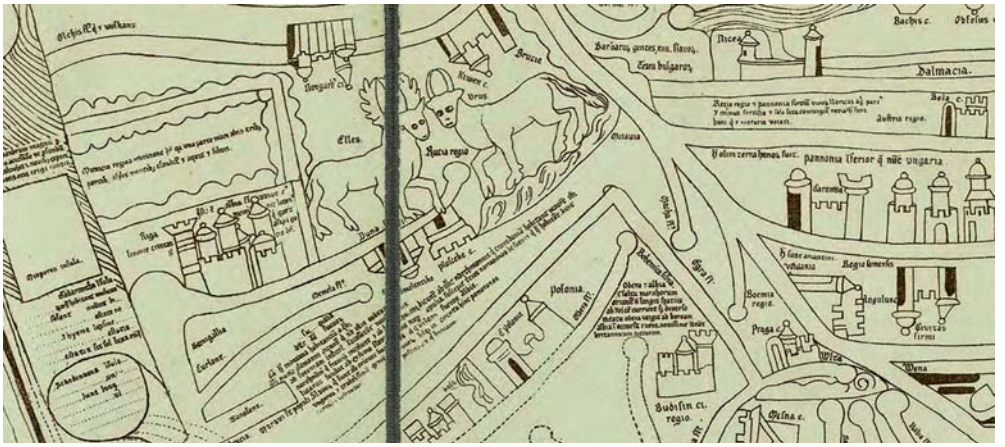

1 pav. *Europos fragmentas XIII a. pabaigos Mappa Mundi tipo žemėlapyje. Pažymėta Lenkija, Livonija, Kuršas, Žiemgala, Rusia. Lietuvos lokalizaciją išduoda pažymėta Nemuno upė*

Kita vertus, be jau minėtų dalykų, kartografavimas tiesiog suteikė galimybę žvelgti į fizinį valstybės kūną nepriklausomai nuo jo politinio ir juridinio statuso. Aišku, jog nepriklausomai nuo konkrečių aplinkybių, žemėlapis visada atlieka mažiausiai tris funkcijas: reprezentuoja teritoriją, vizualizuoja jos istoriją ir turi pretenzijų vaizdu perteikti tam tikras politines bei ideologines potekstes, kaip, beje, ir bet kuris kitas vaizdinis šaltinis, pavyzdžiui, istoriniai miestų vaizdai[214]. Maža to, filosofo Tomo Kačerausko žodžiai tariant, žemėlapis – tai ir būsimos gyvenamosios erdvės prisiminimas[215]. Vadinasi, žemėlapio autorius / autoriai neišvengiamai privalo suvokti žemėlapį kaip mediumą tarp praeities ir ateities. Būdamas čia ir dabar, kartografas ateities kartoms, gyvensiančioms jau būsimose epochose, palieka teritorijos vaizdą, suvokdamas, kad ateities žmogaus akimis jis jau neišvengiamai bus nebe realybė, o tik buvusios realybės atspindžio prisiminimas. Iš to kyla dar vienas svarbus apibendrinimas: žemėlapis iš esmės nėra susietas su dabartimi, nėra dabarties įkaitas, nes jame gali būti

213 R. Mitchell, Maps in sixteenth-century English law courts, *Imago Mundi*, 2006, vol. 58/2, p. 212–219.

214 Daugiau žr. A. Maciulevičius, Miesto reprezentacija ankstyvųjų naujųjų laikų spaudiniuose, *Vilniaus universiteto bibliotekos metraštis*, 2010, p. 67.

215 T. Kačerauskas, Žemėlapis kaip bendrijos vaizdijimo veiksnys, *Filosofija. Sociologija*, 2010, t. 21, Nr. 3, p. 215.

žymimos teritorijos, kurios buvo ar dar tik bus, taip pat ir tos (arba tokios) teritorijos, kurios fiziniu pavidalu niekada neegzistavo ir neegzistuos, tačiau pats faktas, kad jos yra kartografuojamos, neišvengiamai veikia valstybės ir visuomenės sąmonę.

Ankstyvieji žemėlapiai buvo gana primityvūs, jų perteikiamos informacijos raiška ribojo komunikacijos galimybę su išoriniu pasauliu, tačiau laikui bėgant ši komunikacija įgijo naujas formas ir turinį.

Viduramžiais valstybės kaip politinės erdvės suvokimas realybėje ir valstybės kaip fizinį pavidalą turinčios erdvės atspindys žemėlapyje buvo du skirtingi dalykai. Žinios apie valstybės erdvę dažniausiai egzistavo pasakojimų pavidalu, jos buvo akumuliuojamos asmeninių ryšių dėka ir iš esmės nebuvo konkrečių matavimų ir inventorių žiniomis paremto erdvinio suvokimo. Taip buvo todėl, kad šių žinių dar nepajėgta sujungti į vientisą erdvės paveikslą. Todėl ir valstybės teritorijos kontrolė buvo suvokiama kaip atskirų miestų, pilių kontrolė, bet ne kaip aiškias ribas turinčios teritorijos valdymas, paremtas politinio autoriteto svoriu, tolygiai iš centro į pakraščius plintančia galia, pasieniuose išvirstančia į silpną įtaką. Savitai viduramžių neteritorinė politinė valdžia atsispindi to meto žemėlapiuose, pavyzdžiui, *Mappa Mundi*. Šio tipo pasaulio žemėlapiuose dažniausiai buvo vaizduojami trys senojo pasaulio kontinentai, kuriuos iliustratyviai papildydavo įvairūs paveikslai ir tekstai, reprezentuojantys svarbias religines bei istorines vietas ir suteikiantys apie jas istorinių žinių. Panašias funkcijas atlikdavo ir kiti viduramžių žemėlapiai, pavyzdžiui, itinerariumai, skirti keliautojams, ar portolanai, plačiai taikyti jūrų navigacijai. Visiems jiems būdinga viena svarbi ypatybė: jie perteikė žinias apie vieną ar kitą konkrečią vietą, bet neatspindėjo jokių geografinių ryšių tarp tų erdvėje nutolusių taškų. Iš esmės jie atspindėjo jau minėtą viduramžių neteritorinį politinį autoritetą ir ano meto politinę idėją, kad valstybė yra politinių centrų „rinkinys“, o ne linijinėmis sienomis apibrėžta teritorija[216]. Taigi viduramžių žemėlapis, kuriame nebuvo teritorijas skaidančių linijų, atspindėjo realiai egzistavusias politinės realybės sąlygas.

216 J. Branch, Mapping the sovereign state: technology, authority, and systemic change, *International Organization*, 2011, vol. 65, No. 1, p. 8–9; M. Biggs, Putting the state on the map: cartography, territory, and European state formation, *Society for comparative study of society and history*, 1999, vol. 41, No. 2, p. 376–377.

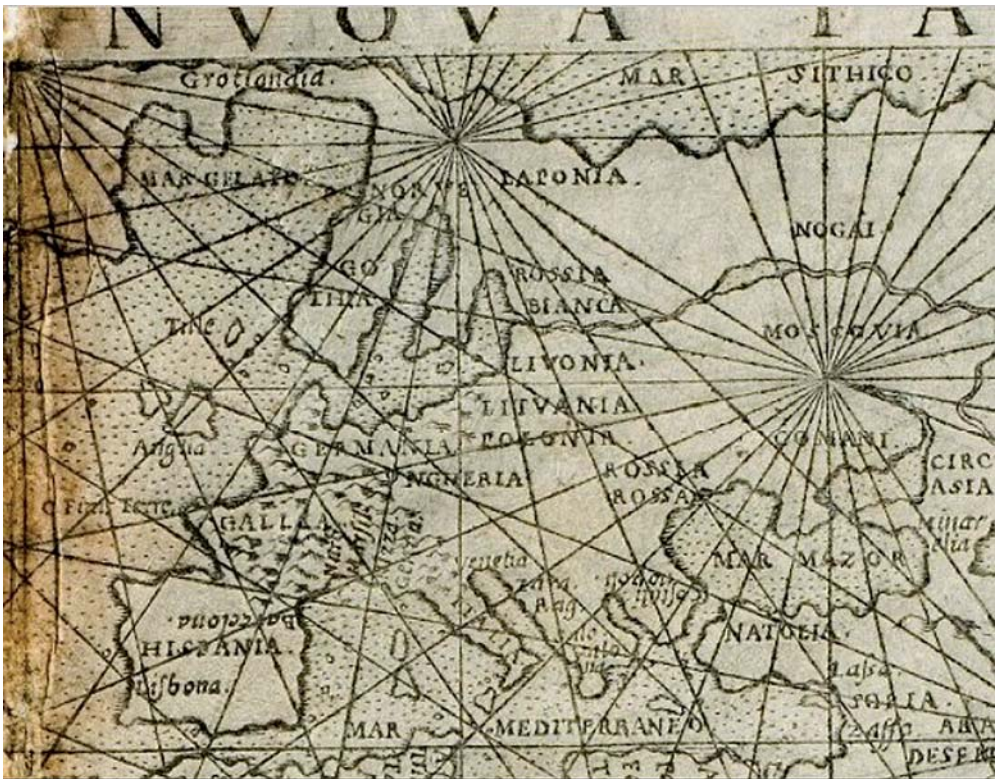

2 pav. *Europa G. Ruscellio jūrinio žemėlapio „Carta Marina...“ 1574 metų leidime*

Technologijomis paremta kartografija atsirado XV a. Tyrėjų nuomone, esminį vaidmenį jai rastis suvaidino Aleksandrijos mokslininko Klaudijaus Ptolemajo veikalo „Geografija“ (apie 150 metus) vertimas į lotynų kalbą, išleistas 1477 metais Bolonijoje. Šiame klasikiniame graikų geografo ir astronomo kūrinyje buvo aprašyti kartografijos pagrindai, o svarbiausia – atskleistas geografinės ilgumos, platumos bei jų reikšmių supratimas[217]. Koordinačių sistemos, kaip reiškinio ir svarbiausio kartografavimo pagrindo, įsisavinimas leido Europos kartografams taikyti naują žemėlapių rengimo metodiką, kurios pagrindu tapo geometrinis linijų tinklelis[218]. Tai

217 J. Simon, Chorography reconsidered: an alternative approach to the Ptolemaic definition, *Mapping Medieval geographies: geographical encounters in the Latin West and beyond, 300–1600*, ed. By K. D. Lilley, Cambridge University Press, 2013, p. 23–45; J. Strandsbjerg, The cartographic production of territorial space: mapping and state formation in early modern Denmark, p. 342.

218 J. Branch, Mapping the sovereign state: technology, authority, and systemic change, p. 12–13; M. Biggs, Putting the state on the map: cartography, territory, and European state formation, p. 379–380.

turėjo lemiamos įtakos ir tikrajai erdvės diferenciacijai suvokti. Kitaip negu viduramžiais, kai žemėlapyje buvo fiksuojami geometriškai nesusieti politiniai centrai, koordinačių tinklelis „moderniam“ kartografavimui suteikė naują pagrindą – taisykles, kaip reikia vertinti geometrinę erdvės prigimtį. Be to, naujieji žemėlapiai geometrinį valstybės teritorijos vaizdavimą tiesiogiai susiejo su politine valstybės prigimtimi. Kitaip tariant, pradėjus taikyti K. Ptolemajo koordinačių sistemą, kiekvienas žemės paviršiaus taškas žemėlapyje įgijo svarbą, o tai neabejotinai susilpnino „viduramžiškai“ suvokiamo centro galią ir svarbą. Skirtingai negu viduramžių, naujuosiuose žemėlapiuose centras galėjo būti bet kur ir tuo pačiu – niekur[219]. Pasaulis daugiau nebegalėjo būti vaizduojamas kaip skirtingų, viena su kita nesusijusių vietovių rinkinys, bet tik kaip vientisas paviršius, kurio kiekvienas taškas lokalizuotas geometriškai. Geometrinių linijų tinklelis neabejotinai skatino brėžti linijas tarp valstybių, o jų teritorijas ir jas pažymėti vientisa spalva. Taip žemėlapiuose radosi sienomis apibrėžtos valstybių teritorijos, o tai turėjo ir politinę prasmę. Iškalbingai šiuos pokyčius nusako JAV mokslininkas Benediktas Andersonas (Benedict Anderson): „išgaubtas visos planetos paviršius buvo įspraustas į geometrinį tinklelį, kuris suskaidė neplaukiotas jūras ir neištirtus sausumos regionus į tiksliai išmatuojamus keturkampius. „Užpildyti“ tuos keturkampius turėjo tyrinėtojai, topografai ir karinės pajėgos. [...] Trianguliacija po trianguliacijos, karas po karo, sutartis po sutarties žemėlapis buvo derinamas prie valdžios“[220].

Taigi žemėlapis tapo veiksniu, sustiprinusiu teritorijos ir jos politinės valdžios atitikimo siekį, tačiau XVI a. žemėlapiuose brėžtos sienos neatspindėjo tikrųjų, faktinių politinių įvykių[221]. Ir toliau realybėje valstybių pasieniai buvo neaiškūs, neretai teritoriškai persidengiantys, tačiau žemėlapiuose jie jau buvo žymimi kaip aiški linija. Tokių atvejų Vakarų Europos istorijoje yra apsčiai. Pavyzdžiui, Prancūzijos ir Ispanijos pasienis iki pat XVIII a. pabaigos buvo daug diskusijų kelianti problema. Ir tik maždaug

219 J. Branch, Mapping the sovereign state: technology, authority, and systemic change, p. 15; J. Branch, *The cartographic state: maps, territory, and the origins of sovereignty*, Cambridge University Press, 2013, p. 36–67.

220 B. Anderson, Įsivaizduojamos bendruomenės. Apmąstymai apie nacionalizmo kilmę ir plitimą, Vilnius, Baltos lankos, 1999, p. 183–207. Cituojama iš: J. Bružienė, *Kartografinio diskurso semiotika: 1613 m. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemėlapio analizė*, Vilnius, Vilniaus universiteto leidykla, 2013, p. 35.

221 J. Branch, Mapping the sovereign state: technology, authority, and systemic change, p. 15–16.

nuo XVIII a. antrosios pusės vis dažniau į tarptautinių santykių svarstymus įsiterpdavo „kartografinė kalba“, bylojusi, kad politinė valdžia ir linijomis apibrėžta teritorija jau yra neatskiriami dalykai. Vis dažniau sutarčių tekstus lydėdavo žemėlapiai[222], tačiau nuosekliai išbaigti šie procesai buvo tik XIX šimtmetyje[223]. Būdingiausias tyrėjų pateikiamas pavyzdys – 1815 metų. Vienos kongresas, kurio metu perbraižytos Europos sienos akivaizdžiai rodė „kartografinės kalbos“ svarbą. Buvo įsisąmonintas išimtinai geometrinis teritorijos suvokimas kaip specifinė Europos valstybių politinio autoriteto ypatybė[224].

Tiesa, dalis tyrėjų linkę manyti, kad jau XVI a. žemėlapiuose brėžiamos ribos ženklino ne tiek valstybės geografinę apibrėžtį, kiek jos politinę galią ir valią: juk neretai ir žemėlapių tekstiniuose įrašuose atsispindi kartografų siekis žemėlapį vertinti kaip priemonę, padedančią pažinti valstybę ir jos politiką[225], tačiau visgi įtikinamesnė versija, jog žemėlapių kūrėjai, pradėję braižyti valstybes skyrusias linijas, greičiausiai neturėjo išankstinio tikslo geometriškai apibrėžtai erdvei suteikti politines konotacijas. Vis dėlto kartografavimas, žinoma, neišvengiamai formavo ir skatino suvokimą, kad valstybės politinis autoritetas yra neatsiejamas nuo linijomis apibrėžtos teritorijos. Dar labiau šis suvokimas išryškėjo, kai valstybės žemėlapių leidyba iš privačių užsakovų perėjo valstybės žinion. Tai dar vienas argumentas, leidžiantis teigti, jog iki pat XVII a. pabaigos privataus, bet ne valstybinio mecenavimo dėka klestėjusi kartografijos leidyba iš tiesų negalėjo turėti politinės motyvacijos. Ir tik tada, kai valstybė pradėjo kuruoti ir finansuoti žemėlapių leidybą, jie vidiniuose ir tarptautiniuose svarstymuose sprendžiant sienų klausimus įgijo vis daugiau oficialumo ir svorio[226].

Apibendrinant galima teigti, jog Ankstyvųjų Naujųjų laikų Europoje susiklosčiusi linijinėmis sienomis apibrėžto politinio autoriteto samprata buvo unikalus reiškinys, liudijęs, jog tai yra svarbiausias bet kurios

222 J. Black, Change in Ancien Régime international relations: diplomacy and cartography, 1650–1800, *Diplomacy & Statecraft*, 2009, No. 20, p. 21–23.

223 M. Biggs, Putting the state on the map: cartography, territory, and European state formation, p. 398.

224 J. Branch, Mapping the sovereign state: technology, authority, and systemic change, p. 18–19; J. Branch, *The cartographic state: maps, territory, and the origins of sovereignty*, p. 120–142.

225 Ph. E. Steinberg, Sovereignty, territory, and the mapping of mobility: a view from the outside, p. 470.

226 J. Branch, Mapping the sovereign state: technology, authority, and systemic change, p. 21, 26; J. Black, Change in Ancien Régime international relations: diplomacy and cartography, 1650–1800, p. 26–27.

politinės organizacijos principas. Kartografijos mokslo raida buvo šio proceso dalis, nes naujos kartografavimo technologijos, dėmesys matematiniam tikslumui keitė suvokimą apie erdvę, naikino neteritorinės valdžios formas ir kūrė naujas, modernių valstybių parametrais matuojamas, politinio autoriteto formas. Transformacijos, susijusios su politinio autoriteto įtvirtinimu linijinių sienų pavidalu, su viduramžiškos politinės struktūros virsmu modernia, visų pirma išryškėjo kartografinėje reprezentacijoje ir tik vėliau – valstybių politinėse praktikose[227]. Modernios teritorinės valstybės esme tapo išskirtinai linijinis jos sienų pobūdis ir vientisa, be pertrūkių egzistuojanti politinė valdžia.

Kaip visi šie svarstymai apie valstybės teritoriją, jos politinį autoritetą bei žemėlapius koreliuoja su Lietuvos valstybės teritorijos ir jos sienų senuosiuose žemėlapiuose tema? Nepaisant kai kurių specifinių sąlygų ir aplinkybių, kurios išryškės analizuojant konkrečius kartografijos kūrinius, galima pastebėti, jog daugelis išdiskutuotų teorinių prielaidų visiškai tinka ir Lietuvos valstybės atveju. Iš tiesų, specifinės informacijos išraiškos priemonės kartografijoje, leidžiančios vizualizuoti konkretų objektą, negali padėti atsakyti į klausimą, ar valstybės siena žemėlapyje iš tiesų realiu laiku buvo linijinė, ar galbūt jos visai nebuvo; ar valstybės teritorijos perimetras buvo demarkuotas, kitaip sakant, ar punktyru brėžiama linija žemėlapyje turėjo adekvatų fizinį pavidalą vietovėje – ar egzistavo sienos ženklų trasa. Nepaisant to, aišku viena: žemėlapis iš tiesų įgalina matyti linijomis apibrėžtą vientisą valstybės teritoriją, net jeigu realybėje nieko panašaus ir nebuvo. Su LDK sienų istorija susijusios XV–XVI a. empirinės medžiagos tyrimas atskleis, jog toli gražu ne su visais kaimynais Lietuvos sienos buvo įgijusios linijinį pavidalą, tačiau aptariamo laikotarpio žemėlapiuose šie niuansai neatsispindi.

Taigi tiriant XV–XVI a. Lietuvos valstybės erdvės ir jos teritorijos pobūdį bei egzistavusių sienų pavidalus, kartografinė informacija atskleidžia ne matematiškai tikslų valstybės erdvės perimetro vaizdą, o simbolinius valstybės galios ir jos įgyto politinio autoriteto niuansus. Tai yra svarbus argumentas, kodėl kartografinė medžiaga tapo vienu iš šio tyrimo šaltinių, padėjusių aiškintis idėjinę valstybės erdvės prigimtį.

227 J. Branch, Mapping the sovereign state: technology, authority, and systemic change, p. 2.

3.1.2. Lietuvos teritorija ir sienos senuosiuose žemėlapiuose

Valstybės erdvės kontūrai žemėlapyje greičiau suponuoja mentalinius ir idėjinius valstybingumo suvokimo, ekspansijos ar teritorinių laimėjimų ir (arba) praradimų metmenis, nei atspindi realią valstybės sienų būklę ir jų kaitos tendencijas. Žemėlapių informacija buvo reprodukuojama, jų autoriai gyveno ir kūrė toli gražu ne jų pačių žemėlapiuose atspindimos teritorijos ribose, todėl juose neįmanoma užčiuopti vienalaikių politinių aktualijų pėdsako; dažniausiai informacija būdavo keletą ir daugiau dešimtmečių pasenusi, neretai klaidinga ar sąmoningai interpretuota taip, kaip to pageidavo žemėlapio užsakovai. Nepaisant to, senoji kartografija gali būti svarbus tyrimo šaltinis, padedantis suvokti, kaip valstybės erdvės ir politinio autoriteto refleksija funkcionavo žemėlapio turinyje.

XV–XVI a. žemėlapių kompleksas, kuriame galima ieškoti tyrimui svarbių detalių, nėra gausus. Kartografijos tyrėjo V. Chomskio pasiūlyta Lietuvos kartografinio vaizdo raidos trijų etapų schema leidžia teigti, jog į šios analizės lauką patenka pirmojo ir antrojo raidos etapo žemėlapiai[228]. Pirmasis etapas siejamas su Klaudijaus Ptolemajo (Claudius Ptolemaeus, apie 90–apie 168) suformuota kartografine tradicija, kuria rėmėsi ir kiti Vakarų Europos autoriai – Mikalojus Kuzietis (Nicolaus Cusanus, 1401–1464), Hieronimas Münzeris (Hieronim Münzer, 1447 (1437?)–1508), Marcas Beneventanas (Marcus Beneventanus, 1545–1570) ir kt. Šių autorių žemėlapiams būdinga visiškai netaisyklinga kartografinė projekcija, o Lietuvos teritoriją liečianti informacija yra perdėm lakoniška ir mitologizuota; juose paprasčiausiai nėra duomenų, kuriais remiantis būtų galima aiškinti šiame tyrime keliamus klausimus[229]. Antrasis Lietuvos kartografinio vaizdo raidos etapas siejamas su Bernardo Wapowskio (Bernard Wapowski, 1470–1535) darbais; taip pat minėtini juo tiesiogiai ar netiesiogiai sekę Lenkijos ir kitų kraštų autoriai: Olausas Magnusas (Olaus Magnus, 1490–1557 (1558?)), Kasperas Vopelis (Kasper Vopel, 1511–1561), Gerardas Mercatorius (Gerard

228 V. Chomskis, *1613 m. Lietuvos žemėlapis. Jo analizė ir vertinimas Lietuvos kartografinio vaizdo raidoje*, Vilnius, VU leidykla, 2004 (išleista remiantis 1948 metais apgintos geografijos mokslų disertacijos pagrindu), p. 12–17.

229 Ibid., p. 12–17.

Mercator, 1512–1594), Wacławas Grodeckis (Wacław Grodecki, 1535–1591), Andrejus Pograbka (Andrej Pograbka, 1540–1602), Motiejus Strubiczius (Maciej Strubicz, apie 1530–apie 1604) ir kiti. Šio etapo žemėlapiams būdinga jau kur kas tikslesnė Europos kontinento projekcija, be kita ko, išsamesnis žemėlapių turinys, patikslintos gyvenviečių geografinės koordinatės ir valstybes skiriančios ribos; įžvelgtini tam tikri kartografavimo metodikos požymiai. Tai sietina su bendromis Europos mokslo pokyčių tendencijomis, dėl didžiųjų geografinių atradimų gerokai pakitusiu pasaulio erdviniu suvokimu[230]. XVI a. pabaigoje pasirodę G. Mercatoriaus darbai užbaigė antrąjį Lietuvos kartografinio vaizdo raidos etapą, o trečiasis siejamas jau su lietuviška XVII a. kartografija, konkrečiai – su 1613 metų Mikalojaus Kristupo Radvilos Našlaitėlio (1549–1616) LDK žemėlapiu. Nepaisant to, jog šio žemėlapio išleidimo data šiek tiek peržengia monografijos chronologijos rėmus, tačiau žinant, jog kūrinio idėja radosi ir svarbiausi kartografavimo darbai buvo atlikti XVI šimtmetyje, o svarbiausia, – kad tai vienas ryškiausių pavyzdžių, bylojančių apie kartografinėmis priemonėmis išreikštą valstybingumo poziciją, – tikslinga ir reikalinga atkreipti dėmesį ir į šį žemėlapį. Be kita ko, monografijoje bus pristatoma ir dar keletas svarbių XVII a. kartografinių kūrinių, kurių autorius, viena vertus, galima laikyti 1613 metų žemėlapio sekėjais, o kita vertus – tai žemėlapiai, kuriems būdingi visiškai nauji kartografinio vaizdo elementai, tampriai susiję būtent su valstybės politinio autoriteto sklaida.

V. Chomskio pasiūlytą Lietuvos kartografinio vaizdo raidos schemą kiti kartografijos tyrinėtojai linkę apibendrinti ir visą XVI–XVIII a. kartografiją priskirti neprofesionaliosios arba bendrosios kartografijos etapui, kurį tik XIX a. pakeitė profesionaliosios topografinės kartografijos laikotarpis. Svarbiausi kriterijai, leidžiantys taip apibrėžti Lietuvos kartografijos raidą, yra kartografijos metodologija, naudojamų instrumentų tikslumas ir, žinoma, geografinių žinių lygis bei geografinės aplinkos refleksija[231].

230 J. Strandsbjerg, The cartographic production of territorial space…, p. 345.

231 A. Česnulevičius, G. Beconytė, Lithuanian historical maps: periods, methods, accuracy and perspectives, *e-Perimetron*, 2006, vol. 1, No. 4, p. 254–255; A. Česnulevičius, Lietuvos kartografijos raida, *Gimtasis kraštas*, 2009, t. 2, p. 112–115; A. Česnulevičius, M. K. Radvila map in middle Europe mapping context of the XVII century, *Geografija*, 2013, t. 49, Nr. 2, p. 146.

Šios monografijos tyrimo objektas – Lietuvos valstybės teritorija, erdvė ir sienos – geografijos požiūriu užima itin didelį plotą, o pasirinkta tyrimo chronologija iš esmės leidžia atmesti XV a. ir dar ankstesnio laikotarpio žemėlapius dėl visiškai neinformatyvaus jų turinio. Visiškai suprantama, kad viduramžių *Mappa Mundi*, portulanuose ir kitokio tipo kartografijos kūriniuose, kuriuose geriausiu atveju galima rasti tik vieną kitą pirmą kartą užfiksuotą baltišką toponimą[232], nerasime nieko, kas padėtų įvertinti idėjines Lietuvos valstybės erdvės ir teritorijos žymėjimo potekstes. Vis dėlto, išsamumo dėlei, trumpai reikia užsiminti ir apie XIV–XV a. žemėlapius. Juose visas Baltijos jūros regionas, taigi ir neįvardinta bei neapibrėžta Lietuva, yra suvokiamas ir pristatomas kaip siena, bastionas, skiriantis Europą ir Aziją. Tyrėjų teigiama, jog Baltijos jūros regionas žemėlapiuose pradedamas fiksuoti apytikriai nuo 1300 metų ir jis visada suvokiamas sienos, pasienio, Europos periferijos bei užkariavimų prasme. Taigi viena vertus, tai šiauriausia ir atšiauriausia Europos dalis, su jai būdingais mistiniais gyventojais, "pasitinkančiais" Aziją. Kita vertus, tai užkariavimų regionas, kurį iš vienos pusės riboja Vokiečių ordino misija, o Maskvos valstybė – iš kitos[233].

XVI a. žemėlapių, kuriuose vaizduojama išskirtinai LDK teritorija ir kuriuose tikslingiausia ieškoti mentalinio valstybės erdvės vaizdinio pėdsakų, yra nedaug. Todėl pravartu į tyrimo lauką įtraukti ne tik Lietuvos, bet ir jos tiesioginių kaimynų, su kuriais betarpiškai susiėjo jos erdvė ir sienos – Lenkijos, Prūsijos, Livonijos, Maskvos, totorių ordų (vėliau Osmanų imperijos) – žemėlapius ar žemėlapių fragmentus, kuriuose šios valstybės pavaizduotos. Be kita ko, tikslinga pažvelgti ir stambesnio mastelio rakursu, pasirenkant keletą XVI a. Europos žemėlapių. Kita vertus, atsakymai į monografijoje keliamus klausimus greičiausiai tiesiogiai nepriklauso nuo nagrinėjamų žemėlapių skaičiaus ar kitų statistiškai reikšmingų duomenų; svarbiausia – įžvelgti tendencijas, todėl buvo nuspręsta pasirinkti tik būdingiausius žemėlapius ar tam tikras jų turinio detales, kurios padėtų

232 Žr. E. Avinaitė, Lietuva Viduramžių Europos žemėlapiuose, *Naujasis Židinys-Aidai*, 2013, Nr. 7, p. 501–508.

233 R. Tebel, Could maps from the Middle Ages and the Early Modern period provide information about the "Baltic Frontier"?, *"Baltic Frontier" Revisited: Power Stuctures and Cross-Cultural Interactions in the Baltic Sea Region: Proceedings of the International Symposium in Florence, February 29th and March 1st, 2008*, 2009, p. 100–103.

užčiuopti egzistavus valstybės idėjos, politinio autoriteto refleksiją arba leistų paneigti tokią prielaidą.

Senųjų žemėlapių autorių motyvai, ką žymėti ir ko ne, buvo labai įvairūs. Autorių asmenybė ir kilmės vieta, jų tikslai sudarant konkretų žemėlapį, asmeninis indėlis renkant kartografavimui reikalingus duomenis, realus vietovės pažinimas ar tik rėmimasis kitų autorių žodine ir rašytine informacija, turinio prasme visiškai naujo žemėlapio kūrimas ar tik anksčiau kūrusių autorių informacijos kopijavimas – visa tai buvo svarbūs veiksniai, kartografinei medžiagai suteikę daug subjektyvumo, todėl itin sunku, kartais tiesiog neįmanoma atsekti ir įvertinti tikrąsias kai kurių objektų žymėjimo ar nežymėjimo žemėlapyje priežastis.

Pagrindinės ir svarbiausios savybės, kuriomis remiantis galima vertinti senųjų žemėlapių tikslumą, o sykiu ir kokybę, visų pirma yra kartografinio tinklelio (lygiagrečių ir meridianų) taikymo precizika, taip pat kartografuojamų objektų tikrosios vietos, kitaip tariant – geografinių ilgumų ir platumų – žymėjimas bei kontūrų linijos. Vertinant senųjų žemėlapių tikslumą ne mažiau svarbios ir antrinės charakteristikos. Tai gamtinių ir sociogeografinių bei socioekonominių elementų, kaip antai reljefo, miškų ploto, upių, pelkių, gyvenviečių, kelių ir kt. žymėjimas. Pavyzdžiui, XVII a. žemėlapiuose galima įžvelgti tik reljefo vaizdavimo užuomazgas, o XVIII a. darbuose tai jau tapo įprasta kartografavimo praktika. Panašiai nutiko ir hidrografiniam tinklui bei kitiems vandens elementams. XVI–XVII a. žemėlapiuose, pavyzdžiui, pelkės ir ežerai iš esmės neatsispindi, o XVIII a. kartografijoje jų kur kas daugiau, hidrografinis tinklas detalesnis ir tikslesnis, upių ilgiai ir jų baseinų ypatybės taip pat pastebimai adekvatesnės. Laikui bėgant esminiai pokyčiai įvyko ir žymint gyvenvietes. Tyrėjai pabrėžia, jog XVIII a. žemėlapiuose nepakankamai tiksliai pavaizduotų gyvenviečių apytikriai liko tik 0,4 procento[234]. Atsižvelgus į visus čia paminėtus parametrus galima apibendrinti, jog bet kokio žemėlapyje žymimo objekto tikslumą išreiškė jo kontūro linijų precizika (tai ypač aktualu vertinant būtent valstybės sienas), o didėjantis žemėlapio tikslumas buvo tiesiogiai susijęs su jo funkcionalumu, panaudojimo galimybių įvairove.

234 A. Česnulevičius, G. Beconytė, Lithuanian historical maps: periods, methods, accuracy and perspectives, p. 257.

Įvertinus senųjų žemėlapių tikslumą galima teigti, jog teritorijos ribų žymėjimas ir jų kontūrų tikslumas žemėlapyje buvo neatsiejamas nuo fiksuojamų kitų socialinių-ekonominių bei fizinių-geografinių objektų skaičiaus. Tik lokalizavus daugmaž žemėlapio mastelio reikalavimus tenkinantį gyvenamųjų vietovių skaičių bei remiantis šia informacija nubrėžus hidrografinį tinklą, buvo galima ryžtis bent apytikriai pažymėti ir kartografuojamos teritorijos ribas. XV–XVI a. kartografai pagrindiniu duomenų šaltiniu laikė gyvenamųjų vietovių koordinates. Jų skaičius bei žymėjimo tikslumas lėmė viso žemėlapio kartografinę vertę bei kitų elementų fiksavimo galimybes[235].

Žemėlapiai bus aptariami tik iš dalies atsižvelgiant į jų leidybos chronologiją. Bene absoliuti dauguma analizuojamų žemėlapių yra XVI šimtmečio kūriniai. Tokį tyrimo rakursą lėmė dominančios informacijos kiekis. Pirmiausia tikslinga aptarti kartografinius kūrinius, tikslingai vaizduojančius Lietuvos teritoriją, vėliau palaipsniui pereti prie žemėlapių, į kuriuos Lietuva patenka, tačiau juose nedominuoja, tik yra suvokiama ir vertinama didesnės teritorijos kontekste.

Lietuvos pavadinimas pirmą kartą į žemėlapio antraštę iškeltas italų vienuolio ir astronomo Marko Beneventano darbe, skirtame Vidurio Europai[236]. O pirmasis tiesiogiai Lietuvą vaizduojantis ir visą jos teritoriją apimantis žemėlapis yra olandų kartografo G. Mercatoriaus darbas[237]. Tai buvo Lietuvos reprezentacija Vakarų Europos kartografinėje literatūroje. Sudarant šį žemėlapį remtasi A. Pograbkos, M. Strubicziaus, W. Grodeckio Lenkijos žemėlapiais, svarbus duomenų šaltinis buvo ir 1554 metais pasirodęs bei 1572 metais perleistas autoriaus Europos žemėlapis. Įvairialypė informacija ir ne visada tikslūs duomenys leido suformuoti ne visiškai vientisą kartografinio vaizdo sintezę[238]. Šiame žemėlapyje aiškiai matyti

235 V. Chomskis, *1613 m. Lietuvos žemėlapis...*, p. 101.

236 M. Beneventanus, *Germaniae omniumque eius provinciarum atque Austriae, Boemiae … Lithuaniae, Russiae … aliarumque regionum nova et exacta descriptio*, Venetiis, 1562, *SLŽ…* I aplankas, žml. Nr. 4. Pirmą kartą šis žemėlapis išspausdintas 1507 m. K. Ptolemajo „Geografijos" atlase. Čia pateikiama nuoroda į jo vėlesnę laidą.

237 G. Mercator, *Lithvania*, 1595, Duisburg, *SLŽ...* I aplankas, žml. Nr. 9; *LŽ…*, p. 44–45.

238 S. Alexandrowicz, *Rozwój kartografini...*, s. 71–72; B. Olszewicz, *Kartografja polska XV i XVI wieku (przegląd chronologiczno-bibljograficzny)*, Lwów – Warszawa, 1930, s. 8, 19; K. Buczek, *Dzieje kartografii polskiej od XV do XVIII wieku*, Wrocław – Warszawa – Kraków, 1963, s. 37; A. Muzikevičius, Gerardo Merkatoriaus Lietuvos žemėlapio leidimai, *Knygotyra*, 2010, t. 55, p. 316–326.

Lietuvos valstybės sienos, tačiau skirtingose valstybės dalyse jų tikslumas nevienodas. Lietuvos sienos žymimos punktyrine linija, paryškinta spalvota juostele. Atspindimas LDK prisijungtų rytinių žemių administravimas. G. Mercatoriaus interesai kuriant šį žemėlapį nėra žinomi. Žemėlapis buvo baigtas rengti maždaug 1570 metais, vadinasi – dar gyvenant sudarytos Liublino unijos nuotaikomis. Žemėlapyje atsispindi Liublino unijos pasekmės LDK teritorijai, tačiau kartografinis šių pokyčių vaizdas nėra visiškai tikslus. Atmetus geografinių duomenų tikslumo vertinimą matyti, jog autorius pakankamai preciziškai atspindėjo teritorijos pokyčius, LDK pavaizdavęs be Voluinės ir Podolės, tačiau Palenkės teritorija su Melniko, Drohičino, Belsko miestais klaidingai priskirta prie Kunigaikštystės. Šis G. Mercatoriaus sąmoningas sprendimas ar tik atsitiktinai įsivėlusi klaida buvo perimta daugelio kitų XVII a. autorių, kurie Palenkę savo žemėlapiuose taip pat priskirdavo prie Lietuvos, o ne prie Lenkijos teritorijos, nors žymėdavo pounijinės LDK ir Lenkijos valstybės teritorijos ribas.

Vakarinių ir šiaurinių bei dalies rytinių LDK teritorijų vaizdas 1595 metų žemėlapyje gana tikslus, tačiau teritorijos pietryčiuose ir pietuose ištirpsta be griežtesnių ribų. Kita vertus, žemėlapyje iš esmės kartografuojama tai, kas egzistavo realybėje. Sienos linijos nebuvimas ar abejonės, kur ją brėžti, puikiai atsispindi šiame žemėlapyje. Lietuvos sienos punktyro linija baigiama žymėti maždaug ties Liubeču, o toliau pasikliaujama Dniepro upės vaga, pastarąją nors ir spalvinant Lietuvos valstybei priskirtina spalva, kaip tariamą ar tikrą ribą, tačiau vengiant aiškiai parodyti tikrąsias teritorijų skirtis.

G. Mercatoriaus žemėlapis buvo vienintelis XVI a. kartografijos kūrinys, skirtas išimtinai Lietuvos teritorijai[239]. Kitų XVI a. autorių dėmesio centre Lietuvos teritorija taip pat atsidurdavo, tačiau ne kaip pagrindinis žemėlapio objektas, o tik kaip besiribojanti kaimyninė valstybė, todėl savaime suprantama – tokiame žemėlapyje atsispindėdavo ne visas jos plotas. Ne Lietuvos žemėlapiuose tikimybė rasti LDK teritorijos ir jos erdvės sampratos pėdsakus yra nedidelė, tačiau per santykį su kaimyninių valstybių erdvės vertinimu įmanu bent jau užčiuopti LDK erdvės suvokimo tendencijas.

239 Su išlygomis minėtinas Jokūbo Gastaldžio (Giacomo Gastaldi) 1568 m. žemėlapis, kuriame pavaizduotos Lietuvos, Lenkijos ir kaimyninių kraštų teritorijos: G. Gastaldi, *Il vero disegno della seconda parte dil Regno di Polonia*…, Venetia, 1568, *SLŽ*..., I aplankas, žml. Nr. 5; *LŽ*..., p. 36–37. Nors pavadinimas įpareigoja minėti šį žemėlapį kaip vaizduojantį LDK teritoriją, tačiau jame apskritai nėra žymimos teritorijų ribos.

3 pav. *Lietuvos teritorija ir jos sienos G. Mercatoriaus žemėlapio „Lithvania“ 1595 metų leidime*

XVI a. Lenkijos žemėlapiai tampriai susiję su B. Wapowskio asmeniu ir jo indėliu į kartografijos raidą. Šis autorius yra parengęs ir išleidęs tris žemėlapius: pietų Sarmatijos, šiaurės Sarmatijos bei Lenkijos. Juose buvo kartografuotos Lietuvos, Lenkijos, Maskvos valstybės, taip pat Turkijos, Krymo chanato teritorijos, tačiau šie žemėlapiai neišliko, išskyrus Lenkijos žemėlapio keletą fragmentų[240]. Viename iš 1526 metų B. Wapowskio Lenkijos žemėlapio fragmentų matyti Lietuvos valstybės teritorijos ribos ir jos erdvės refleksija[241].

Rengdamas žemėlapius B. Wapowskis turėjo keletą tikslų: atspindėti politinius ir teritorinius Vidurio Rytų Europos pokyčius, įprasminti Jogailaičių

240 M. Sirko, *Zarys historii kartografii*, Lublin, 1999, s. 164.

241 B. Wapowski, [Mapp]a in qua illustr[antur ditiones Regni] Poloniae ac Magni D[ucatus Lithuaniae] pars, in: S. Alexandrowicz, *Rozwój kartografii*..., reprod. Nr. 5; *EHC*..., reprod. Nr. 16.

dinastijos galią bei įamžinti Žygimanto Senojo valdymo laikotarpį. Minėtame žemėlapio fragmente B. Wapowskis pateikia daug istorinės ir geografinės informacijos, vaizduoja įvairių batalijų scenas, taip pat nevengia jų komentuoti. Lietuvos valstybės herbas – raitelis su ietimi, heraldiškai jojantis į kairę pusę – dedamas šalia užrašo *Lietuva*; pastarasis palydimas komentaru – *Hic Sigismundus Rex Poloniae Anno 1514 Octuaginta milia Moscovitarum magno prelio superavit*. Priešais – *Maskvos* valstybės užrašas ir herbas, kurio figūra heraldiškai juda į kairę pusę. Ši žemėlapio vaizdo ir teksto elementų kompozicija semiotinėje plotmėje atskleidžia LDK valstybingumo perspektyvą ir nurodo aiškią žemėlapio skaitymo kryptį. B. Wapowskis Žygimantą Senąjį pristato kaip Lenkijos karalių, tačiau jo siejimas su Lietuvos herbu ir Oršos mūšio, kuris simbolizuoja LDK pergalę prieš Maskvą, paminėjimas leidžia Žygimantą Senąjį matyti kaip Lietuvos didįjį kunigaikštį. Šiame kontekste buvimas Lietuvos didžiuoju kunigaikščiu semiotiniu požiūriu tampa svarbesniu faktu nei buvimas Lenkijos karaliumi, kaip ir Lietuvos valstybės, kurią reprezentuoja Žygimantas Senasis, vaidmuo šiame regione, pasienyje su Maskva, nepalyginti svarbesnis nei Lenkijos. Lietuvos herbo raitelis, ko gero, neatsitiktinai vaizduojamas heraldiškai jojantis į kairę pusę (nors turėtų būti atvirkščiai), – jis tarsi vejasi Maskvos raitelį, ir tai gali būti vertinama kaip sąmoningas siekis akcentuoti LDK misiją apginti teritorijos vientisumą Rytuose, vyti priešą iš užimtų teritorijų. Netoli Mėlynųjų Vandenų mūšio vietos kartografas įkomponuoja Podolės herbą, kuriame vaizduojama saulė, šalia Podolės yra užrašas ir komentaras, kuriame minimi Lenkijos karaliai Boleslovas I Narsusis ir Boleslovas II Drąsusis bei Lietuvos didysis kunigaikštis Vytautas. Lenkijos valdovai šių vietų niekada nebuvo pasiekę, vienintelis Vytautas gali turėti stepių užkariautojo ir Lietuvos valstybės „nuo jūrų iki jūrų“ kūrėjo įvaizdį. Lokalizuoti Podolės herbą būtent Mėlynųjų Vandenų mūšio vietoje veikiausiai nebuvo atsitiktinis sprendimas. 1362 metais Lietuvos kariuomenė, vadovaujama didžiojo kunigaikščio Algirdo, sumušė Aukso Ordos kariuomenę ir išlaisvino Podolę. Ši karinė kampanija padėjo smarkiai išplėsti Lietuvos valstybės teritoriją, rodė jos politinės galios mastą[242].

242 Daugiau žr. L. Bucevičiūtė, Heraldiniai simboliai XVI–XVIII a. kartografijoje: Lietuvos valstybingumo trajektorijos, *Ministri Historiae: pagalbiniai istorijos mokslai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės tyrimuose: mokslinių straipsnių rinkinys, skirtas Edmundo Antano Rimšos 65-mečio sukakčiai*, sud. Z. Kiaupa, J. Sarcevičienė, Vilnius, Lietuvos istorijos institutas, 2013, p. 365–367.

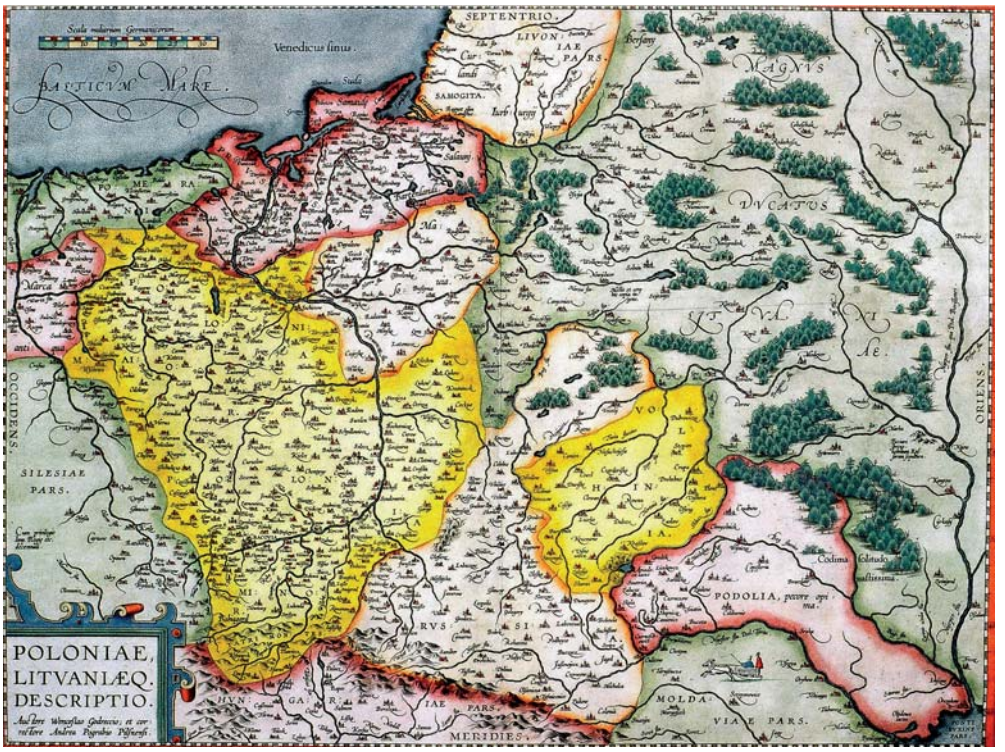

4 pav. *Lietuvos teritorija ir sienos W. Grodeckio žemėlapio „Poloniae Litvaniae descriptio“ 1595 metų leidime*

B. Wapowskio turėta informacija neabejotinai buvo perimta jo pasekėjų ir pritaikyta žemėlapių sudarymo praktikoje. Todėl kiek daugiau informacijos apie LDK ir Lenkijos valstybių erdves galima rasti B. Wapowskiu sekusių W. Grodeckio bei A. Pograbkos žemėlapiuose[243]. Jų dėmesio centre buvo Lenkijos teritorija, dėl šios priežasties galima kalbėti tik apie LDK vakarinių ir pietvakarinių ribų vaizdavimą šiuose žemėlapiuose, o itin deformuotas šiaurinis LDK pakraštys, eliminuojant Dauguvos baseino vaizdą bei už žemėlapio rėmelio išnykstanti LDK rytinė teritorija su jos sienomis apskritai neleidžia daryti kokių nors apibendrinimų, leidžiančių vienaip ar kitaip vertinti Lietuvos valstybės erdvės sampratą.

243 W. Grodecki, *Poloniae finitimarumque locorum descriptio*, Antverpen, 1571, *SLŽ...*, I aplankas, žml. Nr. 6; W. Grodecki, *Poloniae finitimarumque locorum descriptio*, Antverpen, 1574, *LŽ...*, p. 28–29; W. Grodecki [et correctore Andrea Pograbio Pilsnens], Poloniae Litvaniae descriptio, 1595, *Imago Lithuaniae*, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemėlapiai ir dokumentai iš Tomaszo Niewodniczańskio rinkinių*, Parodos katalogas 2003 09 17–11 28, sud. T. Niewodniczański, A. Braziūnienė, Vilnius, Margi raštai, 2002, Nr. 86; A. Pograbka, *Partis Sarmatiæ Evropeæ, qvae Sigismvndo Avgvsto Regi Poloniæ potentissimo subiacet nova descriptio*, Wenecja, 1570, *Imago Lithuaniae*, Nr. 70; *EHC...*, reprod. Nr. 24.

Ypač A. Pograbkos žemėlapyje, iš esmės kartojusiame W. Grodeckio kartografinius sprendimus, akivaizdu[244], jog sąmoningai ar ne, bet dėmesys LDK teritorijai buvo minimalus: šiauriniame pakraštyje kartu su Žemaitijos užrašu suplakti ir Livonijos bei Kuršo pavadinimai, pažeistos fizinių-geografinių bei socialinių-ekonominių elementų fiksavimo proporcijos lyginant LDK ir Lenkijos teritorijas, – visa tai akivaizdžiai liudija LDK teritorijos kartografinio vaizdavimo atsainumą. W. Grodeckio žemėlapiuose pasirinktas spalvinimo būdas sukelia daug painiavos vertinant tiek Lietuvos, tiek Lenkijos teritorijas, ypač dėl nesugebėjimo grafinėmis priemonėmis perteikti skirtingas sienų kategorijas: valstybines ir administracines sienas. Sunku vienareikšmiškai pasakyti, ar šiuose žemėlapiuose buvo įvertintos Liublino unijos teritorinės pasekmės Lietuvai, turint omenyje Voluinės ir Podolės vaizdavimą; greičiausiai tiesiog norėta pabrėžti šių istorinių sričių ribas. Akivaizdu ir tai, jog Palenkės sritis su Melniko, Bresto, Drohičino ir kitais miestais buvo vaizduojama kaip priklausanti LDK. Kita vertus, po 1569 metų susiklosčiusios LDK sienos ir naujas forma įgijusi erdvė Lenkijos žemėlapiuose galėjo būti vaizduojamos ir kitomis išraiškos priemonėmis, nebūtinai brėžiant preciziškai tikslias valstybių ribas. Kaip pastebi Stanisławas Alexandrowiczius, pounijinės Lietuvos ribose W. Grodeckis pažymėjo tik 58 įvardintas gyvenvietes ir 6 be pavadinimų, o A. Pograbka – 75[245]. Visa tai liudija žemėlapių autorių norą ir pastangas kontrasto principu išryškinti Lenkijos teritorijos erdvę, skiriant minimalų dėmesį jos kaimynų teritorijos kartografiniam vaizdui.

Priklausomai nuo pasirinktos teritorijos ploto bei mastelio ir turimų duomenų, valstybės vaizdas žemėlapyje galėjo įvairuoti nuo palyginti tikslaus iki primenančio stilizuotą piešinį. Dalyje Europos XVI a. žemėlapių dėmesys buvo koncentruojamas į paties kontinento formas, pabrėžiamas jos kultūrinis pranašumas prieš azijinę kontinento dalį, todėl informacija apie atskiras valstybes dažniausiai būdavo nenuosekli, svarbi tik tiek, kiek galėjo įtvirtinti Europos kartografinio vaizdo konceptualumą.

244 M. Sirko, *Zarys historii kartografii*, s. 173.

245 S. Alexandrowicz, *Rozwój kartografii*..., 63–65.

5 pav. *Lietuvos ir kaimyninių kraštų vaizdas Bartholomeo Musino / Gerardo de Jode's Europos žemėlapio „Evropae totivs orbis partium amoenissim moda iam recens absolvtaqve descriptio" 1566 metų leidime*

Lietuvos teritorijos vaizdas Europos žemėlapiuose įvairus. Vienais atvejais, kai žemėlapyje tik pažymimas valstybės pavadinimas ir keletas būdingesnių jos objektų, tegalima konstatuoti patį faktą, jog LDK buvo vaizduojama, kitais atvejais įmanu kalbėti apie tam tikras valstybės kartografinio vaizdo detales. Pavyzdžiui, O. Magnuso šiaurės Europos žemėlapyje kartografuojama tik šiaurinė LDK dalis, neįvertintos valstybės sienos su Livonija ir Maskva[246]. Panašiai LDK erdvė suvokiama ir kitų autorių darbuose, pavyzdžiui, K. Vopelio ir kt.[247]. Tačiau prie O. Magnuso ir K. Vopelio žemėlapių fragmentų reikia stabtelėti dėl kitų dalykų, o

246 O. Magnus, *Carta marina et descriptio septentrionalium terrarum ac mirabilium rerum in eis contentarum diligentissime elaborata*, Veneciis, 1539; S. Alexandrowicz, *Rozwój kartografii...*, reprod. Nr. 6; *EHC...*, reprod. Nr. 19.

247 K. Vopel, *Mapa Europy (fragment)*, Antwerpia 1566, in: S. Alexandrowicz, *Rozwój kartografii...*, reprod. Nr. 10; *EHC...*, reprod. Nr. 23 b; G. Lily, M. Tramezzino, *Mapa Europy Środkowej (fragment)*, Rzym, 1553, in: S. Alexandrowicz, *Rozwój kartografii...*, reprod. Nr. 8.

būtent – dėl politinės informacijos ir jos interpretavimo. Ruošdamas Skandinavijos žemėlapį Švedijos istorikas ir kartografas O. Magnusas rėmėsi B. Wapowskio darbu[248]. Lietuvos teritorija papuošta profiliu sėdinčio valdovo Žygimanto Senojo figūra, kurią tarsi įrėmina Lenkijos ir Lietuvos valstybių herbai, jų skydai papuošti karūna ir kunigaikštiška kepure, o šalia – iliustracijos užrašas *Sigismundus Rex Poloniae Magnus Dux Lituaniae*. Kelno kartografo K. Vopelio Europos žemėlapis taip pat sudarytas laikantis B. Wapowskio kartografavimo tradicijos, LDK teritorija papuošta valstybės herbu. Toks vaizdo ir teksto elementų pateikimas atspindi Lietuvos ir Lenkijos valstybių lygiavertiškumą. Kaip ir B. Wapowskio žemėlapyje, čia taip pat galima įžvelgti Lietuvos didžiojo kunigaikščio valdžios pabrėžimą, juolab kad minėtieji elementai komponuojami šalia LDK sostinės Vilniaus – didžiojo kunigaikščio rezidencijos ir centrinės valdžios vietos[249].

6 pav. *Lietuvos teritorija G. Mercatoriaus 1595 metų žemėlapio „Evropa“ 1611 metų leidime*

248 S. Alexandrowicz, Rola mecenatu magnackiego w rozwoju kartografii ziem Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVI – I połowie XVII wieku, *Europa orientalis*, 2009, Nr. 1, s. 242; K. Buczek, *Dzieje kartografii polskiej*..., s. 25–46.

249 Daugiau žr. L. Bucevičiūtė, Heraldiniai simboliai XVI–XVIII a. kartografijoje..., p. 367.

G. Mercatoriaus bei Abrahamo Ortelijaus (Abraham Ortelius, 1527–1598) Europos žemėlapiuose galima įžvelgti LDK ir jos kaimynų sienų ribas[250], tačiau akivaizdu, jog ypač pastarajame siekta išryškinti kultūrinę Europos vaizdo koncepciją: LDK rytinė teritorija sulieta su Maskvos valstybės erdve ir bendrame žemėlapio kontekste pateikta europinės dalies sudėtyje, tokiu būdu aiškiai išryškinant Europą ir Aziją skiriančias ribas. Tačiau vakarinė Lietuvos valstybė riba su Prūsija ir Lenkija pažymėta ir nepaisant didelių matematinių kartografavimo klaidų visgi matyti, jog Podolė ir Voluinė (išskyrus Kijevą) autoriaus paliekama už LDK ribų, lyg ir atspindint realią šių valstybių teritorijų situaciją, įsigalėjusią po Liublino unijos.

Atskirai derėtų aptarti Prūsijos kunigaikštystės XVI a. žemėlapius. Prūsų kartografija dar menkiau nei kitų LDK kaimyninių valstybių žemėlapiai reprezentuoja LDK valstybės teritoriją ir jos erdvinę tapatybę. Prūsiškuose žemėlapiuose kartografuojamas tik nedidelis LDK teritorijos pakraštys – pasienis su Prūsija. Tačiau juose slypi informacija, perteikianti detalų ir išsamų Lietuvos ir Prūsijos kunigaikštystės sienos trajektorijos vaizdą. Visa šios sienos prūsiška kartografija sietina su Casparo Hennebergerio (Caspar Henneberger, 1529–1600) vardu. Po jo, XVI–XVII a. ir dauguma XVIII a. kartografų naujų įžvalgų iš esmės nepasiūlė[251]. Tai konservavo Prūsijos kartografinio vaizdo sampratą, tačiau buvo išlaikytas pakankamai aukštas matematinis vaizdavimo tikslumas. Pirmasis C. Hennebergerio Prūsijos žemėlapio leidimas datuojamas 1576 metais[252], kitos redakcijos pasirodė 1584, 1593 ir 1595 metais[253].

250 G. Mercator, Mapa Europy (fragment), Duisburg, 1554, in: S. Alexandrowicz, *Rozwój kartografii*..., reprod. Nr. 9; *EHC*..., reprod. Nr. 25a; A. Ortelius, *Evropae*, Antwerpen, 1574, in: A. Ortelius, *Theatrum Orbis Terrarum*; *LŽ*..., p. 26–27.

251 Iki pasirodant C. Hennebergerio žemėlapiams Prūsijos kartografinis vaizdas ir ypač pasienis su LDK buvo vaizduojamas netiksliai, fizinė-geografinė bei socialinė-ekonominė žemėlapių informacija iš esmės buvo panaši kaip ir antrajam LDK kartografinio vaizdo etapui priskiriamuose žemėlapiuose. Kaip pavyzdys minėtinas seniausias Henricho Zello (Henrich Zell, mirė 1560) Prūsijos žemėlapis, 1542 m. pasirodęs Niurnberge, vėliau keletą kartų perleistas įvairiuose atlasuose. Pavyzdžiui, 1573 m. A. Ortelijaus patubulintame H. Zello žemėlapyje akivaizdžiai mėgdžiojant W. Grodeckio žemėlapio stilistiką, Prūsijos siena su LDK nors ir brėžiama, tačiau nedetali, punktyru vedama sienos linija iš esmės imitacinė, o duomenų trūkumą rodo užrašas „Wildniss" – informacija apie egzistavusią dykrą, kaip nepažintą ir neįvertintą teritoriją; žr. H. Zell, *Prvssiae descriptio*, in: A. Ortelius, *Theatrum Orbis Terrarum*, Antwerp, 1573. Taip pat žr. kitus šio žemėlapio leidimus, kuriuose siena su LDK nepažymėta: H. Zell, *Prvssiae descriptio*, 1578, in: E. Jäger, *Prussia–Karten 1542–1810*..., Kat. Nr. 1, Kat. Nr. 16.

252 C. Henneberger, Das iſt des Landes zu Preuſſen, 1576, in: E. Jäger, *Prussia–Karten 1542–1810*... Kat. Nr. 8.

253 C. Henneberger, *Prussiae Regionis Sarmatiae Evropae Nobiliss*. [sic!] *vera et nova descriptio*, ed. A. Ortelius, Antwerpen, 1584, Kat. Nr. 19; C. Henneberger, *Prussiae Regionis Sarmatiae Evropae Nobiliss*. *vera et nova descriptio*, ed. Gerard und Cornelis de Jode, Antwerpen, 1593, Kat. Nr. 32; C. Henneberger, *Prussiae Regionis Sarmatiae Evropae Nobiliss. vera et nova descriptio*, C. Henneberger, *Prussia accurata descripta*, ed. A. Ortelius, Antwerpen, 1595, Kat. Nr. 33.

Vien XVII a. 1595 metų žemėlapio versijų su tam tikromis korekcijomis buvo išleista penkios[254]. Kartografavimo principai išliko tie patys, skyrėsi tik estetinis žemėlapio vaizdas. 1576 metų žemėlapio originalo dizainas gotikinis, vėlesnių jo perlaidų dekoras bylojo jau apie Renesanso bei manierizmo dailės įtaką, tačiau tai buvo tik informacijos pateikimo pokyčiai, o jos kiekis ir duomenų vertė stebėtinai tiksliai buvo kartojami visuose žemėlapio perdirbiniuose iki pat XVIII a. pabaigos.

7 pav. *Lietuvos vakarinės sienos C. Hennebergerio žemėlapio „Russiae Regionis Sarmatiae Evropae...“ 1584 metų leidime*

Lyginant su kitais XVI a. žemėlapiais, prūsiškuose pakankamai detaliai ir tiksliai buvo išvesta LDK ir Prūsijos kunigaikštystę skyrusi siena, remiantis 1422 metų Melno taikos nuostatomis, lokalizuojant daugelį sienų sutartyse minimų gyvenviečių bei fizinius geografinius objektus. Nešališkas žvilgsnis į valstybių teritorijas, nesistengiant palikti politinio angažuotumo pėdsakų,

254 E. Jäger, *Prussia–Karten 1542–1810...*, S. 58.

leidžia C. Hennebergerio žemėlapius vertinti kaip tam tikrus aptariamo laikmečio delimitacinius brėžinius, kuriais remiantis būtų galima vykdyti sienos demarkaciją.

8 pav. *Užrašas „Prostken" ir šalia nupieštas sienos stulpą vaizduojantis ženklas C. Hennebergerio žemėlapio „Prvssiae nova tabvla" 1649 metų leidime*

Šiuos teiginius iliustruoja *Proſtken* užrašas ir šalia nupieštas, tikėtina, sienos stulpą vaizduojantis ženklas. LDK vakarinėms sienoms skirtame skyriuje bus kalbama apie tai, jog 1545 metais šioje vietoje iš tiesų buvo pastatytas mūrinis stulpas, paženklintas valstybių heraldine simbolika bei žodiniais įrašais, žymėjęs LDK, Prūsijos kunigaikštystės bei Mazovijos sienų sankirtą. Be abejonės, interpretacija, jog piešinyje pavaizduotas realiai egzistavęs sienos ženklas, gali būti paneigta argumentuojant, jog šis piešinys paprasčiausiai žymi Prostkų gyvenvietę. Tačiau visų C. Hennebergerio žemėlapyje pavaizduotų gyvenviečių lokalizacija buvo paremta geografinių platumų ir ilgumų matavimais, o tikslumui užtikrinti buvo naudojamas puansonas – specialus ženklas, kuriuo žemėlapiuose buvo žymimos gyvenvietės ir kuris ženklino gyvenvietės koordinates, o aplink jį, priklausomai nuo gyvenvietės ar miesto statuso bei dydžio, galėjo būti vaizduojamas panoraminis arba perspektyvinis vaizdas, arba kokios nors urbanistinės detalės. Į nagrinėjamą piešinį nebuvo integruotas puansonas, vadinasi, šiuo atveju yra tam tikras pagrindas, tiesa, gana rezervuotas, manyti, jog tai buvo valstybių pasienio realijų atspindys žemėlapyje. Tikėtina, jog aptartas piešinys – tai sąmoningai

pavaizduotas sienos ženklas, o jo funkcija žemėlapyje tiesioginė – išryškinti svarbų LDK ir Prūsijos valstybių sienų istorijos epizodą.

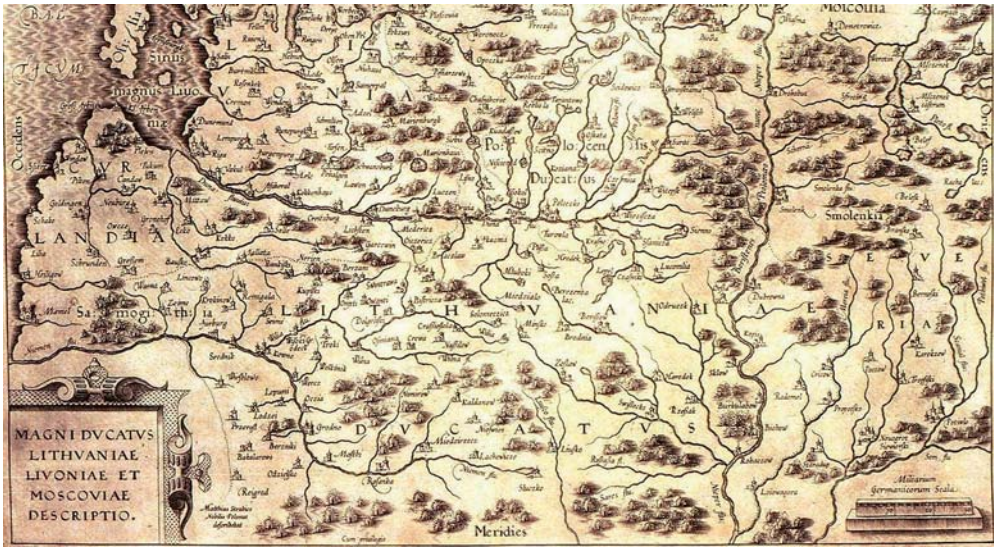

9 pav. *Lietuvos teritorija ir jos šiaurinės sienos, paribys su Maskvos valstybe M. Strubicziaus žemėlapio „Magni Dvcatvs Lithvaniae Livoniae et Moscoviae Descriptio“ 1589 metų leidime. Pažymėtas Sebežas, Zavoločė, Veližas, Opočka ir kt. vietos*

XVI a. kartografijos kontekste dėmesys atkreiptinas ir į Livonijos žemėlapius, kuriuose dažniausiai matyti tik šiaurinė Lietuvos teritorijos dalis. Joanno Portantiaus (Joannes Portantius) žemėlapyje informacija apie Lietuvos valstybės erdvę tėra minimali ir klaidinga; pavyzdžiui, Kražiai bei Varniai vaizduojami Livonijos teritorijoje[255]. M. Strubicziaus žemėlapyje vaizdas šiek tiek detalesnis, tačiau palyginus su prūsiškų žemėlapių ypatybėmis konstatuotina, jog LDK šiaurinės sienos vaizdas deformuotas, o pažymėtos keletas sienų sutarčių tekstuose minimų gyvenviečių bei fizinių-geografinių objektų toli gražu nesukuria jokio Lietuvos valstybės erdvės išskirtinumo įspūdžio[256]. Maždaug nuo 1579 metų M. Strubiczius priklausė 1613 metų LDK žemėlapio rengėjų komandai[257], todėl, tikėtina, turėjo galimybę nau-

255 J. Portantius, *Livoni: ae Nova Descrip: tio, Antverpen*, 1576, *Lietuvos sienos: tūkstantmečio istorija*, p. 38, Nr. 9; J. Portantius, *Livoni: ae Nova Descrip: tio, Antverpen*, 1584, *LŽ...*, p. 35.

256 M. Strubicz, *Magni Dvcatvs Lithvaniae Livoniae et Moscoviae Descriptio*, 1589, in: *EHC...*, reprod. Nr. 26; *Imago Lithuaniae*, Nr. 72. Nors M. Strubicziaus žemėlapio pavadinimas skelbia, jog jame vaizduojamos LDK, Livonijos ir Maskvos teritorijos, tačiau sąmoningai šį kūrinį aptariame prie Livonijos žemėlapių, nes autorius dėmesį koncentravo būtent į Dauguvos upės baseiną bei Livonijos teritoriją ir iš esmės kartografavo tik šiaurinę Lietuvos dalį.

257 K. Buczek, *Dzieje kartografii polskiej...*, s. 42; 47–48.

dotis sukauptais duomenimis, betarpiškai pažinti kraštą ir šia patirtimi pasiremti kurdamas žemėlapį. M. Strubiczius gavo Stepono Batoro užsakymą sudaryti ne tik šį žemėlapį, bet ir valstybės sienų bei karo maršrutų brėžinius, tačiau išskyrus čia minimą žemėlapį, nėra išlikę duomenų apie kitus jo kartografinius kūrinius[258].

Manytina, jog šis žemėlapis buvo skirtas Stepono Batoro karinėms operacijoms Polocko kunigaikštystėje, todėl būtent šis arealas M. Strubicziaus žemėlapyje vaizduojamas itin detaliai[259]. Beje, šio ir vėlesnio laikotarpio žemėlapiams, ypač skirtiems karinėms operacijoms, būdingas detalumas ir duomenų precizika. Tai sietina su to meto Lenkijos ir LDK etmonų vaidmeniu: remdami karinių žemėlapių bei planų rengimą, jie sykiu skatino ir karinės kartografijos bei praktikos, kaip reiškinio, pažangą[260].

Sunku vienareikšmiškai vertinti LDK erdvės perteikimą M. Strubicziaus žemėlapyje: objektų vaizdavimo kontrastas, lyginant Livonijos ir dalies Maskvos valstybės teritoriją su LDK erdve, yra akivaizdus. Livonijos teritorijoje pažymėtos ne tik gyvenvietės, bet ir dvarai, o Lietuvoje kartografuota ne tik gerokai mažiau socialinių-ekonominių elementų, bet ir deformuota pati teritorija. Darytina prielaida, jog šis žemėlapis buvo skirtas labai „žemiškoms" reikmėms, kaip praktinė priemonė turėjo padėti Polocke ir aplinkinėse teritorijose rengiamų karo žygių metu, todėl jame nereikėtų ieškoti mentalinėje plotmėje išsikristalizuojančio Lietuvos teritorijos vaizdinio pėdsakų.

Aptariant Lietuvos erdvės vaizdą XVI a. Maskvos valstybės bei pietinių kaimynų žemėlapiuose tenka pastebėti, jog dalyje šių darbų supratimas apie LDK teritoriją tėra minimalus arba iš viso jo nėra. Pavyzdžiui, A. Ortelijaus 1570 metų žemėlapyje pasitenkinama tik įvardinimu *Evropiae pars*[261]. Dažniausiai apsiribojama vien valstybės užrašu, nekartografuojama jokių jos teritorijos objektų arba pažymimas tik vienas kitas. LDK

258 V. Gureckienė, Kariniai elementai senuosiuose žemėlapiuose, *Vytauto Didžiojo karo muziejus 2012 metais*, 2013, p. 19; A. Samas, Motiejaus Strubičiaus Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemėlapis, Žemėtvarka ir melioracija, 1992, Nr. 2, p. 69–70.

259 V. Chomskis, *1613 m. Lietuvos žemėlapis. Jo analizė ir vertinimas Lietuvos kartografinio vaizdo raidoje*, p. 25–26.

260 S. Alexandrowicz, Dziedzictwo kartografii wojskowej ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego. Jej funkcje źródłowe i polityczne na tle kartografii krajów Europy Wschodniej XVI i XVII wieków, *Środowiska kulturotwórcze i kontakty kulturalne Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do XIX wieku: materiały z XVII spotkania Komisji Lituanistycznej zorganizowanego przez Instytut Historii PAN*, Instytut Historyczny UW i Instytut Historii Prawa UW w Warszawie, 23–24 września 2008, 2009, s. 192, 202–203.

261 A. Ortelius, *Tartariae Sive Magni Chami Regni*, 1570, in: A. Ortelius, *Theatrum Orbis Terrarum, 1570.*

kartografinio vaizdo ignoravimas greičiausiai sietinas su pastangomis išryškinti kaimyninės valstybės teritorinį ir politinį pranašumą. 1562 metų anglų keliautojo Antonijaus Jenkinsono (Antonius Jenkinson, 1529–1610 / 1611) Maskvos valstybės žemėlapyje Lietuvos teritorija pavaizduota neproporcingai maža, pažymėti tik Kijevas, Starodubas, Smolenskas ir Vitebskas[262]. Iškalbingas tekstas, talpinamas LDK teritorijos plote, teigiantis, jog šita Lietuvos dalis pavaldi Rusijos imperatoriui[263].

10 pav. *Lietuvos teritorijos dalis ir Krymas A. Jenkinsono žemėlapio „Nova Absolutaque Russiae Moscoviae et Tartariae descriptio“ 1562 metų leidime*

Atkreiptinas dėmesys, jog nors žemėlapis rodo Maskvos valstybės teritorinį sureikšminimą, tačiau jame realiai atspindima maždaug XV a. pabaigos – XVI a. pradžios Maskvos žemių situacija. Starodubas Maskvai atiteko po 1503 metų sutarties su LDK, o Smolenskas buvo užimtas 1514 metais, tačiau žemėlapyje šie miestai traktuojami kaip priklausantys LDK. Akivaizdu, jog žemėlapio duomenys yra pasenę mažiausiai pusšimčiu metų.

262 *Russiae, Moscoviae et Tartariae Descriptio Auctore Antonio Ienkensono Anglo edita Londini 1562 & dedicata illustriss D. Henrico Sydneo Wallie presidi*, in: A. Ortelius, *Theatrum Orbis Terrarum, 1574.* A. Jenkensonas, *Rusijos, Maskvos ir Totorijos žemėlapis,* 1562, *LŽ...*, p. 30–31; Б. А. Рыбаков, *Русские карты Московии XV – начала XVI века*, № 5, [с. 24–25].

263 „Hic pars Lituaniae Imperatori Rußiae subdito est“, [tekstinis žemėlapio įrašas], ibid.

Tai tik dar kartą patvirtina prielaidą, jog senuosiuose žemėlapiuose neverta ieškoti politinių aktualijų. Vis dėlto tai netrukdė skaitytojui palikti žinutę, kurioje atsispindi tikrieji politiniai siekiai. Borisas Rybakovas mano, jog greičiausiai A. Jenkinsonui į rankas buvo patekęs maždaug XVI a. pradžios LDK žemių žemėlapis, kurio informacijos jis kritiškai neįvertino ir todėl įsivėlė ši klaida[264].

11 pav. *Lietuvos teritorijos fragmentas A. Wiedo žemėlapio „Moscovia“ 1555 metų leidime*

Kartais žemėlapiuose visiškai neįvardinama Lietuvos valstybė. Pavyzdžiui, tai būdinga Sebastijano Münsterio žemėlapiams, vaizduojantiems Maskvos valstybę ir Krymo chanatą: juose dėmesys koncentruojamas tik į kartografuojamą teritoriją, už žemėlapio rėmelio paliekant kaimyninių valstybių vaizdą[265].

LDK erdvės sampratos atžvilgiu įdomus ir 1542 metais Vilniuje sudarytas Antono Wiedo (Anton Wied, 1500–1558) Maskvos valstybės žemėlapis,

264 Б. А. Рыбаков, *Русские карты Московии XV – начала XVI века,* с. 30.

265 S. Münster, *Moscoviae*; idem, *Tartaria olim Scythia*, in: S. Münster, *Cosmographia*, Basel, 1550.

perleistas 1555 ir 1570 metais[266]. Tyrinėtojų manymu, Žygimanto Augusto rūmų dailininko A. Wiedo darbas vertintinas kaip Maskvos valstybės reprezentacija Europos geografijos istorijos kontekste[267]. Žemėlapio kompozicijos centre – Maskvos ir prie jos prijungtų LDK priklausiusių teritorijų vaizdas, tarsi sąmoningai išryškinantis Maskvos valstybės erdvę. Žemėlapyje gausu tekstinių įrašų, dešiniajame jo krašte – kirilikos abėcėlė, nuoroda pretenzingam Vakarų Europos skaitytojui, padėsianti pažinti specifinį kraštą.

Lietuvos grafiniam vaizdui skiriamas minimalus dėmesys; valstybės erdvė pranyksta už vieno iš tekstinių įrašų, apsiribojama tik valstybės pavadinimo fiksavimu bei Polocko ir Vitebsko, kaip LDK priklausančių teritorijų, įvardinimu. Žinant, jog žemėlapio užsakovas – LDK valdovas, tokie kartografiniai autoriaus sprendimai lyg ir atrodytų nepamatuoti. Kita vertus, jau minėtas M. Strubicziaus žemėlapio sudarymo kontekstas, kai jis vertinamas kaip parankinė priemonė kariniams tikslams, taip pat tarsi nusvėrė siekį išryškinti LDK erdvę. Dailėtyrinis A. Wiedo žemėlapio tyrimas atskleidė, jog nepaisant turinio, visgi žemėlapis atliko ir propagandinę funkciją, – Maskvos valstybė Vakarų Europos visuomenei jame pristatoma kaip Vakarų civilizacijos antipodas[268]. Panašiai traktavome ir A. Ortelijaus Europos žemėlapio grafinio vaizdo koncepciją, – kaip siekį išryškinti civilizaciniu požiūriu skirtingas Europos ir Azijos teritorijas; tiesa, jame Maskvos valstybė suvokiama kaip europinė kontinento dalis. Pagrįsta teigti, jog A. Wiedo žemėlapio ikonografinė medžiaga – miškingo kraštovaizdžio vaizdai, įvairūs gyvūnai ir žvėrys, kuriems suteikiamos simbolinės galios yra negatyvios – turėjo sukurti gūdžios ir niūrios valstybės įspūdį[269]. Visgi šiame žemėlapyje užkoduota ir LDK galybę atspindinčių ženklų. Didelę įtaką A. Wiedui darė Vilniaus vaivada Albertas Goštautas, – greičiausiai jam žinant buvo kuriama ir svarstoma žemėlapio koncepcija[270]. Taigi Lietuvos karinį pajėgumą, jos gebėjimą

266 A. Wied, *Moscovia*, 1542, in: A. Samas, Žemėlapiai ir jų kūrėjai, Vilnius, 1997, p. 112–113.

267 V. Poškus, Antono Wiedo Maskvos valstybės žemėlapio leidimai ir jų kontekstas, *Menotyra*, 2005, Nr. 2, p. 1, 5–6; S. Alexandrowicz, *Rozwój kartografii*..., s. 61–63.

268 V. Poškus, Antono Wiedo Maskvos valstybės žemėlapio leidimai ir jų kontekstas, p. 6–7.

269 Ibid., p. 7.

270 S. Alexandrowicz, Rola mecenatu magnackiego w rozwoju kartografii ziem Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVI – I połowie XVII wieku, s. 244–245.

kontroliuoti valstybės erdvę ir ginti ją nuo priešų simbolizuoja užfiksuotas įvykis – 1514 metų Oršos mūšis, žemėlapyje nurodytas kaip *Conflictus an 1514*. Tai galima vertinti kaip svarbų žemėlapio turinio elementą, padedantį iššifruoti tikrąsias žemėlapio koncepcijos formavimo aplinkybes bei Vakarų Europos visuomenei skirtą užuominą apie Lietuvos valstybei ir Europai priešiškos Maskvos kaimynystę bei LDK gebėjimą būti Vakarų Europos forpostu: ginant savosios teritorijos vientisumą užtikrinti ramybę ir Vakarų Europai.

1595 metų G. Mercatoriaus žemėlapyje tik iš dalies galima įžvelgti skirtumus tarp valstybės sienų ir jos administracinių vienetų ribų[271]. Dažniausiai šio laikotarpio žemėlapiuose nebuvo kreipiama dėmesio į skirtingas sienų kategorijas: ir valstybės, ir jos administracinių vienetų ribos buvo žymimos punktyrine linija, kartais grafinį vaizdą papildant spalvota juostele. Tokia metodika neleidžia tiksliai įvertinti ir atpažinti tikrųjų vieno ar kito teritorinio vieneto ribų vaizdavimo priežasčių, atsakyti į klausimą, kas tiksliai buvo žymima. O štai 1613 metų Mikalojaus Kristupo Radvilos Našlaitėlio LDK žemėlapyje išryškėjo kokybiškai nauja sienų samprata: jame valstybinės ir administracinių vienetų ribos jau traktuojamos kaip skirtingus valstybės teritorijos lygmenis išreiškiančios sienos, joms žymėti parenkami skirtingi sutartiniai ženklai[272]. Šis žemėlapis ir nebuvo laikomas administraciniu, tačiau akivaizdu, jog skirtingas sienų kategorijas perteikti ypač padeda bene visų valstybės miestų ir miestelių, kurie atliko administracinių centrų funkcijas, tikslingas lokalizavimas[273]. Pateikiama ir specialių pastabų skaitytojui, paaiškinančių administracinių vienetų ribų išvedimo painiavą žemėlapyje[274]. Vis dėlto analizuojamai temai kur kas aktualesnis žemėlapio autorių sprendimas nubrėžti dvigubas valstybės sienas – buvusias prieš Liublino uniją ir

271 L. Bucevičiūtė, Lietuvos teritorinio-administracinio modelio evoliucija kartografijoje, *Lietuvos istorijos metraštis, 2008 / 1*, Vilnius, 2009, p. 149. (Leidinio recenzija: A. A. Gliožaitis, *Lietuvos administracinis suskirstymas žemėlapiuose: nuo seniausių laikų iki XXI amžiaus pradžios*, Vilnius, Gairės, 2008, 397 p.).

272 Nicolai Christophor Radzivil, Magni Ducatus Lithuaniae, caeterarumque regionum illi adiacentium exacta descriptio Ill[ustri]ss[i]mi ac Excell[si]ss[i]mi Pri[n]cipis et D[omi]ni D. Nicolai Christophori Radzivil...opera cura et impensis facta ac in lucem edita, Amsterdam, 1613 [Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemėlapis], *SLŽ...*, I aplankas, žml. Nr. 10; *LŽ...*, p. 52–53.

273 A. A. Gliožaitis, *Lietuvos administracinis suskirstymas žemėlapiuose: nuo seniausių laikų iki XXI amžiaus pradžios*, p. 57–116.

274 „Numerus 5 Ducatus Slucencis terminos denotat, qui tamen Ducatus ad Palatinatam Nowogrodensi pertinet [...]“, Nicolai Christophor Radzivil, Magni Ducatus Lithuaniae... 1613, *SLŽ...*, I aplankas, žml. Nr. 10.

po jos, pastarąsias vertinant kaip provizorines ir išryškinant būtent prieš unijos sudarymą buvusį Lietuvos valstybės plotą. Tai iš tiesų geras pavyzdys, parodantis, jog įmanoma ir net veiksminga kartografinėmis priemonėmis išreikšti idėjinius valstybingumo pagrindus, mentalinį valstybės suvokimą. Iškalbingi ir šio žemėlapio tekstiniai įrašai: dedikacijoje skaitytojui teigiama, jog „LDK priklausančias sritis ne taip aiškiai, kaip derėtų, šiame žemėlapyje pažymėjome; tačiau senosios LDK [sritys] tiksliai ir stropiai pažymėtos“[275]. Informatyvūs ir kiti tekstai, palankiai apibūdinantys svarbiausias LDK karines tvirtoves, jų suvaidintą vaidmenį kovoje dėl valstybės teritorinio vientisumo. Pavyzdžiui, Vitebskas minimas kaip saugiausia lietuvių rytinė tvirtovė, užsimenama apie Oršos, Ulos mūšių sėkmę ir kt.[276]

Mintis sudaryti išsamaus turinio žemėlapį kilo dar gilėjančios Livonijos karo krizės akivaizdoje, suvokiant vis labiau artėjantį unijos su Lenkija neišvengiamumą. M. K. Radvilos Našlaitėlio užmojis sukurti LDK žemėlapį sulaukė didelio rezonanso visuomenėje. 1613 metų žemėlapis paskatino savarankiškos LDK kartografijos plėtrą, ilgainiui susilyginant ir net pranokstant lenkų kartografijos pasiekimus bei toli pralenkiant Maskvos valstybės kartografijos lygį, nes tik nuo XVII a. antrosios pusės galima kalbėti apie pirmuosius šios valstybės žemėlapius, taigi ir apie rusų kartografijos pradžią[277]. M. K. Radvilos Našlaitėlio žemėlapio kūrimo aplinkybės bei šių idėjų įgyvendinimo rezultatai išsamiai aptarti istoriografijoje, pateikiant įvairių nuomonių spektrą, diskutuojant tiek dėl žemėlapio autorystės, tiek dėl konkrečių žmonių asmeninio indėlio vykdant šį projektą[278]. Aišku viena: 1613 metų

275 „Regiones M. Ducatus Lithuaniae adiacentes, non tam enucleate, quam res ipsa postulabat [...] in hanc tabulam inscripsimus: hic enim M. D. Lithuaniae ut antiquis terminis continebatur accurate ac diligenter discribitur“, [tekstiniai žemėlapio įrašai], ibid.

276 Ibid.

277 Б. А. Рыбаков, *Русские карты Московии XV – начала XVI века*, с. 7.

278 H. Merczyng, Mapa Litwy z r. 1613 Ks. Radziwiłła Sierotki, pod względem matematycznym i kartograficznym, *Sprawozdania z posiedzen Tow. Nauk. Warsz. Wydz. III*, Warszawa, 1913, rok. VI, zeszyt 6, s. 418–423; J. Jakubowski, *Tomasz Makowski, sztycharz i kartograf nieświeski (przyczynek do dziejów sztuki i nauki na Litwie)*, Warszawa, 1923, p. 5–20; K. Buczek, *Dzieje kartografii polskiej*..., s. 47–51; S. Alexandrowicz, *Rozwój kartografii*..., s. 75–92; V. Chomskis, *1613 m. Lietuvos žemėlapis. Jo analizė ir vertinimas Lietuvos kartografinio vaizdo raidoje*, p. 45–51; М. Спірыдонаў, Беларусь на карце Вялікага Княства Літоўскага 1613 г., *Гістарычны альманах*, 2003, т. 8, с. 3–55. Naujausi šios temos tyrimai: Л. В. Атоян, Р. В. Атоян, Карта «Magni Ducatus Lithuaniae» Радзивилла и Маковского – первая обзорная карта Беларуси, *Національне картографування: стан, проблеми та перспективи розвитку. Збірник наукових праць*, 2010, вип. 4, с. 270–276; J. Łuczyński, Przestrzeń Wielkiego Księstwa Litewskiego na mapie radziwiłłowskiej Tomasza Makowskiego z 1613 r. w świetle treści kartograficznej i opisowej, *Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського*, 2013, т. 2, с. 121–152;

žemėlapiu buvo siekiama išryškinti būtent Lietuvos valstybės erdvę. Daug dėmesio skirta Podolės ir Voluinės grafiniam vaizdui, kuris duomenų fiksavimo kiekiu ir kokybe kontrastavo su žemėlapyje užgriebiamu Lenkijos teritorijos fragmentu, tarsi siekiant pabrėžti šių žemių svarbą Lietuvos valstybei ir sumenkinti Lenkijos teritorijos grafinį vaizdą. Dar viena svarbi žemėlapio ypatybė susijusi su Palenkės vaizdavimu. 1595 metų G. Mercatoriaus žemėlapio atveju nėra žinomi motyvai, lėmę Palenkės teritorijos priskyrimą Lietuvos valstybei, nors akivaizdu, jog kartografas įvertino teritorijos pokyčius po Liublino unijos, o 1613 metų LDK žemėlapio atveju sprendimas vaizduoti Palenkės teritorinę priklausomybę Lietuvai, prieštaraujant realioms unijos pasekmėms, sietinas su jau minėtu politiniu žemėlapio autorių angažavimusi ir poreikiu atskleisti LDK erdvės refleksiją. Tiesa, vėlesniuose 1613 metų LDK žemėlapio perdirbiniuose ne visur preciziškai laikomasi jam būdingų grafinių subtilybių. Pavyzdžiui, po kelių dešimtmečių Willemo Janszoono Blaeuo (Willem Janszoon Blaeu, 1571 1638) perleistame LDK žemėlapyje Palenkės ribų žymėjimas jau praradęs politinės deklaracijos požymius[279].

Dešinėje 1613 metų žemėlapio pusėje integruota Dniepro upės kartoschema taip pat buvo svarbus žemėlapio konteksto elementas, liudijęs buvusį Vytauto laikų teritorijos dydį. Tai deklaruojama ir žemėlapio tekstinėje dalyje. Užsimenama, jog Dniepro tėkmė buvo pavaizduota norint parodyti upės ilgį, jos geografinės padėties išskirtinumą. Tačiau kur kas svarbesnis buvo kitas motyvas: norėta parodyti buvusias LDK sienas, dėmesį sutelkiant į Vytauto valdymo laikų Lietuvos valstybės ribas, išryškinant kovų su totoriais, kurios leido išplėsti valstybės erdvę ir statyti tvirtoves, „iš kurių griuvėsiai belikę“ temą[280]. Žemėlapyje pateikiama pragmatiškų duomenų apie valstybės pietinės teritorijos atstumus, kurie kartu su pasienio pilių – Očiakovo, Čerkasų, Akermano ir kt.– išvardinimu, kūrė gana realų pietinės ribos įspūdį ir suteikė distancijos pojūtį, kurio dėl ypač didelių atstumų nebuvo įmanoma perteikti vien tik grafinėmis priemonėmis[281].

279 Žr. *LŽ...*, p. 56–57; *Imago Lithuaniae*, Nr. 189.

280 „Alterum un antiquos M. D. Lithuaniane terminos Vitoldi M. Ducis praesertim temporibus exponamus, hic multa praelia secunda cum Tartaris faciens, arces nonnullas, quarum hunc ruinas extant, extruxerat ac munierat, quo facilius dominium suum protendere hostemque longius depellere possit“, [tekstiniai žemėlapio įrašai], Nicolai Christophor Radzivil, Magni Ducatus Lithuaniae... 1613, *SLŽ...*, I aplankas, žml. Nr. 10.

281 „Oczakow primarium oppidum Sctharum quod a Czyrkasy 67, a Caractis 80, a Bialogrodo (Akermano) 20 miliaribus distat“, [tekstiniai žemėlapio įrašai], ibid.

12 pav.
Dniepro upės vaizdas M. K. Radvilos Našlaitėlio žemėlapio „Magni Ducatus Lithuaniae“ 1613 metų leidime

Metodologiškai naujų 1613 metų žemėlapio tyrimo įžvalgų pateikė Jovita Bružienė, atlikusi semiotinę šio žemėlapio kartografinio diskurso analizę, atskleidusią daugialypį ir keliasluoksnį senosios Lietuvos vaizdinį. Šiai monografijai svarbios temos – valstybės teritorija, erdvė bei sienos – jame taip pat aktualizuotos. Dėmesį patraukia autorės apibendrinimas, jog žemėlapio vaizdas disonuoja su tekstu. Autorės žodžiais tariant, žemėlapio vaizdas istorinę LDK teritoriją ragina suvokti kaip siekiamybę, o tam tikri teksto niuansai šią praeitį nuvertina. Tai siejama su jau aptarta sienų tema. Lietuvą ir Lenkiją skirianti vidinė siena po Liublino unijos žemėlapyje byloja apie atitinkamą valstybių statusą unijoje, o tekstas skaitytojui tarsi siūlo kiek kitokį istorinių procesų vertinimą.

Teksto fragmentą apie Polesės pelkes „Keliautojas, vykdamas iš Lenkijos, gali čia patekti [...] nesušlapęs kojų“ J. Bružienė semiotiškai traktuoja kaip nuorodą, jog Lietuvos ir Lenkijos valstybės visgi suvokiamos kaip vienas nedalomas subjektas, o tai reiškią, kad istorinė LDK praeitis yra nuvertinama ir išaukštinamas Lietuvos buvimas unijoje su Lenkija. Neprieštaraujant šiai nuomonei vis dėlto atkreiptinas dėmesys, jog kita vertus, per žemėlapio vaizdo ir teksto informacijos sintezę siekta ne nuvertinti istorinę LDK praeitį, bet perteikti distancijos pojūtį tarp praeities ir žemėlapių kūrėjų gyvenamojo laikmečio. Šiuo žemėlapiu iš tiesų siekta idėjine prasme „susigrąžinti“ prarastas teritorijas; kitaip tariant, žemėlapis tarsi apeliavo į dar prisimenamą tikrovę, kurios atžvilgiu jis buvo „pavėlavęs“, tačiau priešprieša tarp praeities prisiminimų ir gyvenamo laikmečio realijų nebuvo kuriama[282].

13 pav. *Palenkė, Voluinės ir Podolės žemės M. K. Radvilos Našlaitėlio žemėlapio „Magni Ducatus Lithuaniae“ 1631–1650 metų leidime*

Greta 1613 metų M. K. Radvilos Našlaitėlio LDK žemėlapio verta paminėti dar du XVII a. žemėlapius, kuriuose taip pat apstu Lietuvos valstybingumą ir politinį autoritetą išryškinančių elementų, atsiskleidžiančių heraldinių simbolių potekstėse.

282 T. Kačerauskas, Žemėlapis kaip bendrijos vaizdijimo veiksnys, p. 212.

14 pav. *Lietuvos žemių heraldika V. M. Coronellio žemėlapio „Lituania“ 1690 metų leidime*

XVII a. antrosios pusės pranciškonų vienuolio, Venecijos astronomo ir kartografo Vincenzo M. Coronellio (Vincenzo Maria Coronelli, 1650–1718) žemėlapyje reprezentuojama Lietuvos valstybės teritorinė sandara, o heraldiniai simboliai atskleidžia žemių politinę subordinaciją, jų ryšį su centrine valdžia[283]. V. M. Coronellis herbais pažymi LDK kaimynų teritorijas, pateikia Žemaitijos seniūnijos, Trakų, Vilniaus, Minsko, Naugarduko, Bresto vaivadijų, taip pat Polocko, Smolensko, Voluinės herbus[284]. Pačios įdomiausios žemėlapio detalės yra susijusios su Vilniaus ir Trakų vaivadijomis. Vilniaus vaivadijos herbas aiškiai didesnis, simbolizuoja visą LDK teritoriją ir yra įvardijamas kaip *Lietuvos* herbas, jis taip pat atspindi Jogailaičių dinastijos reikšmę.

Trakų vaivadijos teritorijoje komponuojamas herbas su Gediminaičių stulpais – tai Kęstutaičių dinastinis ženklas ir aliuzija į Gediminaičių dinastiją, o sykiu ir Lietuvos valstybingumo bei politinio autoriteto

283 V. M. Coronelli, Lituania: Dedicata All'Illustrissimo Signore Gio: Pietro Cavalli Segretario della Serenissima Republica di Venetia... 1690, *LŽ II*..., p. 92–93.

284 Daugiau žr. L. Bucevičiūtė, Heraldiniai simboliai XVI–XVIII a. kartografijoje: Lietuvos valstybingumo trajektorijos, p. 371–374.

demonstravimas. Įdomi detalė susijusi su Bresto vaivadijos ir Voluinės heraldiniais simboliais. Tikėtina, kad V. M. Coronellis tiesiog suklydo Bresto vaivadijos herbe pažymėdamas Lenkijos erelį, o Voluinės herbe – Lietuvos raitelį. Šiame žemėlapyje brėžiama valstybių siena akivaizdžiai liudija Liublino unijos teritorinius padarinius: Voluinės žemė priskirta Lenkijai. Logiška, kad žemėlapyje Voluinės teritoriją turėjo puošti Lenkijos erelis, o ne Lietuvos raitelis. Be kita ko, kartografas itin preciziškai fiksuoja reikšmingų LDK vietų toponimus ir jų ortografines formas[285]. Žemėlapį puošia istoriniai užrašai, susiję su Stepono Batoro karinėmis kampanijomis Livonijos karo metu. Minimas 1563 metų Polocko praradimas ir jo atsikovojimas[286], Veližo atsiėmimas[287]. Taip pat paminėta Vitebsko tvirtovės gynybinė svarba pasienyje su Maskva[288] bei Smolensko istorijos chronologija[289]. Visi šie kartografinio vaizdo elementai liudija, jog siekis LDK žemėse žymėti jos heraldinius simbolius, ypač jais pabrėžiant Vilniaus ir Trakų vaivadijų – svarbiausių Lietuvos žemių ir valstybės lietuviškų teritorijų – įtaką Lietuvos valstybės gyvenime, pagrįstai gali būti vertinamas kaip Lietuvos politinio autoriteto ir valstybingumo išryškinimas.

Trumpai stabtelkime ir prie dar vieno XVII a. pabaigos kartografijos kūrinio, kuriame heraldika taip pat tapo raktu, paaiškinančiu LDK politinės realybės ir prisimintinos praeities ypatybes. Žemėlapio autorius – Švedijos karo inžinierius ir kartografas Erikas Jönssonas Dahlberghas (Erik Jönsson Dahlbergh, 1625–1703), kurio darbas 1697 metais pirmą kartą buvo publikuotas filosofo ir istoriko Samuelio von Pufendorfo leidinyje *De rebus a Carolo Gustavo gestis*“[290]. Į akis krentanti panaši vaizdo ir teksto elementų stilistika, primenanti į V. M. Coronellio 1690 metų Lietuvos žemėlapį, skatina manyti, kad E. J. Dahlberghui, ko gero, buvo žinomas italų kartografo

285 Pvz.: Vilna, Wilenski, Wilna, Vilne ir t. t.

286 „Polotia L: Poloczk de Moscou: 1563 poi rocupera dal Re Stef.“.

287 „Wieliſs preso da Stef. Ne‘ 1579“. Nors iš tiesų Veližas buvo atkovotas 1580 metais.

288 „Witepsk Fortezza, e Propugnacolo di tutta la Lituania controſinuerſioni di Moscouiti“.

289 „Smolensko, Smolensek, Smolenscium L. de Litua 1403 de Pol: 1452 de Moscua: 1514 de Pol 1611 Tent: da Mosc 1616 tent: da Mosc 1633 de Mosc 1654“.

290 E. I. Dahlberg, Auctior et correctior tabula chorographica Regni Poloniae: vicinarumque regionum, ubi itinera, quae Seren. Rex Sueciae Carolus Gustavus: una cum exercitibus suis ab initio usque ad finem belli fecit, nummeris denotantur, per supr. castr. meta r. loc..., *Samuelis liberi baronis de Pufendorf De rebus a Carolo Gustavo Sveciae rege Gestis Commentariorum Libri septem* [...], Norimbergae, 1696–1697 (naudotasi 1729 metų leidimu), įklija tarp p. 62–63.

darbas[291]. Tai Lenkijos žemėlapis, todėl suprantama, kodėl pateikiami Lenkijos vaivadijų ir pavietų herbai. Lietuvos teritorijai žemėlapyje palikta itin nedaug vietos, ji pavaizduota neproporcingai, tačiau autorius sugebėjo joje sutalpinti beveik visus Lietuvos teritorinių vienetų herbus.

15 pav. *Lietuvos žemių heraldika E. J. Dahlbergo XVII a. 7 dešimtmečio žemėlapyje „Auctior et correctior tabula chorographica Regni Poloniae“*

LDK žemių herbų skydai papuošti vainikais, Vilniaus, Bresto, Naugarduko, Minsko herbuose vaizduojamas Lietuvos raitelis su kalaviju ir Jogailaičių dvigubu kryžiumi papuoštu skydu, heraldiškai jojantis į dešinę. Svarbi šio žemėlapio detalė susijusi ir su Podolės teritorija. Liublino unijos teritoriniai pokyčiai joje interpretuojami savaip. Čia įdėtas jungtinis dviejų laukų Lietuvos ir Lenkijos herbas tarsi pabrėžia, kad Podolės žemės iki Liublino unijos priklausė LDK.

Papildomai žemėlapyje pavaizduotas ir visos LDK herbas; jis aiškiai didesnis, kitaip nei vaivadijų herbai, papuoštas kunigaikščio kepure. V. M. Coronellio žemėlapyje Vilniaus vaivadijos herbas rodė tiek vaivadijos, tiek visos LDK statusą, o E. J. Dahlbergho darbe Lietuvos teritorijos

291 Daugiau žr. L. Bucevičiūtė, Heraldiniai simboliai XVI–XVIII a. kartografijoje: Lietuvos valstybingumo trajektorijos, p. 374–375.

sandara dar labiau išsluoksniuota, svarbiausios LDK žemės – Vilniaus ir visos valstybės statusas išskirtas heraldiniais atributais. Be abejonės, šie nedideli ekskursai į heraldikos atributų naudojimą senuosiuose žėmalapiuose tik iš dalies paaiškina Lietuvos teritorijos ir jos valstybingumo sąsajas. Kur kas didesnės galimybės analizuoti šią problematiką atsiveria nagrinėjant valdovų antspaudus, nes herbai sfragistikoje reprezentavo oficialų valstybės statusą tiek vidaus, tiek užsienio politikoje. Tačiau tai yra atskiro ir nuodugnaus tyrimo tema, kuri čia plačiau paliesta jau nebus.

Apibendrinant Lietuvos teritorijos, erdvės ir sienų temą senuosiuose žemėlapiuose pasakytina, jog žemėlapis yra ne tik būdas suteikti fizinę formą valstybės erdvei, bet ir tam tikra idėja, vaizdinys, pagrindžiantis tos valstybės politinį autoritetą. Vienas svarbiausių požymių, galinčių išryškinti valstybės erdvės refleksiją žemėlapyje bei suteikti vertingų žinių apie jos teritorijos suvokimą, visų pirma yra kartografuojamos teritorijos plotas. Visos valstybės erdvės vaizdavimas žemėlapyje leidžia išryškinti žemėlapio autorių brandintas idėjas bei egzistavusią kartografinę nuovoką. Sprendimas vaizduoti konkrečios valstybės teritoriją žemėlapyje neabejotinai turėjo turėti tam tikrus motyvus, nors atsakymo raktas į šiuos klausimus ne visada slypi žemėlapio turinyje. Jeigu žemėlapyje kartografuojama tik dalis valstybės teritorijos, tai galima vertinti tik atskiras valstybės erdvės dalis, vieną ar kitą jos sienų fragmentą kaimyninės valstybės teritorijos atžvilgiu ir šias įžvalgas sieti su konkrečiais politiniais ar kariniais besiribojančių valstybių įvykiais. Be kita ko, valstybės erdvei vertinti žemėlapyje itin svarbu ir gebėti atskirti bei grafinėmis priemonėmis pavaizduoti skirtingas valstybės sienų kategorijas; tik išsikristalizavus valstybės ir jos administracinių vienetų ribų grafinio vaizdavimo skirtumams išryškėjo realus teritorijos suvokimas, pasidarė lengviau išvengti spekuliacijų interpretuojant iki tol skirtingiems sienų lygmenims žymėti naudotą vieną ir tą pačią punktyrinę liniją. Ne mažiau aktualūs ir kiti vaizdo bei teksto elementai, kurių sintezė taip pat leidžia sukurti ryškius ir įsimintinus valstybės politinio autoriteto simbolius. Kaip rodo aptarti XVI–XVII a. žemėlapių pavyzdžiai, heraldiniai atributai gali itin gerai atspindėti valstybės politinio autoriteto ir jos geografinės padėties santykį bei įprasminti teritorijos valdymą.

Bene visoje XVI a. kartografijoje galima rasti Lietuvos teritorijos didesnės ar mažesnės dalies vaizdą; tačiau visa LDK erdvė buvo pavaizduota tik XVI šimtmečio pabaigoje pasirodžiusiame G. Mercatoriaus žemėlapyje bei 1613 metų M. K. Radvilos Našlaitėlio LDK žemėlapyje (savaime suprantama, XVII–XVIII a. taip pat galima rasti ne vieną tiesiogiai LDK skirtą žemėlapį, tačiau tai jau ne šio tyrimo tema). Tiesa, XVI a. Europos žemėlapius taip pat galima vertinti kaip visos LDK teritorijos vaizdo reprezentantus, tačiau šių žemėlapių mastelis dažniausiai neleidžia pasakyti nieko daugiau, kaip tik tai, jog LDK teritorija juose buvo vaizduojama. Žemėlapių autorių santykis su kartografuojama teritorija taip pat vertintinas kaip itin svarbus veiksnys, lemiantis žemėlapio turinio koncepciją. Akivaizdu, jog 1613 metų LDK žemėlapis, kurio autoriai buvo tiesiogiai susiję su LDK politiniu gyvenimu, atskleidė išties politiškai angažuotą Lietuvos teritorijos vertinimą, grafinėmis priemonėmis perteikė mentalinėje plotmėje glūdėjusį valstybės erdvės vaizdinį, jos teritorijos refleksiją. Tačiau šių dalykų nepajėgta išreikšti tik grafinėmis priemonėmis: gausiuose žemėlapio tekstiniuose įrašuose taip pat matyti siekis deklaruoti valstybės politinį vieningumą bei teritorinį vientisumą; dažniausiai tai daroma pasitelkiant Vytauto laikų Lietuvos įvaizdį.

3.2. LDK erdvės samprata valstybės teisiniuose dokumentuose

Teisinę valstybės padėtį reglamentuojančiuose dokumentuose, tvirtinančiuose valstybės ir visuomenės sambūvio principus, taip pat galima rasti valstybės erdvės sampratą atspindinčių faktų. LDK teritorijos ir erdvės suvokimo modeliai egzistavo ne tik visuomenės ir valdančiojo elito sąmonėje, bet ir buvo fiksuojami valstybės teisės aktuose. Valstybės erdvės refleksija adekvačiai atsispindėjo svarbiausiuose valstybės teisės dokumentuose – LDK lietuviškoms ir nelietuviškoms LDK sritims suteiktose valdovų privilegijose bei Lietuvos Statutuose, kas laikui bėgant sudarė sąlygas pagrįstoms teritorinėms pretenzijoms subręsti, poreikiui valstybės sienų

teisėtumą įprasminti konkrečiais delimitaciniais aktais ar bent jau deklaruoti tokių aktų siekiamybę.

Lietuvių ir užsienio tyrėjų darbuose skirtingai traktuojamas privilegijų adresatas. Bajorų luomui suteiktos privilegijos galiojo visoje LDK teritorijoje, todėl istoriografijoje jos neretai vadinamos žemės (LDK prasme) privilegijomis (*земские*). Tokį „žemės privilegijos" apibrėžimą renkasi teisės istorikai Stasys Vansevičius ir Jevgenijus Machovenko[292]. J. Machovenko teigimu, žemės privilegijas galima vadinti tiesiog bendravalstybinėmis privilegijomis, o vertinant pagal teisėkūros objektą – valdovo ar didžiojo kunigaikščio privilegijomis[293]. Konstantinas Avižonis apsiribojo konstatavimu, jog LDK buvo teikiamos privilegijos, nekonkretizuodamas jų adresato[294], o Marija Krasauskaitė patikslino, jog tai lietuvių bajorų privilegijos[295]. Užsienio autorių darbuose terminas „žemės privilegija" (*земская привилея*) kartais vartojamas, kai kalbama apie nelietuviškoms LDK sritims suteiktas privilegijas; nors vartojamas ir terminas „областная привилея"[296]. Šiame tyrime, siekiant išvengti terminų vartojimo painiavos, privilegijos, suteiktos visai LDK teritorijai, bus vadinamos bendravalstybinėmis[297], o nelietuviškoms LDK žemėms steigtos privilegijos – sritinėmis arba sričių privilegijomis.

Bendravalstybinės privilegijos buvo neterminuotos, tačiau buvo įprasta atėjus naujam valdovui patvirtinti jau esamos privilegijos turinį ir

292 S. Vansevičius, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemės privilegijos*, Vilnius, 1962; J. Machovenko, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisės šaltiniai*, Vilnius: Justitia, 2000; idem, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sričių privilegijos kaip teisės šaltiniai, *Lietuvos teisės tradicijos: mokslinės konferencijos, skirtos Vilniaus universiteto Teisės fakulteto profesoriaus Stasio Vansevičiaus septyniasdešimtmečiui, medžiaga, 1997 m. sausio 10 d.*, Vilnius: Justitia, 1997, p. 127–137.

293 J. Machovenko, *Teisės istorija: Vilniaus universiteto vadovėlis*, Vilnius, Registrų centras, 2013, p. 184.

294 K. Avižonis, *Rinktiniai raštai*, Roma, Lietuvių Katalikų Mokslo Akademija, 1978, t. 2, p. 25–41.

295 M. Krasauskaitė, *Die litauische Adelsprivilegien bis zum Ende des XV. Jahrhunderts*, Leipzig, 1927, p. 37–47.

296 D. Vaščukas, Voluinės žemės privilegijos (XV a. II pusė – XVI a. pradžia): datavimo ir protografo problema, *Lietuvos istorijos metraštis 2003 / 1*, Vilnius, 2004, p. 71–79 (toliau – D. Vaščukas, Voluinės žemės privilegijos...); idem, Вплив обласних привілеїв Київщини та Волині на формування Першого Литовського Статуту, *Pirmasis Lietuvos Statutas ir epocha: straipsnių rinkinys*, sud. I. Valikonytė, L. Steponavičienė, Vilnius, 2005, p. 84–98 (toliau – Д. Ващук, Вплив обласних привілеїв Київщини та Волині...); tas pats, Обласні привілеї Київщини та Волині: проблема походження, датування та характеру (друга половина XV – початок XVI ст.), *Український історичний журнал,* 2004, № 1 с. 90–101 (toliau – Д. П. Ващук, *Обласні привілеї Київщини та Волині...)*; М. Макараў, Полацкі і Віцебскі земскія прывілеі. Да гісторыі стварэння тэкстаў дакументаў, *Беларускі Гістарычны Зборнік*, 2003, №. 20, с. 5–32 (toliau – М. Макараў, Полацкі і Віцебскі земскія прывілеі...).

297 Tai neprieštarautų istoriografijoje vartojamam dar vienam šį privilegijų tipą pavadinančiam terminui – *общеземская привилея*; daugiau žr. И. В. Якубовский, *Земские привилеи Великого княжества Литовского, Журнал Министерства народного просвещения* (toliau – *ЖМНП*), 1903, № 4, с. 239–278; № 6, с. 245–303.

dažniausiai dar praplėsti jos teisinio imuniteto ribas. Taigi, nepaisant individualių teisinių paragrafų, kuriuos padiktuodavo konkretus valdovas, visos privilegijos turėjo ir bendrų turinio elementų. Daugeliu atvejų privilegijoje užfiksuota viena ar kita teisinė nuostata būdavo pakartojama vėliau suteiktose privilegijose; tai lietė ir valstybės teritorijos vertinimą atspindinčius teisės dokumentus. Visa tai būdinga ir sričių privilegijoms; vienai ar kitai sričiai laikui bėgant buvo suteikiamos ankstesniąsias patvirtinančios privilegijos, pakartotinai užtikrinant jau gautas teises ir dažniausiai jas dar praplečiant. Sričių privilegijų raidai būdinga tai, kad iš pradžių jos buvo skirtos visiems tam tikros srities gyventojams, o vėliau – ir tuo atvirai pasireiškė jų luominis pobūdis – jau tik vietos bajorijai[298].

16 pav. *Lietuvos branduolio žemės – Lithuania Propria – H. A. Châtelaino žemėlapio „Carte de Pologne avec la chronologie des Rois et des Ducs de Lithuanie...“ 1714 metų leidime*

Tikslumo dėlei reikėtų pasakyti, jog monografijoje bus analizuojamos anaiptol ne visos žinomos bei išlikusios LDK bendravalstybinės ir sričių privilegijos. J. Machovenko teigimu, dabar yra žinoma 16 bendravalstybinių ir 23 sričių privilegijos (jų būta daugiau, nes istorijos šaltiniuose paminėta dar 19 neišlikusių privilegijų; be kita ko, septynios tokios sričių privilegijos

298 J. Machovenko, *Teisės istorija*, p. 287–288.

buvo išleistos Pirmojo Lietuvos Statuto galiojimo metais, Antrojo Lietuvos Statuto galiojimo periodu – dvi, o štai Trečiojo Lietuvos Statuto galiojimo laikais – dar trys)[299], tačiau tyrimo lauką buvo įtrauktos tik tos privilegijos, kuriose yra valstybės erdvės vertinimo užuominų. Dėl šios priežasties neanalizuojamos, o tik paminėtinos Žemaitijos, Naugarduko, beveik visos Palenkės – t. y. Belsko, Drohičino, Melniko pavietų – privilegijos, nes jose iš esmės nerasta konkrečių valstybės erdvės suvokimo pavyzdžių.

Rusėnų žemių sritims suteiktose privilegijose išryškinamas teritorijos vientisumas nusakomas ne tik nurodant atitinkamos srities ribas su išore ir su tuo susijusias teisines problemas, bet ir per santykį su LDK žemių branduoliu (*Lithuania Propria*), tačiau monografijoje dėmesys kreipiamas būtent į tuos sričių pakraščius, kurie kartu buvo ir LDK valstybinė siena, ribojosi su kaimyninėmis valstybėmis[300].

Valstybės erdvės ir teritorijos apibrėžčių vertinimas bendravalstybinėse privilegijose pradėtinas nuo XV a.[301]. Aiški ir argumentuota Lietuvos valstybės erdvės samprata pirmą kartą pateikiama 1447 metų Kazimiero Jogailaičio privilegijoje, kurios teiginiai apie valstybės teritorijos stabilumą ir erdvės vientisumo užtikrinimą tapo daugelio kitų valstybės teisinių dokumentų turinio pamatu. Kazimiero Jogailaičio privilegijoje deklaruojama nuostata, kad Lietuvos teritorija niekada negali būti mažinama, jos sienos turi atitikti Vytauto laikų teritorijos dydį ir privalu stengtis išlaikyti šias ribas nepakitusias[302]. Šios nuostatos pateikimas privilegijoje sietinas su Lenkijos ekspansine politika, kai po Vytauto mirties nuo LDK buvo atplėšta dalis Podolės ir Voluinės. Ginčas dėl šių žemių teritorinės priklausomybės ir politiniai debatai, kuri valstybė

299 J. Machovenko, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisės šaltiniai*, p. 15–16, 26–27; J. Machovenko, *Teisės istorija*, p. 287–288.

300 Tai, jog vienai ar kitai žemei teiktose privilegijose teritorijos vientisumo konstatavimas buvo svarbus ir susijęs ne tik su kaimyninės teritorijos įvardinimu, byloja, pavyzdžiui, Žemaitijos atvejis. Viename Žemaitijos privilegijos paragrafų minima, jog didysis kunigaikštis savo tekūną gali siųsti ne toliau, kaip iki Nevėžio – rytinės Žemaitijos sienos, žr. 1442 metų privilegija Žemaitijai, K. Jablonskis, Archyvinės smulkmenos, *Praeitis*, Kaunas, 1933, t. 2, p. 423–427; 1492 metų privilegija Žemaitijai, *AЗР*, т. 1, № 103, с. 120–121.

301 L. Bucevičiūtė, Valstybės erdvės samprata Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisės dokumentuose (XV–XVI a.), *Lietuvos istorijos metraštis,* 2009 / 1, Vilnius, 2010, p. 55.

302 „Item promittimus seu spondemus, quod dominia seu terras magni ducatus nostri praedicti non diminuemus, sed in suis limitibus, prout antecessores nostri et signanter Alexander alias Vitoudus patruus noster etc. tenuit et possedit, sic et nos easdem sanas et integras tenebimus, possidebimus et tue bimur, atque cum Dei auxilio pro cunctis nostris viribus studebimus dilitare“, Wielki przywilej Kazimierza Jagiellończyka dla Litwy [1447], *Codex epistolaris saeculi decimi quinti (1392–1501)*, p. 12; М. К. Любавский, *Очерк исторiи Литовско-Русскаго государства...*, с. 325–328.

teisėtai įpareigota valdyti šias žemes, vyko labai ilgai. Ir tik 1454 metų Brastos suvažiavimo metu problema teisine prasme buvo išspręsta: rytinė Podolė su Kamenecu atiteko Lenkijai, o Voluinė ir rytinė Podolės dalis su Braclavu liko LDK pusėje. Taigi šis privilegijos tekstas tarsi įpareigojo didįjį kunigaikštį grąžinti Lenkijos užimtas teritorijas ir prevenciškai užkirto kelią ateityje kėsintis į LDK žemes. Nepaisant to, jog šį punktą apie valstybės teritorinį vientisumą įtraukti į privilegijos tekstą paskatino konkretus politinis įvykis, visgi manytina, jog jo turinys apima ne vien tik pietvakarinės valstybės dalies sienų stabilumo išlaikymą, bet yra kur kas platesnis, sietinas su visos valstybės teritorinio vientisumo užtikrinimu. Tapatus minėtajam valstybės teritorijos ir erdvės vientisumo užtikrinimo reglamentas, paremtas Vytauto laikų valstybės erdvės modeliu, pakartotas ir 1457 metų Kazimiero Jogailaičio privilegijoje, kurioje teigiama, jog taip, kaip Vytautas savo žemių sienas „laikė“, taip ir mes turime valdyti ir ginti savo valstybės sienas ir su Dievo pagalba stengtis jas plėsti[303].

Beveik identiška nuostata apie valstybės teritoriją, išlaikant senąsias Vytauto laikų sienas, buvo pakartota 1492 metų Aleksandro Jogailaičio privilegijoje, vėlgi papildant ją teiginiu apie valstybės teritorijos plėtrą tam tinkamu metu[304]. Dažniausiai Aleksandro Jogailaičio privilegija vertinama kaip teisinis dokumentas, kuriuo žymiai buvo apribota didžiojo kunigaikščio valdžia, užsienio politikos laisvė ir iškelta Ponų Tarybos, kaip centrinės valdžios organo, svarba valstybės valdyme, tuo pačiu nubrėžiant jos, kaip parlamentinės institucijos, veiklos gaires[305]. Tačiau šiam tyrimui svarbesnė yra ta privilegijos teksto dalis, kurioje per santykį su kaimyninėmis valstybėmis atsiskleidžia LDK erdvės ribos. Privilegijoje akcentuojama, jog Lietuvos didysis kunigaikštis tik su Ponų Tarybos pritarimu gali siųsti pasiuntinius į kaimynines šalis, ir pateikiamas sąrašas valstybių, į

303 „Item promittimus et spondemus quod dominia et terras magni ducatus nostri praedicti non diminuemus, sed in limitibus suis, quemadmodum praedecessores nostri et praesertim felicis recordationis magnus dux Alexander Vitoudus patruus noster praedictus, tenuit, ita et plenarine debemus tenere et defendere, et cum dei auxilio omnibus viribus nostris studebimus adampliare“, 1457 m. Kazimiero Jogailaičio privilegija lietuviškoms žemėms, *Zbiór praw litewskich*... s. 34.

304 „Ae primo et principaliter promittimus ac spondemus, quod Dominia seu Terras Magni Ducatus Lithvaniae non diminuemus, sed in suis limitibus prout antecessores Nostri et signanter Dux Alexander allias Vitovdus et Sigismundus tenuerunt et possidebant, sic et Nos easdem integras tenebimus et possidebimus, ac tuebimur atque cum Dei auxilio, pro cunctis viribus Nostris studebimus dilatare, et ampliare tempore competenti“, Przywilej Alexandra Wielkiego Księcia Litewskiego, mieszkancom tegoż wielkiego Księztwa nadany [1492], *Zbiór pamiętników*..., s. 23; М. К. Любавский, *Очерк исторіи Литовско-Русскаго государства*..., с. 328–334.

305 K. Avižonis, *Rinktiniai raštai*, t. 2, p. 38–41; R. Petrauskas, *Lietuvos istorija*, t. 4, p. 280–282, 318, 420–422.

kurias gali būti siunčiami pasiuntiniai: Maskva, Užvolgio ir Perekopo Ordos, Valakija, Lenkijos karalystė, Mazovijos Kunigaikštystė, Prūsija, Livonija, Pskovas, Didysis Naugardas, Tverė, Riazanė ir kt. Šios valstybės vadinamos „partes exteras“ – t. y. „užsienio dalys“ arba tiesiog užsieniai[306]. Pažodinė teksto interpretacija perša mintį, jog išvardintos valstybės ir buvo tiesiogiai suvokiamos, kaip esančios „už sienos“, arba kitaip tariant, – „svetimos valstybės“. Aleksandras Jogailaitis pamini visus LDK tiesioginius kaimynus, kurių geografiškai apibrėžta teritorija sukuria aiškius Lietuvos valstybės teritorijos kontūrus ir leidžia kalbėti apie valstybės sienų pajautos refleksiją. Kaimyninių valstybių išvardinimas sietinas su savos ir svetimos teritorijos ribas išryškinančios politinės kaimynystės potekste. Iš dalies valstybės teritorijos saugumo užtikrinimas atsispindi ir dar viename privilegijos fragmente, kuriame teigiama, jog pilių ir pasienio miestų urėdus ir kitas pareigybes gali gauti tik šioms pareigoms tinkamiausi asmenys, skirti didžiojo kunigaikščio ir pritariant Ponų tarybai[307]. Pasienio pilys ir miestai vertintini kaip ypatingą svarbą valstybės saugumo sistemoje turinčios gyvenamosios vietos, kuriose daug daugiau dėmesio skirta fortifikacijos įrenginiams nei, pavyzdžiui, valstybės centrinės dalies miestuose. Pasienio miestai ir pilys strateginiu požiūriu pirmieji susidurdavo su priešo invazijos pavojumi, todėl nuo jų administravimo lygio bei gynybinės parengties nemažai priklausė tolesnis jėgų santykis. XV a. paskutiniame dešimtmetyje ir XVI a. pradžioje Lietuvos valstybė prarado nemenkus rytinės teritorijos pakraščius, vykstant pasienio karams ir sritinių kunigaikščių migracijai į Maskvos Didžiosios Kunigaikštystės pusę[308]. Tokių politinių realijų kontekste šis Aleksandro Jogailaičio privilegijos punktas įgyja logišką potekstę: valstybei buvo itin svarbu užsitikrinti skiriamų administracijos pareigūnų

306 „Item Nuntios, seu Oratores, mittere debemus in negottis publicis boni ejusdem Magni Ducatus Nostri necessitate, adhoc immenente de consilio Dominorum Nostrorum, versus partes exteras, videlicet Moscoviam, ad Zawolska Ordas et Perekopska, Valachiam, Regnum Poloniae, Ducatum Masowiae, Prussiam, Livoniam, Pskov, Magnum Novogrod, Tvierza et Rezań, secundum consuetudinem per Nostros Antecessores observatam, nes non versus alias quacunque provincias, quo neccessitas et utilitas Dominiorum Magni Ducatus Lithvaniae postulabit“, Przywilej Alexandra Wielkiego Księcia Litewskiego, mieszkancom tegoż wielkiego Księztwa nadany [1492], *Zbiór pamiętników...*, s. 23.

307 Przywilej Alexandra Wielkiego Księcia Litewskiego, mieszkancom tegoż wielkiego Księztwa nadany [1492], *Zbiór pamiętników...*, s. 24.

308 J. Natanson-Leski, *Dzieje granicy wschodniej Rzeczypospolitej...*, s. 68–119; W. Białowiejska, Stosunki Litwy z Moskwą w pierwszej połowie panowania Aleksandra Jagiellończyka (1492–1499), *Ateneum Wileńskie*, 1930, t. 7, zesz. 1–2, s. 59–110.

lojalumą didžiajam kunigaikščiui ir Ponų Tarybai, o ypač tai buvo aktualu pasienio miestuose ir pilyse.

Žygimantas Senasis 1506 metais tvirtindamas privilegiją akcentavo, jog bus remiamasi pirmtako, tai yra Aleksandro Jogailaičio, deklaruotomis nuostatomis[309]. Teritorijos vientisumo užtikrinimo ir poreikio plėsti valstybės erdvę idėjos leitmotyvą randame ir šio valdovo privilegijoje – joje iš esmės pažodžiui pakartotas Aleksandro Jogailaičio privilegijos paragrafas, kuriame kalbama apie siekį užtikrinti nekintamą valstybės plotą[310]. Naujos informacijos apie valstybės erdvės saugumo garantijas kitose šio valdovo privilegijose ir vėlesnio laikotarpio Žygimanto Augusto suteiktose privilegijose jau nėra[311].

Dalis bendravalstybinėse privilegijose sankcionuotų valstybės valdymo teisinių normų buvo perkeltos į kodifikuotos teisės kodeksus, todėl ir valstybės erdvės sampratos paieškas tikslinga nukreipti būtent į 1529 metų rugsėjo 29 dieną įsigalėjusio Pirmojo Lietuvos Statuto teisinę aplinką[312].

Rengiant šį teisės dokumentą buvo naudotasi įvairiomis bendrosiomis ir sričių privilegijomis, paprotine teise, Kazimiero teisynu ir kitais valstybės teisiniais dokumentais. Kazimiero Jogailaičio privilegijoje deklaruotas Lietuvos valstybės savarankiškumas bei teritorinio vientisumo idėja ne tik buvo pakartota kitų valdovų privilegijose, bet ir įtraukta į Pirmojo Lietuvos Statuto turinį. Tyrėjų teigimu, Kazimiero Jogailaičio privilegija yra svarbiausias dokumentas, lėmęs šio Statuto trečiojo skyriaus pobūdį[313]. Būtent šiame skyriuje konstatuojamas valstybės teritorijos vientisumo išlaikymas ir apibrėžiamos bajorų teisės[314]. Svarbiausi dokumento paragrafai

309 Przywilej Zygmunta Wielkiego Księscia Litewskiego, potwierdzający dawne prawa tegoż Wielkiego Księztwa [1506], *Zbiór pamiętników...*, s. 37; М. К. Любавский, *Очерк исторіи Литовско-Русскаго государства...*, с. 334–336.

310 „Item, promittimus, et spondemus, quod dominia seu terras magni ducatus nostri praedicti non diminuemus, sed in suis limitibus prout antecessores nostri, et signater, prout dominus Alexander alias Withowdus patruus noster tenuit, et possedit, sic et nos easdem, sanas et integras tenebimus, possedibimus, et tenebimur, atque eidem, dei auxilio pro cunctis nostris uiribus studebimus dilatare. Majestatem, statumque et dignitatem, non deprimere, sed in omni esse suo, conseruabimus“, 1506 m. Žygimanto Senojo privilegija, *Zbiór praw litewskich...*, s. 97.

311 Detalaus Žygimanto Senojo ir Žygimanto Augusto suteiktų privilegijų sąrašo žr. J. Machovenko, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisės šaltiniai*, p. 16.

312 *Pirmasis Lietuvos Statutas (1529 m.): Zamoiskių ir Firlėjų rankraščių nuorašų paleografija ir faksimilės*, sud. S. Lazutka; *Pirmasis Lietuvos Statutas (1529 m.)*, sud. I. Valikonytė, S. Lazutka, E. Gudavičius, Vilnius, Vaga, 2001.

313 [Komentarai], *Pirmasis Lietuvos Statutas (1529 m.)*, p. 277–278.

314 III skyrius. Apie šlėktijos laisves ir apie didžiosios kunigaikštystės plėtimą, *Pirmasis Lietuvos Statutas (1529 m.)*, p. 148.

atspindi valstybinės teisės principus. Juose teigiama, jog „[t]aip pat tos Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės gėrybių nemažinsime, bet, kas bus neteisėtai atplėšta ir nederamai atimta bei išprašyta, tos Kunigaikštystės nuosavybe paversime ir norime paversti“[315]. Be to, minima, jog valdovas visur ir visada laikysis senųjų nutarimų: „[t]aip pat apie išsaugojimą senų žemės privilegijų bei papročių, kurie tose privilegijose aprašyti, patvirtinti ir pripažinti [...]“[316]. Kaip matyti, Statuto pagrindinė idėja, suformuluota ir valdovų bendrosiose privilegijose, išlieka ta pati: išlaikyti nekintamą valstybės teritorijos *status quo*. Reikia pabrėžti, kad ši nuostata – išlaikyti ir saugoti valstybės teritoriją – atsispindėjo ir Antrajame bei Trečiajame Lietuvos Statutuose[317]. Taigi Antrojo Statuto trečiojo skyriaus pirmasis ir trečiasis[318] bei Trečiojo Statuto trečiojo skyriaus pirmasis ir ketvirtasis[319] paragrafai skelbė iš esmės tas pačias teisės normas, kurios buvo nustatytos ir Pirmajame Lietuvos Statute. Akcentuota valstybės teritorinio vientisumo svarba. Tiesa, 1588 metais išleistas Trečiasis Lietuvos Statutas, priimtas kaip Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės, o ne Abiejų Tautų Respublikos įstatymas, prieštaravo Liublino unijos aktui, todėl Lenkijos bajorija ne kartą reikalavo revizuoti Lietuvos teisę[320]. Kaip taikliai pastebi Ivanas Lappo, valstybės erdvei ir teritorijai skirtos teisinės Trečiojo Statuto normos, palyginti su Pirmuoju ir Antruoju Lietuvos Statutais, įgijo naujus atspalvius dėl sudarytos Liublino unijos bei jos išvakarėse nuo Lietuvos atplėštų teritorijų perdavimo Lenkijai[321].

315 III skyrius. § 2. Valdovas įsipareigoja plėsti Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę ir, kas neteisėtai atimta, prie valstybės prijungti, ibid, p. 148.

316 III skyrius. § 6. Valdovas įsipareigoja visų senų nutarimų laikytis, o naujuosius su ponais tarėjais papildyti, ibid, p. 150.

317 Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 года, interaktyvus, prieiga internete: http://litopys.org.ua/statut2/st1566.htm; Статут Вялікага княства Літоўскага 1588 года, interaktyvus, prieiga internete: http://starbel.narod.ru/statut1588.htm, žiūrėta 2014 06 10.

318 Розделъ III. § 1. О розмноженью Великого Князства Литовского; Розделъ III. § 3. Мы господаръ обтьцуемъ розмножати Великое Князство Литовское, а штобы розобрано и одышло зась ку нему привернути, Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 года, interaktyvus, prieiga internete: http://litopys.org.ua/statut2/st1566_04.htm, žiūrėta 2014 06 10.

319 Розделъ III. § 1. О розмноженью великого князства литовъского; Розделъ III. § 4. Мы, г[о]с[по]д[а]ръ, обецуемъ розмнажати великое князство литовъское и, што бы розобрано и отышло, зась ку нему приверънути, Статут Вялікага княства Літоўскага 1588 года. interaktyvus, prieiga internete: http://starbel.narod.ru/statut1588_3.htm, žiūrėta 2014 06 10.

320 J. Machovenko, *Teisės istorija*, p. 291.

321 J. Lappo, *1588 metų Lietuvos Statutas. Tyrinėjimas*, Kaunas 1936, t. 1, d. 2, p. 88–89.

Sritinėse privilegijose atsispindėjo Lietuvos didžiojo kunigaikščio ir prisijungtų žemių gyventojų politinio bei ekonominio bendradarbiavimo ir kitų susitarimų kontūrai[322]. Šie teisės aktai turėjo koordinuoti prijungtų žemių teisinę padėtį LDK sudėtyje, reguliuoti savivaldos mechanizmą, sankcionuoti vietos paprotinę teisę, taip pat apibrėžti teritorijų susijungimo specifiką, sąlygas bei perspektyvas. Sritinių privilegijų nelietuviškoms LDK sritims turinys rėmėsi didžiojo kunigaikščio pažadu saugoti pagrindines žemių teises ir užtikrinti „senovės" tęstinumą, tokiu būdu sankcionuojant jau minėtą paprotinę teisę, nustatant valdymo sąlygas ir užtikrinant tam tikrą vietinio valdymo autonomiją[323].

Nelietuviškoms LDK sritims jau nuo XIV a. buvo suteikta nemažas skaičius panašaus pobūdžio privilegijų, tačiau iki šių dienų išliko tik 23 originalios privilegijos; beje, didžioji dauguma jų buvo paskelbtos XVI a.[324]. Šioje monografijoje kaip tik ir bus remiamasi išlikusiais privilegijų tekstais, kurių publikacijos yra žinomos, o chronologija detalizuojama; tikslumo dėlei reikia akcentuoti, jog daugelio jų teisinio pamato genezę, slypinčią XIV–XV a. teisės normų aplinkoje, tyrėjai jau yra atsekę. Kijevo, Smolensko, Vitebsko sritinės privilegijos turi bendrą teisinį pamatą, nes 1471 metų Kijevui suteiktoje didžiojo kunigaikščio privilegijoje buvo adaptuotas 1442 metų Smolensko privilegijos turinys, o pastaroji buvo rengta pagal Vitebsko srities analogišką teisinį aktą, patvirtintą 1392–1399 metais, Vytauto valdymo laikais[325]; XVI a. pradžios Voluinės sritinių privilegijų teisinis pamatas slypi Kazimiero Jogailaičio 1452 metais suteiktame akte[326]. Daugelis teisinių normų vėliau buvo pakartotos XVI a. patvirtintose privilegijose minėtoms LDK sritims.

Skirtingu laiku sritinės privilegijos buvo suteiktos Voluinei (1501, 1509 m.), Smolenskui (1505 m.), Vitebskui (1503, 1509, 1547, 1561 m.),

322 J. Machovenko, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisės šaltiniai*, p. 16; idem, Lietuvių ir slavų teisės vaidmuo kuriant Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisės sistemą, *Teisė*, 2005, t. 55, p. 73–74.

323 Д. Ващук, Вплив обласних привілеїв Київщини та Волині..., p. 84; idem, *Обласні привілеї Київщини та Волині...*, с. 90; М. Макараў, Полацкі і Віцебскі земскія прывілеі..., с. 5–32; М. К. Любавский, *Областное деление и местное управление...*, с. 872–876.

324 J. Machovenko, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisės šaltiniai*, p. 26–27; idem, *Teisės istorija*, p. 287–288. Plg. idem, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sričių privilegijos kaip teisės šaltiniai, p. 127.

325 И. В. Якубовский, *Земские привилеи Великого княжества Литовского, ЖМНП*, № 6, с. 271–272, 281–284, 297–302; М. Макараў, Полацкі і Віцебскі земскія прывілеі..., с. 5–10.

326 D. Vaščukas, Voluinės žemės privilegijos..., p. 77–78.

Kijevui (1507, 1529 m.), Polockui (1511, 1547, 1580, 1593, 1634 m.), Drohičinui (1511, 1516, 1547 m.), Mstislavliui (1551 m.), Belsko pavietui (1501, 1547 m.), Melniko pavietui (1547 m.)[327], Naugardukui (1440 m.)[328]. 1511 metais Žygimantas Senasis suteikė privilegiją Padnieprės bei Uždauguvio valsčiams, 1536 metais patvirtino privilegiją Mogiliovui[329]. Atskirai reikėtų paminėti Lucko žemei 1392 ir 1432 metais suteiktas privilegijas. Viena vertus, Lucko žemę reikėtų traktuoti kaip Voluinės dalį – tokiu atveju jos privilegijos irgi patektų į LDK teisės dokumentų akiratį, tačiau atkreiptinas dėmesys, jog minimu laikotarpiu Luckas buvo pavaldus Lenkijos karalystei, todėl ir privilegijos jai buvo teikiamos ne kaip LDK sričiai, o kaip Lenkijos karalystės daliai[330]. Todėl šiame tyrime bus nagrinėjamos tik XVI a. pradžioje Voluinei suteiktos sritinės privilegijos, juolab kad tyrėjai yra konstatavę, jog jokio ryšio 1501 ir 1509 metų Voluinės privilegijos su Jogailos duotosiomis privilegijomis neturi[331].

Privilegijos formavo savitą ir individualų sritinių žemių politinio ir ekonominio gyvenimo koloritą, tačiau svarbiausia ypatybė, būdinga visoms minėtoms privilegijoms, buvo senosios būklės išlaikymo akcentavimas ir atsisakymas įvesti bet kokias naujoves. Daugeliu atvejų naujos sritinės privilegijos pamatu tapdavo jau anksčiau patvirtintų kitų sričių privilegijų atskiros pastraipos ar kitų valstybės teisės dokumentų tam tikri turinio fragmentai[332]. Be kita ko, į XVI a. sričių privilegijas buvo integruotos ir didžiųjų kunigaikščių bendrųjų privilegijų nuostatos[333]. Pirmajame Lietuvos Statute galima atsekti ypač daug bendrųjų teisinių nuostatų, paimtų tiek iš

327 Daugiau apie sritinių privilegijų chronologiją ir publikacijas žr. М. К. Любавский, *Очерк исторіи Литовско-Русскаго государства*...., с. 365–369 (Belsko pavietui), 369–373 (Smolenskui), 373–376 (Drohičinui), 376–381 (Kijevui), 381–385 (Polockui), 385–396 (pakartotinės privilegijos minėtoms sritims); *LM (1499–1514), Užr. kn. 8,* Nr. 387, p. 290; Nr. 363, p. 279; *LM (1387–1546), Užr. kn. 25*, Nr. 4, p. 57; Nr. 130, p. 187; И. В. Якубовский, Земские привилеи Великого княжества Литовского, *ЖМНП*, № 6, с. 247–248; М. Ясинский, Уставные земския грамоты Литовско-русскаго государства, с. 1–99.

328 С. Жемайтис, Привилей Новогрудской земле 1440 г., *Рукописные памятники. Публикации и исследования*, вып. 4, СПб, 1997, с. 215–225.

329 *Беларусія в эпоху феадалізма: с древнейших времен до середины XVII века,* сост. З. Ю. Копысский, М. Ф. Залога, Мінск, 1959, Т. 1, с. 188–189, 195–198.

330 И. В. Якубовский, *Земские привилеи Великого княжества Литовского, ЖМНП,* № 6, с. 248–249.

331 D. Vaščukas, Voluinės žemės privilegijos..., p. 72–73.

332 J. Machovenko, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sričių privilegijos kaip teisės šaltiniai, p. 129–130.

333 М. К. Любавский, *Литовско-русский сеймъ [опытъ по исторіи учрежденія въ связи съ внутреннимъ строемъ и внешнею жизнью государства],* Москва, Императорское общество истории и древностей российских при Московском университете, 1900, с. 109–110; М. К. Любавский, *Очерк исторіи Литовско-Русскаго государства...*, с. 346–349.

sritinių, tiek iš valdovų suteiktų bendravalstybinių privilegijų[334]. Kitaip ir negalėjo būti: lietuvių teisės ribos plėtėsi nustatant valstybės centro valdžios santykius su sričių valdžios aparatu, o šių dviejų skirtingų teisinių sistemų galiojimas vienoje valstybėje lėmė neišvengiamą jų integraciją. Taigi privilegijų turinys iš esmės buvo paremtas daugmaž bendru teisiniu pamatu (nors, be abejonės, kiekviena privilegija turėjo ir tik jai vienai būdingų, originalių turinio akcentų), todėl logiška tikėtis, jog valstybės teritorijos vientisumo užtikrinimas, deklaruotas anksčiau aptartuose valstybės dokumentuose, vienokia ar kitokia forma atsispindėjo ir sričių privilegijose.

Vardinant privilegijose numatytas sąlygas dažniausiai reziumuojama, jog viskas privalo likti „kaip senovėje“; neretai šis „senovės“ išlaikymas siejamas būtent su aiškiai įvardintu ar bent jau nuspėjamu teritoriniu srities saugumu, tam tikra prasme „išgaunant“ valdovo pasižadėjimą nemažinti teritorijos ir kitokiais būdais jos vientisumui nepakenkti. Laikytasi nuostatos neliesti naujai prie Lietuvos valstybės prijungtose teritorijose „senovės“, o tai reiškė – nenaikinti ten buvusių papročių, savivaldos ir neįvesti naujovių. Duoklė paprotinei teisei, tai yra didžiųjų kunigaikščių pasižadėjimas nepažeisti „senovės“ ir neįvesti naujovių, reiškė valdovo valios viršenybės stiprinimą, bet sykiu ir ją ribojo, nes šis principas galiojo ne tik prijungtoms, bet ir etnografinėms Lietuvos žemėms[335]. Be kita ko, rėmimasis „senove“ buvo visų socialinių sluoksnių svarbiausias ginklas siekiant išsaugoti savo tėvonijų žemes[336]. Nenuostabu, jog šis principas itin puikiai tiko įvairios prigimties teritorijų, taip pat ir valstybės teritorijos, vientisumui garantuoti.

1505 metais Smolenskui patvirtintoje privilegijoje išvardijus su administraciniu, finansiniu ir luominių santykių reguliavimu susijusias sąlygas pabrėžiama, jog viskas turėtų išlikti, kaip prie didžiojo kunigaikščio Vytauto buvo[337]. Taip pat konstatuojama, jog turi būti užtikrinta Smolensko bajorų

334 Pavyzdžiui, D. Vaščukas detaliai atskleidžia Kijevo ir Voluinės privilegijų turinio adaptaciją Pirmajame Lietuvos Statute. Daugiau žr. Д. Ващук, Вплив обласних привілеїв Київщини та Волині..., p. 84–98.

335 A. Vaišvila, Autoriteto ir asmens laisvės vaidmuo kuriant ir griaunant Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę, *Teisės raida: retrospektyva ir perspektyva: Liber Amicorum Mindaugui Maksimaičiui*, Vilnius, Mykolo Romerio universitetas, 2013, p. 140–144.

336 R. Petrauskas, *Lietuvos istorija*, t. 4, p. 312–313;

337 „какъ и при великомъ князи Витовте“, 1505 m. privilegija Smolenskui, М. К. Любавский, *Очерк исторіи Литовско-Русскаго государства...*, c. 370.

teisė į savo valdas „kaip senovėje“ (*по старому*) ir kad tie valsčiai, kuriuos Švitrigaila atplėšė nuo Smolensko, vėl turi jam priklausyti, kaip kad priklausė seniau (*по старому*)[338]. Privilegijoje taip pat teigiama, jog tie valsčiai, kuriuos didysis kunigaikštis Vytautas atidavė Mstislavliui, vėl turi būti grąžinti Smolenskui ir tik Smolensko bajorai turi teisę juos valdyti[339]. M. Jasinskis linkęs manyti, jog tik šioje Smolensko privilegijoje yra įvardinamas teritorijos nedalomumo ir jos vientisumo išlaikymo principas, – bent jau jis nepateikia daugiau privilegijų pavyzdžių, kurie atitiktų šį kriterijų[340]. Visgi manytina, jog posakis „kaip senovėje“ (*по старому*) sritinėse privilegijose daugeliu atvejų buvo susijęs su žemės teritorijos vientisumo samprata. Labai panašiai ta pati nuostata deklaruojama ir 1507 metų Kijevo privilegijoje: „senovės neliečiame ir naujovių neįvedame, o norime, jog būtų taip, kaip buvo didžiųjų kunigaikščių Vytauto ir Žygimanto valdymo metu“[341]. Galima numanyti, jog senosios tvarkos siekio deklaravimas sietinas ne tik su srities valdymo bei administravimo niuansais, bet ir su teritorijos ribų vientisumo išlaikymu. Poreikis išlaikyti senąją tvarką atsispindi ir Voluinės privilegijoje, kai norima, kad būtų užtikrintos žemės teisės, „kurias buvo patvirtinęs karalius Kazimieras, Aleksandras Jogailaitis, o vėliau ir kiti valdovai“[342]. Akivaizdu, kad privilegijų turinio teisinis imunitetas buvo svarbus ir juo buvo remiamasi sprendžiant sienų tikslinimo problemas. Pavyzdžiui, 1523 metų Lietuvos didžiojo kunigaikščio rašte, kuriuo Konstantinas Ostrogiškis buvo skiriamas LDK komisaru ir siunčiamas tikslinti sienos tarp LDK Voluinės žemės ir Lenkijos (*на поправене границ межы земли Волынское и Коруною Полскою*), teigiama, jog tai turi būti atlikta remiantis senąja tvarka (*по старому*), kad būtų išvengta pasienio skriaudų[343].

338 „А што волости держывали бояре Смоленские, то таки им держати по старому. А што Швитригайло отвернулъ былъ волости отъ Смоленска, тые волости зася ево милость привернулъ къ Смоленску [...] по старому“, ibid., c. 370.

339 „и што великій князь Витовтъ обернулъ былъ ко Мстиславлю Смоленское волости Молоховскій люди, и тые люди его милость опять привернулъ къ Молохве по старому; а тыхъ волостей Смоленскихъ никому не держати, нижьли бояромъ Смоленьскимъ же“, ibid., c. 370.

340 M. Ясинский, Уставные земския грамоты Литовско-русскаго государства, c. 116.

341 1507 m. privilegija Kijevui, *AЗР*, t. 2, № 30, c. 33–36.

342 „абыхмо деръжали ихъ подле права ихъ земъли, какъ было за отъца нашого ег(о) м[и]л[о]сти короля Казимира а и за брата нашого Александра, короля, и потверъдили быхмо им нашымъ прывилем тыи права“, 1508 m. privilegija Voluinei, *LM (1499–1514), Užr. kn. 8*, Nr. 363, p. 279.

343 „тыи границы на обе стороне поправити по старому“, *LM (1518–1523), Kn. Nr. 11, Įrašų knyga Nr. 11*, Nr. 153, p. 144–145.

„Senosios būklės“ akcentavimas yra būdingas bene visoms sritinėms privilegijoms, skiriasi tik privilegijos sąlygų pateikimo detalės. Pavyzdžiui, 1503 metais Vitebskui suteiktoje sritinėje privilegijoje, greta garantuojamų teisių įtrauktas punktas apie Vitebsko gyventojams suteikiamą galimybę laisva valia, „kaip senovėje“ (*по старому*) rinktis, kur gyventi, kartu teigiama, jog jeigu Vitebsko gyventojui bus nebemiela ten gyventi, negalima jo per prievartą laikyti, jis gali pereiti gyventi į kitą Lietuvos vietą ir turi teisę elgtis su savo turtu, kaip nori[344]. Šis fragmentas atskleidžia dvejopą požiūrį į valstybės teritorijos vientisumą. Viena vertus, deklaruojama idėja apie laisvą disponavimą savo turtu (visų pirma, nekilnojamuoju turtu, tai yra žeme), atskleidžianti didžiojo kunigaikščio įsipareigojimą neliesti tėvonijų žemių; antra vertus, privilegijos frazė „į mūsų tėvynę, į Lietuvą“ parodo, jog visi Vitebsko gyventojai tapatino save su vienalyte LDK, suvokdami valstybę ir jos sudėtyje esančias nelietuviškas žemes kaip homogenišką darinį, bendrą tėvoniją. Toks pats Vitebsko srities teisinis statusas įtvirtinimas ir 1509 metų privilegijoje, kur teigiama, jog Vitebsko gyventojai „kaip senovėje“ turi laisvą valią apsispręsti, kur ir kaip gyventi[345].

1511 metais Uždauguvio ir Padnieprės valsčiams suteiktoje privilegijoje vėlgi analogiškai pateikiama senosios būklės išlaikymo perspektyva, remiantis Vytauto ir Žygimanto valdymo laikais[346]. Aliuzija į kunigaikščio valdžią ir pasižadėjimas išlaikyti senąją tvarką bei užtikrinti teritorijos vientisumą, kaip „buvo senovėje“, yra ir Polocko žemei suteiktoje privilegijoje[347]. Didžiojo kunigaikščio valdžia pripažįstama tik su sąlyga,

344 „Также Витбляном жити у Витебску доброволно, всякому, по старому, покуль хто всхочетъ; а которому Витблянину будет от нас насилно, а будет ему нелюбо: нам его силою не держати, ино ему путь чист, куды хочет, безо всякое зачепки; а пойти ему проч в нашу отчину в Литву, не тайно, Светому Благовещенью – чолом ударивши и нашому воеводе объявивъся и своей братьи мужом Витбляном, а во своем именьи волен во всем: идя проч продаст, або откажет, нам в то не вступатися“, 1503 m. privilegija Vitebskui, *АЗР*, t. 1, № 204, c. 353. Nuostata apie didžiojo kunigaikščio įsipareigojimą neliesti tėvonijų žemių būdinga iš esmės visoms sričių privilegijoms, todėl siekiant išvengti kartojimosi kitų privilegijų turinys šiuo aspektu detaliai nebus nagrinėjamas. Dar žr. М. Ясинский, Уставные земския грамоты Литовско-русскаго государства, c. 161.

345 1509 m. privilegija Vitebskui, *Zbiór praw litewskich...*, s. 99–101.

346 1511 m. spalio 2 d. privilegija Uždauguvio ir Padnieprės valsčiams, *Беларусія в эпоху феадалізма*, c. 188–189.

347 „штожъ их м(и)л(о)сть перво сего пожаловали их и дали имъ права вольная, добрая хрестиянская, какъ в Короне Польской, как жо и перво того которое доброволенство мели отъ предков наших великих князей, отъ великого князя Витовъта и Жикгимонта, и Скиргаила, и просили насъ, абыхмо имъ вси тыи права и доброволеньства нашимъ привильемъ потвердили“, 1511 m. privilegija Polockui, *LM (1499–1514), Užr. kn. 8*, Nr. 613, p. 451–454; 1547 m. privilegija Polockui, М. К. Любавский, Очерк истории Литовско-Русскаго государства..., c. 381–385; *АЗР*, t. 2, № 70, c. 86–90.

jog Polocko žemę jis tik vienas valdys ir niekam nedovanos. Po šiais teiginiais kaip tik ir slepiasi pažiūra, jog Polockas visada buvo, yra ir ateityje tikisi išlikti Lietuvos valstybės dalimi, turinčia teisinį imunitetą priklausyti tik Lietuvos didžiajam kunigaikščiui. Neatsitiktinai Oskaras Haleckis yra pabrėžęs, jog Polocko ir Vitebsko žemės laikytinos istoriniu vienetu, kuris aiškiai formavo Lietuvos rytinės sienos geografiją[348].

Kaip ir kitose to meto Europos valstybėse, LDK taip pat buvo svarbu išlaikyti senovės tęstinumą. Nuostata gyventi „kaip senovėje" buvo apėmusi bene visas Lietuvos valstybės vidaus gyvenimo ir užsienio politikos sferas[349]. Kaip teigia teisės istorikas Antanas Šenavičius, analizuojamojo laikmečio teisė buvo nukreipta į praeitį. Tai reiškė, jog paprotys iš principo negalėjo būti naujovė, nes jis juk egzistavo nuo seno, o nuoroda į senovę vienareikšmiškai reiškė to papročio teisinį autoritetą. Taigi naujovė kaip reiškinys net nebuvo suvokiama[350]. Daugeliu atvejų tai tapdavo teisinių dokumentų turinio išeities tašku ir formavo precedentą tarpvalstybinius santykius grįsti gyvenimo „kaip senovėje" papročiu, o tai neabejotinai veikė valstybės erdvės sampratą, tarsi konservavo laiko perspektyvoje susiklosčiusį nekintamą teritorijos vaizdinį. Darytina prielaida, jog būtent senosios būklės išlaikymas, kaip tai įvardinama sričių privilegijų tekstuose, turėjo įtakos sienų nustatymo ir tikslinimo procedūroms. Ne viename dokumente, kuriame aptariamos sienų žymėjimo ar tikslinimo problemos, yra minima nuostata, jog reikia daryti „kaip senovėje".

Apibendrinant pasakytina, jog XV–XVI a. Lietuvos valstybės teisiniuose dokumentuose, visų pirma bendravalstybinėse ir sričių privilegijose, formuluojama nuostata išlaikyti senąją tvarką ir jokių naujovių neįvesti turėjo aiškią potekstę: nekeisti teritorijos ribų, neperleisti ir nedovanoti jos svetimam valdovui. Visuomenės sąmonėje tai, kas būdavo didžiojo kunigaikščio nutariama, įgaudavo tęstinumo ir visuotinio privalomumo galią. Priedermė laikytis paprotinės teisės nuostatų buvo susijusi

348 O. Halecki, *Geografia polityczna ziem ruskich Polski i Litwy 1340–1569*, s. 11.

349 М. М. Кром, «Старина» как категория средневекового менталитета (по материалам Великого княжества Литовского XIV–начала XVII вв.), *Mediaevalia ucrainica: Ментальність та історія ідей*, Київ, 1994, t. 3, с. 68–85.

350 A. Šenavičius, Lietuvos teisinės kultūros ištakos, *Teisės raida: retrospektyva ir perspektyva: Liber Amicorum Mindaugui Maksimaičiui*, Vilnius, Mykolo Romerio universitetas, 2013, p. 71–72.

ne su susitarimu, o su teisės universalia galia, kuriai turėjo paklusti visi[351]. Taigi paprotinė teisė saistė visus. O tai reiškė, kad visų LDK žemių gyventojų teisinėje sąmonėje didysis kunigaikštis tapo teisės šaltiniu. To meto ar vėlesnio laikotarpio įvairiose LDK ir kaimyninių valstybių užsienio santykius reguliuojančiose sutartyse, laiškuose, pasiuntinių kalbose ir instrukcijose itin dažnai buvo remiamasi būtent šiais privilegijų turinio aspektais, deklaruojant, jog vienintelis teisingas sprendimas – valstybės sieną įteisinti pagal senąsias ribas (*no cmapому*). Šiuos teiginius iliustruojančių pavyzdžių galima rasti ne vieną[352]. Darytina prielaida, jog teisiniuose dokumentuose užfiksuota nuostata „kaip senovėje" buvo gana patogus teisinį pagrindą turinčių procedūrų išeities taškas. Konstatavimas „kaip senovėje" (*no cmapому*) leido patogiai apibrėžti savo teritorijos ribas ir įvardinti erdvės pojūtį. LDK priklausiusios rusėnų žemės sudarė tarsi apsauginę zoną, formavo pasienio su Maskvos valstybe kontūrus, todėl sprendžiant teritorinės priklausomybės klausimus aktualu buvo būtent teisiškai reglamentuoti rusėnų žemių teritoriją. Ir nors chronologijos bei struktūros požiūriu rytinė LDK siena su Maskva buvo itin specifinė, iš esmės nepatyrusi realių delimitacijos ir demarkacijos procedūrų, visgi sritinės privilegijos ir jose suformuluota nuostata „kaip senovėje" buvo teisinių procedūrų išeities taškas, formavęs Lietuvos valstybės teritorijos vientisumo vaizdinį ir sprendęs politinės paramos klausimą.

3.3. Lietuvos valstybės erdvės ir sienų tema naratyviniuose šaltiniuose

XX a. sparčiai plėtojami senosios raštijos tyrimai lėmė naujo požiūrio į literatūros mokslą susiformavimą ir naujų analizės rakursų paieškas. Senosios raštijos tekstuose užfiksuotų istorinių įvykių ir kitų realijų analizė tapo slenksčiu, pakeitusiu metodologinius literatūros teorijos principus, tyrimo erdvėje perpinant istorinius, socialinius ir kultūrinius tekstų parametrus,

351 Ibid., p. 75–76.

352 L. Bucevičiūtė, Valstybės erdvės samprata Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisės dokumentuose (XV–XVI a.), p. 64–65.

kas iš esmės keitė ir literatūros kūrinio tyrimo galimybes bei ribas, o kartu ir istorijos mokslo tyrimų metmenis[353]. Šiuolaikinių literatūros teorijų formuojamos tyrimų kryptys, plati analizės objekto parinkties skalė bei literatūrinio tyrimo tarpdisciplininiškas pobūdis leidžia kalbėti apie naujo literatūros tyrimų diskurso susiformavimą, kuris pakeitė literatūros kaip tam tikros tyrimų srities ribų ir paskirties suvokimą[354].

Plačiau nesvarstant literatūros sampratos teorinio diskurso metmenų ir nesirenkant konkrečios interpretacinės schemos, kurią pritaikius analizei patogiai atsivertų daugiasluoksnis ir įvairiaspalvis XV–XVI a. raštijos tekstų masyvas, derėtų akcentuoti, jog galimybė senajai raštijai suteikti istorinio šaltinio statusą egzistuoja ir ją reikėtų išnaudoti. Svarbu pabrėžti, kad monografijoje nagrinėjamo laikotarpio naratyvinio kūrinio kultūrinė ir žanrinė charakteristika toli gražu negali būti vertinama tik per šiandien moderniai suvokiamo literatūros mokslo prizmę, nes minėtu laikotarpiu literatūros mokslo samprata dar nebuvo galutinai išsikristalizavusi[355]; kiekvienas naratyvinis kūrinys galėjo būti suvokiamas kaip literatūros tekstas, nusakant jo žanrinės priklausomybės ribas, ir tuo pačiu – kaip istorijos šaltinis ar tam tikro laikotarpio žmonių mentaliteto kategorijas, mąstymo formas išryškinantis dokumentas. Bet kuriuo atveju matyti, jog naratyvinis tekstas – tai universalus šaltinis įvairaus pobūdžio tyrimams ir kultūrinei patirčiai kaupti, vertintinas kaip kultūros raidos tekstas[356].

Šiame skyriuje bus analizuojami įvairūs Viduramžių ir Renesanso autorių tekstai. Pasirinktas tiek LDK bei Lenkijos erdvėje gyvenusių ir kūrusių asmenų literatūrinis palikimas, tiek ir Vakarų Europos poetų, istorikų, keliautojų, diplomatų palikti rašto liudijimai apie Lietuvos valstybę bei jos erdvę. Šie tekstai savo žanrine įvairove reprezentavo

353 L. Jakonytė, Senosios raštijos ir šiuolaikinės literatūros teorijų dialogas, *Senoji Lietuvos literatūra*, Vilnius, 2006, 21 kn., p. 28.

354 Daugiau žr.: *Literatūros analizės kritinių metodų pagrindai*, sud. D. Bergez, Vilnius, 1998; T. Eagleton, *Įvadas į literatūros teoriją*, Vilnius, 2000; Literatūros mokslas šiandieninėje Lietuvoje [Diskusija], *Literatūra*, 2005, Nr. 47 (1), p. 1–21; L. Jakonytė, Senosios raštijos ir šiuolaikinės literatūros teorijų dialogas, p. 25–48; J. R. Searle, Literary Theory and Its Discontents, *New Literary History*, 1994, vol. 25, No. 3, p. 637–667.

355 L. Jakonytė, Senosios raštijos ir šiuolaikinės literatūros teorijų dialogas, p. 46.

356 I. Lukšaitė, [Pratarmė], Metraščiai ir kunigaikščių laiškai, *Senoji Lietuvos literatūra*, red. M. Vaicekauskas, Vilnius, 1996, kn. 4, p. 7.

epochos kultūrinį klimatą, išryškino sociokultūrinio gyvenimo interpretacinius modelius, skverbėsi ir į politinio valstybės audinio tekstūrą, čia palikdami ryškesnius ar ne tokius ryškius intelekto ženklus. Į tyrimo akiratį pateko poetiniai, istoriografiniai, politiniai ir poleminiai kūriniai, taip pat keliautojų, diplomatų palikti atsiminimai. Į juos bus žvelgiama kaip į aptariamojo laikotarpio kultūros ženklų visumą, mėginant prakalbinti pačius šaltinius, įkyriai neperšant šiandienos interpretacijų tekstuose nusėdusiems praeities įvykių liudijimams[357].

Pastebėtina, jog valstybės teritorijos ir sienų tema XV–XVI a. literatūroje atsiskleidžia įvairiai, yra neišsemiama ir turinti daug atspalvių. Vienaip šiuo dalykus traktavo poetinius ir epinius kūrinius rašę autoriai, kitaip – istoriografai, kronikų autoriai. Būdai ir priemonės kalbėti apie valstybės erdvę, teritoriją taip pat skyrėsi. Daug patetikos ir hiperbolių vartojama poetiniuose kūriniuose, o detalės, faktai ir palyginimai neabejotinai vaizdžiau ir konkrečiau pateikiami istoriografiniuose kūriniuose bei keliautojų atsiminimuose. Tai formavo skirtingą Lietuvos valstybės erdvės reprezentaciją.

3.3.1. Valstybės teritorijos ir sienų samprata Viduramžių raštijoje

Viduramžių naratyvinių tekstų, pasakojančių apie Lietuvą ir lietuvius, yra daug ir įvairių. Pavyzdžiui, vokiečių kronikų palikimas arba senoji Rusios metraščių tradicija. Šiuose šaltiniuose užfiksuota nemažai militarinio, ekonominio, socialinio, kultūrinio ir religinio pobūdžio informacijos, kuri neabejotinai išryškina tam tikrus Lietuvos valstybės erdvės kontūrus. Ypač karinių žygių informacija; pavyzdžiui, Vokiečių ordino žvalgų rengti karo kelių aprašymai labai įtikinamai atskleidžia dalies Lietuvos valstybės erdvės perspektyvą, leidžia pajusti ano meto distancijos suvokimą. Visgi šio tyrimo rėmuose labiausiai dėmesį kreipsime į XV a. raštiją (su nedideliais ekskursais ir į XIV a. naratyvinius šaltinius), vadovaudamiesi įžvalga, jog sulig XV šimtmečiu rašytiniuose šaltiniuose ima tvinksėti gerokai tikslesnis ir

357 L. Bucevičiūtė, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės erdvė: geopolitinė perspektyva XVI a. naratyviniuose tekstuose, *Lietuvos istorijos metraštis,* 2008/2, Vilnius, 2009, p. 5–32.

tankesnis informacijos pulsas, ritmingai kuriantis Lietuvos valstybės teritorijos, jos erdvės ir sienų kontūrus.

Dėmesys atkreiptinas į Vakarų Europos XIV–XV a. raštijos palikimą, kuriame buvo pasėtas Lietuvos valstybės suvokimo europiniame kontekste grūdas. Kaip teigia literatūros tyrėjos Genovaitė Dručkutė ir Nijolė Vaičiulėnaitė-Kašelionienė, ankstyvųjų ir vėlyvųjų viduramžių prancūzų literatūroje pradedama minėti Lietuva, daugiausiai baltų genčių pavadinimai, o Lietuvos kaip valstybės provaizdis viduramžių literatūroje pirmą kartą buvo suformuotas prancūzų poeto Guillaume de Machaut (apie 1300–1377), kuris XIV a. pirmojoje pusėje tarnavo Jono I Liuksemburgiečio (Bohemiečio) dvare ir tris kartus su karinėmis misijomis lankėsi Lietuvos teritorijoje[358]. Jo epinėse poemose minima Lietuva ir lietuviai, tačiau informacija labai fragmentiška ir mažai ką tepasakanti apie Lietuvos erdvę[359]. N. Vaičiulėnaitės-Kašelionienės nuomone, šiuose tekstuose Lietuva atsiveria kaip politinis subjektas ir lygiavertė galybė, su kuria riteriai garbingai kaunasi; Lietuva rikiuojama į vieną gretą su kitomis šalimis: Vokietija, Prancūzija, Anglija, Austrija, Bohemija, Vengrija, Danija, Prūsija, Lenkija, Totorija, Rumunija. Taigi G. de Machaut yra pirmasis Vakarų Europos autorius, kuris poetinėmis išraiškos priemonėmis sukūrė Lietuvos kaip savarankiškos valstybės įvaizdį. Jo kūryboje dar nėra tiesioginių samprotavimų apie valstybės erdvę, jos kontūrų fragmentus atidengia tik užuominos, jog šalyje daug miestų ir tvirtovių. Anot poeto, tai šiaurės šalis, šalta ir apledėjusi, su kunigaikščiais ir kariais, ginančiais savo senąjį tikėjimą[360].

Vėlyvųjų viduramžių prancūzų raštijoje taip pat galima rasti Lietuvos valstybės įvaizdžio pėdsakų; tiesa, kitas kūrinių žanras leidžia drąsiau matuoti Lietuvos valstybės erdvę. XV a. pradžioje kilmingas Burgundijos riteris Ghillebertas de Lannoy dalyvavo keliose Vokiečių ordino surengtose karinėse misijose prieš pagonis įvairiuose kraštuose: Ispanijoje, Prūsijoje, Rusijoje,

358 N. Vaičiulėnaitė-Kašelionienė, *Lietuvos įvaizdis prancūzų literatūroje (iki XX amžiaus): vienos barbarystės istorija*, Vilnius, 2011, p. 21–27; G. Dručkutė, Lietuvos vardas senuosiuose prancūzų tekstuose: įvaizdžio link, *Literatūra*, 2009, Nr. 51 (4), p. 10–18.

359 N. Vaičiulėnaitė-Kašelionienė, *Lietuvos įvaizdis prancūzų literatūroje (iki XX amžiaus): vienos barbarystės istorija*, p. 26.

360 Ibid., p. 27.

taip pat ir Lenkijoje, Lietuvoje bei Livonijoje. Šio riterio palikti atsiminimai kuria jau kur kas įtaigesnį ir detalesnį Lietuvos valstybės vaizdą[361].

1413 metais G. de Lannoy maršrutas driekėsi iš Karaliaučiaus per Klaipėdą į Žemaitiją, į Vilnių, Trakus, Kauną, Alytų, Nemunaitį, Punią, taip pat į Kuršą bei Livoniją; atgal keliauta iki Gdansko ir Marienburgo bei Kališo. Keliautojo atsiminimuose skelbiama daug geografinių duomenų, minimas maršrutų ilgis, atstumai tarp įvairių miestų ir vietovių. Tai neabejotinai veikė Lietuvos valstybės erdvės suvokimą. Visgi šio apsilankymo metu išryškėjo mažai apgyvendintos (ypač pasienyje su Livonija ir su Vokiečių ordinu) Lietuvos valstybės vaizdas. Riteris teigė, jog: „[i]švykęs iš Livonijos miesto Daugpilio, per didelį tuščią mišką išvažiavau į Lietuvos karalystę ir keliavau dvi dienas ir dvi naktis, neaptikdamas jokios gyvenvietės, per septynis ar aštuonis didelius užšalusius ežerus, kol pasiekiau minėto Vytauto dvarą, vadinamą karaliaus dvaru. Jis yra už penkiolikos mylių nuo Daugpilio. […] Iš Kauno tęsiau kelionę rogėmis Nemuno upe […]. Paskui keliaudamas per labai tuščią kraštą, per didelius miškus ir dideles upes, išvažiavau iš Lietuvos kunigaikštystės ir įvažiavau į Prūsiją. […] Nuo Kauno iki minėto Ragainės miesto yra šešiolika mylių“[362].

1421 metų diplomatinės misijos metu riteris lankėsi netoli Lvovo, vėliau nuvyko į Voluinės miestą Kremenecą ir viešėjo jame devynias dienas. Grįžęs į Lvovą, dar nusprendė keliauti iki Dniestro ir Dniepro upių žiočių, aplankyti čia buvusias Vytauto pilis[363]. G. de Lannoy vizitas pietiniame Lietuvos valstybės pakraštyje itin svarbus. Keliautojas Dniepro ir Dniestro upes vadina skiriamosiomis sienomis[364]. Riterio atsiminimai taip pat suteikia informacijos ir apie šio paribio apgyvendinimą bei infrastruktūrą. Autorius mini mažiau nei per mėnesį Dniestro krante pastatytą pilį, akcentuodamas sunkias ir sudėtingas aplinkos sąlygas: „tiesiog

361 P. Klimas, Ghillebert de Lannoy, Dvi jo kelionės Lietuvon Vytauto Didžiojo laikais (1413–14 ir 1421 metais), p. 94–157; Dvi Žilibero de Lanua kelionės į Lietuvą, *Kraštas ir žmonės: Lietuvos geografiniai ir etnografiniai aprašymai (XIV–XIX a.)*, p. 48–52.

362 Ibid., p. 49–50.

363 N. Vaičiulėnaitė-Kašelionienė, *Lietuvos įvaizdis prancūzų literatūroje (iki XX amžiaus): vienos barbarystės istorija*, p. 31.

364 T. Čelkis, *Valdžia ir erdvė: Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorializacijos procesas XIV–XVI a.…*, p. 228.

dykvietėje, kur nėra nei medžių, nei akmenų. Tam prireikė dvylikos tūkstančių žmonių ir keturių tūkstančių vežimų su medžiais ir akmenimis“[365].

G. de Lannoy palikti kelionių atsiminimai liudija objektyvų, bet sykiu ir kritišką požiūrį į Lietuvos valstybę bei jos erdvę. XIV a. prancūzų poeto G. de Machaut sukurtą Lietuvos kaip šalčio ir apledėjusios šalies įvaizdį burgundų riteris papildo naujomis spalvomis, tiesa, jos Lietuvos reprezentacijos „nesušildo“. Minimi šalčio aukomis tapę Lietuvos žmonės, prasti gyvenamieji būstai, ypatingas skepsis jaučiamas vertinant menkai apgyvendintą valstybės kraštovaizdį; kita vertus, pietiniame valstybės pakraštyje pastatytos pilys, statybos darbų tempas G. de Lannoy įvertinama kaip civilizacijos rodiklis, bylojantis valstybės gebėjimą kurti ir išlaikyti savo infrastruktūrą.

Viduramžių naratyviniame palikime išryškėja dar vienas Lietuvos valstybės ir jos erdvės suvokimo būdas, pasitelkiant krikščioniško ir nekrikščioniško pasaulio perskyrą. Ilgainiui tai formavo Lietuvos kaip ribos, skiriančios dvi civilizacijas, sampratą. Tyrėjas Moreno Bonda pastebi, jog viduramžių kartografijoje žymėti mitiniai Rifėjų kalnai (Lietuva XV a. žemėlapiuose paprastai ir vaizduojama kaip esanti greta šių kalnų) turi kur kas daugiau simbolinės prasmės, nei iki šiolei manyta. Tai nėra tik žemėlapių kūrėjų vaizduotės vaisius, juos reikia interpretuoti kaip geografinę ir simbolinę Rytų Europos pakraščio ribą, saugumo nuo totorių garantiją. Realybėje neegzistavę kalnai simbolizavo saugumą bei ramybę ir vienijo visą krikščionių pasaulį prieš netikinčiuosius[366].

Nepaisant XIV a. pabaigoje įvykusio krikšto, Lietuva dar ilgai buvo suvokiama kaip nuo kultūrinio ir krikščioniško centro nutolusi periferija. Antai 1434–1435 metų lenkų ambasadoriaus Mikalojaus Lasockio pranešime Kastilijos karaliui Jonui teigiama: „Lenkijos karalystė, kuri yra krikščionių [kraštų] pasienyje, driekiasi iš dalies į vakarus, iš dalies į šiaurę, nes jinai labai plati. Krikščionių pusėje ji turi bendrą sieną su Vengrijos, Čekijos karalystėmis, Vokiečių žeme, būtent su Saksonijos kunigaikštyste. Prie pagonių sienų turi tokius kaimynus kaip Didžiąją totorių imperiją, ir iš

365 N. Vaičiulėnaitės-Kašelionienės vertimas, cituojamas iš: N. Vaičiulėnaitė-Kašelionienė, *Lietuvos įvaizdis prancūzų literatūroje (iki XX amžiaus): vienos barbarystės istorija*, p. 42.

366 M. Bonda, Lithuania in the ancient Italian states' historical accounts from the late 1400s to the early 1700s: toward a modern *forma mentis*, *Darbai ir dienos*, 2014, t. 61, p. 149–150.

dalies Turkiją, t. y. didįjį turkų imperatorių, taip pat turi sieną su Didžiąja Rusija. […] Lenkija taip pat turi bendrą sieną su kadaise pagoniška, o dabar katalikų tikėjimą išpažįstančia Lietuva"[367]. Tenka pripažinti, kad Lenkija yra suvokiama ir pristatoma kaip tikrasis civilizacijos pasienis, skiriantis Vakarus ir Rytus. Ir nors aiškiai minima, kad Lietuva jau krikščioniška šalis, tačiau į bendrą krikščioniškų valstybių sąrašą, su kuriomis ribojasi Lenkija, Lietuva nepatenka, paminima atskirai. Net keliose laiško vietose M. Lasockis akcentuoja Lietuvos būklę iki krikšto ir nevengia kritiškai atsiliepti apie jos pagonišką praeitį: „[š]i labai karinga tauta stipriausiai puldavo Lenkijos karalystę, ir ši karalystė buvo visiškai užleista tose srityse tais pačiais pagonimis, o pati karalystė negalėjo gintis prieš juos, nes kiti netikėliai, būtent totoriai, tam trukdė, taip pat puolantys Lenkiją iš tos pusės. […] Karalystė negalėjo gintis nuo abiejų galių ir dėl to, išgirdusi, kad vokiečių juodojo kryžiaus ordinas buvo sukurtas kovoti prieš pagonis, karalystė jį pakvietė ir jam suteikė daug pilių, miestų ir žemių, esančių prie sienų su pagonimis"[368]. Laiško kontekstas leidžia teigti, jog būtent krikštas „sienos" funkcijai suteikė mentalinį pobūdį. Lenkijos siena su lietuviais pagonimis virto siena su krikščioniška Lietuvos valstybe ir Lietuva, savaime suprantama, atsidūrė „krikščionių pusėje", peržengė simbolinę civilizacijos ribą, jos politinės sienos tapo Europą ribojančių krikščioniškų sienų dalimi.

Lietuvos valstybės erdvės suvokimas atsiskleidžia ir viduramžių lenkų kronikose. Lenkų istorikas Janas Długoszas suformavo nuostatą, kad Lietuva tėra tik viena iš Lenkijos provincijų, neigė jos valstybingumą. Vėlesnėse lenkų kronikose taip pat laikomasi šios vertinimo linijos, tačiau įvedama ir naujų detalių, kurios plėtė Lietuvos valstybės suvokimo akiratį. Vėlyvųjų viduramžių lenkų kronikose išryškėjo polemika dėl Voluinės ir Podolės žemių priklausomybės, svarstyta Vytauto sukurtos LDK istorinės erdvės legitimacijos galimybė. Vienuose tekstuose rasime užuominų apie jos įteisinimo būtinybę, kituose – priešingai, Lietuvos valstybės erdvė suvokiama kaip Lenkijos teritorijos priedas.

367 Lenkų ambasadoriaus Mikalojaus Lasockio laiškas Kastilijos karaliui Jonui apie Vokiečių ordino priešiškumą lenkų – lietuvių valstybei, 1434 06–1435 12 31 Bazelis, in: S. C. Rowell, Du Europos pakraščiai: Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ir ispanų karalysčių ryšiai 1411–1412 ir 1434 m. tekstuose, *Lietuvos istorijos metraštis 2003/1*, Vilnius, 2004, p. 173–174.

368 Ibid., p. 178.

17 pav. *Rifėjų kalnai M. Beneventiečio žemėlapio „Tabvla Moderna Polonie Vngarie Boemie Germanie Rvssie Lithvanie“ 1507 metų leidime*

Lenkų istorikas ir geografas Motiejus Miechovietis 1517 metų kūrinyje „Traktatas apie dvi Sarmatijas, Azijos ir Europos, ir apie tai, ko jose esama“ iš esmės skyrė krikščioniškąjį ir nekrikščioniškąjį pasaulius; konfesinė priklausomybė padėjo atpažinti ir atskirti tai, kas europietiška ir tai, kas ne. M. Miechovietis deklaravo, kad jo veikalas yra istorinis-geografinis ir etnografinis teritorijų nuo Vyslos iki Dono ir nuo Dono iki Azijos aprašymas. Jis teigė, kad Sarmatijos yra kaimynystėje, viena Europoje, kita – Azijoje. Išvardino, kad europinėje dalyje yra rutėnų, lietuvių, moskų ir kitos su jomis besiribojančios sritys, o Azijos dalyje, nuo Dono vakaruose iki Kaspijos

jūros rytuose, gyvena daug totorių genčių[369]. Taigi Lietuvos teritorija įkomponuojama į bendrą europinės Sarmatijos kontekstą, neskiriant didesnio dėmesio smulkmenoms ir detalėms. Tai svarbus Lietuvos erdvę reprezentuojantis požymis: Lietuva laikoma krikščioniškojo pasaulio dalimi. Istorikas M. Bonda teigia, jog M. Miechovietis pasirinko XVI a. Europoje labai įprastą istoriografinį modelį: Rytų Europos ir Centrinės Azijos vakarinės dalies dalybos į Europos ir Azijos Sarmatijas buvo sutartinis dalykas, kuris išreiškė Europos vienybės idėją ir atliko simbolinę krikščioniškos Europos interpretacijos funkciją[370].

Po keleto metų pasirodžiusioje „Lenkijos kronikoje“ M. Miechovietis rinkosi jau kitą pasakojimo būdą ir dėmesį sutelkė į Lenkijos teritorinio modelio aprašymą. Autorius iš esmės aprašė Lenkijos istorinę praeitį nuo seniausiųjų laikų iki 1506 metų. Tačiau tekste galima užčiuopti ir LDK valstybės erdvės vertinimo perspektyvą. M. Miechovietis mini, jog šiaurėje Lenkijos siena atsiremia į Baltijos jūrą, Livoniją, Maskvą ir Lietuvą, priklausomą nuo Lenkijos valdžios[371]. Susidaro įspūdis, jog Lietuva tėra tik žemės pakraštys, neturintis savo valstybingumo tradicijos. Lietuvos valstybės erdvė įprasminama ir lenkų istoriko, humanisto bei kartografo B. Wapowskio kūryboje. Čia didžiausias dėmesys skiriamas pietvakarinei Lietuvos ir Lenkijos valstybių sienai; LDK rytų teritorinės kaimynystės klausimas nagrinėjamas menkai. Vertinant išlikusią B. Wapowskio kronikos dalį matyti, jog čia iš tiesų dominuoja ikikrikščioniškos Lenkijos valstybės geografinės erdvės diskursas. Nenuostabu, – pastarasis intelektualas bene svarbiausiu autoritetu laikė M. Miechoviečio darbus[372]. Iš jo perėmė ir kai kada tendencingas istorinių įvykių traktuotes. Kalbėdamas apie Voluinės ir Podolės žemių teritorinę priklausomybę B. Wapowskis teigia, jog niekas niekada neabejojo, jog Voluinė ir Podolė bei Lietuvos Brasta, ir viskas, kas tarp Pripetės ir Bugo upių driekiasi, teisėtai priklauso Lenkijos

369 Maciej z Miechowa, *Tractatus de duabus Sarmatijs…*, p. Av.

370 M. Bonda, Lithuania in the ancient Italian states' historical accounts from the late 1400s to the early 1700s: toward a modern *forma mentis*, p. 159.

371 "A septetrioe uero habet mare balteu, Liuonia & Moskouiam, Lithuania etenim in forte polo noru cessit [...]", M. Miechowita, *Chronica Polonorum*, p. III.

372 J. Szujski, Bernard Wapowski i jego kronika, s. xxiii–xxx.

valstybei[373]. Voluinės ir Podolės žemių klausimas B. Wapowskio kronikoje yra akcentuojamas daug kartų kaip istorinis ekskursas ar kaip iliustracija, išryškinanti Lenkijos politinį pranašumą, jos istorinę teisę į šias teritorijas. Paminėsime tik būdingiausius epizodus, leidžiančius spręsti apie abiejų valstybių poreikį kontroliuoti savo teritorijų ribas ir erdvę. Pavyzdžiui, 1448 metų bendrame Liublino seime lietuviams reikalaujant išmesti iš Horodlės akto neva lietuvių tautą niekinančius žodžius apie Lietuvos ir Rusijos žemių prijungimą prie Lenkijos karalystės, lenkai randa kuo atsikirsti, iškeldami minėtų žemių teritorinės priklausomybės klausimą ir akcentuodami, jog pats Vytautas prieš mirtį laidavo, jog šios žemės niekam kitam negali atitekti, kaip tik karaliui ir Lenkijos karalystei[374]. Aprašydamas 1459 metų Piotrkovo seimo įvykius, B. Wapowskis primena vieno lenkų pasiuntinio kalbą, kurioje vėlgi buvo paliestas Voluinės ir Podolės klausimas, teigiant, jog Lucko, Drohičino ir Bresto pilys, taip pat Voluinė ir Podolė iki pat Dniepro ir Juodosios jūros teisėtai priklauso Lenkijos valstybei[375].

Krokuvos vyskupas Zbigniewas Oleśnickis buvo viena svarbiausių politinių figūrų, turėjusių didelės įtakos nesėkmingam Vytauto bandymui karūnuotis; visgi 1429 metais kreipdamasis į Vytautą dėl karūnavimosi galimybių jis pripažįsta Vytauto visomis kryptimis sukurtos valstybės teritorijos galybę, minėdamas iki Juodosios ir Kaspijos jūrų nusidriekusią valstybės erdvę[376]. Aprašydamas Kazimiero Jogailaičio 1456 metų susitikimą su pasiuntiniais, B. Wapowskis pateikia dar vieną įtikinamą siužetą, pagrindžiantį LDK gyvybinės erdvės diskursą. Prisimindamas savo brolio Vladislovo Jogailaičo karinį žygį prie Varnos, Kazimieras Jogailaitis kartu apibūdina ir savo įsivaizduojamą Lietuvos valstybės erdvę: LDK valstybės sienos tokios plačios, jog jas vos ne vos apvažiuoti galima[377]. LDK erdvės

373 B. Wapowski, *Dzieje Korony Polskiéj i Wielkiego Księstwa Litewskiego…*, t. 2, s. 34–37.

374 „Witołd przed śmiercią, aby żadnej krzywdy Polsce nie wyrządzić, ustanowionych przed siebie starostów podolskich i wołyńskich przysięgą zabowiązał, po jego zgonie, nikomu prócz króla i królewstwa polskiego zamków podolskich i wołyńskich nie oddawać“, B. Wapowski, *Dzieje Korony Polskiéj i Wielkiego Księstwa Litewskiego…*, t. 3, s. 36–37.

375 „zamki łucki, drohicki i brzeski, że Wołyń i Podole, aż pod Dniepr i morze czarne należą do Polski“, ibid., s. 381–382. Apie Podolės ir Voluinės žemių teritorinės priklausomybės klausimą, nagrinėjamą panašių diskusijų kontekste, žr. ibid., s. 164–165, 478–479.

376 „państwo twoje od zatoki sarmackiej aż do morza czarnego i kaspijskiego, do Donu, prawie do ostatnich granic północy i od wiecznych lodów“, ibid., t. 2, s. 73.

377 „której rozległe granice zaledwoby objechać zdołał“, ibid., t. 3, p. 295–296.

diskursas B. Wapowskio kronikoje atskleidžia keletą Lietuvos ir Lenkijos valstybių geopolitinės žiūros plotmių. Viena vertus, Lenkija pristatoma kaip tikroji regiono šeimininkė, kurios erdvės pojūtį sustiprina Voluinės ir Podolės žemių istorinė legitimacija. Kita vertus, kalbant apie rytų kaimynystės geopolitinę perspektyvą, Lietuvos valstybės erdvė matuojama jau kitu žvilgsniu – ne viename kronikos epizode teigiama, jog „lietuviai stepėj savo teisę įvedė“, tokiu būdu pripažįstant buvusį šios valstybės gyvybinės erdvės poreikį ir ją įteisinant.

18 pav. *Voluinės ir Podolės žemės W. Grodeckio žemėlapio „Poloniae, Litvaniaeq. descriptio“ 1598 metų leidime*

Kaip teigia Sigitas Narbutas, Lietuvos metraščiai yra įspūdingiausias Lietuvos Viduramžių literatūros paminklas, pagrįstai vadintinas nacionaliniu naratyvu[378]. Metraščiai buvo surašyti rusėnų kalba, XV–XVI a. laikotarpiu, nors yra fragmentų vertimų ir į lotynų bei lenkų kalbas. Svarbiausi kriterijai, leidžiantys skirti Lietuvos metraščių sąvado redakcijas, yra turinys ir sukūrimo laikas. Skiriami trys Lietuvos metraščių sąvadai (arba redakcijos): trumpasis, vidurinis ir platusis. Metraščiai laikytini itin vertingu naratyviniu šaltiniu Lietuvos valstybės istorijai[379], tai pirmoji Lietuvos istorija

378 S. Narbutas, Lietuviškoji raštija, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos kultūra: tyrinėjimai ir vaizdai*, sud. V. Ališauskas [et. al.], Aidai, 2001, p. 279; *Senoji Lietuvos literatūra 1253–1795*, sud. S. Narbutas, Vilnius, 2011, p. 70.

379 M. Jučas, *Lietuvos metraščiai ir kronikos*, Vilnius, 2002, p. 10.

nuo legendinių laikų iki XVI a. pradžios. Taigi Lietuvos istorija laiko juostoje įgijo savo pradžią, atspirties tašką ir buvo susieta su viso pasaulio istorija, dar daugiau – metraščiuose buvo pateiktas išbaigtas valstybės teritorijos susiformavimo vaizdas.

Nesigilinant į Lietuvos metraščių rašymo etapų, jų nuorašų redakcijų atsiradimo peripetijas pastebėtina, jog darbo problematikai aktualiausias yra Lietuvos metraščių platusis sąvadas, dar kitaip vadinamas Bychovco kronika[380], kuriam, kitaip nei ankstesnėms redakcijoms, būdingas daug išsamesnis įvykių pasakojimas, papildytas naujomis detalėmis iš XV–XVI a. sandūros įvykių. Bychovco kronikos siužetas rodo autoriaus siekį pateikti visų pirma ne valstybės vidaus, bet tarptautinės padėties istoriją. Neatsitiktinai daug vietos skiriama geopolitinės situacijos vertinimui valstybės pakraščiuose, išryškinami santykiai su Maskva ir Lenkijos karalyste. Rimantas Jasas itin aiškiai mato pagrindinį šios kronikos teksto motyvą – apginti valstybės politinį prestižą ir įrodyti, jog LDK turi teritorinio neliečiamumo statusą[381]. Charakteringai tai iliustruoja siužetai apie „Algirdo ieties atrėmimą į Maskvos sieną“[382]; taip pat apie Vytauto karinį ir politinį pranašumą prieš Maskvą, konstatuojant amžinosios taikos svarbą ir valstybių sienos nustatymą Ugros upe[383].

Panegiriniuose siužetuose apie Vytauto asmenį jis vadinamas lietuviškų ir rusiškų, ir daugelio kitų žemių šeimininku[384]. XVI a. politinių įvykių akivaizdoje permąstant Lietuvos geopolitinės tapatybės principus, pasakojimas apie valstybės teritorijos vientisumą ir istorinės nuosavybės į slavų žemes legitimacija buvo kaip niekad svarbūs. Ne mažiau aktualu buvo išsiaiškinti ir Voluinės bei Podolės istorinės priklausomybės klausimą. Jau buvo minėta,

380 Daugiau apie Bychovco kroniką žr. R. Jasas, Bychovco kronika ir jos kilmė, *Lietuvos metraštis: Bychovco kronika*, p. 8–38.

381 R. Jasas, Bychovco kronika ir jos kilmė, p. 22–23.

382 [Apie Algirdo žygį į Maskvą ir valstybės sienos nukėlimą prie Možaisko], *Lietuvos metraštis: Bychovco kronika*, p. 79.

383 „Po ilgos kalbos jie susitaikė ir nustatė, kad jų žemių riba bus Ugros upė“, [Apie Vytauto karą su savo žentu Maskvos didžiuoju kunigaikščiu Vasilijumi dėl Vytauto valdinių nuskriaudimo], ibid., 106. Pastaba: Lietuvos metraščio trumpajame ir viduriniame sąvaduose neužsimenama apie 1408 m. taiką ir valstybės ribų nustatymą Ugros upe.

384 „Хочю вамъ поведати о великомь князи Александри, зовемемь Витоввти литовском и рускомь, иных многих земль господарь“, *ПСРЛ*, т. 35, с. 58; „князь великии Витоввть, бяше ему дръжащю // великое княженье Литовьское и Руское и иныя многия земли, сопроста ръку уся Руская земля“, ibid., с. 108. Panašūs Vytauto, kaip visų lietuviškų ir rusiškų žemių šeimininko, įvardijimai kartojami visuose metraščio nuorašuose, plg. ibid., c. 66, 75 ir kt.

jog LDK santykius su Lenkija po Vytauto mirties itin komplikavo teritorinis ginčas dėl šių žemių, kurias nuo 1411 metų pagal susitarimą su Jogaila Vytautas turėjo teisę valdyti tik iki savo mirties. Pirmieji LDK ir Lenkijos kariniai susidūrimai ir įvyko būtent Podolėje: Lenkija pabandė jėga užimti kai kurias šios žemės pilis, o 1432 metais ginčytinose Podolės ir Voluinės žemėse Lenkijai padaryta teritorinių nuolaidų. Taigi ši tema buvo itin aktuali lenkų ir lietuvių tarpusavio santykiams. Pastarųjų žemių teritorinės priklausomybės klausimą lenkų kronikininkai, – o jie neabejotinai buvo įvertinę Lietuvos metraščio informaciją, – sprendė vienareikšmiškai – tai Lenkijos žemės. Kitaip nei lenkų autorių darbuose, Lietuvos metraštyje aiškiai akcentuojama, jog Vytautas yra teisėtas Voluinės ir Podolės žemių savininkas[385], ir netgi pateikiamas išsamus siužetas, pagrindžiantis šią nuosavybės teisę[386].

Lietuvos metraščiuose užrašytų istorinių faktų galia, ypač Lietuvos valdovų pergalingi žygiai, laidavę valstybės teritorijos plėtrą, atliko ir psichologinės kompensacijos bei drąsinimo funkciją maskvėnų pergalių ir teritorinių praradimų akivaizdoje[387]. K. Gudmantas pažymi, jog XVI a. pradžioje Maskvos valstybei jau valdant bene trečdalį LDK žemių, Lenkijai vis agresyviau reiškiant aneksionistines pretenzijas, rėmimasis pergalinga praeitimi prilygo satisfakcijai, liudijo saugumo poreikį ir siekį pareikšti savo teises į Vytauto laikų sienas, argumentus grindžiant faktine istorine praeitimi[388].

Įvairūs Lietuvos metraščio nuorašai liudija politinių įvykių refleksiją, gebėjimą mąstyti politinėmis kategorijomis ir vertinimus pateikti ideologinėje LDK valstybingumo plotmėje. Geopolitinis LDK istorijos aspektas Lietuvos metraščiuose išreikštas būtent per santykių su kaimynais prizmę, geopolitinės tapatybės gyvybingumas grindžiamas Vytauto

385 *ПСРЛ,* т. 35, с. 64, 70, 88, 91, 101 ir kt.

386 Lietuvos metraščiuose teigiama, jog Vytautas vien su lietuvių karių pajėgomis atėmė Podolę iš totorių. Ir tik Jogailai paprašius už pinigus perleido pusę Podolės Lenkijos karalystei. Po kiek laiko Jogaila prašė grąžinti pinigus ir atsiimti pusę Podolės. Vytautas grąžinęs dvigubai didesnę sumą, atsiėmęs Podolę ir ten paskyręs savo seniūnus: „и князь великыи Витовт пошол со всим литовъским воиском к Подолью. [...] Брате милыи [...] даи ми половину земли Подольское в пънязех. И князь въликый Витовт дастс королю у двадцати тисячах копах грошеи Каменець город, Смотрич и Скалу, Черленыи город, а на иных городех подольских свои старосты посажал: на Брясловли, на Соколцы, на Вениции“, ibid., p. 139. Bychovco kronikoje šis siužetas nėra išplėtotas. Apsiribojama tik fakto konstatavimu, kad Vytautas nukariavo Podolę, neužsimenama apie Vytauto ir Jogailos piniginį sandorį, plg. *Lietuvos metraštis: Bychovco kronika*, p. 100.

387 K. Gudmantas, Vėlyvųjų Lietuvos metraščių erdvė, *Darbai ir dienos*, 2005, t. 44, p. 114.

388 Ibid., p. 114.

asmeniu ir jo kaip užkariautojo įvaizdžiu, kuris didžia dalimi nulėmė valstybės teritorinės galios mentalinę reprezentaciją. Vytauto asmuo ir legenda turėjo sujungti praeitį su dabartimi bei nuženklinti ateities perspektyvą. Taigi jau metraščių erdvėje buvo sukurta nemirtingos, nedalomos ir teritoriškai nekintamos Lietuvos valstybės koncepcija, kuri toliau buvo plėtojama XVI a. naratyviniame diskurse.

Lietuvos valstybės teritorijos ir erdvės tematikos atgarsių buvo ieškoma įvairaus žanro Viduramžių kūriniuose, pasitelkiant kultūrine prasme skirtingo svorio tekstus. Pastebėtina, jog Vakarų Europos autorių darbuose Lietuvos valstybės erdvės refleksija negili, bet paremta daugiau mažiau objektyviu požiūriu. Akivaizdu, jog daugiausiai dėmesio Lietuvos valstybės erdvės temai skiriama vėlyvųjų Viduramžių lenkų kronikose ir Lietuvos metraščių tradicijoje, tačiau konstruojant istorinės praeities naratyvą čia būna daugiau subjektyvumo ir šališkumo, nei Vakarų Europos autorių tekstuose.

3.3.2. Valstybės teritorijos ir sienų samprata Renesanso autorių tekstuose

Lietuvos metraščiai padėjo pamatus Lietuvos istoriografijos ir literatūros tradicijai. Jais rėmėsi ir jų idėjas toliau plėtojo XVI a. intelektualai, poetai ir istorikai. Renesanso epochos mąstymo ir kultūros formos Lietuvoje ėmė ryškėti XV a. pabaigoje, ypatingą brandą pasiekė XVI a. ir truko iki XVII a. vidurio.

XVI a. LDK raštijos paveldas traktuotinas kaip aptariamojo laikotarpio socialinės ir politinės realybės atspindys, iš esmės ignoruojant literatūrines ar estetines kūrinio vertes. Loretos Jakonytės teigimu, šiuolaikiniuose darbuose literatūriniai ir estetiniai kūrinio analizės aspektai prarado išskirtinį statusą, todėl galima suformuluoti daug daugiau kūrinio vertės matų: socialinį, politinį, kultūrinį ir kt.[389] Darius Kuolys taip pat teigia, jog literatūrinėse kūrinio potekstėse galima ieškoti valstybės, tautos ir piliečio koegzistencijos ryšių. Tyrėjo nuomone, estetinis kūrinio matmuo istorinėje

389 L. Jakonytė, Senosios raštijos ir šiuolaikinės literatūros teorijų dialogas, p. 35.

LDK raštijoje buvo tiesiog būtinas stilistinis elementas, pagrindžiantis kūrinyje „apgyvendintą“ istorinę tiesą[390]. Todėl naratyviniuose tekstuose svarbiausia atpažinti paslėptas aptariamojo laikotarpio politines, kultūrines ir socialines aktualijas, problemos sprendimo ieškoti asmens ir valstybės, visuomenės ir valstybės tarpusavio santykiuose, jų sąveikoje besirandančiuose valstybės erdvės bei teritorijos įprasminimuose ir įsivaizdavimuose.

S. Narbutas konstatuoja, jog Renesanso LDK literatūros paminklų eilę pradeda 1523 metais lotynų kalba pasirodžiusi Mikalojaus Husoviano poema „Giesmė apie stumbrą“, o užbaigia Jono Radvano „Radviliada“ (1592). Taigi jau šimtmečio pabaigoje raštijos aruode puikavosi įvairių rūšių – poetinių, istoriografinių, religinių, politinių, poleminių ir kt. kūrinių visuma[391]. Lietuvos valstybės sienų ir erdvės rakursus tiksliai atpažinti ir taikliai apibūdinti žvelgiant į išties didelę ir margą XVI a. tekstų įvairovę yra nelengva. Itin griežtas chronologinis pjūvis tvarkingai surikiuotų į vieną eilę žanro požiūriu skirtingus kūrinius, greta sustatydamas lietuvių, lenkų ir Vakarų Europos autorių rašto palikimą. Visgi pasakojimas apie valstybės erdvės supratimą kartais sunkiai išsitenka atkarpomis suskirstytoje laiko juostoje, todėl kur kas lengviau ir įtikimiau šiuos dalykus atskleisti taikant ne tiek chronologinį, kiek rūšies kriterijų.

Poetiniai kūriniai turinio informacijos požiūriu negali prilygti kronikiniam istorijos įvykių dėstymo būdui. Kita vertus, meninės išraiškos priemonės eiliuotame tekste neretai būna įtaigesnės už faktografinį pagrindą, jomis operuojantis autorius gali įtikinamiau ir vaizdžiau sukurti reikiamą įspūdį. Vienas iš tokių pavyzdžių – lotyniškai rašiusio LDK poeto M. Husoviano kūrinys „Giesmė apie stumbrą“, kuriame jis aukština LDK, ypač jos gamtos turtus ir grožį[392]. Itin svarbus dėmesys poemoje skiriamas Vytauto asmeniui. Jis vaizduojamas kaip idealus valdovas. Poeto kūrinyje tarsi pratęsiama Lietuvos metraščių siužetinė linija apie sureikšmintą ir egzaltuotą Vytauto asmenį, jo svarbą valstybės istorijai, jos erdvės suvokimui. Šis įtaigus bei paveikus Vytauto kaip didvyrio paveikslas perimamas

390 D. Kuolys, *Asmuo, tauta, valstybė Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorinėje literatūroje. Renesansas, Barokas*, Vilnius, 1992, p. 110.

391 *Senoji Lietuvos literatūra 1253–1795*, Vilnius, 2011, p. 67–68.

392 M. Husovianas, Giesmė apie stumbrą, in *M. Husovianas, Raštai*, p. 111–155.

kitų Renesanso poetų iki pat XVI a. pabaigos, priderinamas prie laikmečio aktualijų, su juo lyginamos tokios asmenybės, kaip Steponas Batoras ar Mikalojus Radvila.

Antai Vytauto laikų valstybės teritorinis modelis, kaip sektinas XVI a. antrosios pusės valstybės erdvės vientisumo užtikrinimo pavyzdys, minimas Lietuvos didžiojo kunigaikščio diplomato Elijaus Pilgrimovijaus 1583 metais pasirodžiusiame eiliuotame kūrinyje, skirtame Stepono Batoro karinėms pergalėms Livonijos kare paminėti. LDK erdvės pojūtis šio autoriaus tekste nėra aiškiai apibrėžtas ir išreikštas, tačiau dviejų valdovų įspūdingų karinių pergalių sugretinimas leidžia kalbėti apie tai, jog E. Pilgrimovijus aiškiai suvokė, kad Vytauto laimėjimai Rytų pasienyje – tai teisėtai valstybei priklausanti gyvybinė erdvė, o jos stabilumą užtikrinti gali tik toks pats sumanus valdovas – Steponas Batoras[393].

Valstybės sienų vieno ar kito aspekto paminėjimas, siekiant išryškinti valstybės gyvybinę erdvę, XVI a. tekstuose yra dažnas motyvas, tačiau skiriasi jų vaizdavimo detalumas. Pavyzdžiui, daug konkretesnis Lietuvos ir Maskvos valstybių gamtinės sienos vaizdas išryškėja LDK poeto Andriaus Rimšos kūryboje. Vėlgi Radvilų giminės žygiams prieš Maskvos valstybę išaukštinti dedikuotoje a. Rimšos poemoje „Dešimtmetis pasakojimas apie šviesiausiojo kunigaikščio ir pono Kristupo Radvilos žygius“ LDK erdvės perspektyva atskleidžiama žvelgiant per Vytauto karinių laimėjimų prizmę. Autorius atkreipia dėmesį į 1408 metais prie Ugros upės krantų sudarytos sutarties tarp LDK ir Maskvos valstybės svarbą[394].

Daug Lietuvos valstybės erdvės ir teritorijos idėjinio vertinimo paralelių galima užčiuopti Mikalojaus Radvilos Rudojo aplinkoje gyvenusio ir kūrusio Lietuvos poeto J. Radvano kūryboje. Autoriaus „Radviliada“ yra laikoma vienu žymiausių Livonijos karo tematika parašytų darbų. S. Narbuto teigimu, teritorinė dimensija J. Radvano kūrinyje – tai tiesiog XVI a. Lietuvos valstybės erdvės sampratos reprezentantas[395]. Istorikės J. Kiaupienės nuomone, J. Radvanas savo kūrinyje sutalpino visą LDK, jos teritoriją matydamas kaip

393 „Bo żaden z Krolow Polskich daley nie zachodzil / Sam tylko po Wytolcie Krol ten wto ugodzil“, E. Pielgrzymowski, *Dialog slachcica*..., s. 227.

394 „brodzil też Uhre rzeke kiedy iedno raczył / Bo Granica Litewska po nie byl naznaczyl“, A. Rymsza, *Deketeros akroama*..., s. 55–56.

395 S. Narbutas, *Tradicija ir originalumas Jono Radvano „Radviliadoje“*, Vilnius, 1998, p. 153–154, 180.

vientisos erdvės vaizdinį, o tai galima vertinti ir kaip tėvynės suvokimo metmenis[396]. J. Radvano epe geografinių vietovių leitmotyvai atskleidžia teritoriškai įtikinamą ir didingą Lietuvos valstybės vaizdą, įgalinantį kalbėti apie realiai suvoktą valstybės erdvės pojūtį. Visi Lietuvos pasiekimai ir pergalės kūrinyje yra grindžiami visuomenės, istorijos ir šalies gamtos ypatybėmis. Jau kūrinio pradžioje nuskamba Lietuvos valstybės erdvės manifestacija: autorius šlovina nuo Baltijos iki Juodosios jūros plytinčią valstybės teritoriją, išryškindamas lietuvių valdžios plotį ir galią, siekusią lenkų, vengrų, Bohemijos ir Silezijos žemes[397]. Lietuvos valstybei priklausiusios žemės – Kijevas, Voluinė, Smolenskas, Pskovas ir kt. – autoriaus tekste personifikuojamos, suteikiant joms galimybę deklaruoti savo politinę bei teritorinę priklausomybę, išreikšti politinį apsisprendimą priklausyti Lietuvai[398]. Kūrinyje įžvelgiamos ryškios sąsajos su Vytauto laikų Lietuva. Autorius teigia, jog M. Radvila jau išvaikščiojęs „Vytauto takelius" ir yra prašomas tęsti tokią politikos kryptį, tai yra – skatinama grįžti prie Vytauto politikos modelio, kuris garantavo valstybės teritorijos plėtrą[399]. Mikalojus Radvila suvokiamas ne tik kaip Vytauto, bet ir kaip Algirdo politikos realiausias tęsėjas, kurio prašoma vienyti senąsias baltų žemes, kovoti už lietuvių imperijos vientisumą ir saugoti ją nuo agresyvaus Maskvos žvilgsnio.

Nemažai Lietuvos valstybės erdvės suvokimo modelių galima atrasti ir XVI a. politiniuose, poleminiuose bei publicistiniuose kūriniuose, biografiniuose tekstuose. Jų dėmesio centre taip pat buvo Vytauto valdymo laikotarpis, kaip valstybės klestėjimo ir teritorijos saugumo laikai. Įtakingiausi XVI a. LDK valstybininkai – Albertas Goštautas bei Augustinas Rotundas – savo darbuose pabrėžė istorinio, teisinio ir kultūrinio Lietuvos valstybės savarankiškumo būtinybę.

A. Goštauto kultūrinės ir politinės aspiracijos taip pat buvo projektuojamos į Lietuvos valstybės politinio savarankiškumo kūrimą[400].

396 J. Kiaupienė, *„Mes, Lietuva". Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajorija XVI a. (viešasis ir privatus gyvenimas)*, Vilnius, 2003, p. 125.

397 J. Radvanas, *Radviliada*, p. 11.

398 D. Kuolys, *Asmuo, tauta, valstybė*..., p. 213–214.

399 J. Radvanas, *Radviliada*, p. 213–215.

400 R. Jasas, Poleminiai ir panegiriniai Alberto Goštauto bei jo aplinkos raštai, *Senoji Lietuvos literatūra: Šešioliktojo amžiaus raštija*, 2000, kn. 5, p. 25–26, 28.

Ištikimybės deklaracija savai valstybei, jos politiniam ir teritoriniam suverenitetui tapo vienu pagrindinių 1525 metais Bonai sukurto memorialo motyvų. Pabrėžtina, jog kritikuodamas Konstantiną Ostrogiškį bei Radvilų giminę, A. Goštautas rėmėsi būtent LDK teritorinių praradimų argumentais, kurie tapo vienais svarbiausių kaltinimų K. Ostrogiškiui. Primindamas K. Ostrogiškio pralaimėjimą prie Vedrošos ar pergalę ties Orša, A. Goštautas norėjo išryškinti šio etmono klaidas, turėjusias lemiamos įtakos valstybės teritorijos kaitai[401]. 1526 metais Ponų Taryboje svarstant Lietuvos karalystės sukūrimo projektą, LDK kancleris ir Vilniaus vaivada A. Goštautas greičiausiai buvo vienas svarbiausių šios koncepcijos rengėjų, kartu su kitais Ponų Tarybos nariais karalystės idėją jis tiesiogiai susiejo su neįvykusia Vytauto karūnacija[402]. Vytauto asmuo ir legenda, kaip ir metraštinėje tradicijoje bei bene absoliučioje daugumoje XVI a. kūrinių, taip ir šiame tekste turėjo sujungti praeitį ir dabartį bei nuženklinti ateities perspektyvą, pagrįsti nemirtingos, nedalomos ir teritoriškai nekintamos Lietuvos valstybės koncepciją. Karūnos siūlymas Žygimanto Senojo sūnui[403] turėjo tapti priemone, išspręsiančia teritorines valstybės problemas. Teritorijos praradimų motyvai bei objektyvios grėsmės juos patirti ateityje buvo labai svarbūs šio karalystės projekto argumentai. Laiško Žygimantui Senajam autoriai priminė „apie skriaudas tos pačios Jūsų Malonybės tėvoninei valstybei, Lietuvos Didžiajai Kunigaikštystei, kurias daro Infliantai, nes nuolat ir nepaliaudami grobia žmones, žemes ir vandenis Jūsų Malonybės valstybėje ir jėga įsiveržia į Jūsų Malonybės valdas, toli peržengdami jau seniai nustatytas sienas, ir

401 „O tas mano ir juo labiau valstybės priešas tiek tenusipelnė jai, jog giriasi sukėlęs priežastį ir davęs pradžią jos sugriovimui. [...] Šis mūšis [Vedrošos – L. B.], įvykęs vadovaujant mano priešui, tapo mūsų nelaimių pradžia ir priežastimi. [...] maskvėnai, su šia pergale įgavę drąsos, ėmė visur su kariuomene siaubti pilis ir žemes ir mano priešo patarimu ir pastangomis atėmė iš Didžiosios kunigaikštystės beveik pusę ploto, be to, derlingesniąją jos dalį“, Albertas Goštautas, Vilniaus vaivada, Bonai Sforcai, Lenkijos karalienei, prieš kunigaikštį Konstantiną Ostrogiškį ir prieš Radvilas, ibid., p. 37–38.

402 Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Ponų Tarybos laiškas karaliui Žygimantui dėl Lietuvos karalystės atkūrimo (1526), ibid., p. 65–74.

403 „Todėl Jų Malonybės, Jūsų Malonybės taryba bei tarnai, mūsų broliai, nuolankiai prašo Jūsų Malonybę, kad Jūsų Malonybė teiktumėtės palankiai nuspręsti ir Jūsų Malonybės Lenkų Karūnos tarėjams įsakyti, kad jie tą karūną, kuri buvo pasiųsta Lietuvos Didžiajai Kunigaikštystei, grąžintų Jo Malonybei didžiajam kunigaikščiui, Jūsų Malonybės sūnui, kad Jo Malonybė, laimingai valdant Jūsų Malonybei, būtų karūnuotas. Nes, Maloningas Karaliau, jei ta Jūsų Malonybės tėvoninė valstybė, Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė, turėtų karūną, tada negalėtų būti pasisavinta Lenkų Karūnos, nes Karūna į Karūną negali būti įjungta“, ibid., p. 72–73.

paskui nori tai tvirtai ginti kaip savo nuosavybę“[404]. Ponų Tarybos nariai atkreipė valdovo dėmesį ir į valstybės pietines teritorijas, kalbėdami apie tai, „kad sklinda tikros kalbos, jog Turkijos chanas susitarė su Perekopo chanu, norėdami savo žmones pasiųsti veikti prie Jūsų Malonybės pilių ten, Ukrainoje, o labiausiai prie Kijevo, paimti tą Jūsų Malonybės šlovingą ir įžymią pilį Kijevą. Teikis apsaugoti nuo to, Pone Dieve, kad į priešo rankas patektų ta Jūsų Malonybės pilis Kijevas, kuri yra kaip visos Jūsų Malonybės valstybės vartai!“[405] ir, žinoma, akcentavo lenkų ponų laikyseną, įvardindami potencialias grėsmes Lietuvos valstybės savarankiškumui. Taigi karalystės idėja Lietuvos Ponų Tarybos buvo suvokiama kaip vienintelė galimybė grįžti į praeitį ir paėmus Vytauto karūną susigrąžinti ne tik šimto metų istorinę atmintį, bet ir praeities politinę galią.

Panašu, kad tikimybe susigrąžinti prarastas Lietuvos teritorijas A. Goštautas tikėjo ir toliau, net ir neįgyvendinus Lietuvos karalystės projekto. Antai Starodubo karo metu A. Goštautas rašė tuometiniam Prūsijos kunigaikščiui Albrechtui, kad neseniai, 1533 metų gruodį miręs Maskvos didysis kunigaikštis Vasilijus „klastingai užgrobė daug mūsų valdovo pilių, todėl dabar rūpinamasi, kaip jo užimtas pilis ir žemes su maloningojo Dievo pagalba būtų galima susigrąžinti, nes dabar tam pats palankiausias metas“[406].

A. Goštauto kanceliarijoje dirbo lietuvis bajoras Venclovas Mikalojaitis, geriau žinomas Mykolo Lietuvio vardu, kaip traktato „Apie totorių, lietuvių ir maskvėnų papročius“ autorius. Kūrinys buvo sukurtas apie 1550 metus, tačiau išspausdintas gerokai vėliau, tik 1615 metais[407]. Mykolo Lietuvio kūryboje išryškėjo stiprios valdžios, kaip vienintelio tinkamo tėvynės politinio modelio siekiamybė; tokia politinės programos kryptis, derinant ją su senųjų papročių atgaivinimu, autoriaus nuomone, leistų valstybei vėl suklestėti[408]. Mykolo Lietuvio kūrinyje ši perspektyva yra itin išplėtota. Autorius neabejoja, jog būtent dėl senųjų papročių valstybė išplėtė savo

404 Ibid., p. 69.

405 Ibid. p. 70.

406 K. Gudmanto citata, žr. K. Gudmantas, Vėlyvųjų Lietuvos metraščių erdvė, p. 114.

407 *Lietuvių literatūros istorija: XIII–XVIII amžius*, Vilnius, Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2003, p. 102.

408 Mykolas Lietuvis, *Apie totorių, lietuvių ir maskvėnų papročius*, p. 44–49; M. Ročka, *Mykolas Lietuvis*, Vilnius, 1988, p. 164.

teritoriją ir pelnė priešų pagarbą bei baimę[409]. Būtent tai leido nukariauti totorius ir stabiliai įsitvirtinti prie Dunojaus krantų[410]. Mykolas Lietuvis pamini, ir kokias sritis vėliau prisijungė Lietuvos valstybė, sustiprindama savo padėtį regione[411]. Išryškinęs teritorijos laimėjimus autorius moralizuoja, jog jei būtų buvę laikomasi senųjų papročių, nebūtų buvusios prarastos Severo pilys ir kitos LDK svarbios teritorijos[412].

Vienas aktyviausių LDK, o vėliau ir Abiejų Tautų Respublikos katalikų veikėjų bei kontrreformacijos šalininkų A. Rotundas tęsė Mykolo Lietuvio idėjas ir suteikė joms naujų spalvų. Savo kūrinyje „Trumpa Lietuvos kunigaikščių istorija" jis išryškino Vytauto laikų teritorinius laimėjimus ir pateikė juos kaip Lietuvos geopolitinę erdvę sąlygojančius elementus. Tai buvo atsakas į Maskvos valstybės sukurtą ideologiją ir istorines pretenzijas į vadinamąsias „tėvonines žemes", t. y. į Livoniją. Lietuvių kilmė iš Publijaus Libono, iš kurio asmenvardžio buvo kildinamas ir Livonijos pavadinimas[413], Gintaro Beresnevičiaus žodžiais tariant, buvo itin svarbi lietuvių sąmonę konstruojanti ir palaikanti ideologinė ašis[414]; tai leido pagrįsti ir valstybės istorinio teisėtumo idėją[415]. Tai, kad Renesanso epochos tekstuose valstybės erdvės pajauta yra gyva, byloja poreikis pasidalyti antikinį Europos pasaulio žemėlapį, nubrėžti savo būsimų valdų erdves; kaip teigia D. Kuolys, tai buvo Europos etnosų grumtynės dėl vietos po saule[416]. LDK politinės erdvės kontūrai bei istorinių

409 „jie savo valdžią plėtė nuo vienų jūrų iki kitų ir priešai jų kraštą vadino Chorobna Litwa (Narsioji Lietuva)", Mykolas Lietuvis, *Apie totorių, lietuvių ir maskvėnų papročius*, p. 41.

410 „nes ši upė, nuo pat aukštupio ligi žiočių, teka per žemes, nuo senų laikų Lietuvos valdomas", ibid., p. 62–63.

411 „Po to savo įgimta drąsa išplėšę iš totorių, arba baskakų, vergijos rusų gimines, kraštus ir pilis, jie savo valdžią išplėtė nuo Žemaičių jūros, vadinamos Baltijos jūra, ligi Juodųjų jūrų, kur yra Boristeno žiotys, ir ligi antrosios romėnų kolonijos – Valachijos. Jie užėmė Voluinės, Podolės, Kijevo, Severo žemes, stepes ligi Taurikos sienų ir Tovano brastos per Boristeną ir žemes šiaurės link ligi Maskovijos sostinei artimiausios Možaisko pilies, išskyrus pačią pilį, taip pat Viazmą, Dorogobužą, Belą, Toropecą, Lukus, Pskovą, Naugardą ir visas kitas pilis ir žemes šiapus jų", ibid., p. 51.

412 Ibid., p. 59.

413 A. Rotundas, Trumpa Lietuvos kunigaikščių istorija nuo italų atkeliavimo, vadovaujant P. Libonui, arba, kaip jį Lietuvos istorija vadina, Palemonui, iki Jogailaičių, *Senoji Lietuvos literatūra: Šešioliktojo amžiaus raštija*, 2000, kn. 5, p. 295.

414 G. Beresnevičius, Palemonidai. Lietuvių nacionalinis identitetas ir Palemono „romėniškųjų" legendų įtaka jo formavimuisi nuo XVI a., *Literatūra*, 2006, Nr. 48 (7), p. 119.

415 D. Kuolys, Visuomenės raidos projekcijos XVI amžiaus Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės raštijoje, *Senoji Lietuvos literatūra: Šešioliktojo amžiaus raštija,* 2000, kn. 5, p. 15.

416 „ręsdamosi ateitį, atgimstančios tautos „perrašinėjo" savo praeitį. [...] pabusti nespėjusių kaimynų žemės [buvo] pasiglemžiamos sąmoningųjų istoriniuose raštuose kaip šių teisėta „protėvynė", D. Kuolys, *Asmuo, tauta, valstybė*..., p. 36.

aplinkybių sankirta išryškėja ir kitame A. Rotundo kūrinyje – „Lenko pasikalbėjime su lietuviu“. Šis publicistinis tekstas buvo parašytas Liublino unijos išvakarėse ir itin ryškiai atskleidė vyravusias politines nuotaikas ir abiejų valstybių lūkesčius[417]. Pavojus iš Maskvos, nerimastingos laukimo nuotaikos 1563 metais praradus Polocką bei vis gyvesnės diskusijos abiejų valstybių susijungimo klausimu paskatino šį intelektualą raštu išdėstyti svarbiausias mintis, išsakyti Lietuvos politinės programos nuostatas. Kūrinys parašytas kaip skirtingoms politinėms pažiūroms atstovaujančių asmenų pokalbis, kuriame, greta argumentų, skirtų vienos ir kitos valstybės gyvybinei erdvei išryškinti bei istoriškai pateisinti, pateikiama ir labai aiški Lietuvos valstybės erdvės koncepcija, jos teritorinio suverenumo, kurį turėtų pripažinti ir Lenkija, idėja.

Kiek kitokį požiūrį į XVI a. LDK erdvę siūlo liuteronų pastoriaus Pauliaus Oderborno kūryba. 1585 metais pasirodžiusiame biografiniame kūrinyje autorius pristato Maskvos gyvybinės erdvės sampratą[418], konstatuodamas Ivano IV siekius plėsti valstybės teritoriją. P. Oderbornas visgi konkrečiai neįvardina, kur buvo Maskvos valstybės gyvybinės erdvės ribos ir kuria kryptimi ši erdvė galėjo plėstis toliau[419]. Aiškesnę žinią apie Ivano IV teritorinius laimėjimus kaip valstybės gyvybinės erdvės istorinę legitimaciją P. Oderbornas pateikia akcentuodamas Livonijos karo ištakų ir jo baigties epizodus[420]. Livonijos karo realybę autorius matė iš arti: žinoma, kad 1579 metais kartu su Steponu Batoru jis lankėsi karo stovyklose. Autoriaus kūrinyje pateikiama Maskvos valstybės gyvybinės erdvės koncepcija, iš esmės neminint Lietuvos kaip geopolitine ir strategine prasme svarbaus kaimyno, leidžia geriau suvokti XVI a. lietuvišką valstybingumo

417 D. Kuolys, [Pratarmė], Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės palikimas ir lietuviškoji tapatybė, *Literatūra*, 2006, Nr. 48 (7), p. 13.

418 Pavyzdžiui, akcentuodamas Livonijos karo politines peripetijas bei karinių veiksmų eigą, P. Oderbornas pasakoja: „Vasiljevičius ištisus dvejus metus kamavo švedus pragaištingu karu, į kurio prarają abu valdovus nutraukė pavojingas jų karvedžių galynėjimasis. Mat kiek švedų – maskviškių pasienyje stovėjo įgulų, visos pirmiausia rūpinosi tuo, kaip jos galėtų, radusios kokią dingstį naujam karui, kuo toliau į priešo pusę nukelti savo sienas“, Paulius Oderbornas, *Didžiojo Maskvos kunigaikščio Ivano Visiljevičiaus gyvenimas*, p. 168–169.

419 Plg.: „Mes nūnai taikome rusų bei maskviškių vardą tiems gyventojams, kurių valstybė driekiasi kuo plačiausiai iš rytų į vakarus ir iš pietų į šiaurę“, ibid., p. 55.

420 Plg.: „o pats, vis labiau pasikliaudamas savo galybe ėmė galvoti apie Livonijos karą, idant jo galybė baigtųsi okeanu ir tolimiausiais kraštais. [...] Kai Vasiljevičius, atėjęs iš girių glūdumos tolimiausiame barbarų pasaulio pakrašty, sau pajungė žemes iki pat Baltijos jūros, kai privertė sau paklusti Kazanės ir Astrachanės totorių chanatus ir kai sutriuškino lietuvių ir švedų kariuomenes, tai – nukariavęs visus kaimynus – ėmė keltis į dar didesnę puikybę“, ibid., p. 147; 170.

tradiciją atspindinčių tekstų esmę, kurių būdingiausia sudedamoji dalis buvo Vytauto laikų teritorijos plėtros programa – tai, kas užtikrino Lietuvos valstybei gyvybinės erdvės poreikį. Neatsitiktinai būtent Vytauto simbolinė figūra, įprasminusi Lietuvos valstybės gyvybinės erdvės modelį, XVI a. LDK naratyviniuose šaltiniuose tapo svarbiausiu buvusį erdvės pojūtį „mentaliniame žemėlapyje“ galinčiu atgaivinti elementu.

Dar vienas naratyvinių šaltinių kompleksas, kuriame gerai atsiskleidžia Lietuvos valstybės teritorijos, jos sienų ir erdvės pajautos formos, yra lenkų ir lietuvių istorikų darbai. Pastebėtina, kad vėlyvųjų Viduramžių lenkų autorių kronikose suformuotas LDK vertinimo diskursas nuosekliai buvo perkeltas ir į Renesanso lenkų istorikų darbus. Taigi panašiai kaip M. Miechovietis ar B. Wapowskis LDK erdvę įsivaizdavo ir Martynas Bielskis. Pastarasis intelektualas buvo artimai susipažinęs su minėtų istorikų darbais, todėl savo kūrinyje dažnai trafaretiškai atkartojo jų mintis[421]. Kita vertus, M. Bielskis sistemino žinias ir nevengė pateikti savo asmeninę nuomonę. Jis kritiškai, kaip įvairuojantį, įvertino kronikų požiūrį į Voluinės ir Podolės žemių teritorinę priklausomybę, nors ir pridūrė, jog tik lietuviškose kronikose tvirtinama, esą tarp Vytauto ir Jogailos dėl šių žemių įvykęs piniginis sandoris[422]. M. Bielskis konstatavo, jog 1453 metų Parčevo seime ši problema galėjo būti išspręsta abiejų pusių kompromisu, nes lenkų kronikose nėra rašoma apie kokį nors pinigų mokėjimą; lietuvių pozicija šiuo klausimu turėtų būti lankstesnė, galų gale pripažįstant lenkų istorines teises į šias žemes. Lenkų ir lietuvių kaimynystės problematika M. Bielskio kronikoje pateikiama iš Lenkijos valstybingumo pozicijų, o rašydamas apie LDK rytų politiką autorius faktus vertina objektyviau. Lietuvos valstybės erdvės sampratą jis išryškina teritorinių netekčių fone. Ypač akcentuojamas paskutinis XV a. dešimtmetis, kai Lietuva prarado bene trečdalį turėtos teritorijos[423].

421 M. Jučas, *Lietuvos metraščiai ir kronikos*, p. 83.

422 M. Bielski, *Kronika Polska* (Księgi 4), s. 37–38.

423 Plg.: „A w ten czas Iwan Kniaż Moskiewski wział w Litwie Nowogrod wielki z wielkimi skarby“, ibid. (Księgi 4, Ciąg dałszy), s. 17; „ale nic nie pomogło: iechali do Moskiewskiego Iwana, y spieścili mu Siewerską ziemię wszyskie“, ibid., s. 17; „Roku 1493 Iwan Wasilewic Wielki Kniaż Moskiewski, maiąc czas y pogodę za nowego panowania Alexandrowego, na początku zimy podniosł woynę na Litwę, y wziął Wiazmę, Chlepin, Mieszczok, Lubociesk, Mszczeńsko, Serpokoch, y włości inszych bardzo wiele w Siewierskiej ziemi“, ibid., s. 36–37.

Lenkų humanistas, Varmijos vyskupas ir istorikas Martynas Kromeris taip pat aptarė lietuvių ir lenkų nuomones Podolės bei Voluinės žemių klausimu. 1577 metais paskelbtame tekste „Lenkija, arba apie Lenkijos Karalystės padėtį, gyventojus, papročius, pareigybes ir reikalus“ jis pateikė daug informacijos apie Lenkijos ir Lietuvos teritorijas ir sienas, žinoma, nevengdamas pabrėžti, jog lietuviai „pasisavino“ Polesę ir Voluinę bei didelę dalį su Voluine besiribojančios Rusios bei Podolės[424]. M. Kromerio tekste itin daug geografinės informacijos, taip pat įspūdį daro ir istoriko supratimas apie koordinačių sistemą, gebėjimas operuoti žemės paviršiaus taško geografinių koordinačių metodika, nurodomos vietovių geografinių ilgumų ir platumų koordinatės laipsniais. Minima pažintis su garsiu lenkų kartografu Wacławu Grodeckiu iš esmės paaiškina, kaip M. Kromeris įgijo geografijos mokslo žinių[425]. Šiame veikale viskas pateikta iš lenkiškos perspektyvos, kronika tapo svarbiausiu informacijos apie Lenkiją šaltiniu XVI a. Tekste autorius „nubrėžė“ Lenkijos karalystės sienas, teigdamas, jog: „savo forma Lenkija primena įtemptą lanką, kurio šiek tiek atgal patraukta timpa krypsta į pietus ir vakarus žiemą [...]. Taigi jeigu kas nors prie to pridėtų naujas žemes, Polesę, gretimą Rusią, Volynės, Podolės ir Livonijos žemes bei Prūsų kunigaikštystę, Lietuvą su Žemaitija ir su Maskva besiribojančią Baltąją Rusią (visos šios žemės šiandien sudaro vieną karalystę), Lenkijos sienos išsikiš daug toliau ir plačiau į vakarus ir šiaurę“[426]. Pasitelkdamas įtempto lanko metaforą, autorius sukūrė geografine ir politine prasme išimtinai Lenkijos teritoriją pagrindžiantį vaizdą. Akivaizdžiai matyti jo tikslai – plėsti Lenkijos valstybės geografinę apimtį Lietuvos teritorijos sąskaita. M. Kromerio įsitikinimu, Liublino unija sukūrė ne Lenkijos ir

424 Plg.: „za pamięci naszych dziadów, korzystając ze sprzyjania lub pobłażania Królów, zagarnęli całe niemal Polesie, Wołyń, niemało ziem na Rusi i Podolu, jakeśmy to na swojem miejscu wyjaśnili. Ale te ziemie w ostatnich czasach królowania Zygmunta Augusta, w chwili kiedy już do końca zmierzała nasza xięga dziejów, przeszły od Litwy pod prawa i posiadłość Polską, a za ich przykładem i sama Litwa odnowiwszy i rozszerzywszy stare przymierze, zachowując jeno swe instytucye, urzędy s sądownictwa – zlała się z Polską“, M. Kromer, *Polska czyli o położeniu...*, s. 3–4.

425 Ibid, s. 5.

426 „Kształt Polski jest jakby łuku, którego cięciwa nieco przedłużona ciągnie się na poludnie i zachód zimowy, a zakrzywienie ostateczne jest w kierunku północy i wschodu letniego. Dodawszy do tego nowe nabycia, jako to: Poles, sąsiednią Ruś, Wołyń, Podole, Inflanty i Prussy xiążęce, Litwę ze Żmudzią, i Białą Ruś graniczącą z Moskwą (co wszystko składa dzisiaj jedno królestwo) granice Polski wypadną daleko dłużej i szerzej na zachód i północ“, ibid., s. 6.

Lietuvos valstybę, o tik Lenkijos karalystę: „visos šios žemės sudaro vieną karalystę“. Lietuvos valstybės erdvė ir teritorija ištirpsta Lenkijos platybėse.

Tyrimui aktuali M. Bielskio sūnaus Joachimo Bielskio kronika[427]. J. Bielskis dalyvavo diplomatinėse misijose valdant Steponui Batorui, 1588–1590 metais buvo paskirtas Zigmanto Vazos sekretoriumi[428]. J. Bielskio kronikos chronologiniai rėmai itin siauri – bene tik vienas dešimtmetis, tai yra laikotarpis, kai pats autorius tiesiogiai dalyvavo valstybės gyvenime. Daugiausiai dėmesio joje skiriama Lenkijos politinei padėčiai aptarti nuo Stepono Batoro iki Zigmanto Vazos atėjimo į valdžią. Detaliai aprašoma tarpuvaldžio politinė terpė, pateikiami smulkmeniški karų su kazokais epizodai. Tokia siužetinė perspektyva skatina manyti, jog tekste itin išplėtota ir geopolitinė nuovoka. Tačiau geopolitinis problemų vertinimas anaiptol nežymus, tiesiog ištirpstantis faktografiniame įvykių atpasakojime, pateikiamos tik šykščios užuominos apie LDK erdvės refleksiją. Neabejotinai karų su kazokais perspektyva tiesiogiai sietina su valstybės gyvybinės erdvės nuoroda, tačiau J. Bielskis šios perspektyvos savo tekste pernelyg neplėtoja[429].

Lenkų autorių tekstuose slypinčiai LDK erdvės koncepcijai būdinga tai, jog juose daug dėmesio skiriama būtent kaimyninių valstybių ginčus žadinusiai Podolės ir Voluinės žemių problematikai, aiškinant ją iš Lenkijos valstybingumo pozicijų. Dėmesys LDK rytinėms teritorijoms taip pat buvo skiriamas, tačiau erdvės pojūtis perdėm savininkiškas. Darytina prielaida, jog Lenkijos nuopelnai užtikrinant Lietuvos teritorijos plėtrą ir erdvės stabilumą yra itin dažna siužetinė linija Lenkijos istorikų darbuose, turinti aiškų ideologinį pagrindą, jog lenkai yra pranašesni ir jeigu ne jų karinė parama, Vytautas nebūtų pasiekęs tokių ryškių teritorinių pergalių.

Motiejus Stryjkowskis paprastai pristatomas kaip lenkiškai ir lotyniškai rašęs istoriografas, poetas, pirmosios išspausdintos Lietuvos istorijos

427 *Joachima Bielskiego Dalszy ciąg Kroniki polskiej zawierającej dzieje od 1587 do 1598 r.*

428 Daugiau žr. F. M. Sobieszczański, O życiu i pracach piśmiennych Marcina i Joachima Bielskich, *Joachima Bielskiego Dalszy ciąg Kroniki polskiej zawierającej dzieje od 1587 do 1598 r.*, s. I–CVI.

429 Pavyzdžiui, aprašydamas 1596 m. situaciją ir pavojų iš kazokų pusės, J. Bielskis lyg tarp kitko pamini: „Była to Commissia na rozgraniczenie Podlasza od Xięstwa Litewskiego: zwłaszcza z Wojewodztwem Brzeskim y Powiate Grodzińskim“, ibid., p. 274. Arba autorius mini, jog be kitų klausimų, 1598 m. Varšuvos seime buvo nagrinėjama ir teritorinė problematika, kaip antai vietovių nužymėjimo Podolėje ir Rusios žemėse klausimas, ypač Polesės, Bresto ir Gardino pavietų; taip pat minima, jog reikia paženklinti ribas tarp Breslaujos pavieto ir Kuršo Kunigaikštystės, tarp Podolės ir Valachijos, ir kt. žemių, ibid., p. 310.

autorius. S. Narbutas teigia, kad Lietuvos ir kaimyninių kraštų istorikai nevienodai vertina M. Stryjkowskio kūrybą[430], ypač didžiausią autoriaus kūrinį – „Niekad anksčiau dienos šviesos neregėjusią Lenkijos, Lietuvos, Žemaitijos ir visos Rusios kroniką“[431]. Nenuostabu, kad intelektinis M. Stryjkowskio pajėgumas leido žvelgti į istorijos įvykius iš plačios perspektyvos; tai leido sukurti daugiabriaunį istorinį pasakojimą, provokuojantį tyrėjus svarstyti įvairias jo interpretacijas[432]. Lenkų tyrėjas Juliuszas Bardachas linkęs M. Stryjkowskį laikyti lenkų tautos patriotu ir jo kronikoje esančią informaciją apie Lietuvos valstybę vertina daugmaž kaip „konstruojamąją“ medžiagą Lenkijos tautos istorijos metmenims nubrėžti[433]. Literatūrologė Vanda Zaborskaitė M. Stryjkowskio veikale kaip svarbiausią kronikos subjektą, darantį įtaką aprašomojo laikotarpio kultūrinei bei politinei aplinkai, regi būtent Lietuvą[434]. Tuo, kad M. Stryjkowskis – Lietuvos istorikas, neabejoja ir Mečislovas Jučas[435]. M. Stryjkowskio kūrybos vertinimų galima rasti itin daug, tačiau šiame tyrime apsiribosime tik su iškelta problema susijusios informacijos apžvalga.

M. Stryjkowskis rėmėsi Antikos ir vėlesnių laikų Europos mąstytojų veikalais, lenkų istorikais J. Długoszu, M. Miechoviečiu, M. Kromeriu, taip pat B. Wapowskiu ir M. Bielskiu. Be kita ko, naudojosi S. Herbersteino tekstu „Rerum Moscoviticarum Commentarri“; savo istorinį naratyvą jis grindė ir lietuvių bei rusų metraščiuose glūdinčia istorinių įvykių interpretacijos tradicija. M. Stryjkowskis analizavo, komentavo ir kritikavo metraščių siužetus, gretindamas juos su Antikos ir vėlesnių autorių pateikiama informacija. Gausiai citavo vidurinio ir plačiojo sąvado rankraščius. Metraščių legendas autorius įtvirtino kaip senosios Lietuvos istorinio naratyvo pagrindą[436]. Biografinės M. Stryjkowskio gyvenimo detalės

430 S. Narbutas, LDK istorijos vaizdas Motiejaus Strijkovskio raštuose, *Naujasis židinys*, 1998, Nr. 4, p. 229.

431 M. Stryjkowski, *Kronika Polska, Litewska, Żmódzka...*

432 M. Jučas, *Lietuvos metraščiai ir kronikos*, p. 153–182.

433 J. Bardach, Kronika Macieja Stryjkowskiego i jej rozpowszechnienie w Rosji, *Przegląd historyczny*, 1967, t. 58, zesz. 2, s. 329.

434 V. Zaborskaitė, Renesanso kultūros apraiškos M. Stryjkovskio „Kronikoje“, *Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai. A serija*, 1965, t. 2 (19), p. 84–87.

435 M. Jučas, *Lietuvos metraščiai ir kronikos*, p. 153–182.

436 J. Radziszewska, Maciej Stryjkowski i jego dzieło, M. Stryjkowski, *O początkach...*, s. 10–18; A. Semianczuk, Maciej Stryjkowski i jego wpływy na historiografię Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVII wieku, *Senoji Lietuvos literatūra*, 2009, kn. 27, p. 249–250; *Senoji Lietuvos literatūra 1253–1795*, p. 49.

atskleidžia politinių įvykių verpetą, į kurį jis buvo nublokštas jau 1563 metais, kai atvyko į Lietuvą[437]. Patirtis Livonijos karo fronte, galimybė iš arti pažinti politinį gyvenimą leido smalsiam intelektualui kritiškai vertinti Lietuvos ir Lenkijos tarpusavio santykius bei rytų politikos klausimą[438]. Nebejotinai vertinga buvo ir jo diplomatinė patirtis Turkijoje. 1574 metais su diplomatine misija lankydamasis Stambule M. Stryjkowskis turėjo galimybę iš arti susipažinti su tenykščiu valdymo modeliu, valstybingumo samprata ir papročiais[439]. M. Stryjkowskio kūrybinis palikimas gausus ir įvairus. Temai svarbi ir poetinė autoriaus kūryba. 1574 metais pasirodžiusiame „Dorybės šauklyje" eilėmis pasakojama apie Henri Valois (Henriko Valua) laikų Lenkijos ir Lietuvos valstybę. Nors pagrindinis dėmesys šioje poemoje sutelktas į tris visuomenės sluoksnius – karius, arba bajorus, dvasininkus ir valstiečius – konstatuojant, kad kiekvieno iš jų dorybę sudaro tam tikrų, tik jiems būdingų, prievolių valstybei ir valdovui vykdymas, tačiau joje galima perskaityti ir požiūrį į Lietuvos teritoriją bei erdvę. Pateikiama asmeninė autoriaus nuomonė, jog XVI a. antrosios pusės valstybės teritoriją palyginus su Vytauto laikais matyti, kaip ji sumenko[440].

Įvertinęs Krokuvos humanisto Liudviko Jodoko Decijaus bei S. Herbersteino darbus apie LDK sienų raidą, M. Stryjkowskis pamini, jog Lietuva užima bene ketvirtadalį europinės Sarmatijos dalies[441] ir itin

437 Z. Wojtkowiak, *Maciej Stryjkowski – dziejopis Wielkiego Księstwa Litewskiego: Kalendarium życia i działalności*, Poznań, 1990, s. 54, 57–58.

438 Ibid., p. 180–186.

439 Autoriaus kūrinys „O wolnosci Korony Polskiey..." („Trumpas, tačiau nuodugnus pasakojimas apie Lenkijos karalystės ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės laisvę, o kitų karalysčių, patekusių po turkų jungu, nelaisvę") buvo parašytas būtent po vizito į Stambulą. Ir nors jame daugiausiai dėmesio skiriama papročiams gretinti, paties autoriaus žodžiais – siekiui paaiškinti Turkijos teisės modelį ir kuo pagonys skiriasi nuo krikščionių (M. Stryjkowski, *O wolnosci Korony Polskiey...*, p. Miij / recto), visgi yra ir konkrečių užuominų apie Lietuvos valstybės erdvę. Atskleisdamas Sarmatijos valdymo privalumus, autorius tarsi pabrėžia, jog tokio valdžios modelio rezultatas – nuo jūros iki jūros plytinti valstybė: „od morza aż do morza panstwo rozszerżyli", ibid., p. C/verso. Valstybės teritorinės ekspansijos vertinimas pateikiamas ir išvardijant jos įgytas žemes bei konstatuojant, jog lietuviai ir lenkai lengvai Dunojaus krantą užvaldė: „Gdzieby polakow z Litwa / czekał w Bulgaricy. / Ktorzyby Woloch łatwo y Multan dostali / K snadnieby Dunaysti brzeg opanowali", ibid., p. Giij/verso.

440 Plg.: „Wspomni cnego Jagieła, wspomni Witułtowe / Sprawy ony przesławne i zwycięstwa zdrowe. / Pomści się granic swoich za Uhrę pomknionych, / Iz Nowogroda, Pskowa zwykłych dni onych, / za Kiowem sześćdziesiąt mil aż do Putwila, / Od Połocka po Mozajsk ośmdziesiąt i mila, / Z Witebska mil siedmdziesiąt aż do Nowogroda / Granice twoje były, dziś w nich wielka szkoda", M. Stryjkowski, *Goniec cnoty*..., s. 534.

441 M. Stryjkowski, *Kronika Polska, Litewska, Żmódzka*..., t. 1, s. 52.

preciziškai detalizuoja LDK teritorijos vaizdą[442]. Jis pateikia Vytauto laikų valstybės erdvės kontūrus ir Podolę su Voluine traktuoja kaip LDK teisėtai priklausančias žemes, nors ir nedemonstruodamas patriotinių simpatijų[443]. 1453 metais Parčevo seime vėl iškilusį klausimą dėl Podolės ir Voluinės teritorinės priklausomybės kronikos autorius pristato be išankstinių vertinimų ir be subjektyvumo šešėlio, o demonstruodamas istorinių procesų nuovoką ir remdamasis rusų bei lietuvių metraštine tradicija[444]. Net ir komentuodamas Liublino unijos aplinkybes, kai buvo sprendžiama lenkų ir lietuvių pasienio ginčų problema ir Voluinė, Podolė bei Kijevo vaivadija jau formaliai buvo prijungtos prie Lenkijos teritorijos, autorius laikosi nuosaikios pozicijos ir iš esmės nepateikia savo vertinimų[445]. LDK gyvybinės erdvės parametrus M. Stryjkowskis išryškina ne tik detalizuodamas sienų trajektorijos kryptis, bet ir pasakodamas apie konkrečius karinius veiksmus su Maskvos valstybe.

19 pav. *Ugros upė kaip Lietuvos ir Maskvos siena Ch. Weigelio žemėlapio „Ukraina seu Cosacorum Regio Walachia item Moldavia et Tartaria minor“ 1720 metų leidime*

442 „od wschodu z Moskwą, z zachodu z Polską, z Podlaszym, z Mazowszym i s Prussy trochę się ku pułnocy nachyliwszy, granicy; od pułnocy Żmodzi i Liflantom pogranicze, od południa Wołyn i Podole i Ruskie ziemie ma przyległe, a za panowania Witołda Wielkiego, od morza albo jeziora Kurlanskiego do Liflantów i Prusów Litewskie państwa dosięgało, a na wschód z Moskwą po Uhrę rzekę, i aż za wielki Nowogrod i Psków na pułnocy, potym za Putwił albo Puczywił, który leży za Kijowem między wschodem i południem 60 mil wielich, w polach graniczyło, a s pułnocy, od morza Baltyckiego, albo niemieckiego na wschód i na południe ściągało się aż do morza tatarskiego, które zowią Pontus Euxinus, za Oczaków po samy Azow gdzie Tanais in Paludes Meotis pwadą“, ibid., t. 1, p 53.

443 M. Stryjkowski, *O początkach...*, s. 511.

444 M. Stryjkowski, *Kronika Polska, Litewska, Żmódzka...*, t. 2, s. 231–232; 236.

445 Ibid., t. 2, s. 418.

Aptardamas 1406 metų Vytauto karinę kampaniją į Maskvos žemes, kurios tolesnis rezultatas buvo 1408 metų taikos sudarymas prie Ugros upės, autorius Lietuvos teritorinę persvarą atskleidžia jai priskirdamas karinius Vitebsko ir Smolensko pulkus kaip neatsiejamą LDK erdvės dalį[446]. O sienos išvedimas Ugros upe M. Stryjkowskio laikomas ne trumpalaikiu teritorijos laimėjimu, o tiesiog istorinio teisingumo atkūrimu, teigiant, jog taip išvesta siena – tai Lietuvos senųjų ribų išsaugojimas[447]. Kariškio profesionalo patirtis, įžvalgi politinė žiūra leido M. Stryjkowskiui puikiai orientuotis regiono geopolitinių problemų peripetijose, jautriai reaguoti į Lietuvos valstybės teritorinius pokyčius. Minėdamas 1493 metų karinių veiksmų su Maskvos didžiuoju kunigaikščiu aplinkybes, M. Stryjkowskis detaliai aprašo, kokią savo erdvės dalį Lietuva prarado, čia pat pabrėždamas, jog tai buvo žemės, kurias Lietuva nuo Algirdo ir Vytauto laikų valdė[448]. Kaip žinia, 1562 metų karas Livonijoje iš esmės virto nauju karu su Maskva dėl rytinių LDK teritorijų. Ivano IV kariuomenė, pradėjusi didelį puolimą, pasiekė Vitebską ir Oršą, o 1564 metais kapituliavo Polockas. Visgi 1564 metais pavyko sustabdyti Rusijos kariuomenės veržimąsi Vilniaus link, bet nepavyko susigrąžinti Polocko ir kitų prarastų žemių[449]. Šie teritoriniai pokyčiai, pabrėžiant LDK gyvybinės erdvės mažėjimą, vėlgi detaliai aprašomi M. Stryjkowskio kronikoje[450]. Perspektyvinis Lietuvos valstybės teritorinės galybės vertinimas išryškėja M. Stryjkowskiui komentuojant Žygimanto Augusto mirtį. Kartu su šiuo valdovu baigėsi Jogailaičių dinastijos valdymas. Tarsi apibendrindamas XVI a. įvykusius LDK erdvės pokyčius ir siedamas juos su Jogailaičių valdymu, autorius komentuoja trumpai, bet tiksliai: Žygimantas Augustas buvo

446 „Zebrał wojska: Litewskie, Smoleńskie, Witebskie, / Ciągnął burząc i paląc granice Moskiewskie“, ibid., t. 2, p. 122.

447 „Witold w ten czas granice po Uhrę Litewskie / Założył: łupy rozdał żołnierzom moskiewskie [...] i po Uhrę zachować z Litwą rubież stary“, M. Stryjkowski, *Goniec cnoty*..., s. 550; „Potym Waszyla knieża Moskiewskiego / Zgromił, lud mu zbił, choć zięcia swojego, / Po Uhrę rzekę granice założył, / Dań mu ułożył“, *Kronika Polska, Litewska, Żmódzka*..., t. 2, p. 123–124.

448 „Tegoż roku 1493, jak Latopiszcze Litewskie i Ruskie świadczą, Iwan Wasilewic Wielki kniaż Moskiewski, mając czas i pogodę za nowego panowania Alexandrowego, na początku zimy podniósł wojnę na państwo Litewskie i wziął Wiazmę, Chlepien, Miesczosk, Lubociesk, Msczeńsko, Serpokoch etc. zamki Ruskie Siewierskie, ku Litwie od Olgierda i od Witołta służące i wołości inszych bardzo wiele w krótkim czasie opanował“, M. Stryjkowski, *Kronika Polska, Litewska, Żmódzka*..., t. 2, s. 295–296.

449 J. Natanson-Leski, *Dzieja granicy wschodniej Rzeczypospolitej*..., s. 162–164.

450 „Potym roku 1562, Moskiewski zatrzymawszy u siebie posłańca królewskiego posłał wojsko na granice Litewskie, które Witebsk, Dąbrowną, Orszą, Kopysz, Sklów opaliło“, M. Stryjkowski, *Kronika Polska, Litewska, Żmódzka*..., t. 2, s. 411–413.

taikus ir dievobaimingas valdovas, bet šių jo būdo bruožų nulemtas valstybės valdymas „ne itin sveika buvo Lietuvos valstybės sienoms“[451].

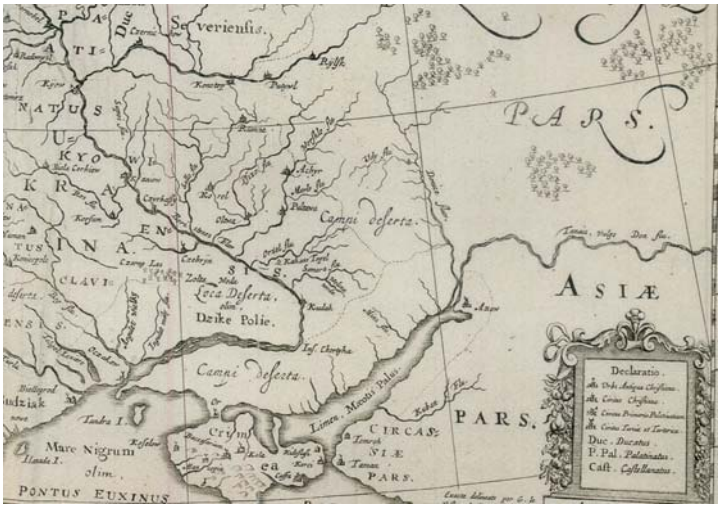

20 pav. *Ukrainos žemės G. le Vasseuro de Beauplano žemėlapio „Nova totius Regni Poloniae Magniq Ducatus Prussiae et Lithuaniae...“ ~1657 metų leidime*

1570–1573 metais tarnaudamas Vitebske M. Stryjkowskis rašė istorinio, politinio bei geografinio turinio veikalą apie regiono valstybes „Europinės Sarmatijos aprašymas, apimantis Lenkijos Karalystę, Lietuvą, Žemaitiją, Rusią, Mozūriją, Prūsiją, Pamarį, Livoniją ir Maskvijos bei Totorijos dalį“, kurį, kaip byloja istorija, 1578 metais Krokuvoje savo vardu lotynų kalba išspausdino LDK ilgą laiką gyvenęs italų karys, pirklys ir istorikas Alessandras Guagninis. Ši plagiato istorija pasiekė Lietuvos ir Lenkijos valdovą Steponą Batorą, kuris specialia privilegija patvirtino M. Stryjkowskio autorines teises. 1611 metais išėjo veikalo „Europinės Sarmatijos aprašymas“ papildytas ir praplėstas leidimas lenkų kalba. Greičiausiai norėdamas apginti savo reputaciją A. Guagninis ėmėsi iniciatyvos dar kartą prisistatyti kaip savarankiškas kūrėjas. Tyrėjai pastebi, kad veikalo vertėjas į lenkų kalbą Martynas Paszkowskis (Marcin Paszkowski) nemažai pildė tekstą pats, todėl jį tikslinga būtų laikyti šio teksto bendraautoriumi[452]. Abejonių nekyla, kad šis XVII a. pradžioje pasirodęs A. Guagninio tekstas turinio požiūriu buvo visiškai naujas

451 „co było nie bardzo granicom Litewskim zdrowo“, M. Stryjkowski, *Kronika Polska, Litewska, Żmódzka*..., t. 2, s. 419.

452 А. И. Флюшкин, Ливонская война в «Sarmatiae Europeae Descriptio» Александра Гваньини, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijos kraštovaizdis: mokslinių straipsnių rinkinys: skiriama profesorės Jūratės Kiaupienės 65-mečiui*, sud. R. Šmigelskytė-Stukienė, Vilnius, Lietuvos istorijos institutas, 2012, p. 226.

kūrinys. Pagrindinis dėmesys jame skiriamas Žygimanto Augusto valdymo laikotarpiui, minimi kariniai susidūrimai, priešų papročiai ir buitis, išryškinamos jų būdo savybės. Daug dėmesio tekste skiriama Livonijos karo peripetijoms, aukštinama Žygimano Augusto nuostata karo atžvilgiu: jis pristatomas kaip Livonijos, Maskvos valstybės agresijos aukos, gynėjas. A. Gvanjinio kūrinyje galima rasti ir Lietuvos valstybės erdvės vertinimų. Autorius trumpai apibūdina LDK teritoriją kaip labai didelę ir plačią: rytuose ji turi sieną su Maskvos valstybe, vakaruose – su Polese, Mazovija, Lenkija ir Prūsija. Taip pat pamini, jog Vytauto laikais Lietuvos valstybės sienos buvo „nuo jūros iki jūros“[453]. A. Guagninio kūrinyje paliesta ir Voluinės tema: rašoma, jog jos žemės be galo plačios, turtingos gamtos išteklių, kad jos nuo seno Lietuvai priklausė, bet dabar prijungtos prie Karūnos[454]. A. Guagninis puikiai perteikė mažai gyvenamų stepių situaciją.

A. Guagninis nurodė atstumus tarp Kijevo, Kanevo, Čerkasų ir kitų pilių. Panašu, jog pasienio pilys buvo vieninteliai orientyrai, leidę suvokti čia plytinčių teritorijų dydį. Istorikas rašo, jog „Tarp Čerkasų ir Kanevo […] nėra nei kaimų, nei valsčių, visur dykynės ir tušti laukai per keturiasdešimt mylių, iki paties Očiakovo, totorių miesto ir pilies, prie Dniepro upės slenksčio esančio, be rūpesčių išmaitinantys laukinius žvėrelius. Očiakove ir visur tuščiuose laukuose gyvena Perekopo totoriai, kur Vytauto laikais buvo rusų ir lietuvių kunigaikščių sienos nuo totorių“[455].

Greta A. Guagninio veikalo minėtinas ir 1626 metais išleistas Samuelio Daugirdo darbas „Genealogija“. Antraštė rodo glaudžias šio kūrinio

453 „Wielkie księstwo litewskie ode wschodu słońca przy granicy ruskiej do wielkiego księstwa moskiewskiego należące, ma swój rozwód i położenie. O zachodu Podlasze, Mazowsze, Polskę i Prusy; ku północy się nieco nachylając ma w bliskości: z północy Litwie i Żmudzi, a z południa wołyńskim i podolskim krajom jest przyległe. To księstwo jest bardzo szerokie, wiele księstw, państw i prowincyj różne nazwiska mających, pod swym tytułem zamyka. A za czasów Witołda wielkiego książęcia litewskiego od morza Euxynn i tauryckiej Chersonezy aż do odnogi morza Baltyckiego i Kurlandzkiego, ku brzegom inflanstkim i pruskim, granice swe szerokim rozwodem rozciągało“, A. Guagnini, *Kronika Sarmacyey Europskiey…*, księąg 2, część 2, s. 108–109.

454 Ibid., księąg 3, część 2, s. 22.

455 „Między Cyrkasami i Kaniowiany niemasz […] ani wsi i włości nie ujżrzy, wszytsko pustynie a dzikie pola na całe czterdziećsi mil, aż do samego Oczakowa miasta i zamku tatarskiego, przy progu Dnieprowym leżącego, dzikim zwierzętom przespieczne wykochanie dawają. Bo w Oczakowie, i wszędzie po dzikich polach Tatarowie przekopscy mięszkają, gdzie były granice książąt ruskich i litewskich za Witołda od Tatar“, ibid., księąg 3, część 2, s. 23–24.

tekstologines jungtis su M. Stryjkowskio kūryba[456]. D. Kuolio manymu, iš senos lietuvių bajorų giminės kilusio, Radviloms tarnavusio XVII a. poeto tekstai perteikia svarbias valstybinės ideologijos bei istorinės mitologijos potekstes[457]. S. Daugirdo darbams būdinga kur kas stipresnė lietuviško patriotizmo gaida, kuri leistų kalbėti ir apie stipresnę LDK erdvės refleksiją[458]. Kaip ir M. Stryjkowskis, S. Daugirdas mini Lietuvos ir Maskvos valstybių erdvės sąlytį ties Ugros upe[459]. S. Daugirdas pabrėžia LDK karinį ir politinį pranašumą, kai teigia, jog ši gamtinė valstybių riba buvo nuolankiai pačių maskvėnų pripažinta, kaip įteisinanti Lietuvos valstybės erdvės vientisumą. Tęsdamas mintį apie Vytauto karinius laimėjimus, užtikrinusius teritorinę valstybės ekspansiją, S. Daugirdas aiškiai argumentuoja, jog šis valdovas, įgijęs karinį pranašumą prieš totorius, su etmonais nukariavo ir Podolę, ir ją dabar reikėtų laikyti neatskiriama Lietuvos valstybės dalimi. Aiškus ir detalus Lietuvos valstybės sienų vaizdas, integruojant gamtinius ir dirbtinius valstybės ribų ženklus, leidžia daryti prielaidą, jog XVI a. naratyvinis diskursas iš tiesų gali atskleisti gana detalų XVI a. valstybės gyvybinės erdvės konceptą ir išryškinti egzistavusį valstybės erdvės pojūtį. S. Daugirdas LDK gyvybinės erdvės pokyčius vertino panašiai kaip M Stryjkowskis[460], parodydamas, kokia ji buvo XV a. pradžioje ir kaip transformavosi XVI a. antrojoje pusėje. Autoriaus tekste kuriamas Lietuvos imperijos mitas, išryškinama Lietuvos erdvės pojūčio perspektyva, primenant, jog lietuviai turi istorinės erdvės legitimacijos teisę ne tik į rusėnų sostinę Kijevą, bet ir

456 Daugiau žr.: Z. Nogajec, Zapoznane dzieło tajemniczego autora, *Genealogia albo krótkie opisanie Wielkich Książąt Litewskich i ich wielkich a mężnych spraw wojennych. Uczynione niegdyś przez Matysa Stryjkowskiego, a teraz odnowione i znowu na świat wydane: przez Samuela Dowgirda z Pogowia*, Poznań, 2004, s. 5–30; A. Semianczuk, Maciej Stryjkowski i jego wpływy na historiografię Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVII wieku, s. 258.

457 D. Kuolys, [Pratarmė], S. Daugirdas, *Genealogija*..., p. [7].

458 K. Gudmantas, [Įžanga] Daugirdas, kuris eiles rašo (Samuelis Daugirdas iš Pagaujo ir jo Genealogija), ibid...., p. 43.

459 „Temu czołem Moskwicin bije aż do ziemi, / Po Uhre ustępnie granic z miasty swemi", [Przedmowa] Do Jaśnie Oświeconego Jego Mości Pana Chrzysztofa Radziwiła, Księżęcia na Birżach i na Dubinkach, Hetmana Polnego Wiel. Ks. Litew. etc., etc., ibid...., p. 60.

460 Plg.: „Granice sławnej Litwy tak pomknione były / Aż po Uhrę potężną rzekę zachodziły, / Od Kijowa sześćdziesiąt mil aż do Putwila, / A z Połocka po Możajsk ośmdziesiąt i mila. / Z Witebska mil siedmdziesiąt aż do Nowogroda, / Dziś widzimy jak wielka w tych granicach szkoda.", Zalecenie marsowe pogoniej Wiel. Ks. Litew., ibid...., p. 67. Ugros upė, kaip valstybių erdvę žyminti riba, minima dar keliuose kūrinio epizoduose. Pvz.: „Wasila też poraził, kniazia moskiewskiego, / Lud mu wszytek na głowę zbił choć zięcia swego, / Granice z nim po Uhrę rzekę sam założył, / Dań mu ułożył", Potomstwo Książąt Litewskich i Żmojdzkich, z narodu Palemona Patritiusa, i Książęcia Rzymskiego idące, ibid.... p. 92.

į Didįjį Naugardą[461]. Žvelgiant į XVI a. naratyvinių šaltinių kontekstą akivaizdu, jog M. Stryjkowskio „Dorybės šauklyje“ bei juo sekusio S. Daugirdo kūryboje, taip pat ir daugelyje kitų čia analizuotų naratyvinių šaltinių bene stipriausiai yra išreikštas autoritarinės valdžios siekis, kas sustiprina argumentaciją, jog XVI a. intelektualai valstybės gyvybinės erdvės sampratą (suvokdami tai, ar ne) grindė imperinės valdžios parametrais, tarsi atkartodami 1447 metais paskelbtos Kazimiero privilegijos pagrindinę nuostatą, o vėliau ir Pirmojo Lietuvos Statuto vieną iš nuostatų, jog kiekvienas valdovas Vytauto pavyzdžiu turi saugoti LDK žemių sienas ir pagal galimybes jas plėsti[462].

Ypatinga LDK geografinė padėtis, jos „buvimas dviejų civilizacijų sandūroje“, suformavo Europos pakraščio įvaizdį, suteikė atitinkamą atspalvį ir naratyviniuose tekstuose kuriamam erdvės vaizdui. Ypač rytinė Lietuvos valstybės dalis, turtinga pelkių ir miškų, buvo svarbus Europos pasienį formuojančio įvaizdžio komponentas[463]. Vakarų Europos autorių refleksija siekiant pažinti LDK erdvės mentalinį pagrindą yra aktuali ir svarbi, greičiausiai formuojanti ne tokį subjektyvų erdvės suvokimą kaip lenkų ir lietuvių tekstai, kurių autoriai betarpiškai buvo susiję su politiniu gyvenimu, turėjo interesą formuoti tam tikrą erdvės vaizdinį[464]. Taigi dar viena grupė naratyvinių šaltinių, kuriuose taip pat gausu Lietuvos valstybės erdvės suvokimo, yra įvairių Vakarų Europos autorių – keliautojų, diplomatų, popiežiaus pasiuntinių ir kt. – palikti atsiminimai, reliacijos, užfiksuoti kelionių įspūdžiai.

Imperatoriaus Maksimilijono I diplomatas baronas S. Herbersteinas du kartus vyko į Maskvą: 1516–1518 ir 1527 metais. Savo įspūdžius jis aprašė veikale „Maskvos įvykių komentarai“, išleistame Bazelyje 1549 metais.

461 Algirdo valdymo laikotarpiu pasiekti teritoriniai laimėjimai S. Daugirdo įvertinami tokiais žodžiais: „Państwo swoje rozmnożył, Ruś wszytkę podbiwszy“, S. Daugirdas, *Genealogija*..., p. 87. Teiginys, jog Algirdas „valstybę savo plėtė, Rusią nukariavęs“, gali būti interpretuojamas kaip valstybės gyvybinės erdvės plėtros kryptį pagrindžiantis faktas.

462 Panašią nuomonę yra išsakęs ir D. Kuolys. Jis teigia, jog lietuviškojo imperializmo dvelksmas itin ryškiai formavo XVI a. pabaigos LDK politinę ir kultūrinę sąmonę, žr. D. Kuolys, Lietuviškojo imperializmo tekstai, *Sietynas*, 1990, t. 9, p. 180.

463 K. Gudmantas, „Miškų ir pelkių kraštas“. Keletas pastabų apie Lietuvos įvaizdį XIII–XVII a. raštijoje, *Interstudia humanitatis*, 2008, Nr. 7, p. 94–113.

464 Apie LDK įvaizdį italų ir prancūzų naratyviniame diskurse žr. plačiau: R. Kamuntavičius, *Lietuvos įvaizdžio stereotipai italų ir prancūzų XVI – XVII a. literatūroje* [disertacija], Kaunas, VDU, apginta 2002 m.

Veikalas buvo labai populiarus, sulaukė net septynių leidimų. S. Herbersteino kelionės maršrutas driekėsi per Lietuvos teritoriją. Vykdydamas diplomatinio pobūdžio misijas S. Herbersteinas buvo aplankęs ne vieną valstybę; tai formavo jo geopolitinę nuovoką, skatino užsirašyti įvairaus pobūdžio žinias, išryškinančias aplankytų kraštų socialinio ir politinio savitumo koloritą. Ne išimtis ir Lietuvos valstybė. Diplomato pastabos leidžia manyti S. Herbersteiną puikiai suvokus LDK erdvės niuansus ir jos teritorinę perspektyvą. Dalydamasis įspūdžiais apie Lietuvos kovas su totoriais ir jos santykius su Maskvos valstybe, diplomatas taip apibūdina Lietuvos geografinę padėtį ir jos erdvės pojūtį: „Lietuva yra greta Moskovijos. Aš turiu galvoje ne tik kraštą siaura prasme, bet ir visas besiribojančias sritis, kurios vadinamos Lietuva. Ji tęsiasi ilga juosta nuo Čerkasų miesto, įsikūrusio prie Dniepro, iki pat Livonijos“.[465]

21 pav. *Lietuvos teritorijos fragmentas ir kaimyninių kraštų vaizdas S. Herbersteino žemėlapio „Moscovia“ 1556 metų leidime*

Pasakodamas epizodą apie totorių plėšiamą Severo sritį S. Herbersteinas įvardina valstybes skiriančias ribas; jis mini, jog apiplėšę dalį Severo srities, totoriai pasuko keliu į Lietuvą, bet priėję *prie pat sienos*, staiga pakeitė

465 S. Herberstain, *Rerum moscoviticarum*..., p. 103–104. Cituojama iš: Imperatoriaus pasiuntinio Herbersteino 1517 ir 1526 metų kelionėse surinktos žinios, *Kraštas ir žmonės: Lietuvos geografiniai ir etnografiniai aprašymai (XIV–XIX a.)*, p. 55.

judėjimo kryptį[466]. Valstybės ribų samprata išryškėja ir įvardinant LDK bei Maskvos gamtinę sieną Ugros upe, kai primenama, jog kitados ši upė skyrė minėtų valstybių erdves[467]. Keletas čia paminėtų detalių perteikia tam tikrą Lietuvos valstybės erdvės suvokimą. Tačiau vertinant S. Herbersteino teksto visumą susidaro įspūdis, kad jis, kaip ir daugelis kitų Vakarų autorių, Lietuvą vertino kaip šaltą ir miškingą šalį, pabrėžė, kad jos teritorija palyginti mažai apgyvendinta.

XVI a. italų ir prancūzų tekstuose, ypač antrojoje šimtmečio pusėje, dominavo bendros Lenkijos ir Lietuvos valstybės vertinimas, tekstų tik apie Lietuvą iš esmės nėra. Akivaizdu, kad susidomėjimas Lenkijos ir Lietuvos valstybe Italijoje ar Prancūzijoje turėjo savo priežastis; Bonos Sforzos ir Henri Valois (Henriko Valua) personalijos negalėjo likti nuošalyje, jais buvo domimasi, sekamas jų gyvenimas, o sykiu buvo kuriami pasakojimai ir apie pačią valstybę. Juose Lietuva dažniausiai pristatoma kaip viena Lenkijos provincijų. Istorikas R. Kamuntavičius pastebi, kad neturėdami bendros sienos, italai ir prancūzai formavo politiškai mažai angažuotą XVI a. antrosios pusės Lenkijos ir Lietuvos valstybės erdvės vaizdinį[468]. Jame dominavo ne politika, o kultūros, papročių, kelionių, buities aprašymai, kurių siužetai taip pat veikė valstybės erdvės sampratą[469]. Miškingos, pelkėtos, tik žiemą, užšalus upėms, pravažiuojamos Lietuvos vaizdas prancūzų autorių tekstuose pradėjo plisti XVI a. antrojoje pusėje[470]. Nesvetingas Lietuvos kraštovaizdis lėmė sudėtingas keliavimo sąlygas, todėl Vakarų Europos autoriai rašė įvairias kelionių vadovus, kaip įveikti didelius nuotolius, kokius maršrutus rinktis norint keliauti po šį kraštą. Pavyzdžiui, prancūzų diplomato Blaise'o de Vigenère'o 1573 metais pasirodžiusioje knygoje kelionei iš Lenkijos į Lietuvą pradėti dažniausiai buvo siūloma rinktis Krokuvą ir pateikiami du maršrutai, nurodant atstumus ir kelionės trukmę, kaip iš jos nuvykti iki Vilniaus; taip pat pateikiami

466 S. Herberstain, *Rerum moscoviticarum*..., p. 103–104.

467 „Глубокая и мутная река Угра начинается неподалеку от Дорогобужа в лесу и изливается в Оку между Калугой и Воротынском. Эта река некогда отделяла Литву от Московии", С. Герберштейн, *Записки о Московии*, с. 142.

468 R. Kamuntavičius, *Lietuvos įvaizdžio stereotipai italų ir prancūzų XVI–XVII a. literatūroje*, p. 7.

469 R. Kamuntavičius, XVI a. pirmosios pusės imperatoriaus pasiuntinys Frančeskas da Kolas, Lietuva ir tarpininkavimo misija Maskvoje, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijos kraštovaizdis*, 2012, p. 246.

470 R. Kamuntavičius, *Lietuvos įvaizdžio stereotipai italų ir prancūzų XVI–XVII a. literatūroje*, p. 36.

siūlymai, kaip keliauti iš Vilniaus į Maskvą. Kūrinio pabaigoje įdėtas priedas skaitytojui: Europos ir Lenkijos bei Lietuvos valstybės atstumų rodyklė[471]. Taigi svetimų kraštų geografijos ir etnografijos žinios buvo svarbios XVI a. Vakarų Europos autorių kūryboje, jos leido pristatyti Lenkijos ir Lietuvos valstybės erdvę, formavo jos teritorijos sampratą kraštovaizdžio, o ne politikos pagrindu. Visgi galima rasti tekstų, kuriuose paliečiamos ir politinės temos. Pavyzdžiui, Voluinės ir Podolės teritorinės priklausomybės klausimas ne tik lenkų istorikų darbuose buvo plačiai aiškinamas ir diskutuojamas. R. Kamuntavičius pažymi, jog XVI a. antrojoje pusėje daugiausiai informacijos apie Lenkijos ir Lietuvos valstybės vidaus politiką turėjo Venecijos ambasadoriai ir Popiežiaus nuncijai Lenkijoje. Štai Romos popiežiaus nuncijaus sekretorius Horatius Spanocchis 1586 metų reliacijoje konstatavo, kad Lietuva tėra viena Lenkijos valstybės provincijų ir pažymėjo, jog Žygimanto Augusto laikais prijungtos Podolė bei Voluinė jau visiškai nutraukusios ryšius su Lietuva ir tapusios tikrais Karalystės nariais[472]. 1565 metų Popiežiaus nuncijaus G. F. Commendonio sekretoriaus Paulaus Aemiliaus Giovanninio ir 1568 metų nuncijaus Giuliaus Ruggierio reliacijose vis dėlto atsiskleidžia Lietuvos, kaip savarankiško politinio subjekto, vaizdinys. Jose teigiama, kad Lietuva ir Lenkija yra dvi atskiros valstybės[473]. Lietuvos valstybės erdviškumo sampratos prancūzų autorių tekstuose pradeda skleistis tik XVII a. antrojoje pusėje, iki tol Lietuvos paminėjimai itin negausūs ir netikslūs. Pavyzdžiui, Lietuva, ne tik kaip geografinė, bet ir kaip politinė erdvė, puikiai atsiveria XVII a. antrosios pusės prancūzų autoriaus Françoiso-Paulino Dalairaco atsiminimuose. Viena vertus, prancūzas taip pat akcentavo itin nesvetingą Lietuvos gamtą, tačiau antra vertus, jo memuaruose Lietuva laikoma lygiateisiu politiniu subjektu bendroje Lenkijos ir Lietuvos valstybėje[474].

Istorikas M. Bonda teigia, kad svarbūs kariniai konfliktai buvo dėmesio verta tema italų kūryboje. Antai 1514 metais įvykęs Oršos mūšis dažnai minimas italų kūriniuose, pabrėžiant jo ideologinę ir simbolinę prasmę – katalikų

471 Ibid., p. 37, 138.

472 Ibid., p. 59–60.

473 Ibid., p. 56.

474 Ibid., p. 60, 84.

pergalę prieš schizmatikų valdomą Maskvą. 1527 metų Olšanicos mūšis, LDK įveikus totorių kariuomenę, taip pat sulaukė atgarsių Vakarų Europoje; M. Bondos teigimu, pergalė buvo švenčiama Romoje, vėliau prisiminimai apie šį mūšį buvo perkelti į įvairius italų pasakojimus[475]. Čia minėtais atvejais būtent Lietuva turėjo būti suvokiama kaip Europos forpostas; Oršos atveju ji simbolizavo krikščioniškojo ir ortodoksiškojo, o Olšanicos atveju – krikščioniškojo ir nekrikščioniškojo pasaulio perskyrą. Panašu, kad šie motyvai ir Viduramžių naratyviniame diskurse, ir Renesanso autorių tekstuose kūrė Lietuvos kaip ribos, skiriančios dvi civilizacijas, sampratą.

Italų jėzuitas ir diplomatas Antonijus Possevinas (Antonius Possevinus) buvo Romos popiežiaus Grigaliaus XIII pasiuntinys, 1578–1586 metais su diplomatinėmis misijomis aplankęs Švediją, Daniją, Maskvos valstybę, Livoniją, Vengriją, Pamarį ir Saksoniją. Žinoma, kad A. Possevinas per Lietuvą vyko į Maskvą dalyvauti Maskvos ir Lenkijos bei Lietuvos 1581–1582 metų derybose dėl Livonijos karo baigties, tarpininkavo Ivanui IV ir Steponui Batorui sudarant 1582 metų Jam Zapolės taiką[476]. Betarpiškai dalyvavęs įvykiuose, sprendęs diplomatinio tarpininkavimo klausimus, pažindamas Maskvos valstybę ir jos politiką iš arti, remdamasis dokumentais ir asmeniniais įspūdžiais A. Possevinas parašė darbą „Maskovija“, kuris 1586 metais buvo išspausdintas Vilniuje. A. Possevino tekste, kaip ir minėtoje S. Herbersteino knygoje, daugiausia dėmesio skiriama Maskvos valstybei, pasitelkiant konkrečias geografines detales ir įvardinant atstumus tarp miestų kuriamas jos teritorijos vaizdinys. Autorius rašo, jog Maskva įsikūrusi 300 mylių nuo Smolensko kunigaikštystės ir Lietuvos. Rostovas yra per 100 mylių nuo Maskvos, tiek pat nuo Maskvos nutolusi ir Riazanė, esanti tarp Okos ir Dono upių, bei Tverė, esanti į vakarus nuo Maskvos. Didysis Naugardas nuo Maskvos nutolęs daugiau nei 300 mylių, o štai Pskovas yra už 100 mylių nuo Naugardo. A. Possevinas pažymi, jog Smolenskas įsikūręs prie Dniepro upės, netoli Lietuvos sienos, maždaug 270 mylių nuo Maskvos[477]. Lenkijos ir Lietuvos bei Maskvos valstybių erdves

475 M. Bonda, Lithuania in the ancient Italian states' historical accounts from the late 1400s to the early 1700s: toward a modern *forma mentis*, p. 151–152.

476 D. Quirini-Popławska, O. Antonio Possevino w podróży w latach 1581–1583; pomiędzy Italią, Polską a Moskwą, *Antonio Possevino JS (1533–1611): życie i dzieło na tle epochi*, Kraków: Akademia Ignatianum wydawnictwo WAM, 2012, s. 252–254.

477 A. Possevini Societatis Iesu, *Moscovia*, p. G / recto – G / verso.

skirianti riba italų diplomato tekste neretai tapatinama su katalikų ir ortodoksų pasaulio perskyra[478]. Be kita ko akcentuojama, jog plačiai į rytus ir šiaurę išsiplėtusi valstybė turi tik vienuolika vyskupijų[479]. Lenkijos ir Lietuvos valstybės bei Maskvos pasienis diplomato darbe aprašomas kaip kupinas įtampų ir labai pavojingas. A. Possevinas pateikia keletą rekomendacijų, kaip išvengti pasienyje tykančių pavojų. Autorius teigia, jog valdovas gali suteikti saugią palydą Maskvos ir Lenkijos bei Lietuvos valstybės pasienio teritorijos gyventojams bei svečiams ir pasiūlo keletą saugesnių maršrutų. Pavyzdžiui, jeigu vykstama Smolensko maršrutu, tikslinga saugiai palaukti Maskvos pareigūnų Oršoje, kol jie atvyks į pasienį[480].

Italų kalbininko Guido Michelinio paskelbta XVI a. pabaigos publikacija, kurioje vertinamos Lenkijos karalystės sienos ir teritorija, aktuali ir Lietuvos valstybės erdvės požiūriu. Minėtas dokumentas anoniminis, G. Michelinis spėja, kad jis buvo parašytas 1598 metais[481]. Temai svarbi pirmoji dokumento dalis, kurioje autorius pateikia daug geografinės informacijos. Visų pirma matyti, kad Lietuva autoriaus suvokiama ne kaip savarankiška valstybė, o tik kaip viena iš Lenkijos karalystės provincijų, kurios visos tekste išvardinamos. Tačiau kitoje teksto vietoje autorius jau nebe toks kategoriškas, galima manyti, kad jis suvokia bendros Lenkijos ir Lietuvos valstybės prigimtį, pakankamai tiksliai detalizuoja Lenkijos ir Lietuvos valstybės teritorijos perimetrą, įvardindamas pagrindinius jos sienų sąlyčio su kaimynais taškus. Autorius rašo: „Lenkijos ir Lietuvos valstybės su jai pavaldžiomis provincijomis ilgis iš rytų į vakarus sudaro 900, plotis – 700 itališkų mylių. Ji yra beveik kvadratinė, besisukanti per 1500 mylių. Rytuose ribojasi su maskvėnais ir totoriais iki Juodosios jūros bei Dniestro upės […], vakaruose – su Vokietija (Saksonijos ir Frankfurto žemėmis), su Oderio upe ir su ta Silezijos dalimi, kuri pavaldi Imperijai; pietuose turi ilgą sieną su Vengrija, tiek su ta dalimi, kuri priklauso imperatoriui, tiek su ta, kurią valdo turkai, t. y. Transilvanija; siena tęsiasi su Valakija iki Juodosios jūros, kur prie Dniestro upės žiočių stovi Dialodžio

478 Ibid., p. G3 / verso – G4 / recto.

479 Ibid., p. G2 / recto.

480 Ibid., p. F2 / recto – F2 / verso.

481 G. Michelini, Trumpas lenkų kilmės, karalystės dydžio bei jos sienų, to, ko gausu yra ir ko joje trūksta, jų tikybos aprašymas, *Lietuvos istorijos metraštis. 1992*, Vilnius, 1994, p. 161–178 [šaltinio publikacija].

pilis; šiaurėje ribojasi su Baltijos, arba Venedų, jūra ir su Švedijos karalyste, kuri nutolusi nuo Dancigo ne daugiau kaip per 35–40 jūros mylių ir su kuria ribojasi per Livoniją“[482].

Lietuvos valstybės Vakarų Europos autorių, visų pirma italų ir prancūzų, tekstuose labai dažnai buvo nustelbiama Lenkijos valstybės vaizdo, ji buvo suvokiamas ne kaip politinė realybė, o kaip geografinė nuoroda, viena iš Lenkijos geografinių sričių. LDK erdvės suvokimas buvo aktualus tik tiek, kiek buvo būtina norint tekstuose įprasminti Lenkijos erdvės vaizdą Vakarų Europos kontekste. Neatmestina, jog kompetencijos atskirti valstybės geografinę bei politinę prigimtį trūkumas neretai galėjo lemti dviprasmiškas faktų interpretacijas. Viename ir tame pačiame tekste Vakarų Europos autoriai galėjo LDK pavadinti Lenkijos provincija ar regionu ir savarankišku politinu subjektu. Lietuva kaip savarankiška valstybė, o ne Lenkijos dalis, italų kūryboje ryškiau pradedama matyti tik XVII a. antrosios pusės kūriniuose[483]. Prancūzų naratyviniame diskurse Lietuva iki pat XVII a. antrosios pusės – XVIII a. minima gana retai, o jeigu būdavo paminima, tai jos vaizdą užgoždavo Lenkijos valstybės šešėlis[484].

Apibendrinant pasakytina, jog XVI a. LDK naratyvinis diskursas aprėpia įvairias siužetines linijas, jame gausu ir gamtinio-geografinio, ir kultūrinio, socialinio pobūdžio ekskursų, tačiau visgi dominuojantis leitmotyvas – valstybės ir visuomenės politinės koegzistencijos formos. Dalis tyrimo akiratin patekusių tekstų pagrįstai gali būti laikomi politine literatūra. Lenkijos karaliaus dvaro aplinkoje kūrę autoriai ar savo sampratas tekstuose palikę Lietuvos didįjį kunigaikštį supę intelektualai į valstybingumo tradiciją žvelgė skirtingais rakursais. Ir vieni, ir kiti rėmėsi Lietuvos metraščių informacija, tačiau naratyvo giją pynė atsižvelgdami arba į Lenkijos, arba į Lietuvos politinius interesus. Valstybės erdvės, jos teritorijos vientisumo, geopolitinių problemų klausimas buvo reflektuojamas renkantis skirtingus atskaitos taškus. Remiantis šia įžvalga galima nustatyti skirtingų požiūrių paraleles, jų panašumus ir skirtumus, aiškintis, kur

482 Ibid., p. 170. Cituojamas G. Michelinio vertimas į lietuvių kalbą.

483 R. Kamuntavičius, *Lietuvos įvaizdžio stereotipai italų ir prancūzų XVI–XVII a. literatūroje*, p. 69–76; M. Bonda, Lithuania in the ancient Italian states' historical accounts from the late 1400s to the early 1700s: toward a modern *forma mentis*, p. 152–155.

484 G. Dručkutė, Lietuvos vardas senuosiuose prancūzų tekstuose: įvaizdžio link, p. 17.

valstybės erdvės kontūrus matė lenkų autoriai, kur „mentaliniame žemėlapyje“ teritorijos ribas žymėjo LDK kultūrinei aplinkai priklausę autoriai ir kaip Lietuvos erdvę suvokė ir įsivaizdavo Vakarų Europos intelektualai.

Valstybės erdvės problematika XVI a. naratyviniuose šaltiniuose buvo neatsiejama nuo individualių autorių potyrių, interesų, gebėjimo mąstyti geopolitinėmis kategorijomis; visa tai leido sukurti daugiaplanę valstybės erdvės sampratą, kuri aiškiausiai atsiskleidė lenkų ir lietuvių autorių darbuose. LDK, kaip regiono geopolitinės jėgos, įvaizdis leido susiformuoti specifinei valstybės erdvės sampratai, kurios svarbiausiu pamatu laikytina XV a. pirmosios pusės Vytauto sukurtos valstybės koncepto refleksija, kritiškai nevertinant Vytauto valdymo laikmečiu atliktų žygių tikrosios reikšmės, kuriant ne tik valstybės erdvės išorinį skydą, bet ir formuojant vidinę valstybės politinio, administracinio audinio tekstūrą. Ryškūs XVI a. LDK teritorijų praradimai padėjo įsitvirtinti Vytauto, kaip užkariautojo ir kaip valstybės erdvės kūrėjo, įvaizdžiui, jį siejant su pavojaus akivaizdoje desperatiškai ieškomos saugios geopolitinės tapatybės poreikiu ir visiškai nesvarstant, ar Vytautas adekvačiai vertino (ir ar galėjo vertinti) savo pasiektus laimėjimus, ar jie turėjo ilgalaikį ir pamatuotą užmojį iš tiesų kurti vientisą valstybės erdvės perimetrą, ar adekvatūs buvo tokios politikos forma ir turinys. Svarbiausios tokio erdvės suvokimo gairės buvo reikšmingiausi Vytauto žygiai, iš esmės orientuoti tik į išorinę valstybės teritorijos sąveiką su rytų ir pietų kaimynais, paraleliai nekuriant adekvataus vidinio valstybės ryšio su kontroliuojama teritorija. O tų žygių būta ištisų nemažai. Valdant Vytautui Lietuvos valstybė atgavo laikinai prarastą Žemaitiją, išplėtė įtaką Smolensko žemėje, įsiskverbė į negyvenamus stepių plotus tarp Dniestro ir Dniepro. Ši Lietuvos geopolitinės įtakos, siekusios net Juodosios jūros krantus, koncepcija XVI a. raštijoje tapo mitologizuotu valstybės vaizdiniu, dirginusiu intelektualų sąmonę ir skatinusiu ieškoti alternatyvių jo įprasminimo formų to meto pasaulėvaizdžio kontekstuose. Valstybininkų sąmonėje įsigalėjęs nekintamas XV a. pirmosios pusės valstybės teritorinis vaizdinys neleido adekvačiai vertinti istorinių įvykių raidos ir skatino kurti valstybės egzistencijos modelius tik minėto diskurso rėmuose.

4.

LIETUVOS VALSTYBĖS TERITORIJA IR SIENOS XV–XVI a.

4.1. LDK GEOGRAFINIS PERIMETRAS IR GEOPOLITINĖ ORIENTACIJA

Valstybės galios parametrai ir jos geografinė padėtis – tai pagrindiniai veiksniai regione, lemiantys valstybės geopolitinę situaciją, jos galimybes formuoti regiono politiką, aktyviai ar pasyviai joje dalyvauti, kurti įvairius politinio ir karinio bendrabūvio su kaimyninėmis valstybėmis scenarijus. XIV–XV a. pirmojoje pusėje LDK vykdė agresyvią užsienio politiką, savo teritorinės plėtros perspektyvas iš esmės modeliuodama senosios Rusios kunigaikštysčių erdvėje. Tačiau jau XV šimtmečio paskutiniajame dešimtmetyje jėgų pusiausvyra regione smarkiai pakito, kartu veikdama ir LDK imperinio mąstymo bei geopolitinio būvio regione galimybes. Tiesa, LDK imperiškumas iš esmės vertintinas kaip keliakryptis, nukreiptas rytų ir pietų kryptimi, vykdant imperinei struktūrai keliamą vieną svarbiausių uždavinių – teritorinę ekspansiją. Vakarų kryptimi dėl Ordino valstybių kaimynystės ekspansinės strategijos požymių sunku aptikti. Vokiečių ir Livonijos ordinai turėjo aiškų siekį teritoriškai susijungti Žemaitijos sąskaita.

Istoriografijoje Lietuvos valstybės teritorijos formavimuisi skirta nemažai dėmesio. Nė vienoje istorijos sintezėje ar studijose, kuriose nagrinėjamos konkrečios LDK politinio, kultūrinio gyvenimo problemos, neapsieinama plačiau ar siauriau neaptarus valstybės teritorijos formavimosi, jau nekalbant apie tiesiogiai Lietuvos sienų raidai skirtus darbus. Lietuvos valstybės sienų ir ploto kaita atsispindi ir šiai temai skirtuose istoriniuose-geografiniuose žemėlapiuose, kuriuose galima sekti valstybės geografinio perimetro kaitą,

teritorijos didėjimo ar mažėjimo tendencijas[485]. Egzistuoja daug ir įvairių LDK teritorijos raidos ir jos geopolitinės tapatybės vertinimų. Kaip teigia Zenonas Norkus, daugelis senosios Lietuvos valstybės teritorinės ekspansijos chronologijos ir kitų klausimų tebėra diskusijų objektas ir vargu ar kada nors bus paskelbtos jų vienareikšmiškos išvados[486]. Todėl šiame skyriuje bus nagrinėjamos tik svarbiausios XV–XVI a. Lietuvos valstybės teritorijos kaitos aplinkybės, geopolitinės orientacijos pobūdis ir jos raiškos laukas – tiek, kiek tai reikšminga šio darbo problematikai, nesistengiant pateikti konceptualių apibendrinimų.

Po Mindaugo valdymo Lietuvos teritorijos plėtra sietina su Gedimino, Algirdo ir, be abejonės, – Vytauto vardais. Gedimino valdymo laikais Lietuva plėtėsi į rytus Dauguvos aukštupio ir Dniepro link. Gediminas prisijungė Pinsko bei Turovo kunigaikštystes ir užėmė Palenkę – žemes, esančias prie Bugo upės vidurupio, Narevo bei Bebros upių su Drohičino, Melniko, Bielsko, Suražo centrais; jo valdymo metu Lietuvos sienos su Ordino valstybėmis iš esmės nesikeitė, tačiau išryškėjo aiški tendencija plėsti valstybės erdvę rytų ir pietų kryptimis. Gedimino ir Algirdo valdymo laikotarpiu LDK sienos šiaurėje siekė Pskovą ir Didįjį Naugardą, rytuose driekėsi už Smolensko, susisiekdamos su Tverės ir Maskvos žemėmis. Pietuose sąlyginė riba ėjo ties Kijevu ir Černigovu, Lietuvos valstybės sudėtyje taip pat buvo Mozyrius ir beveik visas Pripetės baseinas, įskaitant Voluinės žemę. Algirdas savo valdymo laikotarpiu prisijungė Kijevo, Podolės, Černigovo, Severo Naugardo žemes bei dalį Smolensko žemės – Rževo ir Belajos valsčius, taip pat Mstislavlį. Galima skirti du LDK pietvakarinių ir pietrytinių žemių raidos ir integracijos į LDK sudėtį etapus: XIV a. pirmojoje pusėje dėl vykdytos karinės ekspansijos į LDK sudėtį pateko Vladimiro-Voluinės ir Kijevo kunigaikštystės, o XIV a. antrojoje pusėje LDK sudėtyje jau buvo Voluinė, Polocko, Kijevo (kartu su Perejaslavliu), Černigovo, Severo Naugardo žemės[487]. Vidurio Rytų Europos regione

485 Pavyzdžiui, *Lietuvos istorijos atlase*, [VUKC], Vilnius: Vaga, 2001.

486 Z. Norkus, Kada senoji Lietuvos valstybė tapo imperija ir nustojo ja būti? Atsakymas į lietuvišką klausimą, naudojantis estišku metodu, p. 52.

487 Ф. Шабульдо, *Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского,* с. 9; O. Halecki, Geografia polityczna ziem ruskich Polski i Litwy 1340–1569, s. 6–17; *Dzieje polskiej granicy wschodniej*, [Warszawa], 1943, p. 14–28; Z. Ivinskis, *Lietuvos istorija: iki Vytauto Didžiojo mirties*, p. 238–246, 257–270; S. Vaitekūnas, *Lietuvos valstybės teritorijos ir sienų raida*, t. 2, p. 184–199; S. Vaitekūnas, *Lietuvos teritorija ir gyventojai*, p. 14–17; Z. Kiaupa, J. Kiaupienė, A. Kuncevičius, *Lietuvos istorija iki 1795 metų* (3-asis leid.), p. 112–121.

vėlyvaisiais Viduramžiais vyko intensyvus politinių erdvių virsmas teritorinėmis valstybėmis. O tai provokavo geopolitines įtampas; šių procesų epicentre atsidūrusi Lietuvos valstybė, sąveikaudama su ją supančiais skirtingos politinės prigimties dariniais, taip pat buvo priversta kurti savo valstybės teritorijos modelį[488].

Taigi XV a. pradžioje Lietuvos valstybės erdvę sudarė skirtingos prigimties teritoriniai vienetai: „lietuviškos" branduolio žemės – *Lithuania propria* – ir ne vienu laiku prie jų prijungtos senosios Rusios kunigaikštysčių žemės. Ilgainiui keitėsi teritorijos valdymo ir administravimo suvokimas, blanko spalvinga LDK teritorijos mozaika, ryškėjo struktūrinio valstybės erdvės valdymo modelio užuomazgos, atitinkamai keitėsi ir valstybės erdvės bei sienų samprata. LDK teritorijos plėtros apogėjus sietinas būtent su XV a. pirmaisiais dešimtmečiais, Vytauto epocha. Valdant Vytautui buvo išplėsta valdžia Smolensko žemėje apimant Smolensko, Dorogobužo, Viazmos, Roslavlio miestus. O. Haleckio nuomone, Smolensko nukariavimas taip pat laikytinas įvykiu, lėmusiu tolesnę Lietuvos ekspansiją rytų kryptimi[489]. Gerokai LDK sienos buvo pastumtos ir Kijevo žemių pietryčiuose. Vytauto valdžioje atsidūrė Okos aukštupio kunigaikštystės, Dono upės baseinas, Dniepro upės žemupio kairiojo kranto ir vidurupio intakų baseinai, taip pat dideli stepių plotai tarp Dniepro ir Dniestro upių iki pat Juodosios jūros kranto.

Lietuvos ekspansiją į rytus lėmė valstybės geografinė padėtis bei geopolitinė situacija. Nemuno ir Dauguvos žemupiuose įsitvirtinus Ordino valstybėms, Lietuvai teliko viena teritorinės plėtros kryptis – į rytus. Tokiame kontekste LDK imperiškumas turėtų būti vertinamas rezervuotai. Z. Ivinskio teigimu, nė vienas Lietuvos valdovas niekada neatsisakė minties plėstis rytų žemių kryptimi, – tai buvo pagrindinė rytų politikos dalis[490]. Antai Algirdas 1358 metais teigė, jog „visa Rusia *paprasčiausiai privalo* priklausyti lietuviams"[491]. Ši deklaracija buvo sėkmingai realizuota vėlesnių LDK valdovų politinėse ir karinėse programose.

488 J. Kiaupienė, *Lietuvos istorija*, t. 4, p. 31.

489 O. Halecki, Geografia polityczna ziem ruskich Polski i Litwy 1340–1569, s. 15.

490 Z. Ivinskis, Lietuvos valstybingumo išplėtimas slavų erdvėje, p. 501–502.

491 „sed omnis Russia debet ad Litwinos simpliciter pertinere", Hermanii de Wartberge Chronicon Livoniae, *Scriptores rerum Prussicarum*, Leipzig, 1863, hrsg. von E. Strehlke, M. Töppen, Th. Hirsch, Bd. 2, S. 80.

Atkreiptinas dėmesys, jog ši idėja išliko gyva ir pasibaigus Jogailaičių dinastijai, kai geopolitinė situacija regione jau buvo kardinaliai pasikeitusi. Pavyzdžiui, Steponas Batoras 1573 metais pirmojo tarpuvaldžio metu teigė, jog kuo greičiau stengsis atgauti viską, „ką maskvėnas užėmė“[492]. Kiek vėliau, išrinktas bei oficialiai pripažintas Lietuvos didžiuoju kunigaikščiu ir mėgindamas suvaldyti Livonijos karo pragaištį, vėl deklaravo siekį ginti valstybės sienas nuo priešų ir atgauti karų metu Maskvos užimtas LDK žemes. Be kita ko, laiške Maskvos valdovui Ivanui IV jis teigė, kad kaip karalius esąs įpareigotas saugoti senąsias valstybės sienas[493].

Po Vytauto mirties Lietuvos valstybės teritorija ėmė mažėti. Šio proceso pradžia sąlyginai sietina su Lenkijos veiksmais, kai 1430 metais ji užėmė vakarinę Podolės dalį. Žvelgiant rytų kryptimi taip pat matyti dideli pokyčiai. Nedetalizuojant atskirų karinių kampanijų pasakytina, jog XV a. pabaigoje – XVI a. pradžioje Maskvos valstybė nukariavo maždaug trečdalį Vytauto laikais buvusios LDK teritorijos. Tuo metu Lietuvos valstybei priklausiusias Kanevo, Braclavo, Vinicos, Čerkasų, Bakotos, Lucko sritis pradėjo aktyviai pulti ir niokoti totoriai, didžia dalimi skatinami Osmanų imperijos politinių užmačių. Žygimanto Senojo valdymo metu valstybės ribos pietuose iš esmės atitiko 1398 metais Vytauto ir totorių chano Tochtamyšo nustatytąsias sienas, išskyrus Dniepro ir Dniestro žiotis, kurias jau nuo XVI a. pradžios valdė turkai.

XV–XVI a. Lietuvos santykiai su Lenkija rėmėsi politiniu bendradarbiavimu, tačiau politinės sąjungos sąlygos ir jų raiškos laukas buvo savarankiškų valstybių diskusijų ir interpretacijų objektas. Buvo sukurtas valstybinių santykių modelis, kuris egzistavo iki pat Liublino unijos[494]. Paskutinio Jogailaičių dinastijos atstovo Žygimanto Augusto valdymo laikmetis sietinas su esminiais Lietuvos valstybės teritorijos ir geopolitikos pokyčiais. XVI a. pirmosios pusės karų maratonas su Maskvos valstybe transformavo tarpvalstybinius santykius su Lenkija. 1562 metais Livonijos karas virto nauju LDK karu su Maskvos valstybe dėl rytinių teritorijų; šioje kovoje

492 „pollicetur se confestium recuperatum esse quiquid Moschus occupavit“, Poselstwo Stefana Batorego [...], 1573, *Zbiór pamiętników...*, t. 3, s. 182.

493 K. Antanaitis, Lietuvos kariuomenė Livonijos karo kampanijose 1578–1581 m., *Karo archyvas*, Vilnius, 2005, t. 20, p. 57.

494 J. Kiaupienė, *Lietuvos istorija*, t. 4, p. 15; 25–31.

laikinai triumfavo Ivanas IV, 1564 metais užėmęs Polocką[495]. Šimtmečio antroje pusėje buvo sudaryta Liublino unija. Tiesa, Lietuva nesutiko su teritoriniais praradimais, Palenkės, Voluinės ir Braclavo bei Kijevo vaivadijų prijungimu prie Lenkijos. Kaip teigia istorikas Antanas Tyla, jeigu įvertintume Liublino uniją platesniame geopolitiniame kontekste, matytume, jog ši sąjunga buvo svarbi strateginė politinė kryptis plėtojant Vidurio Rytų Europos tarptautinius santykius. Liublino unija Lietuvai visų pirma buvo tam tikra garantija, leidusi tikėtis apsiginti nuo išaugusios Maskvos valstybės grėsmės, nes be karinės galios rytinių sienų stabilumas vargiai galėjo būti išsaugotas[496].

Žvelgiant į LDK erdvę geografo žvilgsniu išryškėja didelis neatitikimas tarp valstybės užimamos teritorijos ir jos gyventojų tankio, o tai vertintina kaip svarbios ir reikšmingos aplinkybės, veikusios valstybės geopolitinio ir strateginio aktyvumo regione galimybes bei specifiką. Matyti, jog bent kelios valstybės sritys buvo gyvenamos pakankamai tankiai. Tačiau šie apgyvendinti židiniai išsidėstę itin skirtingose valstybės vietose; kitaip tariant, juos skyrė negyvenamos arba palyginti mažai gyvenamos erdvės. Pavyzdžių galima rasti ne vieną. Miškų ir pelkių dykra plytėjo Lietuvos valstybės vakariniame ir šiauriniame regionuose, tai leido formuoti teritorinę atskirtį nuo Vokiečių ordino valdomų ir Livonijos žemių. Panašiai ir Bresto bei Turovo–Pinsko kunigaikštystes nuo Voluinės žemės skyrė miškai. Desnos ir Biarezinos upių baseinuose taip pat tęsėsi miškų juosta, kuri nuo Lietuvos skyrė Polocko ir Vitebsko žemes, o jos dėl tos pačios priežasties sunkiai susisiekė su Smolensku. Tačiau nepaisydamas geografinės erdvės kokybinio ir kiekybinio santykio su socialiniais ekonominiais veiksniais, M. Liubavskis visgi linkęs manyti, jog lietuviškų žemių tapsmo politiniu vienetu – valstybe – procesas ir tolesnė jos

495 O. Halecki, Geografia polityczna ziem ruskich Polski i Litwy 1340–1569, s. 6–17; *Dzieje polskiej granicy wschodniej*, [Warszawa], 1943, p. 14–28; K. Pakštas, Lietuvos valstybės plotai ir sienos, *Lietuvių enciklopedija*, Boston, 1968, t. 15, p. 450–464; S. Tarvydas, *Lietuvos geopolitika*, Vilnius, Mintis, 1991, p. 270–271; S. Vaitekūnas, *Lietuvos valstybės teritorijos ir sienų raida*, t. 2, p. 184–199; idem, *Lietuvos teritorija ir gyventojai*, p. 14–17; Z. Norkus, Kada senoji Lietuvos valstybė tapo imperija ir nustojo ja būti?, p. 35–68; R. Šmigelskytė-Stukienė, Lietuvos valstybės teritorija ir sienos XIII–XVIII amžiuje, p. 12–13;

496 A. Tyla, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės politinė padėtis ir piliečių politinė kultūra XVI a. pabaigoje – XVII a., *Ministri Historiae: pagalbiniai istorijos mokslai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės tyrimuose: mokslinių straipsnių rinkinys, skirtas Edmundo Antano Rimšos 65-mečio sukakčiai*, sud. Z. Kiaupa, J. Sarcevičienė, Vilnius, Lietuvos istorijos institutas, 2013, p. 337.

teritorijos ekspansija buvo susijusi būtent su išskirtine šių žemių geografine padėtimi[497]. Stasys Tarvydas, remdamasis K. Pakšto įžvalgomis, taip pat linkęs akcentuoti geografiniu ir geopolitiniu atžvilgiu ypatingą Lietuvos valstybės padėtį; jo nuomone, valstybių geografinė padėtis iš esmės nulemia jų istorinį likimą[498]. Visgi nereikėtų užmiršti, jog geografinė aplinka sukuria pirmines prielaidas valstybei kaip politinei erdvei susiformuoti, o valstybės teritorijos subrendimas „iš vidaus“, kitaip tariant, teritorinės valdžios įtvirtinimas, kuris LDK atveju sietinas su Vytauto reformomis, dalinių kunigaikščių šalinimu, teritorinio integralumo kūrimu, laikytinas vidinį valstybės audinį formuojančiu veiksniu[499].

Z. Norkaus siūloma LDK tapsmo imperija dėl tiesiog ypatingai susiklosčiusių geopolitinių aplinkybių derinio interpretacija, iš pačios valstybės atimant galimybę savarankiškai konstruoti imperiškumo metmenis[500], leidžia manyti, jog svarstymai apie Lietuvos imperinį statusą apskritai neturėtų pagrindo, jeigu vienas ar kitas jos istorinis įvykis būtų kitaip pasibaigęs. Z. Norkus pastebi, jog LDK turėjo visas ikimoderniųjų laikų imperijoms būdingas savybes, o Gediminaičių galvose nuolat buvo jų valdų „mentalinis žemėlapis“, puikiai pagrindęs imperinius siekius[501]. Gediminaičių dinastijos pirmtakų reflektuotas gyvybinės erdvės suvokimas išliko gajus per visą šios dinastijos valdymo laikotarpį, o poreikis įtvirtinti savo geopolitinę tapatybę išlaikant Gediminaičių nubrėžtus mentalinio žemėlapio kontūrus rytuose kaip niekad svarbus tapo XVI a. antrojoje pusėje, nors imperinės LDK ambicijos dėl objektyvių regiono politinių aplinkybių jau gerokai anksčiau buvo išsikvėpusios.

Apibendrinant pasakytina, jog Lietuvos valstybės teritorija karinės ekspansijos dėka itin gretai pasiekė savo teritorinės plėtros apogėjų, tačiau beveik tokiu pačiu tempu ir sunyko anuomet buvęs valstybės plotas. Kiekvienos valstybės geopolitinė tapatybė tarsi veidrodis atspindi

497 М. К. Любавский, *Областное деление и местное управление...*, с. 61.

498 S. Tarvydas, *Lietuvos geopolitika*, p. 262.

499 R. Petrauskas, *Lietuvos istorija*, t. 4, p. 368–389.

500 Z. Norkus, *Nepasiskelbusioji imperija...*, p. 226–277.

501 Z. Norkus, Ar Lietuvos Didžioji Kunigaikštija buvo imperija?, p. 240–244; idem, Apie antrąjį Kijevą, kurio taip ir nebuvo: Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė lyginamosios istorinės imperijų sociologijos ir tarptautinių santykių teorijos retrospektyvoje, p. 3–78; idem, Ar Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė buvo federacija?, p. 9–38.

sudėtingus ir dažnai prieštaringus istorinius procesus, formavusius politinės erdvės kontūrus ir pagrindines užsienio bei tarptautinės politikos kryptis. Lietuvos valstybės strategiją, siekiant sukurti saugią geopolitinę tapatybę ir užtikrinti valstybingumo tąsą, veikė daugelis vidaus, užsienio ir tarptautinės politikos veiksnių. Reikėjo nuolat revizuoti dalyvavimą regiono politikoje sąlygojančias politines ir geografines prielaidas, įžvalgiai vertinti visą geopolitinę sistemą. Taigi XV–XVI a. LDK valstybingumo ir jos sienų kaitos istorija atspindi komplikuotą geopolitinės aplinkos svarbiausių veiksnių – galios ir erdvės – tarpusavio sąveiką bei dėl jos įvykusius teritorijos pokyčius. Šiuo laikotarpiu smarkiai keitėsi tiek LDK teritorija, tiek valstybės geopolitinės programos ir galimybės jas vykdyti.

4.2. Sienų nustatymo procedūros teisės požiūriu

Valstybės sienos, formuojančios teritorijos perimetrą, nustatomos dviem etapais: pirma atliekama delimitacija, tai yra, sienos aprašomos, nubraižomos jų schemos ar specialūs žemėlapiai, o po to remiantis šia informacija sienos trajektorija žymima vietovėje statant sienos ženklus, tai yra, atliekama demarkacija. Šie veiksmai yra tarptautinės teisės prerogatyva, tačiau su sienų nustatymo procedūromis susiję klausimai yra sprendžiami būtent dvišalių santykių pagrindu.

Šiandienos pasaulyje šių procesų reguliavimas yra gerai žinomas arba bent numanomas. Valstybės vidaus įstatymais ir tarptautiniais susitarimais nustatomas pasienio režimas, jo funkciniai ryšiai su vidine teritorija ir išore, incidentų reguliavimo, sienos kirtimo ir pažeidimų prevencijos tvarka, pasienio upių ir vandenų naudojimo, oro erdvės reglamentas. Tačiau žvelgiant į XV–XVI a. LDK sienų nustatymo, reguliavimo, žymėjimo istoriją matyti, jog anuomet egzistavo kiti principai, jais remiantis buvo priimami kitokie juridiniai sprendimai, šie klausimai buvo kitaip traktuojami.

LDK sienų nustatymo teisiniai aspektai yra neatsiejami nuo kaimyninių valstybių sienų reglamentavimo teisės. Kitaip tariant, besiribojančios

kaimyninės valstybės dvišalių santykių pagrindu kūrė teisės normas, apirėžiančias sienų nustatymo procedūras, formavo tolesnį sienų priežiūros ir apsaugos teisinį diskursą. Tiriant sienų nustatymo teisinių aspektų specifiką svarbi ne tik LDK sienų teisė, bet ypač su Lietuva besiribojančių valstybių teisinė patirtis, dažnai turėjusi daugiau įtakos nustatant, tikslinant ar žymint sienas, nei pačios LDK sprendimai. Sienos nustatymą galima vertinti kaip dviejų politinių subjektų bendro susitarimo rezultatą, todėl nėra tikslinga atsiriboti nuo Lietuvos kaimynų diktuotos sienų išvedimo teisinės praktikos, nes tai tiesiogiai veikė LDK sienų raidą. Gvildenant šiuos klausimus didžiausias pavojus yra pateikti iškreiptą LDK sienų teisinio reglamentavimo vaizdą, nes šaltinuose randama informacija yra nelygiavertė. Pavyzdžiui, Lenkijos įstatymuose sienų klausimams spręsti buvo skiriama itin daug dėmesio. Be abejonės, juose daugiausiai svarstomos privačių valdų ribos, tačiau dėl dviprasmiškai traktuojamos Lietuvos ir Lenkijos sienos šia teisine informacija tikrai buvo remiamasi ir sprendžiant valstybes skyrusios sienos klausimą, – taigi tai yra svarbi informacija LDK sienų teisinam reglamentui tirti. Tadeuszas Manteuffelis pažymi, jog XV–XVI a. Lenkijos ir Lietuvos sienų žymėjimas iš esmės buvo panašus[502]. Tačiau beveik nieko konkretaus negalima pasakyti apie Lietuvos valdovo ir Ponų tarybos nurodymus pasiuntiniams ar sienų komisijos nariams, vykusiems prie Lenkijos, Maskvos sienų. Tokiu atveju informaciją apie sienų nustatymo teisinį pamatą, tam tikras taisykles tenka rekonstruoti remiantis įvairių šaltinių detalėmis, kontekstinėmis vieno ar kito dokumento užuominomis.

LDK sienų nustatymo procedūrų teisiniai aspektai išsikristalizuoja įvairialypėje šaltinių terpėje. LDK erdvės ir jos ribų samprata neabejotinai egzistavo valstybės teisiniuose dokumentuose – Pirmajame Lietuvos Statute, bendravalstybinėse ir sričių privilegijose. Tai jau buvo aptarta ankstesniuose monografijos skyriuose. Tačiau ši samprata daugiau formavo idėjinį, mentalinėje plotmėje atsiveriantį valstybės teritorijos vientisumo ir pastangų jį išsaugoti vaizdinį, nei atspindėjo realiai egzistavusių sienų nustatymą, žymėjimą ir tikslinimą, šį darbą dirbusių asmenų juridinius įgaliojimus bei techninius sprendimus.

502 T. Manteuffel, *Metoda oznaczania granic w geografii historycznej,* s. 5.

Žvelgiant į LDK teisinių dokumentų visumą matyti, jog tiek Kazimiero teisyne, tiek Pirmajame Lietuvos Statute žemei ir jos riboms dėmesio taip pat skiriama, tačiau nagrinėjami tik privačių valdų klausimai. Kazimiero teisyno 20–22 straipsniuose aptariama žemės valdymo teisė, ginčų sprendimo būdai ir valdovo vietininko skiriamų asmenų – tekūnų įgaliojimai[503], o Lietuvos Statuto 8 skyriuje „Apie žemės bylas, apie ribas ir apie ežias, apie kuopas“ – ginčai dėl žemės ir jos ribų[504]. Dvidešimt penkiuose šio skyriaus paragrafuose buvo įteisintos normos, reglamentavusios žemėvaldos teisę, formalius žemėvaldos juridinius santykius (žemės ribų nustatymą, valdų apsaugą, valdų savininkų ir jų valdinių ginčus dėl ribų ir kt.)[505]. Pirmajame, antrajame ir iš dalies ketvirtajame paragrafuose akcentuojama, jog žemės valdos ribos negali būti keičiamos, dėmesys sutelkiamas būtent į paribio ginčus ir galimybę juos spręsti teismuose. Aštuntasis paragrafas reglamentuoja baudas už žemės valdų ribų pažeidimus. Numatyta 12 grašių piniginė bauda už sąmoningą riboženklių gadinimą ir 3 grašių bauda už ežios sugadinimą. Dešimtasis ir dvyliktasis šio skyriaus paragrafai reglamentuoja vandens telkiniais einančių žemės valdų ribų nustatymą. Tačiau tai buvo privačių valdų teisinių normų reglamentas. Antrajame (4 skyrius, 70 paragrafas) ir Trečiajame (9 skyrius, 9 paragrafas) Lietuvos statutuose, be kita ko, reglamentuojamas ribų žymėjimo darbo užmokestis: už „kampinio“ kapčiaus supylimą – 24 lietuviški grašiai, už vidurinio kapčiaus supylimą – 12 lietuviškų grašių[506]. Nežinia, kiek įtakos ši teisinė ir teisminė praktika turėjo sprendžiant valstybės sienos nustatymo ir jos pažeidimo klausimus. Kita vertus, nėra žinoma LDK valdovo ar Ponų tarybos konkrečių nurodymų teisiškai pagrįsti valstybės sienų nustatymą, todėl tikėtina, jog Lietuvos Statutuose sunorminta privačių valdų ribų nustatymo metodika buvo taikoma sprendžiant ir valstybės sienų demarkacijos klausimus.

503 *Kazimiero teisynas (1468 m.)*, spaudai parengė, įvadą ir paaiškinimus parašė J. Jurginis, Vilnius, 1967, p. 18–19.

504 *Pirmasis Lietuvos Statutas (1529 m.)*, p. 208–220.

505 Žemės valdų ribų nustatymas: 8 skyrius (§ 1, § 4, § 8, § 10–12); teisminiai ginčai dėl žemės, terminų nustatymas, liudytojų charakteristika: 8 skyrius (§ 1–7, § 11–18); bendrų valdų teisinis reguliavimas, 8 skyrius (§ 9, § 19), *Pirmasis Lietuvos Statutas (1529 m.)*, p. 208–219.

506 Статут Вялікага княства Литоўскага 1566 года, interaktyvus, prieiga internete: http://litopys.org.ua/statut2/st1566.htm; Статут Вялікага княства Литоўскага 1588 года, prieiga internete: http://starbel.narod.ru/statut1588.htm, žiūrėta 2014 10 07.

Sienų su Vokiečių ir Livonijos ordinais nustatymo teisė paaiškėja šių valstybių taikos sutarčių ir kitų tarpvalstybinių susitarimų pagrindu; tam tikra dalis informacijos randama ir valdovo instrukcijose. Šiaurinių ir vakarinių LDK sienų nustatymo teisė neabejotinai buvo paremta Ordino valstybių teisine praktika, perimamos Vakarų Europos sienų nustatymo taisyklės.

Painiavos kelia LDK ir jos rytinių bei pietinių kaimynų sienų nustatymo teisinė praktika. Nepavyko rasti kokių nors teisinių Ponų tarybos nurodymų, kuriuos būtų galima laikyti tam tikru sienų nustatymo teisinių sprendimų pamatu. Beveik visa informacija apie sienų nustatymo procedūrų teisinį reglamentavimą randama Lietuvos ir Maskvos valstybių valdovų instrukcijose, diplomatinėje derybų medžiagoje. Abejotina, ar pietinėse LDK valstybės teritorijose apskritai buvo nustatytos ir išvestos sienos, todėl, savaime suprantama, kalbėti apie teisinius šios sienos nustatymo aspektus apskritai yra sudėtinga, juolab kad ir tokio tipo informacijos šaltiniuose nepavyko rasti.

Vertinant LDK ir Lenkijos sienų nustatymo teisinius aspektus reikia atkreipti dėmesį į tai, jog šių valstybių santykiuose nebuvo aiškiai atskirtos sienų kategorijos: valstybinės ir privačios. Šaltinių medžiaga taip pat neleidžia užčiuopti aiškaus pasienyje išsidėsčiusių privačių valdų ribų, kurios formavo ir valstybės sieną, vertinimo. Todėl tikėtina, jog didelė dalis Lenkijos teisinės informacijos apie privačių valdų ribas buvo pritaikoma ir sprendžiant valstybinės sienos su Lietuva nustatymo klausimus. Lenkijoje leistuose įstatymuose, vadinamosiose konstitucijose, buvo apibrėžiami sienų nustatymo teisiniai kriterijai, komisijų darbo reglamentas, numatyti sienos pažeidimų prevencijos būdai ir kt.

1496 metų Lenkijos karaliaus Jono Alberto statute buvo apibrėžtas karališkųjų ir privačių valdų ribų klausimas. Detaliai nurodoma žemių ribų žymėjimo tvarka, akcentuojama, jog šį darbą turi atlikti specialiai tam skiriamos komisijos. Nurodoma, kad sienų nustatymo komisiją turi sudaryti penki asmenys: du vaivados arba kaštelionai, du pareigūnai ir pakamaris[507]. 1505 metais buvo sukurtas pirmasis Lenkijos sienų

507 1496 m. Jono Alberto statutas „De granicierum limitatione inter Bona Regalia, et terrigenarum et numero Commissariorum, ac modo judicandi“, *Volumina Legum*, t. 1, fol. 275–276, s. 126.

problemas reguliuojantis mechanizmas – patvirtinta sienų komisijos teisinė kompetencija sprendžiant pasienio klausimus[508]. 1507 metais priimtu įstatymu buvo praplėstos komisarų teisinės galios, nurodant, jog jie patys priima sprendimus[509]. Žygimantas Senasis patvirtino teisines nuostatas, reglamentuojančias pasienio ginčų sprendimą bei komisarų darbo pobūdį, sau prisiimdamas atsakomybę skirti komisarus ir juos išlaikyti[510].

1511, 1519, 1523 ir 1538 metų konstitucijose dar išsamiau apibrėžtas karališkųjų, bažnyčios ir privačių valdų ribų teisinis reglamentas, pakartojant jau anksčiau minėtas teisės normas ir jas patikslinant, ypač daug dėmesio skiriant komisijų sudarymo klausimui, jų veiklos juridiniam ir teisiniam apibūdinimui, sienų ženklams, žymėjimo terminams ir kt.[511]. Greičiausiai didelę įtaką erdvės raidos sampratai ir jos žymėjimo tvarkai turėjo Valakų reforma ir ją lydėję ekonominiai, ūkiniai bei socialiniai procesai. Žemės skirstymas į tam tikrus ploto vienetus reikalavo atitinkamo pasirengimo ir kompetencijos. XVI a. vidurio – II pusės privačios žemėvaldos šaltiniuose galima rasti daug informacijos apie matininkus, kurie atlikdavo žemės skirstymo darbus[512].

Vertinant sienų nustatymo ir žymėjimo teisinius aspektus ypač vertingas 1594 metų Stanisławo Sarnickio išleistas teisinis kodeksas, kurio visas skyrius paskirtas sienų delimitacijai ir demarkacijai detaliai aptarti ir įgaliotųjų asmenų darbo principams apibrėžti, aprėpiant svarbiausius XIV–XVI a. priimtų teisinių įstatymų aspektus[513]. Tai nėra tiesioginis šios monografijos šaltinis, kuriuo remiantis būtų galima rekonstruoti LDK ir Lenkijos sienos nustatymo procedūrų teisinius aspektus, nes jame nėra atskirai kalbama apie valstybinių sienų teisinį reglamentavimą, tačiau

508 „De commissionibus per Maiestatem Regiam dandis et non dandis“, *Volumina Legum*, t. 1, fol. 305, s. 139.

509 „Licet universi dignitarij Terrarum, et praesertim in Masovia supplicaverint, ut liberi sint a solutione exactionis nostrae [...]“, ibid., fol. 365, s. 165.

510 Ibid., fol. 365, s. 165.

511 1511 m. konstitucija „Poena contra capitaneos et tenutarios venire negligentes ad faciendos limites“, *Volumina Legum*, t. 1, fol. 378, s. 171; 1519 m. konstitucija „De capitaneis et tenutarijs ut violentias nobilitati in limitibus non inferant“, ibid., fol. 388, s. 176; 1523 m. konstitucija „De faciendis limitibus inter Bona nostra Regia et subditorum nostrorum tam spiritualium quam saecularium“, ibid., fol. 401–402, s. 201–202; 1538 m. konstitucija „De limitibus bonorum haereditariorum cum regalibus“, ibid., fol. 527, s. 260.

512 Z. Drozd, Miernicy w pomiarze włócznej w Wielkim Księstwie Litewskim w drugiej połowie XVI wieku, *Lituano-slavica posnaniensia: studia historica*, 2008, t. 13, s. 37–68.

513 *[Constitutuiones]. Statvta y metrika przywileiow koronnych ięzykiem polskim spisane y porządkiem prawie przyrodzonym a barzo snadnym nowo zebrane przez Stanisława Sarnickiego*, Kraków, 1594, s. 457–477.

tikėtina, jog dalis šiame kodekse aprašytos teisinės ir teisminės sienų nustatymo praktikos, kiekvieno pareigūno teisinės kompetencijos ir atsakomybės ribų apibrėžimai buvo susiję ir su konkrečiais Lietuvos bei Lenkijos valstybių sienos delimitacijos ir demarkacijos epizodais.

Įvertinus ir išanalizavus Lenkijos konstitucijose bei minėtame 1594 metų Kodekse nustatytas teisės normas galima nurodyti esminius sienų komisijų darbo teisinius ypatumus, kurie, tikėtina, galiojo sprendžiant tiek privačių valdų ribų klausimus, tiek derinant Lenkijos ir LDK valstybinės sienos nustatymo ir tikslinimo darbus. Asmens rangas buvo svarbiausias kriterijus, reglamentavęs komisijos sudėtį. Komisiją dažniausiai sudarydavo du aukšti pareigūnai, vienas jų – būtinai seniūnas. Kiti pareigūnai dažniausiai būdavo vaivada ir pakamaris. Visą komisiją sudarydavo ne daugiau kaip 30 asmenų, nors pasitaikydavo ir išimčių. Trisdešimties žmonių komisijoje paprastai būdavo 10 liudytojų, o likusieji – fizinį sienos ženklų žymėjimo ir jų patikros, tai yra demarkavimo, darbą turėdavę atlikti asmenys, realiai neturėję jokios sprendžiamosios galios sienų apžiūros metu[514].

Kaip matysime tolesniuose knygos skyriuose, nustatant sieną itin svarbūs būdavo senųjų pasienio gyventojų liudijimai. Visa tai taip pat turėjo teisinės atsakomybės pagrindą. Asmens parodymai, kuriais buvo ginčijama sienos linijos kryptis, buvo protokoluojami sienos apžiūros žurnale ir patvirtinami liudytojo priesaika. Abejotinais atvejais galutinius sprendimus priimdavo komisarai, patys vykdavę į vietą ir apžiūrėdavę ją. Protokolo užrašai vėliau būdavo perrašomi į teismo knygas ir taip įgydavo teisinį imunitetą, nes sprendimų daugiau niekas netvirtindavo. Greta sienų nustatymo teisinių normų minėtinos ir bausmės. Įdomu pastebėti, jog neatvykusiam į komisijos sudėtį deleguotam asmeniui grėsdavo piniginė bausmė. Valstietis, įžeidęs komisarą žodžiu, gaudavo kalėjimo ir sumokėdavo baudą – pusę grivinos, o valstiečiui, užpuolusiam komisarą su kardu, grėsdavo mirties

514 Pakamario teismo kompetencijoje buvo įvairių su žemėvalda susijusių bylų sprendimai. Akivaizdu, jog buvo reikalingas atitinkamos kompetencijos personalas, galėję vykdyti priimtus teismo sprendimus. Ivanas Lappo pabrėžia, jog Pakamario teismo dokumentacijoje minimi būtent žemėvaldos bylų sprendimus įgyvendinę asmenys – matininkai, ženklų kasėjai arba kitaip – kapčių supylėjai, be kita ko, esant reikalui turėdavę išraižyti įvairius ženklus medžiuose, akmenyse ir kt. Plačiau žr.: И. И. Лаппо, Подкоморский суд в Великом княжестве Литовском в конце XVI и начале XVII века, *ЖМНП*, 1899, с. 395–397.

bausmė. Atskira bausmių kategorija buvo susijusi su sienos ženklais. Už pasienio ženklų gadinimą bausmės buvo įvairios. Kampinių valdos ženklų gadinimas buvo įvertintas didesne bauda, nei kitų ženklų: valstiečiai turėjo sumokėti 50 grašių, bajorai – 100, o jeigu išaiškėdavo, jog sienos ženklus gadina pats seniūnas, tai jis netekdavo rango ir užimamų pareigų. Bausmė grėsdavo ir sienos apžiūros metu laiku komisarams neprisistačiusiems žemės valdytojams: jiems tekdavo sumokėti 28 grivinų baudą.

Sienos nustatymo procedūros vykdavo pagal griežtai reglamentuotą tvarką, o taisykles pažeidus baudos grėsdavo ne tik pasipriešinusiems vietos gyventojams, kurie galbūt nesutikdavo su priimamais sprendimais ar savavališkai keisdavo ribas žyminčių ženklų vietą, bet ir pažeidusiems tvarką komisijos nariams. Svarbu atkreipti dėmesį, jog komisarų priimtų sprendimų netvirtindavo valdovas. Tai būdavo galutinis ir netaisomas sienos nustatymo sprendimas. S. Šolkovičius akcentuoja, jog 1601 metais buvo priimtas ypač svarbus sienų įstatymas, kuriuo buvo pakeista komisarų ir kitų atsakingų pareigūnų skyrimo tvarka. Pasienyje išsidėsčiusiems administraciniams vienetams, kurie kartu formavo ir valstybės sienos liniją, buvo suteikta teisė sudaryti sienos komisiją. Kitaip tariant, kiekvienas administracinis vienetas savarankiškai delegavo atstovus į bendrą komisiją, bet jie turėjo teisinę galią spręsti tik su konkrečia jį paskyrusio administracinio vieneto sienos atkarpa susijusius klausimus. Taigi keitėsi ir komisijos narių rangas: komisarais galėjo būti skiriami vėliavininkas, pakamaris ir vaiskis[515].

Nors LDK ir Maskvos valstybę skyrusi siena iš esmės neturėjo linijinės sienos požymių, išskyrus keletą atvejų kai kuriose valstybių teritorijas skiriančiose atkarpose, visgi XV a. pabaigos – XVI a. pradžios šių valstybių teisės šaltiniuose išryškėja tam tikros užuominos apie sienų nustatymo ar tikslinimo taisykles, kurios atspindi realiai egzistavusią atsakingų pareigūnų kompetenciją ir teisines galias. Tokias prielaidas daryti leidžia kad ir 1484 metų Ivano III raštas dėl sienų tarp LDK, Maskvos valstybės ir Didžiojo Naugardo patikslinimo. Dokumentas iš esmės neteikia daugiau informacijos apie poreikį išlaikyti tvarką „kaip senovėje“ ir apie pasižadėjimą laikytis nustatytos tvarkos, nei įprasta tokio tipo dokumentuose. (Ypač

515 С. В. Шолкович, О границах польской короны и Великого княжества Литовско-Русского, с. 72.

šie teisiniai aspektai ryškūs tarpvalstybinėse LDK ir Maskvos sutartyse, kur sienos nustatymo klausimas būdavo sprendžiamas išvardinant vienai ir kitai valstybei priklausančias teritorijas.) LDK ir Maskvos valstybės derybų medžiagoje pasitaiko užuominų ir apie sienų prižiūrėtojus arba prievaizdus, jie vadinami „приказчик граничный“[516]. Šių pareigūnų veikla ir teisinė kompetencija neapibrėžiama, tačiau jų minėjimas sienų tikslinimo, pasienio skriaudų likvidavimo kontekstuose leidžia spėti, jog jeigu tai ir nebuvo nuolatinė pareigybė, tai bent jau pareigūnas, įeinantis į atskirais atvejais sudaromų kolektyvinių darinių iškilusiems sienų klausimams spręsti sudėtį. Tikėtina ir tai, jog minėtos pareigos egzistavo tik diplomatinio susirašinėjimo plotmėje ir rodo deklaratyvias pastangas imtis konkrečių veiksmų.

Vėlesnio laikotarpio dokumentacijoje pasitaikantys liudijimai apie egzistavusius „sienų raštus“ leidžia spėti, jog tam tikrais atvejais bent jau viena kita LDK ir Maskvos valstybės sienos atkarpa turėjo delimitacijos aprašus, kurie savo turiniu skyrėsi nuo tarpvalstybinių sutarčių, tik išvardinusių vienai ir kitai pusei priklausančias teritorijas; tai turėjo būti kur kas detalesni vietovių aprašymai su konkrečiais matmenimis ir geografinių objektų subordinacija. Ypač tai ryšku XVI a. viduryje vykusioje diskusijoje dėl Sebežo teritorinės priklausomybės. Joje Maskvos valstybės pareigūnų buvo teigiama, jog „ribos yra mūsų raštuose aprašytos“[517]; užuominos apie egzistavusius oficialius delimitacijos procedūrų brėžinius, su kuriais derinant sienų klausimus galėdavo susipažinti abiejų pusių įgaliotieji asmenys, itin aiškios XVI a. antrosios pusės LDK ir Maskvos valstybių susirašinėjimo, sprendžiant sienos nustatymo klausimą, dokumentacijoje[518].

516 „[...] или которые шкоты и обиды чинятся на границахъ, розбои и грабежи и татбами, и наместникомъ и волостелемъ и всемъ приказчикомъ граничнымъ о томъ межъ себя ссылатися да темъ обиднымъ деломъ всемъ управу учинити на обе стороны“, 1503 11 30–1504 02 07 Ivano Vasiljevičiaus pasiuntinybė Aleksandrui Jogailaičiui, *СбРИО*, т. 35, № 77, с. 451.

517 Pvz.: „А рубежъ темъ селомъ зъ землею великого князя Московского, именно передъ бояры и дьяки великого князя Московского поведали есмя, и тые рубежи все въ нашъ листъ описали“, 1542 m. birželio mėn. LDK ir Maskvos diplomatinio susirašinėjimo medžiaga, *СбРИО*, т. 59, № 10, с. 196; „по Себежской границѣ, которая граница въ семъ листу описана“, 1553 07 06–09 14 LDK ir Maskvos diplomatinio susirašinėjimo medžiaga, ibid., № 27, с. 417.

518 Pvz.: „И намъ чертежъ ихъ привезли, и послы, чертежа смотривъ, сказали, что озеро Усвятцкое написано по половинамъ: новой городъ Усвятцкой въ государеву сторону, а старое городище и половина озера въ королеву сторону. И рубежи чли по своему чертежу по темъ урочищемъ, каковъ списокъ рубежу прежъ того дали.“, 1570 01 10–09 17 Žygimanto Augusto pasiuntinybė Ivanui Vasiljevičiui dėl paliaubų sudarymo ir situacijos pasienyje, *СбРИО*, т. 71, № 24, с. 691.

Šie pavyzdžiai rodo, jog turėjo būti skiriamas konkretus pareigūnas, kuris atlikdavo sienos delimitacijos veiksmus, informaciją protokoluodavo, o vėliau, remiantis tais duomenimis, vykdavo realūs sienos tikslinimo darbai, kuriuos greičiausiai atlikdavo jau kitas pareigūnas, turėjęs pažymėti sienos ženklus[519]. Tačiau tai bene visa rasta informacija apie sienų nustatymo procedūrų teisines detales, kurias sunku apibendrinti ir spręsti apie LDK ir jos rytinių kaimynų sienos nustatymo reglamento egzistavimą. Aišku viena: kaip ir kitais Lietuvos sienų su kaimyninėmis valstybėmis nustatymo atvejais, siunčiamų į pasienį derybininkų rangas buvo svarbus veiksnys formuojant komisijos sudėtį. LDK ir jos rytinių bei pietinių kaimynų diplomatinis susirašinėjimas bei pasiuntinių veiklos sprendžiant sienų klausimus dokumentacija byloja, jog delegacijos priešakyje visada dominuodavo aukštieji Ponų tarybos nariai – vaivados ir seniūnai. LDK komisijos sudėtis kartais ir neįtikdavo Maskvos valstybei. Pavyzdžiui, 1498 metais organizuojant pasiuntinių susitikimą pasienyje, Ivanas III išreiškė nepasitenkinimą LDK komisijos delegatais; Aleksandras Jogailaitis teisinosi, jog buvo paskirti ponų, o ne bajorų vaikai[520]. Greičiausiai kaprizinga Maskvos pozicija dėl LDK pasiuntinių rango buvo dažnai išreiškiama dvišalių santykių diplomatinėje erdvėje; XVI a. vidurio šaltiniuose taip pat pasitaiko LDK teisinimosi atvejų, žadant atsiųsti „tinkamus“ delegatus[521].

Visai kitaip šis tyrimo aspektas atsiveria vertinant LDK ir Ordino valstybių teisinius santykius, kurių pagrindu buvo sprendžiami sienų nustatymo bei tikslinimo klausimai. Lietuvos sienų su Vokiečių ir Livonijos ordinais nustatymo teisė paaiškėja iš šių valstybių taikos sutarčių, kitų tarpvalstybinių susitarimų ir, be abejonės, konkrečiai sienų klausimams skirtų delimitacinių sutarčių. LDK sienos su Ordino valstybėmis buvo įgijusios linijinės sienos požymius, jose egzistavo teritorinės valstybės suvokimas, todėl ir instrumentų bei procedūrų kompleksas, kuriuo remiantis buvo atliekama delimitacija bei demarkacija, buvo kur kas gausesnis, teisine prasme aiškiau artikuliuotas. Ordino valstybėse sienų klausimus spręsdavo speciali institucija, vadinamasis

519 Pvz.: „на обе стороны прямыхъ межъ опытавши и выведавшися, справедливе межи вчинити и грани положити маютъ“, ibid., c. 420.

520 1489 07 27 Aleksandro Jogailaičio atsakymas Ivanui III, *LM (1427–1506), Užr. kn. 5*, Nr. 79, p. 137.

521 1543 02 13–14 Maskvos ir LDK diplomatinio susirašinėjimo medžiaga, *СбРИО,* т. 59, № 13, с. 211–213.

„Richtagas“, kuris buvo įgaliotas formuoti komisijos sudėtį, reglamentuoti teismų darbą, administruoti priimtų sprendimų teisinę galią, ieškoti kompromisinio sprendimo konfliktuojančioms pusėms ir kt.[522]. R. Schneideris akcentuoja, jog vėlyvaisiais Viduramžiais sudaromos taikos sutartys kartu buvo ir priemonė spręsti sienų klausimus, reaguoti į valstybių pasienio konfliktus ir tuo remiantis kurti sienų nustatymo teisines normas[523].

1411 metų Torunės taika atskleidė sudėtingus LDK ir Vokiečių ordino dvišalius santykius ir komplikuotą sienų nustatymo situaciją, tačiau nepaisant to, 6 sutarties paragrafas bylojo apie siekį užkirsti kelią smurtiniam sienų ginčų sprendimui ir remtis tik konstruktyviomis derybomis[524]. Šios teisinės nuostatos buvo perkeltos ir į kitus tarpvalstybinius susitarimus. Vėliau sekusių taikos sutarčių turinys rodė, jog buvo nuosekliai plėtojamas tarpvalstybinis ryšys ir artėjama prie konkrečių teisinių saugiklių, kurie išties veiksmingai padėtų įgyvendinti delimitacijos ir demarkacijos veiksmus bei užtikrintų realų valstybes skiriančios sienos funkcionavimą, sukūrimo. 1422 metų Melno taikos sutartyje dar aiškiau buvo reglamentuoti abiejų pusių teisiniai veiksmai, nurodytos teisės bei pareigos[525]. 1435 metų Bresto taikos sutartyje buvo pakartotos Melno sutarties nuostatos[526], be to, atskirai paminėtinas jos 32 paragrafas, specialiai skirtas sienų apsaugos, ginčų ir prevencijos teisiniam reglamentavimui, įskaitant kas penkerius metus turėjusį vykti sienų revidavimą[527].

Sprendžiant pasienio ginčus bei vedant derybas dėl sienų su Vokiečių ir Livonijos ordinais, abiejų pusių komisijos nariai pagal pareigas ir rangą turėjo būti lygūs, o arbitražo komisiją sudarydavo iki dvylikos narių (kartais ir mažiau). Svarbu pabrėžti, jog delegatų skaičius būdavo lyginis; vienodas abiejų pusių narių skaičius turėjo užtikrinti sprendimų objektyvumą

522 R. Schneider, Institutionen zur Regelung von Grenzkonflikten im Mittelalter, S. 125.

523 Ibid., S. 125.

524 1411 02 01 Torunės taika, *Die Staatsverträge des Deutschen Ordens...*, Bd. 1, Nr. 83, S. 83–89.

525 1422 09 27 Melno taika, *Codex Diplomaticus Regni Poloniae...* t. 4, Nr. 90, s. 110–115. *Die Staatsverträge des Deutschen Ordens...*, Bd. 1, Nr. 152–154, S. 157–164; *LECU*, Bd. 5, Nr. 2637, S. 880–881; *Skarbiec diplomatów…* t. 2, Nr. 1359, s. 79–80.

526 R. Schneider, Institutionen zur Regelung von Grenzkonflikten im Mittelalter, S. 128.

527 1435 12 31 Bresto taika, *Die Staatsverträge des Deutschen Ordens...*, Bd. 1, Nr. 181, S. 197–198; *Skarbiec diplomatów…* t. 2, Nr. 1724, s. 165–166; *LECU*, Bd. 8, Nr. 1026, S. 636.

ir nešališkumą[528]. Kartais būtent šios aplinkybės Lietuvos valstybei tapdavo rimta kliūtimi formuojant delegacijos sudėtį, nes atitinkamo rango aukštų valstybės pareigūnų kompetencijos sprendžiant valstybės problemas vienu metu reikėdavo skirtinguose tarpvalstybiniuose susitikimuose, todėl jie tiesiog fiziškai nespėdavo vienu metu dalyvauti ten, kur būdavo paskirti. Kaip žinia, derybų vilkinimas buvo taktinė valstybių diplomatijos priemonė, tarpvalstybinės politikos dalis, tačiau neretai ir dėl minėtos priežasties delegacijos atstovų susitikimai buvo atidedami ir derybos numatytu laiku neįvykdavo. 1506 metais, prieš pat mirtį, Aleksandras Jogailaitis siūlė patikslinti Lietuvos ir Livonijos sieną remiantis 1473 metų sutarties sąlygomis; tuomet buvo numatytas ir abiejų šalių komisijos susitikimas, turėjęs įvykti kitais metais[529]. 1507 metų pradžioje, jau valdant Žygimantui Senajam, Livonijos paskirtiems atstovams besiruošiant vykti į numatytą derybų vietą, Livonijos magistrui buvo pranešta, jog susitikimas neįvyks, nes paskirtieji komisarai turi lydėti Žygimantą Senąjį į Lenkiją, kur jis bus karūnuotas Lenkijos karaliumi. Po metų LDK valdovas rašė Livonijos magistrui, kad grįžęs į Vilnių būtinai atsiųs savo delegatus sienų klausimui sureguliuoti[530]. Kitas pavyzdys taip pat iškalbingas. 1544 metais Ponų tarybai buvo pranešta, jog nors su Livonijos atstovais ir buvo susitarta susitikti Šv. Fabijono dieną (sausio 20 d.), tačiau mirus Vilniaus vaivadai, kuris buvo paskirtas į komisijos sudėtį, būtina nukelti komisarų susitikimo laiką ir prašyti kitą derybų datą nustatyti po dviejų savaičių[531]. Galima spėti, jog sutapus vaivados mirties datai ir delegacijos susitikimo laikui, nebuvo kuo minėto asmens pakeisti ir todėl numatytasis susitikimas pasienyje neįvyko. Šį įvykį taip pat galima traktuoti kaip pasienio konfliktų sprendimo vilkinimą, tačiau akivaizdu, jog taip nuspręsta dėl objektyvių priežasčių. Kita vertus, šis pavyzdys rodo, jog buvo laikomasi pasienio konfliktų reguliavimo mechanizmui būtinų taisyklių, siunčiami tik tarpvalstybinių santykių reglamente nustatyti atitinkamo rango pareigūnai.

528 R. Schneider, Institutionen zur Regelung von Grenzkonflikten im Mittelalter, S. 125, 127.

529 1506 05 22 Aleksandro Jogailaičio raštas Livonijos magistrui, *LECU*, Abt. 2, Bd. 3, Nr. 47.

530 1508 m. Žygimanto Senojo laiškas Livonijos magistrui, ibid., Nr. 439.

531 1544 01 30 Žygimanto Senojo raštas Ponų tarybai dėl konfliktų pasienyje su Livonija sureguliavimo, *Skarbiec diplomatów*… t. 2, Nr. 2341, s. 316.

Taigi LDK sienų su Vokiečių ir Livonijos ordinais nustatymo komisijos buvo valstybinio pobūdžio, skiriamos Lietuvos valdovo; deleguotieji asmenys buvo vadinami ne tik komisarais, bet ir kunigaikščio įgaliotiniais[532]. Komisarų teisinė kompetencija apėmė sienos delimitacijos darbus. Būtent ši veikla dažniausiai ir atsispindi šaltinių informacijoje. Demarkacijos procedūromis besirūpinę asmenys atlikdavo realų sienos žymėjimą vietovėje, ženklų patikrą ir įvairius taisymus, tačiau šaltiniuose nėra išlikę duomenų apie šių asmenų veiklą.

T. Čelkis išsamiai aprašė XIV–XVI a. LDK, Vokiečių ordino ir Livonijos sienų delimitacinių procedūrų visumą. Jis pagrįstai teigia, jog tai yra vienas Europos teisės tradicijos pavyzdžių. Istorikas išskyrė du svarbiausius šios tradicijos dėmenis: sutarčių parengimo aplinkybes ir tvarką bei valstybės teritorijos delimitacijos klausimus. Tai leidžia rekonstruoti delimitacinių sutarčių projektų paruošimo aplinkybes, atskleisti suvažiavimų ir pasitarimų dėl sienų sutarčių rengimo organizavimo tvarką ir įvertinti valstybės sienų techninio žymėjimo (demarkacijos) bei jo atnaujinimo procedūrų visumą. Tyrinėtojas pabrėžė, jog nustatant LDK ir Ordino sienas pirmiausiai būdavo paruošiami sienų projektai, vėliau jie būdavo derinami, pastabas ir pasiūlymus dažniausiai formuluojant tarpvalstybinėje korespondencijoje. Priėmus bendrą, abi šalis tenkinantį delimitacinį sprendimą, į sienos nustatymo vietą vykdavo atskiru valdovo raštu deleguoti pasiuntiniai ir tiesiogines sienos žymėjimo funkcijas (demarkaciją) turėję atlikti asmenys. Paskutinis sienos nustatymo etapas – akto patvirtinimas priesaikomis ir antspaudais. Kiekviena šalis pasilikdavo po vieną vienodo turinio dokumento egzempliorių[533].

Apibendrinant Lietuvos valstybės sienų nustatymo procedūrų teisinį reglamentavimą pasakytina, jog nepaisant skirtingų sienos su kaimyninėmis valstybėmis raidos scenarijų ir diferencijuoto priemonių komplekso, kuris buvo reikalingas, pavyzdžiui, sprendžiant sienos nustatymo klausimus su Maskvos valstybe ir Ordino valstybėmis, vis dėlto galima nurodyti keletą sienos nustatymo teisės bendrybių. Visų pirma, buvo svarbus į komisiją

532 A. Kłodziński, Stosunki Polski i Litwy z Inflantami przed zatargiem z r. 1556 / 7, s. 345–346.

533 Daugiau žr. T. Čelkis, *Valdžia ir erdvė: Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorializacijos procesas XIV–XVI a.*…, p. 176–198; idem, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sienų sutartys..., p. 25–47.

deleguotų asmenų rangas. Užimamos aukštos delegatų pareigos – rodiklis, būdingas visų sienos komisijų sudėčiai. Sienų nustatymo procedūros leidžia kalbėti ir apie tai, jog delimitacijos ir demarkacijos procedūros buvo aiškiai atskirtos; šias veiklas vykdė skirtingas teisines kompetencijas turintys asmenys. Sienų su kaimyninėmis valstybėmis delimitacija ir demarkacija buvo vykdomos dvišalių santykių pagrindu, todėl teisinis šių procedūrų pamatas buvo grindžiamas ne vienos LDK teisinėmis normomis. Taip pat tikėtina, jog daugeliu atvejų privačių valdų ribų teisinis reglamentas tapdavo išeities tašku sprendžiant ir valstybinės sienos delimitacijos bei demarkacijos problemas.

4.3. LDK sienos su kaimynais šiaurėje ir vakaruose

Lietuvos valstybės sienų perimetro vertinimas atskleidė sudėtingą sienų raidos vaizdą, skirtingus rytinių ir vakarinių LDK teritorijų formavimosi scenarijus, virsmo į teritorinę valstybę aplinkybes. Visų šių pokyčių vienas svarbiausių aspektų yra kintanti sienų samprata, įteisinama sutartimis, turinčiomis juridinę galią, išreiškiančiomis „iš vidaus“ ir „iš išorės“ kuriamos valstybės teritorijos ribas.

Vakaruose ir šiaurėje LDK sienų kaimynai – Livonijos ir Vokiečių ordinai bei Lenkija – diktavo kitokias politinio ir karinio bendrabūvio sąlygas, nei rytuose ir pietuose, todėl ir kaimynystės, ir sienų samprata vienur ir kitur turėjo skirtis.

T. Čelkio nuomone, ikivalstybinių ir ankstyvosios monarchijos laikų Lietuvos žemių delimitacijos procesams vertinti pravartu rinktis Vokiečių ordino pareigūnų atliktus Prūsijos žemės ribų aprašymus, kurių analizė atskleidžia, jog juose užfiksuota archajinė ribų samprata, išreikšta geografinių objektų orientyrais, savo esme turėjo būti artima ir ano meto lietuviškai jų sampratai[534]. Išties, archajinė sienų samprata buvo išimtinai orientuota į gamtinių objektų kaip svarbiausių erdvės orientyrų grandinę, kurioje dar nebuvo dirbtinių ženklų, o nuotoliai egzistavo tik realiai tuo metu gyvenusių žmonių, kuriems buvo žinomi tie gamtiniai objektai ir kurie gebėjo jausti

534 T. Čelkis, Nuo teritorinio ruožo prie linijos..., p. 61.

bei reflektuoti tarp jų esančią distanciją, sąmonėje. Kokybiškai naujas sienų raidos etapas sietinas su dirbtinių ženklų atsiradimu sienos trasoje. Jie papildė gamtinių geografinių objektų visumą ir gerokai sumažino distanciją tarp sienos orientyrų; tai sutrumpino sienos atstumą sudarančias atkarpas, sienos kontūras darėsi tikslesnis, aiškesnės krypties, sienos posūkio kampai – geriau matomi. Tolesnė valstybių teritorijas skiriančios ribos evoliucija ir jos virsmas į linijinę sieną buvo susiję su tiksliu atstumų nustatymu ir pateikimu konkrečiais ilgio matais. Tačiau atkreiptinas dėmesys, jog šie linijinės sienos raidos etapai buvo neatsiejami nuo pasienio ruožo apgyvendinimo. Tik gyventojų socialiniai santykiai, vidinė kolonizacija galėjo sukurti realų pagrindą linijinei sienai, kuri savo teisiniu ir juridiniu statusu būtų adekvati valdžios ryšiui su kontroliuojama teritorija, rastis. Šių veiksnių vaidmenį bei tarpusavio sąveiką ir norima atskleisti LDK sienų istorijos su Livonija, Vokiečių Ordinu, bei Lenkija kontekstiniais pjūviais, delimitacijos ir demarkacijos apimtis vertinant kaip faktorius, lėmusius valstybės teritorijos ir sienos sampratos formavimąsi.

4.3.1. Lietuvos siena su Livonija

Jau XIII a. viduryje pradėjo ryškėti Lietuvos ir Livonijos erdves skirianti riba. Tai liudija minėtu laikotarpiu imtas vartoti terminas „Vokiečių siena“ (*Немецкая граница, Немецкий рубеж*), kurio turinys nepakito ir XV–XVI šimtmečiais; jis vienareikšmiškai bylojo apie „sienos su vokiečiais“ buvimą[535]. Iškalbingas ir leičių fenomenas, jų kurta valstybės pasienio priežiūros ir kontrolės užtikrinimo sistema, turėjusi įtaką pasienio apgyvendinimo raidai ir sienos formavimuisi[536].

Darant nedidelį ekskursą į XIII ir XIV a. Lietuvos šiaurinės sienos susidarymo aplinkybes pastebėtina, jog nekvestionuojant 1255 metų Sėlos dovanojimo akto Livonijos ordinui ir 1261 metų Sėlos ribų aprašymo

535 Pastebėtina, kad terminas „Vokiečių siena“ ne visuomet iš konteksto leidžia suprasti, apie ką yra kalbama: ar apie sieną su Livonija, ar apie sieną su Prūsija. Visgi nors retai, bet šaltiniuose pasitaikantis posakis „границы Пруское и Немецкое“ leidžia teigti, jog „Vokiečių siena“ buvo siena su Livonija, o ne su Prūsija.

536 Daugiau žr.: A. Dubonis, *Lietuvos didžiojo kunigaikščio leičiai: iš Lietuvos ankstyvųjų valstybinių struktūrų praeities*, Vilnius, Lietuvos istorijos instituto leidykla, 1998.

dokumento autentiškumo[537] galima konstatuoti, jog anuomet jau buvo sukurtas precedentas Lietuvos ir Livonijos geografinei ribai rastis. 1261 metų dokumente Sėlos ir Lietuvos riba buvo gana gerai detalizuota: ji ėjo Luodžio, Duseto, Sartų ežerais, Šventosios, Latavos, Vašuokos, Viešintos, Lėvens bei Mūšos upėmis. Ją galima laikyti vienu būdingiausių archajinių gentinių ribų pavyzdžių, kur sienos įspūdį kūrė geografinių objektų trasa, atspindėjusi kontaktines zonas tarp apgyvendintų vietų. Be abejonės, Sėlos pavyzdys atskleidžia tik nedidelio Lietuvos šiaurinės ribos fragmento pobūdį. Pomindauginiu laikotarpiu Lietuvos šiaurinės ribos trajektorija nuolat kito, jos kontūras dėl karinių veiksmų buvo itin labilus. Akivaizdu, jog tuo metu šaltiniuose tebefigūravo archajinis sienos sampratos modelis.

1358 metais Algirdo ir Kęstučio pastangomis imperatoriui Karoliui IV buvo pateiktas sienų su Livonija ir Vokiečių ordinu projektas. Lietuvos ir Livonijos riba šiame dokumente buvo nusakyta tik kaip subordinuota geografinių objektų trasa, kuri ženklino orientacinį ryšį su kontroliuojama teritorija ir iš esmės reiškė erdvės tarp valstybių perskyrą: „sūriaisiais vandenimis iki tos vietos, kur Dauguva įteka į jūrą, ir po to Dauguva aukštyn iki tos vietos, kur į Dauguvą įteka upelis, ištekantis iš Lubano ežero, ir šituo upeliu aukštyn ir per minėtą ežerą tiesiai iki Rusios“[538]. Archajinė sienos samprata, atspindėjusi sporadiškus apgyvendintų vietovių kontaktinius taškus, išryškėja ir vėlesniame Sėlos ribų aprašyme, kuriame jau paminėta ir keletas paženklintų objektų: „[...] vedant nuo šaltinio, šalia ąžuolo, pažymėto kryžiais, Kusbu [upe] [...], nuo ten aukštyn Vesyten upe iki Vesyten ežero; [...] iš ten nuo minėto ežero iki kito ežero, vadinamo Nertze“[539].

Iš XV a. pabaigos šaltinio sužinome apie „Vaišvilto sienas“. 1499 metų Aleksandro Jogailaičio privilegija Grigui Astikaičiui suteikė teisę amžinai valdyti girios plotą prie Vaišvilto nužymėtos Livonijos sienos netoli

537 1255 m. spalio mėn. Mindaugo Sėlos dovanojimo aktas Livonijos ordinui, *LECU*, Bd. 1, Nr. 286, S. 371–372; 1261 m. Mindaugo Sėlos ribų nustatymo dokumentas, ibid., Nr. 363, S. 461–463.

538 „et abinde per mare salsum eundo ad locum, ubi Duna influit mare salsum; deinde Dunam ascendendo ad locum, ubi rivulus, qui exit lacum Laban et influit ipsam Dunam, et inde ascendendo ipsum rivulum per locum predictum eundo directe ad Russiam“, Hermann de Wartberge, Chronicon Livoniae, hrsg. von E. Strehlke, *Scriptores rerum Prussicarum*, Bd. 2, S. 80.

539 „[...] recipit originem ab omne Kusbu apud quercum, crucibus signum [...] ex tunc a flumine Vesyten superius usque in lacum Vesyten; [...] ex tunc ab illo stagno usque ad aliud stagnum, nomine Nertze, 1392 m. Sėlos ribų aprašymas, *LECU*, Bd. 3, Nr. 1326, S. 687.

Rokiškio[540]. Yra žinoma, jog pastarasis 1367 metais dalyvavo nustatant sieną su Livonija[541]. Sienos aprašymas detalesnis, nei anksčiau aptartame dokumente, tačiau jame taip pat tik išvardinti gamtiniai objektai, nusakantys Lietuvos ir Livonijos valstybių erdvės perskyrą. Pastebėtina, jog gentinės archajinės ribos ir jų samprata turėjo tiesioginę įtaką vėlesnių laikų LDK sienų raidai: ilgainiui gentinės ribos, pamažu įgijusios socialinių ryšių tinklo požymius, sutartimis buvo juridiškai įforminamos kaip valstybės sienos. Šis procesas atsiskleidžia jau XV a. pirmosios pusės LDK ir Livonijos sienos dokumentacijoje. Paraleliai vyko ir tarpvalstybinių santykių dialogo kaita. Pradedant XV šimtmečiu LDK ir Livonijos sienos klausimai jau buvo sprendžiami diplomatinėmis priemonėmis, derybomis.

1419 metų Gnevkovo suvažiavime pateiktame Livonijos ir Lietuvos sienos nustatymo projekte buvo akcentuota, jog reikia atnaujinti senąsias Žemaitijos sienas (antiquas granicies). Valstybių siena turėtų eiti: „sūriosios [t. y. Baltijos] jūros pakraščiu ligi upės žiočių, kuri yra vadinama Šventąja, ir eiti ta upe aukštyn iki senųjų žemių sienų, tas sienas paliekant tarp Žemaitijos ir Rusios žemių“[542]. Akivaizdu, jog „senųjų sienų“ paminėjimas savaime implikuoja ir „naujųjų sienų“ egzistavimą, o tai reiškia, jog šiam sienos delimitacijos dokumentui būdingas jau kokybiškai naujas turinys: gentinių ribų sąvoką, kurią išreiškė „senųjų sienų“ terminas, keitė teritorinė valstybės erdvės samprata. Projekte išryškėja senųjų ir naujųjų sienų priešprieša, vėlesniuose dokumentuose tapusi dar pastebimesnė; vis dėlto „senųjų sienų“ terminas nebuvo eliminuotas iš projekto. Po keleto metų, 1422-aisiais, Melno taika buvo patvirtintas ne tik LDK vakarinės sienos ruožas su Vokiečių ordinu, bet ir nustatyta (tiesa, ne itin tiksliai)

540 „даем и даруемъ его пущею нашею которая ж лежит на Немецкои границы на реце Сюсяи на Воишвилтовои границы которую ж границу положил Воишвилтъ Сюсяю рекою промежи отчины нашое Великого Князства и земли Лифлянтское за предковъ наших и тои пущи границу положили есмо от наших земль Ракишских и Пенянскихъ где Олсинта река въпала въ Сюсяю реку которая ж вышъла з Олсинта озера у Прудуъю реку где въстала Прудупи въ Сербинту реку а Сербинъта речка где впала въ Юдупъ реку а зъ Юдупи реки у Вижину реку азъ Вижины Кгинтенем ручемъ въ Чадесо озеро а съ Чадеса речкою Миневкою а з Миневки у Болтю реку а з Болти реки мимо наше поле логом въ Нереты болото а зъ Нереты з болота рекою Неретою у малыи ручеи въ Неретьку а малою Нереткою у Скордупни ручеи а съ Скордупъя ручъя зася въ Сюсяю реку у Воишвилтову границу“, 1499 09 21 Aleksandro Jogailaičio privilegija Grigui Astikaičiui, *LM (1494–1506), Užr. kn. 6,* Nr. 337, p. 218; *Акты Литовской метрики (1499–1507)*, т. 1, вып. 2, № 502, с. 36–37.

541 R. Petrauskas, Ankstyvosios valstybinės struktūros Lietuvoje XIII a. – XV a. pradžioje, *Lietuvos istorijos studijos*, 2005, Nr. 16, p. 25.

542 1419 m. gegužės mėn. LDK ir Livonijos sienų delimitacija, *Kodex dyplomatyczny Litwy*, s. 237–238.

sienos trajektorija su Livonija. Taikos sutartyje rašoma, jog tarp Livonijos ir Žemaitijos, Lietuvos ir Rusios siena prasideda nuo Šventosios upės, kur ji įteka į jūrą, ta upe aukštyn iki nustatytų ir išsaugotų senųjų sienų tarp Žemaitijos, Lietuvos ir Rusios iš vienos pusės ir Livonijos – iš kitos pusės, tačiau ne iki tų ribų, kurios anuo metu buvo paženklintos, o iki tų, kurios iš senų senovės tarp šių žemių yra išsaugotos[543]. Kaip matyti, vis dar minimos „senosios sienos“, tačiau jos tarsi integruotos į naujųjų sienų struktūrą, nes sutartyje aiškiai pasakyta, jog „naujosios sienos“ turi eiti iki tų ribų, kurios iš senų senovės buvo tarp Lietuvos ir Livonijos žemių, vadinasi – iki „senųjų sienų“. Jų paminėjimas kuria ne priešpriešos, o priešingai – atskiras sienos atkarpas jungiančio faktoriaus įspūdį. Istoriškai žvelgiant išryškėja tam tikras linijinės sienos formavimosi dėsningumas, kuris gerai atsiskleidžia vėlesnio laikotarpio Lietuvos ir Livonijos sienos delimitacijos dokumetuose: ji formavosi atkarpomis, kurios laikui bėgant ilgėjo ir tankėjo, pamažu susijungdamos į vientisą sienos trasą.

Sienos sampratos kaita, valstybės erdvės kaip iš visų pusių sienomis apribotos teritorijos suvokimas klostėsi gana intensyviai. Antai jau 1426 metų LDK ir Livonijos sienų aprašyme užfiksuota gana daug dirbtinių sienos trasą žyminčių ženklų. Jame minimi kryžiais pažymėti medžiai ir akmenys, kartais įterpiant ir išmatuotus nuotolius tarp jų. Pavyzdžiui, aiškinama: „ten, kur buvo akmuo su kryžiumi, nuo ten einama pusę mylios“; kitoje delimitacijos dokumento vietoje užsimenama, jog „iki Rottowo (Raktuvės) kalno yra vienos mylios kelias“[544]. Šiuo dokumentu buvo pirmą kartą nustatyta Lietuvos ir Livonijos siena Baltijos jūros ir Joniškio ruože, tačiau priimtas sprendimas teritorijos požiūriu laikytinas nenaudingu Lietuvai[545]. Tyrėjų nuomone, tokia siena atspindėjo politinius interesus ir sietina su Vytauto pastangomis įtraukti Livoniją į ruošiamą karą prieš Pskovą, todėl buvo skubama ir tai sąlygojo

543 „Inter Livoniam vero, Samagitiam, Lithuaniam et Russiam limites sint: incipiendo a flumine dicto Heiligea, ubi ditus fluvius intrat mare, eundem fluvium ascendendo sursum ad antiquos limites inter Samagitiam, Lithuaniam, Russiam, ab una Livoniam ab altera partibus tentos et servatos, non tamen ad illos limites, qui signatis sunt eo tempore, sed ad illos, qui antiquitus inter terras praedictas sunt servati“ 1422 m. Melno taikos sutartis, *LECU*, Bd. 5, Nr. 2673, S. 880–881; *Codex Diplomaticus Regni Poloniae*... t. 4, Nr. 90, p. 110–115.

544 „dar ein stein mith einem creutze ehrmals gewesen; van dem steine heth an kapmyll“, „eine mile weges haven dem berge Rottow“, 1426 m. birželio *mėn. LDK ir Livonijos sienų delimitacijos dokumentas, LECU*, Bd. 7, Nr. 472, S. 326; *Russisch-livländische Urkunden*, Nr. 226, S. 186–187.

545 *LECU*, Bd. 7, Nr. 472–473, S. 326–327.

teritorines nuolaidas Livonijos ordinui[546]. Vytautas šiuo atveju skyrė mažai dėmesio detalėms aptarti ir orientavosi tik į rezultatą[547]. Nepaisant politinių aplinkybių įtakos, šis delimitacijos dokumentas jau rodė naują erdvės suvokimą, atskleidė gebėjimą operuoti ne tik atstumą žyminčiais ženklais, bet ir konkrečiais matavimo vienetais, o tai neabejotinai liudijo prielaidų regimai valstybės pasienio linijai formuotis atsiradimą. Vis dėlto linijinė siena gali formuotis tik visiškai kolonizuotoje teritorijoje, o šiuo atveju, XV a. pradžioje ir vėliau, gyventojų tankis aptariamame teritorijos ruože vis dar buvo perdėm menkas ir tai galėjo turėti įtakos aprašytam valstybių teritorinės priklausomybės nustatymui. Minėtos užuominos apie dirbtinius ženklus ir atstumų nuorodos vis dar vertintina kaip orientacinio pobūdžio žinios, atspindėjusios vieną pradinių sienos linijos formavimosi etapų. Iškalbingą pastabą apie Lietuvą ir Livoniją skiriančią erdvę yra palikęs prancūzų keliautojas ir diplomatas Ghillebertas de Lannoy. Jis rašė: „Išvykęs iš Livonijos miesto Daugpilio, per didelį tuščią mišką išvažiavau į Lietuvos karalystę ir keliavau dvi dienas ir dvi naktis, neaptikdamas jokios gyvenvietės, per septynis ar aštuonis didelius užšalusius ežerus“[548]. Amžininkų paliktos žinios patvirtina anuomet buvus santykinai mažą aptariamos teritorijos apgyvendinimo tankį ir dar neegzistavus ryšius tarp pasienio socialinių grupių.

T. Čelkis 1426 metų sienų aprašymą vertina kaip ankstyviausią žinomą dokumentą, kuris buvo sudarytas būtent delimitacijos tikslu ir turėjo juridinę galią[549]. Tačiau šis dokumentas teritorijos pasidalinimo problemų anaiptol neišsprendė. Apie tai byloja itin gausi ir įdomi XV a. 4–6 dešimtmečio LDK korespondencija – derybų medžiaga su Livonija ir susirašinėjimas su Polocku bei Vokiečių ordinu, kas tik iš pirmo žvilgsnio gali pasirodyti kaip neefekty-

546 A. Bielenstein, *Die Grenzen des lettischen Volksstammes und der lettischen Sprache in der Gegewart und im 13. Jahrhundert*, St. Petersburg, 1892, S. 388; P. B. Osten-Sacken, *Livländisch-Russische Beziehungen während der Regierungszeit des Grossfürsten Witowt von Litauen (1392–1430). Inaugural Dissertation*, University of Berlin, 1908, S. 108–114; R. Varakauskas, Lietuvos ir Livonijos santykių po Pabaisko mūšio klausimu, p. 53; B. Dundulis, *Lietuvos kova dėl valstybinio savarankiškumo XV amžiuje*, p. 208.

547 1426 07 26 Vytauto laiškas Livonijos magistrui, dėkojant už operatyviai suorganizuotą sienos nustatymo susitikimą, *CEV*, Nr. 1216, S. 716; 1426 06 24 Vytauto laiškas Livonijos magistrui, primenant apie karą prieš Pskovą, ibid., Nr. 1233, S. 731; 1426 06 27 Vytauto laiškas Livonijos magistrui, linkint sėkmingai baigti sienos matavimus, ibid., Nr. 1234, S. 731–732; 1426 07 01–21 Livonijos magistro atsakymas Vytautui, informuojant apie sienos išmatavimą ir paaiškinant savo teritorinių pretenzijų į Pskovą aplinkybes, ibid., Nr. 1235, S. 732–733.

548 1413–1414 m. Ghilleberto de Lannoy kelionė Lietuvoje, in: *Kraštas ir žmonės. Lietuvos geografiniai r etnografiniai aprašymai (XIV–XIX a.)*, p. 49.

549 T. Čelkis, D. Antanavičius, 1545 metų Livonijos ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sienos patikrinimas..., p. 165–166.

vi ir rezultatų neturėjusi veikla. Bene kasmet plaukė skundai apie pasienyje vykusius konfliktus bei skriaudas. Organizuodama komisijų darbą pasienyje, Lietuvos valstybės diplomatinė tarnyba dirbo intensyviai, bet per minėtą laikotarpį nė viename valstybių įgaliotų atstovų susitikime nebuvo priimta realių sprendimų. Tačiau vertinant tolesnį tarpvalstybinių santykių dialogą negalima nepastebėti, jog minėta pasienio ginčų ir reagavimo į juos situacija sukūrė prielaidas ateities sprendimams ir paruošė dirvą delimitacijos procesams bei kokybiškai naujos sienos sampratos formavimuisi. Ji atspindėjo jau kur kas akylesnę ir administravimo prasme aktyvesnę valdomos teritorijos valstybės kontrolę.

Šiame kontekste minėtinas 1473 metų LDK ir Livonijos delimitacijos aktas, kuriame, skirtingai nei 1426 metų dokumente, aprašant sieną paminėta ne tik gerokai daugiau pasienio gyvenviečių, bet ir itin daug dirbtinių sienos ženklų: kalnelių, griovių, tiltelių ir kt., kurie liudijo tam tikrą socialinį ir ekonominį pasienio visuomenės aktyvumą. Nuotoliai šiame akte taip pat buvo nurodyti, kas leidžia manyti, jog aprašant ir lokalizuojant specifinius sienos ženklus palaipsniui į daugmaž vientisą trasą buvo sujungtos skirtingo kraštovaizdžio sienos atkarpos[550]. Be kita ko, tai pirmoji žinoma LDK ir Livonijos sutartis, sudaryta būtent sienų nustatymo problemoms spręsti ir turėjusi juridinėms sutartims būdingą formuliarą[551]. Atskaitos tašku buvo pasirinktas Kurcumas. Tyrinėtojas Z. Wojtkowiakas akcentuoja, jog Livonijos sienų delimitacijai ir demarkacijos procedūroms būdinga aiški metodika: pasirenkamas tam tikras pradinis taškas ir nuo jo sienos vedamos į vieną ir į kitą pusę. Būtent tokiu išeities tašku šioje sutartyje tapo Kurcumas, anaiptol neturėjęs išskirtinio ekonominio ar administracinio statuso. Pirmiausia siena buvo pažymėta nuo jo į vakarus, tada grįžta į Kurcumą ir iš ten pratęstas sienos nustatymo darbas rytų kryptimi[552]. Sprendžiant sienos tikslinimo problemą XVI a. dokumentuose

550 1473 07 03 LDK ir Livonijos delimitacijos aktas, *Limites Regni Poloniae*..., s. 207–211; *Codex diplomaticvs Regni Poloniae*..., t. 5, p. Nr. 82, 142–143; *LM (1427–1506), Užr. kn. 5,* Nr. 125, p. 235–238; *Skarbiec diplomatów*… t. 2, Nr. 1980, s. 214; *Собрание государственных и частных актов, касающихся истории Литвы и соединенных с ней владений, от 1387 до 1710 года*, Вильно, 1858, № 20, с. 22–24. Plačiau žr.: Z. Wojtkowiak, Północna granica Litwy w średniowieczu. „Limites inter Litvaniam et Livonia" z 1473, *Poznań – Wilnu. Studia historyków w roku tysiąclecia Państwa Litewskiego*, pod red. Z. Wojtkowiaka, Poznań 2010, s. 213–270. Naujausias 1473 metų delimitacijos tyrimas ir jos akto publikacija: M. Dorna, Akt delimitacji litewsko-nflanckiej z 7 lipca 1473 roku, *Lituano-Slavica Posnaniensia*, 2013, t. 14, s. 87–102 (aktas: s. 98–102).

551 T. Čelkis, *Valdžia ir erdvė: Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorializacijos procesas XIV–XVI a.…*, p. 163; idem, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sienų sutartys..., p. 31.

552 Z. Wojtkowiak, *Lithuania Transwilniensis saec. XIV–XVI: podziały Litwy północnej w późnym średniowieczu*, s. 135–136.

ir derybų medžiagoje Kurcumas taip pat dažnai minimas kaip komisijų susitikimo vieta bei demarkacijos atskaitos taškas[553]. Galima įžvelgti dar vieną sienų raidos sampratos aspektą, kurio nebuvo ankstesniuose dokumentuose. Atskaitos taško lokalizavimas padėjo pamatą sienos trasos skaidymui į smulkesnes atkarpas; tai leido sumažinti ir išmatuoti atstumus tarp sienos ženklų. Šių techninių sprendimų efektyvumas buvo neabejotinas. Užbėgant tyrimui už akių pasakytina, jog XVI a. pirmosios pusės sienos delimitacijos dokumentuose ji jau imama skaidyti į segmentus (pavyzdžiui, Breslaujos ruožas, Drisos ruožas, Asvejos ruožas ir kt.), kuriuos sudarė pasienyje esančių valsčių kraštinės, nurodant jų ribinius taškus. Be kita ko, pradedama operuoti ir kelintiniais skaitvardžiais nurodomų riboženklių seka, lokalizuojant jų padėtį vietovėje atskaitos taškų atžvilgiu. Visa tai buvo neatsiejama nuo pasienio apgyvendinimo proceso. Faktas, jog delimitacijos dokumentuose jau minimi Breslaujos, Drisos ir kt. vietovardžiai (kaip atskirų valstybės sienos atkarpų pavadinimai ir kaip administracinių vienetų – valsčių centrai), byloja, kad pasienis jau buvo kolonizuotas. Pasienio apgyvendinimas, kaip visuomenės socialinės ir ekonominės sklaidos procesas, galėjo vykti tik taikiai sugyvenant kaimyninėms valstybėms. Be abejonės, pasienio konfliktai ir skriaudos gali būti vertinami kaip bendrą sieną turinčių valstybių priešpriešos apraiškos, galėjusios išprovokuoti karinius veiksmus, kas itin dažnai atsitikdavo LDK pasienyje su Maskvos valstybe. Pavyzdžiui, žinia, jog 1471 metais Livonijos magistras užgrobė 16 LDK pasienio kaimų[554], ar kiti panašūs pasienio konfliktai nepaskatino LDK imtis karinių veiksmų. Informacija apie pasienyje vykusius susidūrimus ir smurtą vertintina daugiau kaip socialinės trinties, gyventojų tankio didėjimo pasekmė; tokiems konfliktams išspręsti buvo pasirinkti taikūs būdai. Taigi nekyla abejonių, kad pagrindinė 1473 metų delimitacijos priežastis buvo pasienio gyventojų ginčai[555].

1473 metų delimitacijos akte teigiama, kad komisarai prie Kurcumo, kur yra ir to paties pavadinimo ežeras, supylė pirmąjį kapčių, toliau eidami vakarų kryptimi supylė dar vieną kapčių prie miško. Kurcumo vietovėje

553 Ibid., s. 136.

554 M. Bielski, *Kronika Polska* (Księgi 4), s. 191.

555 Plg.: „Descendimus […] in locum […] Curczmi […] ad sedandum, componendum et concordandum controversias, iurgia, differencias et displicencias hactenus habitas pro eisdem graniciebus et limitibus“, 1473 07 03 LDK ir Livonijos delimitacijos aktas, *LM (1427–1506), Užr. kn. 5*, Nr. 125, p. 235–236.

pažymėjo ženklus ąžuoluose ir kituose medžiuose. Šia sutartimi siena buvo nustatyta tik Sidabrės – Kraslavos ruože[556]. Taigi siena ėjo nuo pat Dauguvos iki Kurcumo ežero, o nuo jo Nemunėlio upe palei Mūšos žiotis, kur ji įteka į Lielupę, iki Bauskės. Nuo Bauskės pilies, kuri liko Livonijos pusėje, siena ėjo per Komardus, Vaišviltę iki Sidabrės. Nuo ten iki Šventosios siena ėjo 1426 metais nustatytomis ribomis[557]. 1473 metų sutartimi buvo nustatyta ir sienos atkarpa nuo Joniškio iki Daugpilio, įgijusi „Radvilos sienų“ pavadinimą[558]. Šis sienos ruožas 1426 metų sutartyje nebuvo aprašytas ir tai kėlė daug pasienio problemų. Tiesa, visos sienos demarkacija buvo atliekama prabėgus geram pusmečiui nuo delimitacinių dokumentų parengimo. Sienos buvo pažymėtos supilant ežiaženklius, padarant ženklus ąžuoluose ir kituose medžiuose maždaug 1473–1474 metų sandūroje arba iki 1474 metų Trijų Karalių šventės[559]. Viena 1473 metų sutarties sienos atkarpa palyginti su 1426 metų aprašymu liudijo teritorijos persvarą Lietuvos naudai: sienos ruožas nuo Žagarės į rytus iki Komardės piliakalnio prie Mūšos upės buvo išvestas šiek tiek šiauriau, negu reglamentavo ankstesni dokumentai[560]. 1473 metų delimitacijoje minimos dvi reikšmingos skirtingų laikotarpių sienų atkarpos, vadinamos Vaišvilto ir Šedbaro vardais[561]. Jau minėjome „Vaišvilto sienų“ terminą 1499 metų Aleksandro Jogailaičio privilegijoje Grigui Astikaičiui. Akivaizdu, jog 1473 metų sienos delimitacijoje „Vaišvilto sienų“, susijusių su 1367 metų Livonijos sienos nustatymo akcija, paminėjimas yra bene trimis dešimtmečiais ankstesnis. „Vaišvilto sienos“ suvokiamos kaip ankstesnis sienų paliudijimas, kuriuo galima remtis ir kuris buvo

556 „Im primis in loco supradicto Curgun et stagno sive lacu eodem nomine nuncupato fecimus unum colliculum alias kopiec et fossatam ubi est vallis quae apparet [...] vallem, et circa vallem transeundo deorsum fecimus alios colliculos, alias kopce, usque ad sylvam proxime contiguam“, ibid., p. 236.

557 R. Varakauskas, *Lietuvos ir Livonijos santykiai XIII–XVI a.*, p. 238–239.

558 „Radvilos sienų“ pavadinimas siejamas su Trakų vaivados ir Vilniaus kašteliono Radvilos Astikaičio, kuris 1473 metais buvo deleguotas į sienos nustatymo komisiją, vardu. *Limites Regni Poloniae...*, s. 142; *Skarbiec dyplomatów…* t. 2, Nr. 1980, s. 214. R. Petrauskas, *Lietuvos diduomenė XIV a. pabaigoje – XV a.: sudėtis, struktūra, valdžia*, Vilnius, Aidai, 2003, p. 215–216.

559 A. Kłodziński, Stosunki Polski i Litwy z Inflantami przed zatargiem z r. 1556 / 7, s. 346.

560 A. Salys, Die žemaitischen Mundarten. Teil I. Geschichte des žemaitischen Sprachgebiets, *Tauta ir žodis*, Kaunas, 1930, t. 6, p. 353.

561 „[…] versus medium granicierum et limitum vulgo apellatorum Woyschwlti, ubi nostril ex parte Litphanie qui ducebant ordinem limitum ostendebant et preibant, et versus medium granicierum que vulgo appellantur Schedibori. Inter quarum granicierum et limitum per medium directo tramite transire debent iidem ductores et exploratores rectarum viarum et tramitum inter predictas granicies“, 1473 07 03 LDK ir Livonijos delimitacijos aktas, *LM (1427–1506), Užr. kn. 5*, Nr. 125, p. 236.

įtrauktas į sienos nustatymo procedūrą. Kiek sudėtingesnė „Šedbaro sienų“ interpretacija šioje delimitacijoje. Naujausi tyrimai rodo, kad „Šedbaro sienos“ gali būti siejamos su Šedbaru Valmantaičiu. T. Čelkio nuomone, tai bajoras Šedbaras Valmantaitis, 1416 metais vykęs į susitikimą su Ordinu, taip pat dalyvavęs 1424 ir 1425 metų derybose su Ordino atstovais dėl sienų nustatymo[562]. Greičiausiai jam bus tekę dalyvauti ir nustatant sienas su Livonija. Šias įžvalgas patvirtina ir naujausias šios problemos tyrimas, atliktas lenkų istoriko M. Dornos[563], kuriame teigiama, kad abu ankstesni – Vaišvilto ir Šedbaro – sienų aprašai buvo panaudoti 1473 metų delimitacijoje. „Vaišvilto sienos“ buvo palankesnės lietuviams, nes driekėsi šiauriau, palei Susėjos upę, o „Šedbaro sienos“ buvo patrauklesnės livoniečiams, nes ėjo piečiau, palei Vyžuonos upę[564].

Istorikas T. Čelkis 1473 metų LDK ir Livonijos sienų sutartį vertina kaip liudijančią valstybės sienų stabilizacijos proceso pabaigą, paruošusią valstybės teritorijos formavimosi metmenis kokybiškai naujam etapui, kuris sietinas jau su XVI a. pirmąja puse[565]. Tačiau šia sutartimi nebuvo išspręsta pasienio ginčų problema, vis dar egzistavo skirtingos sienos linijos interpretacijos, ir tai buvo pagrindinė nesutarimų priežastis. Apie tai byloja jau po keleto metų atnaujintas susirašinėjimas su Livonijos magistru, laiškuose keliant sienų sureguliavimo klausimą, derinant galimą paskirtų asmenų susitikimo laiką ir vietą. Tuo pat metu aktyviai veikė ir Vokiečių ordino įgaliotiniai, tarpininkaudami sprendžiant Lietuvos ir Livonijos sienos tikslinimo klausimą[566]. Valstybės valdymą perėmus Aleksandrui Jogailaičiui, Lietuvos šiaurinės sienos politikos kryptis nesikeitė: kaip ir anksčiau, buvo siekiama nustatyti „teisingas sienas“, derinama komisijų sudėtis, susitikimų vieta ir laikas, dažnai atidedami jau

562 T. Čelkis, D. Antanavičius, 1545 metų Livonijos ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sienos patikrinimas..., p. 170; T. Čelkis, *Valdžia ir erdvė: Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorializacijos procesas XIV–XVI a.…*, p. 149.

563 M. Dorna, Akt delimitacji litewsko-inflanckiej z 7 lipca 1473 roku, s. 93–94.

564 Ibid., s. 93.

565 T. Čelkis, Nuo teritorinio ruožo prie linijos..., p. 68.

566 1477 01 01 Vilniaus vyskupo Jono Losovičiaus laiškas Livonijos magistrui, *Skarbiec diplomatów*… t. 2, Nr. 1987, s. 216; *Napierski. Index Corporis*... Bd. 2, Nr. 2104, S. 59; 1477 01 28 Kazimiero Jogailaičio laiškas Livonijos magistrui, *Skarbiec diplomatów*… t. 2, Nr. 1988, s. 216; 1477 11 25 Vilniaus vyskupo Jono Losovičiaus ir Vilniaus vaivados Aleknos Sudimantaičio laiškas Livonijos magistrui, ibid., Nr. 1989, s. 216; 1483 03 29 Vokiečių ordino įgaliotinio pranešimas Livonijos magistrui apie LDK poziciją atidėti sienų patikslinimo klausimą neribotam laikui, ibid., Nr. 2015, s. 220.

suplanuoti susitikimai ir iš esmės nepriimama konkrečių sprendimų[567]. Derybų medžiagoje dažnai minimi Radvilos, taip pat ir Vytauto laikų sienos – kaip pagrindas, kuriuo derėtų remtis; pagal jas pakoreguotą sienos trajektoriją reikia stengtis išlaikyti ir užtikrinti taikų abiejų valstybių sambūvį[568]. Šio susirašinėjimo turinys nesiskyrė nuo ankstesnio laikotarpio diplomatinio protokolo padiktuotojo, tačiau jame buvo užfiksuota ankstesnio laikmečio korespondencijoje neminima procedūrinių veiksmų detalė – tai, jog sieną reikia pataisyti iš abiejų pusių; tai liudytų europietišką sienų žymėjimo ir tikslinimo tvarką, kai sienos ženklai statomi greta vienas kito abiejų valstybių teritorijose.

Tarptautinė politinė konjunktūra, Lietuvos ir Livonijos santykių su Maskvos valstybe peripetijos bei kiekvienai šaliai svarbūs, tačiau skirtingi politinių ir karinių aspiracijų įgyvendinimo scenarijai skatino vis atidėlioti sienų problemos sprendimą. Tai itin būdinga XVI a. pradžios LDK ir Livonijos dvišalių santykių ypatybė[569]. T. Čelkio nuomone, labai tikėtina, kad 1526 metais buvo atlikta grandiozinė sienų revizija, nes tų metų Žygimanto Senojo rašte Livonijai teigiama, kad sienos iš LDK pusės buvo apsvarstytos ir apžiūrėtos, o dar viename tų pačių metų laiške netgi teigiama, jog komisija pažymėjusi sienas su Livonija[570].

Reikia pabrėžti, kad naujas ir reikšmingas LDK ir Livonijos sienos delimitacijos dokumentas buvo parengtas 1529 metais. Jis sienos linijos

567 1492 10 30 Aleksandro Jogailaičio pasiuntinybė Livonijos magistrui dėl LDK sienos su Livonija patikslinimo, *LM (1427–1506), Užr. kn. 5*, Nr. 10.1, p. 63; 1493 10 04 Vokiečių ordino magistro pranešimas Livonijos magistrui dėl LDK komisijos neatvykimo į Kurcumą, sienų tikslinimo problemą atidedant neribotam laikui, *Skarbiec diplomatów…* t. 2, Nr. 2063, s. 233; *Napierski. Index Corporis...* Bd. 2, Nr. 2314, S. 100; 1503 m. Aleksandro Jogailaičio laiškas Livonijos magistrui, siūlant atidėti deleguotų atstovų susitikimą dėl sienos tikslinimo, *LECU*, Abt. 2, Bd. 2, Nr. 534, S. 432–435; *LM (1427–1506), Užr. kn. 5*, Nr. 116, p. 191–193; 1505 01 02 Aleksandro Jogailaičio komisijos skyrimas LDK ir Livonijos sienos problemoms spręsti, *Codex diplomaticvs Regni Poloniae...*, t. 5, p. Nr. 93, 165–166; 1505 m. gruodžio mėn. LDK pasiuntinybė pas Livonijos magistrą Walterį von Plettenbergą, *LM (1494–1506), Užr. kn. 6*, Nr. 549, p. 323–324; 1506 05 02 Žygimanto Senojo atsakymas Livonijos magistrui dėl sienos patikslinimo nuo Šventosios upės iki Breslaujos ir Pskovo sienos, *LM (1494–1506), Užr. kn. 6*, Nr. 552, p. 326; *АЗР*, т. 1, № 225, с. 371–374 ir kiti dokumentai.

568 „з обу сторон выеханя п(а)новь ку поправеню тых границ, которие были за великого кн(я)зя Витовта“, 1507 11 26 Žygimanto Senojo pasiuntinybė Livonijos magistrui, iškeliant sienų patikslinimo klausimą, *LM (1499–1514), Užr. kn. 8*, Nr. 56.1, p. 92–94; *LECU*, Abt. 2, Bd. 3, Nr. 385; 1507 07 26 Livonijos magistro laiškas Žygimantui Senajam, *LM (1499–1514), Užr. kn. 8*, Nr. 44.2, p. 79; 1508 01 08 Livonijos magistro laiškas Žygimantui Senajam dėl valstybių sienų pataisymo, ibid., Nr. 66, p. 107–108; 1508 06 23 Žygimanto Senojo laiškas Livonijos magistrui, ibid., Nr. 67, p. 108–110; 1508 07 27 Livonijos magistro pasiuntinybė Žygimantui Senajam dėl sienų patikslinimo ir kitų reikalų, ibid., Nr. 70, p. 115; 1508 m. rugpjūčio mėn. Žygimanto Senojo laiškas Livonijos magistrui, *LECU*, Abt. 2, Bd. 3, Nr. 542 ir kiti dokumentai.

569 A. Kłodziński, Stosunki Polski i Litwy z Inflantami przed zatargiem z r. 1556 / 7, s. 347.

570 T. Čelkis, *Valdžia ir erdvė: Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorializacijos procesas XIV–XVI a.…*, p. 167.

nustatymo atžvilgiu buvo palankesnis Lietuvos valstybei[571]. Tyrėjų nuomone, palyginti su ankstesnio laikotarpio delimitacijomis keliose atkarpose sienos linija buvo pastūmėta kone 25 kilometrus į šiaurę, taip pat patikslintas sienos ruožas nuo Kraslavos iki Šventosios[572].

Papildant anksčiau išsakytas mintis apie pasienio apgyvendinimo tendencijas ir šio proceso tiesioginį poveikį valstybės sienų raidai pasakytina, jog 1529 metų delimitacijoje šiaurinio LDK pasienio valsčių kraštinės tapo valstybės sienos liniją formuojančiomis ribomis. Sugretinus 1529 metų ir ankstesnius delimitacijos dokumentus matyti, jog sienos trasą sudarančių gamtinių ir dirbtinių objektų bei atstumų tarp jų subordinacijos principas lyg ir nepakito. Pavyzdžiui, rašoma, jog siena prasideda nuo akmens su rusišku užrašu Dauguvos upėje, tekančioje palei Breslaujos valsčių, kur įteka Kumelupis (*Kobyla*), ir toliau eina šiuo upeliu iki Peresvito (*Pereswit*) ir Pluso (*Plusa*) ežerų, kurie yra 3 mylių atstumu nuo Dauguvos. Į pietvakarius nuo Pluso ežero 1 mylią sienos trasa buvo brėžiama laikantis 1473 metais nustatytų vadinamųjų „Radvilos sienų" ženklų, laikant juos senais ir teisingais. Nuo Pluso ežero siena ėjo Sūriuoju (*Solona*) upeliu iki Sūriojo (*Słonego*) ežero, o nuo ten toliau driekėsi iki Ilgio (*Długiego*), Akmenos (*Okmena*) bei Kreivojo (*Krzywego*) ežerų. Nurodoma ne tik gamtinės kilmės, bet ir dirbtinių objektų grandinė. Pavyzdžiui, aiškinama, jog „nuo pušies iki senkapio – 2 mylios, o ten ženklai tikri, tai yra – dideli akmenys sudėti [...] nuo Akmenos ežero iki Kreivojo ežero: prie to ežero yra sienos ženklas – akmeninis kryžius"[573]. Toliau sienos linija ėjo šiaurėn palei Baltąjį (Bialego) ežerą, Belicos ir Sitnos upeliais ir t. t.

Nedetalizuojant viso dokumento turinio atkreiptinas dėmesys į naujoves, kurių nebuvo 1473 metų ir ankstesnėse delimitacijose. Šiame dokumente Lietuvos ir Livonijos siena jau buvo suskirstyta į pavadinimus turinčias atkarpas, o tai rodė aiškiai suvoktą valstybės pakraščio liniją ir

571 1529 01 02 LDK ir Livonijos sienos delimitacijos aktas, *Limites Regni Poloniae*..., s. 219–225; *Zbiór pamiętników*... t. 1, s. 150–154; L. Kolankowski, *Zygmunt August, wielki książę Litwy do roku 1548*, s. 266–268.

572 A. Salys, Die žemaitischen Mundarten..., S. 253–254; R. Varakauskas, *Lietuvos ir Livonijos santykiai XIII–XVI a.*, p. 242–244.

573 „od kamienia, który leży w Dźwinie rzece z napisem ruskim [...]. Od jeziora Plusa, ruczajem w górę miła, do sosny, na której rubieże i znaki prawdziwe i stare. [...] Od sosny do zakładnéj mogiły dwie mile: a tu znaki pewne, tojest, kamienie wielkie położone [...] od jeziora Okmena do Krzywego jeziora tu podłe tego jeziora znak jest graniczny – krzyż kammienny", *Zbiór pamiętników*... t. 1, s. 151; *Limites Regni Poloniae*..., s. 220.

jos ryšį su valstybės vidine erdve. Tokį suskirstymą lėmė pasienio administracinių vienetų išsidėstymas; kitaip tariant, minėtas valstybės sienos atkarpas sudarė šiaurinių LDK valsčių kraštinės, o tų atkarpų pavadinimai atitiko valsčių pavadinimus. Pavyzdžiui, dokumente rašoma: „čia prasideda Drūkšių valsčius (włość Dryswecka) drauge su Breslaujos valsčiumi priešais Livoniją [...].Drūkšių valsčiaus siena su Livonija: nuo pušies iki upės [...]. Nuo Breslaujos valsčiaus, prie Drūkšių valsčiaus, 3 mylios iki Smalvų sienos, kur susieina Drūkšių ir Smalvų valsčiai priešais Livoniją [...]. Smalvų siena su Livonija: prasideda nuo Akmenos ežero [...]“[574]; „priešais tą ežerą susieina Obelių ir Rokiškio valsčiai, 4 mylios priešais Livoniją“; „Tų valsčių siena su Livonija Susėjos [upe] tęsiasi iki Nemunėlio, sustoja Nemunėlio krante, kur Susėja įteka į Nemunėlį [...] žemiau Susėjos žiočių dešinėje Nemunėlio pusėje – Livonijos siena, o šioje Nemunėlio pusėje – Biržų ir Upytės valsčiai“[575]. Tai tik keletas sienos atnaujinimo teksto pavyzdžių, iliustruojančių kokybiškai naują valstybės teritorijos ir sienų sampratą. Ši delimitacija atskleidė jau visiškai kolonizuoto pasienio vaizdą, kuriame išryškėjo administracinių vienetų ribos, tapusios puikiu erdvės orientyru tikslinant ir matuojant sienos liniją. Tai leidžia atpažinti jau linijinėmis sienomis ribojamą valstybės erdvę, kur valsčiaus ribų sąlytis su kitos valstybės teritorija suteikia tam tikrus atskaitos taškus valstybės sienai vesti ir atstumams matuoti.

Istoriografijoje vyrauja nuomonė, jog 1529 metais nustatyta Lietuvos ir Livonijos sienos linija daugiau bemaž nekito, jos korekcijos buvo nedidelės ir tik vienos kitos sienos atkarpos[576]. Tačiau tai anaiptol nereiškė pasienio konfliktų pabaigos ir sienos trasos interpretavimo baigties[577]. Dar iki 1530 metų pradžios vėl buvo sudaryta komisija LDK ir Livonijos sienai

574 „Tu zaczyna się włość Dryswecka, wespół z włością Bracławską naprzeciwko Inflant. [...] Włości Dryswieckiéj granica z Inflantami: Od sosny do rzeki [...] Od Bracławskiéj włości, przed Dryswecką włość, trzy mile do granicy Smolwoskiéj, gdzie się schodzi włość Dryswecka, a z Smolwianami naprzeciw Inflant [...] Smolwianów z Inflantami granica: począwszy od jeziora Okmena [...]“, *Zbiór pamiętników*... t. 1, s. 151; *Limites Regni Poloniae*..., s. 220.

575 „Naprzeciw tego jeziora schodzi się włość Obelska z włością Rakiską, cztery mile naprzeciw Inflant“; „Tych włośći granica z Inflantami Suseję przechodząc ku Niemnowi, stanąwszy nad Niemnem na brzegu, zkąd Suseja w Niemen wpada [...] niżéj ujścia susejskiego ponad Niemnem granica z prawéj strony Niemna inflantska, a ztamtéj strony Niemna włość Birżańska i Upitska“, ibid., s. 152.

576 B. Dundulis, *Lietuvos užsienio politika XVI a.*, p. 158–160; R. Varakauskas, *Lietuvos ir Livonijos santykiai XIII–XVI a.*, p. 242–244; A. Salys, Die žemaitischen Mundarten..., S. 254–255.

577 S. Sužiedėlis, Lietuvos ir Livonijos konfliktas 1556–1557, *Athenaeum*, 1938, t. 9, p. 65–66, 71.

patikslinti – vadinasi, tik spėjus atlikti demarkavimo korekcijas pagal 1529 metų delimitacijos dokumentą[578]. 1530–1531 metais Žygimantas Senasis, atsakydamas Ponų tarybai dėl spręstinų valstybės vidaus reikalų, vėl iškėlė sienų patikslinimo klausimą; tąkart drauge su Prūsijos kunigaikštystės bei Lenkijos sienomis buvo paminėtos ir Livonijos sienos[579]. Dokumente teigiama, jog siena buvo patikslinta iš abiejų pusių[580], todėl esą svarbu, jog ji būtų teisingai išmatuota[581]. Kaip matysime, santykiuose su rytų kaimynais taip pat dažnai buvo minimi probleminiai sienų pažeidimo atvejai, konfliktinės pasienio situacijos ir priekaištai, tačiau niekada neužsimenama apie procedūrinius veiksmus. Frazė „iš abiejų pusių" leidžia daryti prielaidą, jog ilgainiui susiformavo skirtingi valstybių sienos ženklai, turėję atitinkamą atributiką, bylojusią apie abiejų valstybių teritorinį suverenumą – o tai jau galima vertinti kaip realiai suvokiamų valstybės ribų (fizinių sienos ženklų trasa žemės paviršiuje) ir mentalinėje plotmėje reflektuojamos jos teritorijos (valstybinė simbolika sienos ženkluose – įkūnytas valdžios ryšys su teritorija) sintezę. Be abejonės, tai turėjo būti būtent dirbtiniai ženklai, kitaip tariant, specifiniai sienos riboženkliai, kuriuos galima statyti priešpriešiais, ko nebūtų įmanoma padaryti su gamtos objektais, pavyzdžiui, medžiais. Juose taip pat buvo įspaudžiami atitinkami ženklai, tačiau medžiai laikytini kraštovaizdžio dalimi ir nebūtinai augo ten, kur reikėjo ženklinti sienos liniją. Jau 1541 metų LDK ir Livonijos sienos atnaujinimo dokumente paminėti sienos ženklai – stulpai, o tai liudijo valstybinį sienos ženklo pobūdį ir unifikuotos valstybės sienos ženklų sistemos kūrimą.

1529 metais delimitacijos ir demarkacijos darbai vyko ir Livonijos, ir Prūsijos pasieniuose. pasienio valsčių ribų subordinacija nustatant sienas šiuo metu būdinga ne tik Livonijos pasieniui. Nustatant sieną su Prūsija taip pat daug dėmesio skirta apgyvendinto pasienio duomenų integracijai į valstybės sienos linijos aprašą. Savaime kyla klausimas, ar jau buvo

578 Iki 1530 m. Žygimanto Senojo pateiktas nurodymas paskirti komisarus, kurie patikslintų LDK sienas su Livonija, Prūsija, Lenkija ir Mazovija, *LM (1528–1538), Užr. kn. 15*, Nr. 227, p. 291.

579 1530–1531 m. sandūros Žygimanto Senojo atsakymas Ponų tarybai, *LM (1528–1538), Užr. kn. 15*, Nr. 201, p. 262–263.

580 „на тое местъцо зъехали, и межы собою порозуменье взявъшы и на обе стороне границъ достаточне поправили", ibid., p. 262.

581 „будемъ о томъ мыслити, яко быхмо могъли тыи границы на доброи мере въстановити", 1531 m. pabaigos Žygimanto Senojo laiškas Ponų tarybai, *LM (1528–1538), Užr. kn. 15*, Nr. 207, p. 273.

vartojami specifiniai valstybinės sienos ženklai, ar su jais buvo sutapatinti privačių pasienio valdų riboženkliai.

Po 1529 metais atliktos sienos korekcijos būta sąmoningų LDK ir Livonijos bandymų dar šiek tiek „pastumdyti“ sienos liniją[582]. Prabėgus geram dešimtmečiui buvo pribręsta parengti dar vieną delimitacijos aktą ir vėl atnaujinti Lietuvos ir Livonijos sieną[583]. Kaip atskaitos taškas pasirinktas Kurcumas. Dėmesys buvo sutelktas į „Radvilos sienomis“ vadinamos atkarpos tikslinimą, o baigiamuoju raštu nuspręsta, jog sienos linija turi būti išvesta remiantis senosiomis Radvilos sienomis (*antiquarum granicierum Radvili*), tai yra, pagal 1473 metų akto nuostatas. 1541 metų dokumente teigiama, jog žymėdami sieną Livonijos įgaliotieji atstovai ėjo kairiąja puse, o Lietuvos komisarai – dešiniąja[584]. Akivaizdu, jog ženklinama buvo abipus sienos linijos. Dėl pasienio apgyvendinimo tankumo žymiai sumažėjo atstumai tarp riboženklių, o tai leido juos numeruoti ir dar preciziškiau pažymėti sienos liniją. Būtent tai būdinga 1541 metų delimitacijai. Dar daugiau – be paprastai naudotų kapčių sienos linijai žymėti, šio atnaujinimo metu buvo pradėti statyti ir sienos ženklai – mūriniai stulpai, kuriuos galima vertinti kaip unifikuotos sienos riboženklių sistemos, kuriai būdingos sunormintos fizinės ženklų savybės, kūrimo pradžią[585]. Taip pat minima specifinė procedūra – sienos (iš)dažymas (*wymaliowanie granicz Wielkiego Xsięstwa Litewskiego i Inflant*); tikėtina, kad spalvos, kaip specifinės skiriamosios žymos buvo reikalingos svarbią funkciją atliekančiam

582 1535 01 06 Kurcume pasirašytas aktas komisijai sudaryti dėl pasienio ginčų, *Codex diplomaticvs Regni Poloniae...*, t. 5, p. Nr. 109, 189–190; *Limites Regni Poloniae...*, Nr. 114, s. 189; *Napierski. Index Corporis...* Bd. 2, Nr. 3511, s. 310; *Skarbiec diplomatów*… t. 2, Nr. 2321, s. 305; 1540 01 13 pasiruošimas LDK ir Livonijos sienos demarkacijai, Литовская метрика. Отделъ первый-второй. Частъ третья: Книга публичных делъ. т. 1. *Русская историческая библиотека*, Юрьев, 1914, т. 30, стлб. 60–66; 1540 12 24 Žygimanto Senojo komisijos patvirtinimas LDK ir Livonijos sienai paženklinti, *Codex diplomaticvs Regni Poloniae...*, t. 5, p. Nr. 112, 190–191.

583 1541 01 25 LDK ir Livonijos sienos delimitacijos aktas, *Limites Regni Poloniae...*, s. 211–219; *Codex diplomaticvs Regni Poloniae...*, t. 5, p. Nr. 113, 192–195; *LM (1380–1584), Užr. kn. 1*, Nr. 9, p. 24.

584 „facta est inter nos Commissarios praefatos differentia. Nos enim Commissarii ex Litvania ducti fumus per loca, ut nostri dicebant, antiquarum granicierum Radvili, ad partem dextram. Nos vero Commissarii et Plenipotentiarii de Livonia similiter per nostros ducti fumus ad partem finistram ubi in illo discrimine“, 1541 01 25 LDK ir Livonijos sienos delimitacijos aktas, *Codex diplomaticvs Regni Poloniae...*, t. 5, p. Nr. 113, s. 194–195.

585 „Per sylvam venientes ad locum a parte finistra parvis - obfitum habendo, a parte dextra sylvam magnam, posuimus collem. [...] in parte dextra in fine Campi supra collem posuimus scopulum, a quo deorsum procedunt granicies“, *Codex diplomaticvs Regni Poloniae...*, t. 5, p. Nr. 113, s. 194.

sienos ženklui dar labiau sureikšminti[586]. Ilgainiui, tikėtina, tai tapo įprasta demarkacijos procedūrų dalimi[587].

1541 metų demarkacijos dokumente teigiama, jog LDK ir Livonijos pusėse pažymėta nemažai naujų ženklų[588]. Kaip minėta, vienas pirmųjų bandymų skaidyti sienos trajektoriją į atskirus segmentus sietinas jau su 1473 metų delimitacija, kai kaip atskaitos taškas buvo pasirinktas Kurcumas.

1529 metų delimitacijoje atskaitos taškų pastebimai padaugėjo; jie jau suskirstyti į atkarpas pagal pasienio valsčių kraštines. Iki tolei delimitacijos dokumentuose sienos linija buvo komponuojama iš dirbtinių ir natūralių riboženklių, pagal aplinkybes ir turimus duomenis myliomis nurodant tarp jų esančius atstumus. XVI a. viduryje sienos linijos erdvinė struktūra dar labiau konkretizuojama skaičiuojant riboženklius ir nurodant jų buvimo vietą[589].

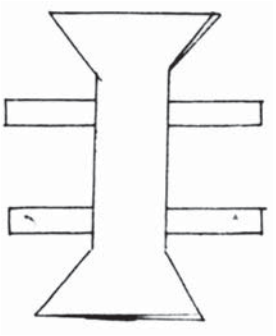

22 pav. *1545 metų LDK ir Livonijos sienos riboženklis*

Atstumus tarp sienos ženklų lemia delimituotos sienos posūkio taškų išdėstymas, konkrečios fizinės-geografinės aplinkos sąlygos bei tarpvalstybiniai susitarimai. Informacija apie, pavyzdžiui, pirmo, antro, devinto ir t. t. riboženklio lokalizaciją ir jų eilės tvarkos žinojimas neabejotinai dar labiau išryškino linijinės sienos funkcionalumą, palengvino spręsti praktines sienos problemas. Tai turėjo padėti komisarams orientuotis erdvėje, lokalizuoti pasienio konfliktus ir atlikti kitus darbus.

Tyrėjų nuomone, 1541 metų sienos atnaujinimas buvo logiška 1529 metais pradėto darbo tąsa ir juridiniu požiūriu reiškė baigtinį rezultatą, nors

586 *LM (1380–1584), Užr. kn. 1*, Nr. 9, p. 24.

587 1545 m. prie Drujos upės stovėjusio sienos ženklo iliustraciją žr. M. Jakovleva, Granice Księstwa Kurlandzkiego w epoce nowożytnej..., s. 39. Taip pat žr. T. Čelkis, *Valdžia ir erdvė: Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorializacijos procesas XIV–XVI a.…*, p. 94–95, kur pateikiamos šio sienos ženklo iliustracijos, saugomos Latvijos valstybės istorijos archyve (Latvijas Valsts Vēstures Archīvs, f. 554, apr. 3, byla 20, l. 4; 1545 m. liepos 27 d. dokumento kopija padaryta XVIII a.).

588 „усыпали стороны Князства Великого Литовъского немалый копец [...] а стороны Лифлянтъского, напротивъко тому концу такеж усыпаный копец немалый“, 1541 m. LDK ir Livonijos demarkacija, *Метрыка Вялікага Княства Лімоўскага (1542),* Кніга № 560, с. 39–40.

589 „Quatuordecimum scopulum fieri iussimus in prato non remote [...] Sextusdecimus scopulus positus est in merica quadam. Decimum octavum posuimus circa rubum“, 1541 01 25 LDK ir Livonijos sienos delimitacijos aktas, *Codex diplomaticvs Regni Poloniae...*, t. 5, Nr. 113, p. 192–193. Matyti, jog riboženkliai buvo numeruojami, nes minimi keturioliktas, šešioliktas, aštuonioliktas riboženkliai; kartu patikslinama jų lokalizacija: prie krūmo, tiltelio link ir pan.

planai koreguoti sienos liniją niekur nedingo[590]. 1542 metais buvo atlikta dar viena LDK ir Livonijos sienos demarkacija[591]. Akivaizdu, jog ženklinant LDK ir Livonijos sienos trajektoriją komisarai dažnai kliovėsi pasienio gyventojų pasakojimais, pvz.: „Pamenam, kai ponas Radvila keliavo ir ženklino sienas su vokiečiais prie Jo mylystos Karaliaus Kazimiero. Tuo metu tėvai mūsų keliavo su ponu Radvila ir mus anuomet, savo vaikus, su savimi ėmė. Ir tas keliones pamenam, ir pono Radvilos sieną, pradedant nuo Smalvos žemių“[592]. Tokius pasakojimus jau galima sieti su susiformavusia pasienio visuomene, kuri vertintina ne tik kaip valstybės vidinės kolonizacijos padarinys, bet ir kaip socialinė grupė, įgijusi tam tikrus tapatybės ženklus ir suvokianti savo atskirumą nuo anapus sienos gyvenančių žmonių[593]. Pasienio gyventojai aiškiai reflektavo savos ir svetimos teritorijos erdvę, jos ribas sustiprindami akcentais apie senąsias Vytauto bei Radvilos sienas. Tai liudijo supratimą apie teisinį valstybės erdvės reglamentavimą, kurį nustatė didysis kunigaikštis ar jo įgaliotieji asmenys, žinojimą, kur baigiasi valstybės ribos, ir pastangas išsaugoti teritorinį vientisumą, savaime aišku, pirmiausia matant asmeninį interesą nepatirti teritorinių nuostolių. Išskyrus senųjų gyventojų liudijimus, ši demarkacija linijinės sienos sampratos ir valstybės teritorijos savivokos požiūriu palyginti su 1529 ir 1541 metų dokumentais nedavė nieko nauja. Priešingai, galima įžvelgti 1541 metų darbo tęstinumą, kai rašoma: „pradėsime nuo tų dviejų kapčių, kurie buvo supilti pernai metais“[594] ir pan. Dėmesį vėl patraukia pasienio ruožo suskirstymas į tikslius atskaitos taškus turinčias atkarpas: Drūkšių riba, Breslaujos riba, Asvejos su Polocko vaivadija riba. Kaip pradinis atskaitos taškas vėl pasirinktas Kurcumas, tačiau nauja buvo tai, jog pradėti vartoti dvejopi ilgio matai – mylios ir varstai. Dar

590 L. Kolankowski, *Zygmunt August, wielki książę Litwy do roku 1548*, s. 266; A. Kłodziński, Stosunki Polski i Litwy z Inflantami przed zatargiem z r. 1556 / 7, s. 348.

591 1542 m. LDK ir Livonijos demarkacija, *Метрыка Вялікага Княства Літоўскага (1542), Кніга № 560*, c. 34–57.

592 „Мы паметаемъ, коли панъ Радивилъ ездилъ и граничилъ з немъцы за Его м(и)л(о)сти Короля Казимира. В тотъ часъ отъцове наши ездили с паномъ Радивиломъ, и насъ в тотъ часъ, детей своих, зъ собою брали. И тотъ ездъ паметаемъ, и границу пана Радивилову, почонъшы отъ Смольвеньских земль“, ibid., c. 51. „Потъкалъ насъ врадникъ Дризвецкий панъ Семенъ Мацкевичъ со въсею волостью Дрысвецкою и з людми старыми, добре сведомыми границы и знаковъ Радивиловых“, ibid., c. 35; „Повели насъ люди браславъский лесомъ по земли Браславской“, ibid., c. 36.

593 „А на канцы озера Арклежера за речъкою седить чоловекъ немецкий Адамъ Нарутевичъ“, ibid., c. 43.

594 Ibid., c. 41.

didesnė naujovė buvo šios demarkacijos apimtis: vadinamųjų „Radvilos sienų“ demarkacija siekė Daugpilį, o ši demarkacija apėmė šiaurinę LDK sieną iki Pskovo žemės ir Maskvos valstybės ribų[595]. Demarkuota Asvejos atkarpa su dalimi Polocko vaivadijos ribos leidžia įžvelgti LDK šiaurinės ir rytinės sienos sąlyčio tašką ties Sebežu bei aplinkiniais valsčiais ir daryti prielaidą, jog būtent šia kryptimi galėjo toliau formuotis linijinė siena. 1542 metų demarkacijos akte buvo nustatytos sienos nuo Daugpilio iki Synupės bei Neverovo (Nevericos) upelio Močiažo valsčiuje, kurio ribos skyrė Lietuvos ir Maskvos valstybes. Teigiama, jog Synupė skiria Lietuvos ir Maskvos žemes; prie Močiažo sienų stovėjo pats ponas Radvila, o pasienyje su Maskva supilti trys kapčiai: vokiečių, pskoviečių ir polockiečių[596]. Tai iškalbinga detalė apie tolimiausią šios sienos atkarpos tašką rytuose, kuris buvo užfiksuotas demarkacijos akte ir pažymėtas skirtingais sienos ženklais. Atkreiptinas dėmesys į Radvilos vardą dokumente. Dėl 1541 metų demarkacijoje paminėtų senųjų „Radvilos sienų“ nekilo abejonių, jog tai aliuzija į 1473 metais susiklosčiusią sampratą. 1542 metų dokumente minimos „Radvilos sienos“ taip pat neleidžia abejoti, jog pasiremiant Radvilos Astikaičio autoritetu buvo bandoma koreguoti „senąją“ sieną, kurią jis „supylė“, ir kad būtent šiomis sienomis remiantis buvo vykdoma nauja demarkacija[597]. Tačiau kyla klausimas, kaip Radvilos vardas demarkacijos akte atsirado ties Maskvos sienomis, jeigu ankstesniuose sienų nustatymo dokumentuose nebuvo užuominų apie demarkaciją Asvejos ruože? Tiesa, pacituotoje ištraukoje minimas tik asmenvardis, bet ne paprastai vartota frazė „Radvilos sienos“. Galima spėti, jog nagrinėjamame dokumente gali būti minimas Jonas Radvila, 1541 metais dalyvavęs sienos nustatymo akcijoje[598]. Tikėtina, jog tuo metu

595 1510 m. Pskovas buvo įtrauktas į Maskvos valstybės sudėtį.

596 „А тутъ, на той границы Мочазкой, на томъ ручъи Неверовъскомъ, который ручей пошолъ у реку Синю, тутъ стоялъ самъ станомъ панъ Радивил на бору, не приходячи к тому ручъю Неверовъскому, и отъграничылъ до тых трех горокъ до речки Рубанъки, которая река вышъла с пушъчы немецкое Рубанъка, где сутъ три копъцы насыпаны: одна немецкая, а другая псковская, а третяя полоцкая. Ино вже то Московский се тыи земъли давъно отънялъ и поселъ. А на тых летех вже недавъно Московъский отънялъ Себеж и Мочажъ по тотъ ручей Неверовъский, который насъ отъграничылъ отъ Мочажа“, *Метрыка Вялікага Княства Літоўскага (1542). Кніга № 560,* c. 39. Tas pats pasakojimas kartojamas ir dar vienoje demarkacijos akto vietoje, tačiau vietoj kapčių ten minimi kauburėliai (горки), ibid., c. 56.

597 Ibid., c. 46.

598 Jonas Radvila, Mikalojaus sūnus, anuometinis Žemaitijos seniūnas, taurininkas, Vasiliškių laikytojas. Pagal: *Codex diplomaticvs Regni Poloniae...*, t. 5, Nr. 112, p. 190–191; Nr. 113, p. 192–193.

jau galėjo būti paruošti ir sienos atkarpos iki Maskvos valstybės delimitacijos dokumentai, todėl po metų vykdant naują sienos nustatymo akciją, kurioje dalyvavo jau kiti įgaliotiniai, buvo savaime suprantama paminėti asmenį, prieš metus atlikusį šios sienos atkarpos apžiūrą. Kita vertus, žinant, jog 1542 metų demarkacijoje svarbų vaidmenį atliko pasienio gyventojų liudijimai, tikėtina ir dar viena versija: jau 1473 metais, Radvilos Astikaičio laikais, nustatant sieną buvo pasistūmėta gerokai toliau į rytus nuo Daugpilio, negu skelbiama dokumente. Anuomet galėjo būti nustatytas ir minėtasis pasienio ruožas, turėjęs bendrų sąlyčio taškų su Pskovu ir Maskvos valstybe, tačiau dėl neaiškių priežasčių tai nebuvo užfiksuota dokumentuose[599]. Todėl šios detalės neatsispindėjo 1529 bei 1541 metų delimitacijose, kurių turinys rodo, jog tais atvejais nebuvo remtasi pasienio gyventojų liudijimais. Ir tik 1542 metais vykusios demarkacijos metu senųjų pasienio gyventojų prisiminimai atskleidė dar niekur neužrašytus su XV a. 8 dešimtmečiu sietinus sienos ženklinimo faktus LDK, Livonijos ir Maskvos valstybės pasienyje. Be to, senieji pasienio gyventojai liudijo, jog „Radvila keliavo prie karaliaus Kazimiero“, – tai dar vienas argumentas, patvirtinantis, jog išties buvo kalbama apie Radvilą Astikaitį ir 1473 metų sienų akciją.

1545 metais buvo atliktas Livonijos ir Lietuvos sienos patikrinimas, kurio metu sudaryti atskirų sienos atkarpų aprašai; jais remiantis parengtas bendras šalių sienos patikrinimo aprašas[600]. Dokumente buvo paaiškinta jau minėtų „Vaišvilto sienų“ ir „Šedbaro sienų“ samprata; kaip žinia, šie terminai nevienalaikiai, jų vartojimas patikrinimo metu vertintinas kaip pagalbinė, parankinė priemonė. Jais, kaip tam tikrais ankstesnes sienas liudijančiais aprašais, greičiausiai naudojosi Livonijos pareigūnai. T. Čelkio nuomone, ankstesnių sienos aprašų naudojimas patikrinimų metu netgi buvo neišvengiamas, nes leido tinkamai patikrinti visus sienų ženklus ir nustatyti jų pažeidimus[601]. Greičiausiai tokią pačią funkciją „senosios sienos“, vadinamos Vaišvilto ir Šedbaro vardais, atliko ir vykdant 1584 metų

599 Šiame kontekste būtų suprantamas ir „pskoviečių kapčiaus“ supylimas – Pskovas tuo metu dar nebuvo prijungtas prie Maskvos valstybės.

600 Dokumento publikacija ir tyrimas: T. Čelkis, D. Antanavičius, 1545 metų Livonijos ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sienos patikrinimas..., p. 164–178.

601 Ibid., p. 168.

delimitaciją[602]. Atrodo, kad šios „senosios sienos“ siūlė skirtingas valstybės sienos trajektorijos versijas: panašiai kaip ir 1473 metų delimitacijoje, „Vaišvilto sienos“ variantas buvo palankesnis LDK, todėl nustatant sieną buvo siūloma remtis būtent juo, o „Šedbaro sienos“ versija buvo naudotasi „iš Kuršo kunigaikštystės pusės“[603].

Darytina prielaida, jog Vakarų Europos sienų raidos patirtis, kurią LDK įgijo kaimynystės su Vokiečių ir Livonijos ordinais dėka, buvo pakankamai veiksminga ir tvarkant sienas su kaimynais šiaurės rytuose bei rytuose. Linijinės sienos modelis, leidžiantis „apauginti“ valstybės erdvę sienomis, apribojančiomis teritoriją iš vidaus ir iš išorės, sėkmingai galėjo būti pritaikytas ir rytiniame valstybės pakraštyje, bent jau vienoje kitoje jos atkarpoje. Kitaip tariant, sienos linijos formavimo scenarijus, kurį matome LDK ir Livonijos pasienyje, buvo pritaikytas LDK ir Pskovo, kuris anuomet jau buvo prijungtas prie Maskvos, LDK ir pačios Maskvos valstybės erdvėms atskirti. LDK ir jos rytinio kaimyno sienoms skirtame skyriuje bus nagrinėjama rytinės sienos raidos specifika; matysime, jog būtent Sebežui ir dar keletui rytinės sienos atkarpų buvo būdingi linijinės sienos formavimosi požymiai. Vykstant Livonijos karui linijinės sienos samprata atsispindėjo ir Polocko, prijungto prie Maskvos, bei Vitebsko sienų nustatymo dokumentuose.

23 pav. *Šiaurinės Lietuvos sienos; Maskvos, Lietuvos ir Livonijos sienų sankirta ties Sebežu G. Mercatoriaus žemėlapio „Nova totivs Livoniae accurata descriptio“ 1638 metų J. Hondijaus ir J. Janssono leidime*

602 Z. Wojtkowiak, Delimitacja litewsko-kurlandzka z 1584 roku, *Lituano-Slavica Posnaniensia, Studia Historica*, t. 3, 1989, s. 272.

603 „Po tym roku tysiąc pięćseth osmdziesiąth trzeciego dokonywując tej komissji swej przyiachali do granic imion Oscikowych z strony Wielkiego Xięstwa Litewskiego, a z drugiej strony roznych osob szliachty ziemi Kurlianskiey I samego Xięcia Iego Miłości Kurlianskiego dobra. Tamże z strony possesorów imion Oscikowskich opowiadali się, isz granica Woisswilska po rzeke Suaie, a z strony Xięstwa Kurlianskiego powiedzieli być granicę Szedyborską po rzeke Wiżune“, 1584 metų balandžio 14 d. Stepono Batoro patvirtintas LDK ir Kuršo sienos atnaujinimo aktas, ibid., s. 271.

Apžvelgus ir įvertinus svarbiausius XV–XVI a. LDK ir Livonijos sienos raidos etapus matyti, jog valstybes skiriančios ribos samprata evoliucionavo nuo teritorinio ruožo iki linijinės sienos, ribojančios ir teisiškai sankcionuojančios tai, kas yra valstybės viduje; jos kaita vyko nuosekliai, kartu su pasienio apgyvendinimo procesu. Kyla klausimas, kokią funkciją klostantis sienų sampratai atliko istorinių personalijų – Vaišvilto, Vytauto, Radvilos – minėjimas. Tai galima vertinti kaip simbolinį valstybės erdvės tapatybę atspindintį požymį, emocinį prieraišumą prie svarbių valstybės politinių figūrų, su kuriomis susiję reikšmingi LDK valstybingumo epizodai. XIV a. antrąja puse datuotinų Vaišvilto sienų sampratos retrospekciją randame bent trijuose vėlesnio laikotarpio dokumentuose (1499 metų privilegija, 1473 ir 1584 metų delimitacijos). Su XV a. pirmosios pusės Vytauto aplinkos bajoru Šedbaru Valmantaičiu siejamos sienos minimos taip pat ne viename dokumente. O štai Vytauto ir Radvilos sienos XVI a. dokumentacijoje tapo kone savarankiškais terminais. „Senosios Vytauto sienos“, minimos XVI a. šaltiniuose, buvo suvokiamos kaip Vytauto laikais nustatytosios sienos, kurios iš esmės skyrėsi nuo ankstesnio laikotarpio archajinių gentinių ribų. Tai liudijo lūžį LDK linijinių sienų ir teritorinės valstybės formavimosi procese[604]. XVI a. sienų istorijos šaltinuose vartojamas ir „Radvilos sienų“ terminas, taip pat įgijęs „senųjų sienų“ konotaciją, – o juk šitaip buvo vadinama sienos atkarpa, jau turėjusi linijinį pobūdį. Ypač tai ryšku 1542 metų demarkacijos akte, kuriame „Radvilos sienų“ ir „Radvilos ženklų“ – orientyrų, bylojusių linijinį sienos pobūdį – paminėta labai daug: aiškinant, kur reikia brėžti Radvilos sienas ir pan.[605]. Su istorinėmis personalijomis siejami sienų terminai delimitacijos dokumentuose gali būti vertinami kaip bandymas riboti tų dokumentų apimtis. Kitaip tariant, „Radvilos sienų“ minėjimas XVI a. dokumentuose greičiausiai

604 T. Čelkis, Nuo teritorinio ruožo prie linijos..., p. 67.

605 Pvz.: „А то естъ граница пана Радивилава, по которой панъ Радивилъ ехалъ, почонъшы отъ смолвенъских пановъ землъ аж до земъли Браславъское, напервей от озера Окъмена лесом у озеро Окчорино, а отъ озера Окчорина речъкою Окчоринею у озеро Рычо, а Рычо жъ озеромъ у Острый Рогъ, а з Острого Рогу боромъ у Белое озеро туды ехалъ панъ Радивилъ, граничачи землю Дрысвецкую зъ земълями пана Мистра Лифълянтъског(о). А к тому озеру Белому прилегъла земъля Браславъская на той границы Радивиловой“, *Метрыка Вялікага Княства Лімоўскага (1542),* Кніга № 560, с. 36; „малевати границ Радивиловых“, ibid., с. 42; „Напервей отъ озера Курчомъ до озера Кевънина удолъжъ естъ верста, а вширинюю такеж верста до границы Радивиловы до пня березового“, ibid., с. 43; „панъ Радивилъ Остиковичъ ехалъ тыми границами, которые сутъ копаны, и копъцы сыпаны отъ озера Курчомъ, просто посеред самого озера ку сосъне, где тепере немцы сказили, з другое стороны того озера Куръчомъ, где ж и мы сами тамъ копали и сыпали тые копъцы своими руками, а противъ тое сосны липа стояла, а тому естъ семъдесятъ летъ и три лета“, ibid., с. 46.

neindikuoja sienų sampratos pokyčių, kaip kad galėtume vertinti „Vytauto sienų“ termino vartojimą, o paprasčiausiai leido išvengti kartojimosi vardinant kiekvieną sienos atkarpą sudarančius gamtinius ir dirbtinius objektus ir tarp jų esančius atstumus, kurie jau buvo užfiksuoti dokumentuose. Visa tai buvo patogiau tiesiog pakeisti „Radvilos sienų“ terminu. Ankstesniųjų sienos aprašų naudojimas palengvino komisarų darbą, leido patikrinti visus sienų ženklus ir nustatyti jų pažeidimus.

Galima teigti, jog 1542 metų demarkacija Lietuvos ir Livonijos pasienyje atskleidė jau susiformavus linijinę sieną ir susidarius naują valstybės teritorijos sampratą. Kaip matyti, linijinės sienos evoliucija neatsiejama nuo pasienio apgyvendinimo tankio bei sienos žymėjimo priemonių kaitos. Tik 1542 metų sienos žymėjimo protokoluose kaip patikimu informacijos šaltiniu pradėta remtis senųjų pasienio gyventojų liudijimais. Sienos linijos formavimasis ir pasienio gyventojų skaičiaus didėjimas iš esmės vyko lygiagrečiai; juos nagrinėjant galima stebėti, kaip paskiri LDK teritorijos segmentai pamažu „apaugo“ sienomis, kurių žymėjimas formavo valstybės teritoriją iš vidaus ir iš išorės.

Reziumuojant galima pateikti linijinės sienos raidos schemą, sudarytą remiantis Lietuvos – Livonijos sienos tyrimo rezultatais. Menkai apgyvendintuose pasieniuose pirmiausia tekdavę įveikti natūralių kliūčių ruožą – žmogaus poreikiams pritaikyti kraštovaizdį, todėl šiuo etapu prireikus atskirti valstybių erdves, sukurti regimą pasienio liniją, sienos trasos ženklinimo galimybės buvo ribotos. Buvo ieškoma išskirtinių aplinkos požymių, kuriais tapdavo medžiai, akmenys, kalvos ir pan., o idealiausi žymenys buvo ežerų pakrantės bei upių vagos. Šie gamtiniai geografiniai objektai patys savaime kūrė trajektorijos įspūdį, todėl puikiai tiko sienos trasai žymėti. Ilgainiui didėjant apgyvendinimo tankiui, plėtėsi sienos ženklų pasirinkimo galimybės, gamtinės kilmės objektai dažnai buvo ženklinami tam tikrais simboliais, kryžiais ir panašiais stilizuotais žymenimis. Gyventojų skaičiaus didėjimas tiesiogiai koreliavo su sienos riboženklių tankėjimu. Pastebimai sutrumpėjusios sienos atkarpos tarp riboženklių leido daugmaž tiksliai išmatuoti ir konkrečiais matavimo vienetais išreikšti jų ilgį. Taip delimitacijos tekstuose atsirado sienos atkarpų matmenys. Galiausiai apgyvendintas pasienis, kaip tam tikra socialinės grupės – pasienio gyventojų „sala“, pats tapo riboženkliu. Tokiame pasienyje

didėjant socialinei ir ekonominei trinčiai, klostėsi administraciniai ryšiai su centrine valdžia. Su kaimynine valstybe susiėjusių valsčių ribos pradėtos vertinti kaip valstybės sienos. Tokiais atvejais sienos atkarpos turėjo ne tik aiškius atskaitos taškus, lokalizuotų riboženklių grandinę, bet ir savo vardus, kurie atitiko valsčių pavadinimus. Sienos linija buvo aiški, ją žyminčių riboženklių trasa taip pat pakankamai tanki, – tai leido pradėti numeruoti riboženklius, delimitacijos dokumentuose raštu fiksuojant jų „koordinates" – septintas, aštuntas, šešioliktas riboženklis ir pan. Sienos ženklai kūrė ne tik vidines valstybės sienas, bet ir turėjo garantuoti jos teritorinį vientisumą ir suverenumą, juolab kad sienos ženklų žymėjimo praktika rodė, kad jie buvo statomi priešpriešiais. Palaipsniui pradėjo formuotis sunorminto pavidalo sienos ženklai, vėliau papildyti ir valstybės simbolika, įprasminančia jos sankcionuotas galias.

4.3.2. Lietuvos siena su Vokiečių ordinu ir Prūsijos kunigaikštyste (nuo 1525 m.)

Politiniu-administraciniu požiūriu Lietuvos vakarinė siena nuo 1422 metų reiškė teritorijos sąlytį su Vokiečių ordino valstybe, o po 1525 metų, įvykus Ordino valstybės sekuliarizacijai, – su Prūsijos kunigaikštyste, tačiau sienos linijos formavimosi ir valstybės teritorijos sampratos šie pokyčiai esmingiau nepaveikė. Priešingai, matyti nuosekli sienos linijos raida, kuriai, kaip ir Livonijos atveju, įtakos turėjo pasienio ruožo apgyvendinimo tendencijos ir miškų bei vadinamųjų dykrų, skyrusių gyvenamas teritorijos saleles, antropogenizacija. K. Buczekas pabrėžia, jog Lietuvos valstybė neturėjo ypatingo intereso linija įprasminti vakarinę sieną, tačiau intensyvi kolonizacija neišvengiamai skatino šį procesą. Ypač didelę reikšmę XVI a. viduryje turėjo karalienės Bonos Sforzos iniciatyva atlikti žemės matavimai[606]. Vokiečių ordino sekuliarizacija ir jo panaikinimas Prūsijoje buvo reikšmingi įvykiai, tačiau sienų raidai tai didesnės įtakos neturėjo. J. Małłekas teigia, jog lyginant 1422 metų ir 1529 metų sienų sutarčių tekstus, matyti, kaip jose pasikeitė ne esminiai, sienų susitarimus

606 K. Buczek, Geograficzno-historyczne podstawy Prus Wschodnich, s. 70.

liudijantys faktai, o tik teisinis atstovavimas: Vokiečių ordino valstybę pakeitė Prūsijos kunigaikštystė[607]. Istoriografijoje vyrauja vertinimas, jog 1422 metais Melno taika nustatyta LDK ir Vokiečių valstybės siena bemaž nepakito 500 metų. Sienos nustatymo požiūriu tokia nuomonė yra teisinga, nes po Melno taikos sienos trajektorija nepatyrė kardinalių pokyčių, sutarties turinys dažniausiai be korekcijų tapdavo kitų teisinių dokumentų pagrindu[608]; pavyzdžiui, 1435 metų Bresto taikos sutarties turinys buvo bene identiškas, neįtrauktas tik vienas 1422 metų sutarties paragrafas[609]. Vis dėlto delimitacijos ir demarkacijos procedūrų atžvilgiu 1422 metų data anaiptol nereiškė sienos išvedimo ar sprendimų dėl ginčytinų pasienio vietų pabaigos.

LDK vakarinės sienos su Vokiečių ordinu raida buvo nuosekli ir kryptinga. Dirbtiniai ženklai sienos trasoje atsirado jau XIV a. pabaigoje ir reiškė naujų metodų pasirinkimą sprendžiant valstybių tarpusavio santykių problemas bei gebėjimą suvokti valstybės erdvę realiai užimamos teritorijos kontekste. Be abejonės, tam įtakos turėjo pats Vokiečių ordinas, kuris laikomas viena anksčiausiai Europoje savo teritorinę organizaciją ir valdymo struktūrą išplėtojusių valstybių[610]. Ordino kaimynystė diktavo tarpvalstybinių santykių taisykles ir diplomatijos kodą. Nepaisant karinės prieštaros ir nesuderinamų politinių aspiracijų, visgi vokiečių pasiūlytas europietiškas „teritorijos dalinimosi modelis“ pozityviai paveikė Lietuvos vakarinės teritorijos sampratą bei sienos linijos formavimąsi. Vokiečių ordino valstybė puikiai orientavosi ne tik savo, bet ir LDK teritorijoje; kraštovaizdžio žinios, žvalgų atlikti vietos matavimai, sukaupti Vokiečių ordino parengtuose Lietuvos karo kelių aprašymuose, Ordinui leido siekti sau palankių teritorinių sprendimų, manipuliuoti diplomatinėmis priemonėmis, tačiau kartu tokia kaimyninės valstybės laikysena skatino ir LDK geografinės savivokos pokyčius, gebėjimą

607 J. Małłek, Granice państwowe, kościelne i administracyjne Prus Książęcych w XVI w., s. 134.

608 K. Forstreuter, Die Entwicklung der Grenze zwischen Preußen und Litauen seit 1422, S. 65–70; K. Buczek, Geograficzno-historyczne podstawy Prus Wschodnich, s. 69–70.

609 R. Schneider, Institutionen zur Regelung von Grenzkonflikten im Mittelalter, S. 128.

610 B. Arnold, *Princes and Territories in Medieval Germany*, Cambridge University Press, 1991, p. 61–76; 248–279; E. Schubert, *Fürstliche Herrschaft und Territorium im späten Mittelalter*, München, Oldenbourg Wissenschaftsverlag, 2006, S. 1–26; E. Schubert, Der Rätselhafte Begriff "Land" im späten Mittelalter und in der frühen Neuzeit, *Concilium medii aevi*, 1998, S. 15–27; R. Wenskus, Das Ordensland Preussen als Territorialstaat des 14. Jahrhundests, *Ausgewählte Aufsätze zum frühen und preußischen Mittelalter*, hrsg. von H. Patze, Sigmaringen, 1986, S. 347–382.

adekvačiai atremti teritorines pretenzijas ir tai grįsti jau ne archajinio mąstymo ribojamu teritorijos suvokimu, bet racionalius bruožus ir struktūrinės organizacijos požymius pamažu įgyjančiu valstybės teritorijos modeliu. T. Čelkis pabrėžia, kad tik Algirdo ir Kęstučio laikais dėl egzistavusios intensyvios LDK ir Ordino politinės trinties buvo imtasi formuoti dvišales valstybės teritorijos gaires ir tai leido sukurti dvišalį teritorijų įsisavinimo mechanizmą. Iki tolei Ordinas vienašališkai sprendė ir modeliavo savo teritorines vizijas, o Algirdo ir Kęstučio valdymo laikais prasidėjo tarpvalstybinis bendradarbiavimas, vakarinės LDK dalies teritorijos sienų modelis pradėtas kurti tarpvalstybiniu lygmeniu. Apie tai byloja dvišalių santykių pagrindu sudarytos sutartys, kuriose minimi įvairūs šalių teritorijų priklausomybės argumentai ir nustatytos pirmosios LDK sienos[611].

24 pav. *Vakarinės Lietuvos sienos K. Hennebergerio 1584 metų žemėlapio „Prvssia Vetvs“ vėlesniame leidime*

611 T. Čelkis, *Valdžia ir erdvė: Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorializacijos procesas XIV–XVI a.…*, p. 138–140.

Šis valstybių politinio dialogo „dvišališkumas“ gerai atsiskleidžia 1382 metų Dubysos sutartyje, kuria Žemaitiją iki Dubysos upės Jogaila padovanojo Vokiečių ordinui ir atsisakė bet kokių teisių į ją. Sutartyje kalbama apie gyvenamas ir negyvenamas žemes, esančias tarp Dubysos ir Ordino žemių[612]. Greičiausiai šiuo atveju Dubysos upe vedama riba išreiškė tam tikrą archajinės erdvinės struktūros suvokimą, atspindėjusį LDK valdovų turėtą valstybės erdvės vaizdinį[613]. Iš prigimties visiškai kitokia buvo 1398 metų Salyno sutartis, kuria LDK perleido Žemaitiją Vokiečių ordinui: joje pateikiami Žemaitijos ir LDK ribų aprašymai jau buvo kur kas detalesni, juose jau buvo integruoti ir žymiai aiškesni erdvės orientyrai, pavyzdžiui, akmuo, kelias.[614]. Sutarties tekste nėra minimas pats Žemaitijos atidavimas, o tik akcentuojamas „naujų sienų“ nustatymas. Tai vienas pirmųjų atvejų Lietuvos vakarinės sienos istorijoje, kai vis dar egzistavo gentinėms riboms būdingas gamtinių objektų tarpusavio subordinacijos aprašymas, tačiau jau dažnai į jį buvo integruojami ir dirbtiniai ženklai. Politinės kultūros požiūriu sutartis atspindėjo dar viduramžišką dvasią. Sutartis sudaryta Salyno saloje, esančioje Nemune tarp Nevėžio žiočių ir Kauno, tokią vietą pasirinkus dėl jos teritorijos neutralumo, kas Viduramžiais buvo įprasta suvereniems valdovams sprendžiant derybų klausimus ar pasirašant sutartis[615]. Šioje sutartyje pirmą kartą nurodytos ir Ordino bei Lietuvos sienos Užnemunėje: nuo Salyno salos Nemune pietų kryptimi iki Šešupės, paskui Šešupe iki jos ištakų, nuo čia Mėtos upe, kuri išteka iš Mėtos ežero, po to šia upe iki Bebros upės, o nuo Bebros tolyn iki Narevo[616]. Šis sienų aprašas, kuriame sienos trajektoriją sudarė išimtinai gamtinių objektų grandinė, 1404 metais buvo ratifikuotas Racionžo sutarties sudarymo metu. Tai buvo pirmasis LDK ir Vokiečių ordino sienos atnaujinimas remiantis 1398 metų Salyno sutarties sąlygomis[617].

612 1382 10 31 Dubysos sutartis, *LECU*, Bd. 3, Nr. 1185, S. 394.

613 T. Čelkis, *Valdžia ir erdvė: Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorializacijos procesas XIV–XVI a.…*, p. 139.

614 Pvz.: „ab hinc linealiter et directe eundo ad quendam lapidem magnum dictum Roda [...]. Apeytensehe, a dicto lacum stagno per directum eundo usque ad uulgariter nuncupatam der Brengelische weg“, 1398 m. Salyno sutartis, *Kodex dyplomatyczny Litwy*, s. 254–255.

615 J. Kiaupienė, *Lietuvos istorija*, t. 4, p. 47.

616 *Kodex dyplomatyczny Litwy*, s. 254–255; J. Totoraitis, *Sūduvos Suvalkijos istorija*, Marijampolė, 2003 (I leidimas – 1938 m.), p. 16.

617 1404 05 22–23 Racionžo taika, *Lites ac Res gestae inter Polonos ordinemque Cruciferorum...,* t. 2, Nr. 43–47, s. 429–436; K. Buczek, Geograficzno-historyczne podstawy Prus Wschodnich, s. 67–68.

1411 metų Torunės taika taip pat neišsprendė LDK ir Vokiečių ordino ginčų dėl sienos; valstybes skirianti riba vis dar buvo suvokiama kaip senųjų gentinių ribų ir naujai ryškėjančių valstybės teritorijos ribų sintezė[618]. Nauja buvo tai, jog oficialiai pavartotas Žemaitijos, kaip politinio darinio, terminas, pakeitęs iki tolei sutarčių tekstuose su Žemaitija siejamus posakius – „žemės iki Dubysos“, „žemės iki Nevėžio“. Tai irgi liudijo teritorijos sampratos pokyčius: Žemaitijos šiaurinės ir vakarinės sienos kartu buvo ir valstybinės sienos su Vokiečių bei Livonijos ordinais; nors jos vis dar nebuvo aiškiai nustatytos, tačiau toks jų pavadinimas reiškė archajinio požiūrio atsisakymą. Žemaitijos kaip politinio vieneto įvardinimas bei netrukus jai suteiktas seniūnijos statusas bylojo apie pasirengimą derėtis ir kovoti jau ne dėl abstrakčiomis geografinėmis kategorijomis nusakomo ploto, bet dėl apibrėžtos ir politinį krūvį turinčios erdvės, kurią galima išmatuoti ir aprašyti jos perimetrą.

XV a. pradžioje mažai apgyvendintas Lietuvos vakarinis pasienis, dykros buvo objektyvios priežastys, neleidusios realiai išvesti valstybes skiriančių ribų. Tai patvirtina ginčai dėl konkrečių pilių ar tvirtovių (Veliuonos, Klaipėdos)[619], bet ne dėl realios sienos trajektorijos nustatymo ar patikslinimo (nuo – iki). Visgi nepaisant nepalankaus socialinio-ekonominio šios problemos aspekto – gyventojų stygiaus, nekyla abejonių, jog minimos tvirtovės realiai buvo suvokiamos ne kaip lokalus objektas, kurį norėjo valdyti abidvi šalys, bet kaip pretenzija į daug didesnį plotą (Veliuonos atveju – į Nemuno upę ir visą panemunę, o Klaipėdos atveju – į pajūrio ruožą). Kita vertus, Nemuno žemupio slėnyje plytėjusių dykrų ir miškų, kaip atskirties funkciją atlikusio gamtinio barjero, vertinimas turėtų būti atsargus. Apgyvendinimo tankio problema egzistavo, tačiau tai nereiškė, jog aptariamoje teritorijoje apskritai nebuvo žmonių[620]. Retai, tačiau realiai ten egzistavus gyvenvietes rodo Ordino minimos gynybos funkciją atlikusios žemaičių užtvaros, nurodant jų nuotolį nuo Nemuno tvirtovių:

618 1411 02 01 Torunės taika, *Die Staatsverträge des Deutschen Ordens*..., Bd. 1, Nr. 83, S. 83–89.

619 „castrum Veluna edificatum est per dominos parentem et progenitorem regis et ducis in terra Samagitharum [...] terra Samagitharum fuit patrimonium principum de Lithwania [...] castrum Memel est edificatum in terra Samagitarum“, B. Makros sprendimai dėl Veliuonos ir Klaipėdos teritorinės priklausomybės, *Lites ac Res gestae inter Polonos ordinemque Cruciferorum*... t. 2, Nr. 32, s. 304; daugiau žr. B. Dundulis, Lietuvos konfliktas su Ordinu dėl Žemaitijos sienų ir imperatoriaus atstovo B. Makros misija Lietuvoje 1413 m., p. 131–149.

620 V. Almonaitis, *Žemaitijos politinė padėtis 1380–1410 metais*, Kaunas, 1998, p. 33–39.

nuo Ventės 12 mylių, nuo Ragainės 10, nuo Veliuonos 6, nuo Ritersverderio 4 mylios[621]. Galima teigti, jog Vokiečių ordinui mažas Nemuno žemupio apgyvendinimo tankis nebuvo esminė priežastis, trukdžiusi realiai matuoti ir ženklinti valstybes skyrusią sieną. Buvo sąmoningai delsiama tai daryti, nes visų pirma siekta užsitikrinti kuo palankesnį teritorijos dalybų rezultatą. Tokias mintis suponuoja žinia iš 1413 metų – tai yra gerokai anksčiau, nei žinoma apie pirmuosius realius sienos ženklinimo darbus, atliktus praėjus keletui metų po Melno taikos: tais metais imperatoriaus arbitrui Benediktui Makrai vykdant paskirtus įgaliojimus, Vokiečių ordino atstovai buvo nepatenkinti arbitro pasirinkimu apsistoti Kaune, todėl skundėsi Vokietijos imperatoriui, neva jie siūlę apjoti visas ginčytinas ribas nuo vieno ženklo iki kito[622], todėl tokios gyvenamosios vietos pasirinkimas esąs nepatogus vokiečių liudytojams; arbitras, be kita ko, nesutikęs su tokiu pasiūlymu. Sienos ženklų paminėjimas bylotų, jog arba iš tiesų jau B. Makros vizito metu buvo pasiruošta paženklinti ginčytinas valstybių ribas, arba tai galėjo būti tik Vokiečių ordino diplomatinis manevras, siekiant pagrįsti tariamą norą kuo greičiau išspręsti sienos problemą su Lietuvos valstybe. Galima iškelti ir dar vieną prielaidą: būtent minėtosios Žemaičių užtvaros vėliau tapo atskaitos taškais vedant Vokiečių ir LDK sieną, kuri sutapo su Žemaitijos riba. Jos sudarė bene 100 kilometrų trasą[623]. 1420 metų imperatoriaus Zigmanto arbitražiniame sprendime Ordinui priskirtinos teritorijos ribos kontūras būtent taip ir buvo vedamas: tarp Nemuno upės ir Žemaičių užtvarų[624].

621 „It. an dem Kurschen habe, do das borgwal ist, das Wintborg heyset bas czu der hegenen und lande Samayten ist breit xij [12] milen adder do bi. It. kehen dem huse Ragnith von der Memel anczuheben bas czu den hegenen und lande der Samayten ist breit x [10] milen. It. das vorbeschreben Kurlant und heren wiltnisse czwsschen der memel und den hegenen und lande Samayten anczuheben in der Memel, do inczunt herczog Wiltolt Willune weder recht und czu hindernisse der heren von Prusen hot gebuwet, ist wit und hat in der breite vj [6] milen adder dodobi. It. an der Memel dem ulise bi Rytterswerder anczuheben und vort uf di Memel bas czu dem ulise Nawese bas czu den hegenen und lande Samayten ist breyte und hot in der wyte iiij [4] mylen ader dobi“, Die littauischen Wegeberichte (Anhang), *Scriptores rerum Prussicarum,* Bd. 2, S. 710.

622 „Als nu unsere herren in das leczte do hin quomen, habin sy meister Benedicto angemuten und von im begert, irer lande grenitczen czu bozeen in allir wyse, als man grenitczen von czeychin czu czeychin von eyner yegenot an dy andir pflegit czuberyten und czubozeen“, 1413 03 26 raštas dėl B. Makros pasirinkimo posėdžiauti ir sprendimus priimti Kaune, *Acten der Ständetage Preussens unter der Herrschaft des Deutschen Ordens. (Die Jahre 1233–1435),* hrsg. von M. Toeppen, Leipzig, 1878, Bd. 1, Nr. 174, S. 217.

623 Z. Ivinskis, *Lietuvos istorija: iki Vytauto Didžiojo mirties*, p. 255–256.

624 „inter fluvium Memmel et indagines Samaytarum“, *Die Staatsverträge des Deutschen Ordens...*, Bd. 1, Nr. 141, S. 143.

Derybos ir diskusijos, manipuliacijos Žemaitijos, kaip LDK tėvoninės žemės, tema – visa tai buvo pozityvus veiksnys, skatinęs Lietuvos valstybės erdvės tapsmo teritorine struktūra procesą, kuris sėkmingai galėjo klostytis tik sąmoningai priešinant senųjų ir naujųjų sienų sampratas. 1420 metais LDK ir Vokiečių ordino derybų metu nuskambėjęs argumentas, jog „ten yra senosios mūsų žemaičių žemės sienos“[625], provokavo nurodyti ir naujųjų sienų trasą. Tiesa, tai buvo geografinių objektų subordinacijos aprašas, tačiau turėjo aiškias jungtis – atstumų nuorodas myliomis, kas leido sukurti vientisos sienos linijos įspūdį: „upė Šventoji įteka į Nemuną, kylant aukštyn dvi mylias ir taip tęsiant per dykrą, vis per dvi mylias nuo Nemuno upės kairėje [pusėje] iki Jūros upės, ir einant Jūros upe, pereinant ją skersai, tęsiant per dykrą, laikantis Nemuno, Rusnės upių [...] iki Memelio arba Klaipėdos pilies ir Sūriosios jūros visur iš kairės per dvi mylias“[626]. Šių derybų metu Vytautas bandė apibrėžti ir sienas kitoje Nemuno pusėje, tačiau čia nebuvo nurodyti atstumai, apsiribota tik gamtinių objektų trasos aprašymu, lakoniškai pažymint, kas lieka Ordino, o kas – Lietuvos pusėje ir paminint bendros sienos su Mazovija tašką. Vytautas siūlė sieną brėžti Šventosios upe, skersai per Nemuną, dykra tiesiai iki Šešupės, kur į ją įteka Širvinta, Širvintos upe aukštyn iki Lieponos, Lieponos upe aukštyn iki jos versmių; nuo ten tiesiai per dykrą, Vištyčio ežerą paliekant Ordino pusėje, ir taip toliau iki Raigardo ežero, šį ežerą perskiriant pusiau[627]. Konkretūs sienos trajektorijos matmenys Užnemunėje pirmą kartą buvo nurodyti 1420 metų imperatoriaus Zigmanto Liuksemburgo arbitražiniame sprendime dėl Žemaitijos ir Sūduvos, iš esmės patenkinant Vokiečių ordino teritorines pretenzijas[628]. Šiame sprendime buvo aprašyta sienos trajektorija

625 „Isti sunt antiqui limites nostre terre Samaytarum“, Po 1420 09 08, Vytauto ir Ordino derybų aktas dėl sienų, *CEV*, Nr. 898, S. 494.

626 „fluvius Swantha intrat Memel, ascendendo sursum per duo miliaria et sic continuendo per solitudinem, habendo fluvium Memel undique per duo miliaria in sinistra usque in fluvium Jura, et eundo fluvium Jura, transeundo per transversum, continuando per solitudinem, tenendo fluvium Memel, Rusna, [...] castrum Memel alias Klawppeda et mare salsum undique in sinistra per duo miliaria“, ibid, S. 494.

627 „Item ex opposito eiusdem fluminis Swantha alias Swantona per transversum fluminis Memel ad vastitudinem, eundo directe usque in fluvium Scheshuppa alias Suppa ubi intrat Syrowintha in Scheshuppam, et eundem fluvium Syrowintha ascendendo usque ubi influit Leppuna alias Lepun in Syrowintha; et ascendendo eundem fluvium Leppuna usque ad verticem eiusdem. De vercite autem fluvii in Leppuna transeundo recte per solitudinem relinquendo lacum Dwisticz alias Wysiten in paerte ordinis et sic contenuando usque ad lacum Raygrad alias Rogel; et idem lacum Raygrad dividarum per medium“, ibid., S. 494–495.

628 *Die Staatsverträge des Deutschen Ordens*..., Bd. 1, Nr. 141, S. 142–144; B. Dundulis, Arbitražinis imperatoriaus Zigmanto sprendimas Žemaitijos ir Sūduvos klausimu 1420 m., p. 127–150.

Užnemunėje, tačiau nenurodyta gamtinių objektų trasa, o tik pasakyta, jog siena nuo Raudonės upės žiočių turi eiti 5 mylių atstumu palei Nemuną, per Sūduvos (arba Jotvingių) žemę į pietus[629].

Regis, iki 1422 metų Melno taikos jau egzistavo ne tik valstybės teritorijos, ribojamos realių sienų, samprata, bet ir pakankamai detalūs jos matmenys[630]. Žinoma ir tai, jog 1421 metais pas Romos popiežių derantis dėl Melno taikos sąlygų (ir 1423 metais pastarąją sutartį ratifikuojant) Vytautas ir Jogaila naudojosi šiam tikslui skirtais specialiais žemėlapiais[631]. Neabejotina, jog sienos vizualizacija leido dar labiau išryškinti skirtumus tarp senųjų ir naujųjų sienų, kartografinis problemos sprendimas įgalino suvokti linijinės sienos kilmės bei teritorijos ruožo specifiką. Iš tiesų egzistavo ne binarinė „senųjų“ ir „naujųjų“ sienų perskyra, bet trys sienos sampratos variantai. Melno sutarties išvakarėse jau buvo aiškiai suprantama, jog „senosios“ Žemaičių sienos buvo tos, kurios siejamos su valstybės formavimosi laikmečiu („iš senovės“), tai yra – su archajinėmis gentinėmis ribomis, o „naujosiomis“ Žemaitijos sienomis buvo vadinamos ir tos sienos, kurios buvo nustatytos trumpai Žemaitiją valdant Ordinui, ir tos, kurias 1422 metais norėta nustatyti kaip tikras ir nekvestionuojamas, tai yra senas, gentinę valstybės sanklodą menančias. Žemaičių ribas siekta teisiškai įforminti kaip oficialias valstybės sienas: „Juk tarp Livonijos, Žemaitijos, Lietuvos ir Rusios sienos prasideda nuo upės, vadinamos Šventąja, kur ta upė įteka į jūrą; ta upe kyla aukštyn iki nustatytų ir išsaugotų senųjų sienų tarp Žemaitijos, Lietuvos ir Rusios iš vienos pusės ir Livonijos – iš kitos pusės, tačiau ne iki tų sienų, kurios

629 „quae est inter indagines et flumen memel, incipiendo ab indaginibus usque ad caput fluminis Rodan, et procedendo recto tramite, sicut intrat idem fluvius in Memmel, et ultra Memmel per transversum fluminis similiter recto tramite ad quinque milliaria in latitudine per terram vocatam Suderland, alias Jettoem, et in longitudine usque ad Lthuaniam includendo semper ab utraque parte dictum“, *Codex Diplomaticus Regni Poloniae*... t. 4, Nr. 88, s. 107.

630 1422 09 27 Melno taika, *Codex Diplomaticus Regni Poloniae*... t. 4, Nr. 90, s. 110–115; *Die Staatsverträge des Deutschen Ordens*..., Bd. 1, Nr. 152–154, S. 157–164; *LECU*, Bd. 5, Nr. 2637, S. 880–881; *Skarbiec diplomatów*… t. 2, Nr. 1359, s. 79–80. Naujausią Melno taikos dokumentaciją žr. *Dokumenty strony polsko-litewskiej pokoju mełneńskiego z 1422 roku*, wyd. P. Nowak, P. Pokora, Poznań, Wydawnictwo Poznańskie, 2004. Leidinio recenzija: R. Petrauskas, Dokumenty strony polsko-litewskiej pokoju mełneńskiego z 1422 roku, Wydali Przemysław Nowak i Piotr Pokora. Poznań, Wydawnictwo Poznańskie, 2004. 101 p., *Lietuvos istorijos studijos*, 2005, t. 16, p. 96–98.

631 B. Dundulis, Arbitražinis imperatoriaus Zigmanto sprendimas Žemaitijos ir Sūduvos klausimu 1420 m., p. 147–148; O. Maksimaitienė, *Lietuvos istorinės geografijos ir kartografijos bruožai*, Vilnius, 1991, p. 116.

buvo nustatytos tuo metu, kai Ordinas Žemaitijos žemę valdė, o iki tų [ribų], kurios iš senovės saugomos tarp tų žemių“[632].

Nedetalizuojant Melno taikos sutarties teksto pasakytina[633], jog šiame dokumente jau buvo integruotas gamtinių-geografinių objektų subordinacijos aprašas ir atstumai tarp jų, tačiau skirtingai nei bene tuo pačiu metu vykusios Lietuvos ir Livonijos sienų delimitacijos (1426 m.) atveju, sienos liniją aprašant visgi nefigūravo dirbtiniai ženklai. 1422 metų Melno taikos sudarymas toli gražu nereiškė sienų klausimo pabaigos. Nuolat vykęs teritorijų kolonizavimo procesas skatino peržiūrėti anksčiau priimtus sprendimus ir tikslinti sienos trajektoriją[634]. Sienos demarkacija buvo numatyta 1423 metais, tačiau tąsyk pavyko apžiūrėti tik dalį sienos su Livonija; sienos atkarpos su Vokiečių ordinu apžiūra buvo palikta vėlesniam laikui; 1424 metų pavasarį darbai buvo pradėti, Ordino atstovai tarėsi tarpusavyje dėl matavimo vienetų pasirinkimo[635]. Ši problema aktuali buvo ir Vytauto aplinkoje. Susirašinėjimas su Vokiečių ordinu byloja, jog buvo tariamasi dėl matavimo vieneto – virvės – suvienodinimo[636]. Tik 1425–1427 metais siena iš dalies buvo demarkuota: nedidelis ruožas Šventosios upe ir dalis atkarpos prie Klaipėdos[637], nes 1427 metų laiške užsimenama, jog Klaipėdos kryptimi 2 mylias siena dar nepažymėta, tačiau netrukus tai bus padaryta[638].

Įvairūs trukdžiai ir nesklandumai, užsitęsęs sienos demarkavimo procesas – tai tik anuometinių įvykių detalės, kurios anaiptol negali nusverti kokybiškai naujų poslinkių valstybės teritorijos ir sienų linijos

632 „Inter Livoniam vero, Samagitiam, Lithvaniam & Russiam limites sint, incipiendo a flumine dicto Heiligea, ubi dictus fluvius intrat mare, eundem fluvium ascendendo sursum ad antiquos, limites inter Samagitiam, Lithvaniam, Russiam ab una & Livoniam ab altera partibus tentos & servatos, non tamen ad illos limites, qui signati sunt eo tempore, quando ordo terram Samogitarum tenuerat, sed ad illos, qui antiquidus inter terras praedictas sunt servati“, 1422 09 27 Melno taika, *Codex Diplomaticus Regni Poloniae*... t. 4, Nr. 90, s. 111–112; *LECU*, Bd. 5, Nr. 2637, S. 881.

633 Melno taikos sutarties vertimas: *Lietuvos TSR istorijos šaltiniai*, Vilnius, 1955, t. 1, Nr. 133, p. 94–96.

634 Apie XV a. 1–3 dešimtmečių LDK ir Ordino pasienio konfliktus daugiau žr.: M. Radoch, Kilka uwag o konfliktach na pograniczu litewsko-mazowieckim i litewsko-krzyżackim w latach 1401–1426 (w świetle źródeł krzyżackich), *Szkice z dziejów społeczno-gospodarczych Podlasia i Grodzieńszczyzny od XV do XVI wieku*, 2005, s. 9–31.

635 Z. Ivinskis, *Kovos bruožai dėl Žemaičių ir jų sienų*, p. 35.

636 T. Čelkis, Nuo teritorinio ruožo prie linijos..., p. 66; A. Prochaska, *Król Władysław Jagiełło*, Kraków, 1908, t. 2, s. 148–151.

637 Z. Ivinskis, *Kovos bruožai dėl Žemaičių ir jų sienų*, p. 34–35; idem, *Rinktiniai raštai*, Roma, 1989, t. 2, p. 433.

638 Plg.: „Czwischen dem von der Memel und mir, do haben si noch nicht di want gegangen adir geschelmet, und das gebrach an jenen leiteslewten und das ist noch umb cleines czu thunde lichte umb II. meile, und das wirt noch wol entschichtet und geendet her nochmols etc.“, 1427 06 15 Ragainės komtūro laiškas didžiajam Ordino magistrui, *CEV*, Nr. 1289, S. 772.

sampratoje. Tai, kad išties buvo suvoktas realus sienų egzistavimas, byloja paties Vytauto duotos instrukcijos, kaip jas ženklinti. Matyti, jog buvo duota detalių nurodymų, myliomis pateikti atstumai, kur turėtų vykti ženklinimo akcija[639], aptariama šį darbą atliksiančių asmenų veiklos strategija ir pan.[640]. Tai vienareikšmiškai liudija poreikį patikslinti pasienio ribas, suvokiant jo ryšį su išore ir su vidine valstybės teritorija. O tai reiškia, jog vakarinis valstybės pakraštys pamažu „apaugo" realų kontūrą ir pavidalą turinčia siena, kurią galima ne tik aprašyti, bet ir fiziškai pažymėti. Net ir menkai gyvenami valstybės plotai jau nebebuvo didelė kliūtis siekiant nuženklinti sienos trajektoriją. Ragainės komtūras 1427 metų laiške didžiajam magistrui raportavo, esą prie Ariškių ir Raudonojo tyrlaukio, „kurį siena dalina", riba jau nuženklinta[641].

1431 metais, valdant Švitrigailai, sudarius taikos sutartį su Vokiečių ordinu, buvo numatyta, jog 1422 metų sutartimi nustatytosios sienos privalo būti išsaugotos amžiams[642]. Po metų Švitrigaila ir Vokiečių ordinas derėjosi dėl pajūrio ruožo, skyrusio Lietuvą ir Prūsijos bei Livonijos teritorijas, atidavimo Ordinui[643]. T. Čelkis teigia, jog tai, kad Vytauto laikais buvo nustatytos ir pažymėtos valstybės vakarinės sienos, reiškė naujos valstybės sampratos susiformavimą, o svarbiausias šio proceso rodiklis buvo pasienio teritorijų tikslinimas[644]. Šias istoriko įžvalgas pagrindžia tolesni įvykiai ir procesai. Antai 1435 metų Bresto taikos sutartyje sienos delimitacijos požiūriu naujovių nebuvo, daugiau dėmesio skirta pasienio kontrolei užtikrinti ir lakoniškai pažymima, jog paliekama galioti senosios Žemaitijos

639 „Sundir uns bequeme duncket sein, als wir euch och is vormals geschrebin habin, das man von dem hwsze Memel anhube czu messen, an dem stronde uff, als verre, als die drei milen czusagen, und obir von dem husze memel anhebende czu messen durch wiltnisse ouch wo die drei meilen sich enden, und also alumme offte messnde als ferre wo sie off die czeit enden und rechten werden mogen, also das man deste bas muchte von im czechen czu dem andern incwere finden und die czechen czu machen", 1425 07 09 Vytauto laiškas magistrui dėl sienos matavimo, ibid., Nr. 1197, S. 699.

640 1425 10 15 Vytauto laiškas magistrui dėl sienos matavimo, ibid., Nr. 1206, S. 709.

641 „czwuschen Samayten und unserm lande von der geschotten grencze kegen der Tilsyth obir bis uff den Worischken und von dem Worischken bis uff di Rote Heide das di grencze scheidet", 1427 06 15 Ragainės komtūro laiškas didžiajam Ordino magistrui, ibid., Nr. 1289, S. 772. Naudotasi V. Almonaičio pasiūlyta vietovardžių identifikacija: Worischken – Ariškiai, dab. Pryšmantai prie Žygaičių; Rote Heide – Raudonasis tyrlaukis (nėra žinoma lokalizacija), žr. V. Almonaitis, Kraštas XIII–XV a., in: *Tauragės kraštas: istorija, kultūra, meno paminklai [kolektyvinė monografija]*, Vilnius, Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2007, p. 69.

642 1431 06 19 Švitrigailos ir Vokiečių ordino taikos sutartis, *LECU*, Bd. 8, Nr. 462, S. 273.

643 1432 12 21 Švitrigailos ir Ordino magistro Liudviko von Lansee's derybos, ibid., Bd. 8, Nr. 650, S. 382.

644 T. Čelkis, *Valdžia ir erdvė: Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorializacijos procesas XIV–XVI a.…*, p. 88.

sienos su Lietuva ir Livonija (*ad antiquos limites inter Samogitiam*)[645]. Kitaip tariant, liko galioti 1422 metų Melno taikos sutartimi nustatyta sienos trajektorija, vėlgi pažymint, jog naujosios Žemaitijos sienos yra ne Ordino nustatytos, o sietinos su Lietuvos valstybės formavimosi laikais. Tai reiškia, jog sienų nustatymo kriterijumi tapo valstybės įteisintos archajinės žemių ribos, kurių pagrindu formavosi naujos valstybės sienos.

Kitas bandymas demarkuoti Melno taika nustatytas vakarines sienas sietinas su 1438 metų bei 1446–1447 metų laikotarpiais, kai abiejų pusių nutarimu buvo sutarta pažymėti sienas pajūrio ruože nuo Palangos iki Šventosios upės ir atlikti sienos reguliavimo darbai ir Užnemunėje prie Šešupės ir Širvintos upių[646]. Z. Ivinskio nuomone, šie demarkavimo epizodai nebuvo efektyvūs, nes palietė tik atskiras sienos atkarpas[647]. Be kita ko, nors Melno sutartyje nustatyta sienų delimitacija nė viename vėlesniame dokumente nebuvo pakeista, tačiau nuolat egzistavo daugybė sienos posūkio kampų interpretacijų, o tai kūrė prielaidas sienos pažeidimams ir pasienio konfliktams[648]. 1451 metų Ragainės komtūro laiške Vokiečių ordino magistrui buvo skundžiamasi, kad nors sienos ir buvo apžiūrėtos, tačiau Lietuvos valstybės pareigūnai nieko naujo ten nepažymėjo[649]. 1453 metais dar kartą buvo surengtas atstovų susitikimas siekiant užbaigti sienos demarkacijos procedūras, tačiau dėl analogiškų priežasčių susitarti vėl nepavyko[650]. Nepaisant to, matyti, jog sienos linijos kontūras jau buvo nusistovėjęs, tiesiog dėl skirtingų politinių aspiracijų nesisekė rasti optimalaus sprendimo dėl jo paženklinimo. Padrikas atskirų sienos atkarpų demarkavimas neabejotinai didino atskirtį tarp „senųjų“ ir „naujųjų“ sienos atkarpų.

Kyla klausimas, kas iš tiesų buvo sena ir kas buvo nauja? T. Čelkis pažymi, jog nuo XVI a. delimitacijos dokumentuose minima „senųjų sienų“ kategorija reiškė jau ne archajines gentines ribas, kurias vietovėje atitiko

645 1435 12 31 Bresto taika, *Die Staatsverträge des Deutschen Ordens...*, Bd. 1, Nr. 181, S. 197–198; *Skarbiec diplomatów…* t. 2, Nr. 1724, s. 165–166; *LECU*, Bd. 8, Nr. 1026, S. 636.

646 *Skarbiec diplomatów…* t. 2, Nr. 1759, s. 172; *LECU*, Bd. 10, Nr. 401, S. 270–272; Nr. 402, S. 272–273; Nr. 406, S. 276–277.

647 Z. Ivinskis, *Kovos bruožai dėl Žemaičių ir jų sienų*, p. 47.

648 *LECU*, Bd. 11, Nr. 318, S. 279 ir kt.

649 T. Čelkis, *Valdžia ir erdvė: Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorializacijos procesas XIV–XVI a.…*, p. 89.

650 *LECU*, Bd. 11, Nr. 318, S. 280–281; Nr. 386, S. 326; Nr. 478, S. 386 ir kt.

tam tikras teritorijos ruožas, bet Vytauto valdymo laikmečiu susiformavusią valstybės sienos sampratą, kuri Melno sutarties sudarymo metu dar buvusi nauja, XVI šimtmetyje jau įgijo „senosios“ konotaciją[651]. Sutinkant su tokia interpretacija pabrėžtina, jog ši perskyra išryškėjo jau XV a. pabaigoje. Pavyzdžiui, 1484 metų dokumente teigiama, jog organizuojant diskusiją dėl sienos tikslinimo darbų Vokiečių ordino pareigūnai susitiko su LDK įgaliotiniais, „kur buvo išvestos senosios ir naujosios sienos“[652]. Kita vertus, aplinkybė „iki nužymėjimo“ leidžia daryti prielaidą, jog priešprieša tarp „senųjų“ ir „naujųjų“ sienų nebūtinai turėjo būti projektuojama į Vytauto laikų sienų nustatymo epizodą ir anuomet naujai vedamas sienos linijas. Tai suponuoja mintį, jog iki pažymint tam tikrą sienos atkarpą, skiriamasis teritorijos atpažinimo požymis iš tiesų buvo senosios ir naujosios sienos, tačiau logiška būtų manyti, kad sieną baigus žymėti senųjų sienų kategorijos nebeliko, nes visos sienos tapo naujomis. Tačiau, kaip matyti, ir toliau šaltiniuose apstu informacijos apie „senąsias“ ir „naująsias“ sienas. Galbūt aptariamojo laikmečio ir XVI a. pirmosios pusės demarkacijos procedūrų nenuoseklumas (vienas sienos atkarpas pažymint anksčiau, kitas – vėliau, dar kitų – nežymint visai), itin dažnai priimami sprendimai „patikslinti“ sienos linijas, tačiau kartu ir delsimas imtis konkrečių veiksmų, galėjo suformuoti visiškai kitokią „senųjų“ ir „naujųjų“ sienų sampratą, neturėjusią tiesioginio ryšio su minėtomis Vytauto laikų sienų kategorijomis. Kitaip tariant, XVI a. dokumentuose visais atvejais derybų objektas buvo vadinamosios „naujosios“ sienos, tačiau skirtinga jų žymėjimo chronologija bei geografija leido ankstėliau pažymėtas atkarpas vadinti senomis, o neseniai paženklintas – naujomis.

Kaip minėta, bandymų tikslinti atskiras sienos atkarpas buvo išties nemažai. Z. Ivinskis teigia, jog korespondencija su Vokiečių ordinu dėl sienų tikslinimo buvo ypač intensyvi paskutiniaisiais XV a. dešimtmečiais[653]. Vienas iš tokių mėginimų įvyko 1492 metais, tačiau vėl viskas baigėsi tik formaliu aktų pasirašymu atnaujinant 1422 metų Melno sutarties

651 T. Čelkis, Nuo teritorinio ruožo prie linijos..., p. 67.

652 „Gdy przyszło do wytknięcia starych i nowych granic“, 1484 01 13 įrašas dėl sienos patikslinimo, *Skarbiec dyplomatów*… t. 2, Nr. 2020, s. 221.

653 Z. Ivinskis, *Kovos bruožai dėl Žemaičių ir jų sienų*, p. 112.

nuostatas[654]. Ir tik 1517 metais buvo atlikti sienos demarkavimo darbai nuo Širvintos upės vidurupio iki Šventosios upės žiočių Nemune[655].

XVI šimtmetis Lietuvos ir Ordino, o nuo 1525 metų – Prūsijos kunigaikštystės sienų istorijoje išsiskiria ne tik kaip dažnai organizuotų delimitacijos ir demarkacijos procesų laikmetis, bet ir kaip vis nesibaigiančių pasienio konfliktų periodas. Kita vertus, tai buvo neišvengiama valstybės vidinės kolonizacijos plėtros aplinkybėmis. Jau realiai egzistavo pasienio visuomenė, suvokianti privačių valdų ribas, o tai lėmė ir valstybės sienos linijos refleksiją. LDK vakarinės sienos linijos formavimasis iš esmės buvo baigtas, egzistavo sienos delimitacijos aprašai ir atskirų atkarpų demarkacijos dokumentai, tačiau pavieniai nesutarimai dėl ginčytinų sienos vietų (pavyzdžiui, dėl Katyčių, dėl sienos atkarpos nuo Klaipėdos į šiaurę ir kt.) niekur nedingo.

1525 metais susikūrė Prūsijos kunigaikštystė. Jos siena su LDK ėjo taip: nuo Baltijos jūros kranto (atskaitos taškas – maždaug 30 km nuo Klaipėdos į šiaurę) pietryčių kryptimi, kertant Akmenos-Dangės ir Minijos upes iki Jūros upės, apie 15 km į vakarus nuo Tauragės. Siena tęsėsi Jūros upės krantu, po to kirto Nemuną, vingiavo Šešupės vidurupio krantu, toliau driekėsi maždaug 20 km į rytus nuo Stalupėnų gyvenvietės, nuo ten – Pisos ir Ramintos upių aukštupiu vingiavo tarp Mėrūniškių ir Pilypavo gyvenviečių, (apie 15 km į rytus nuo vietos, kur po keleto dešimtmečių buvo įkurta Alėckos gyvenvietė), maždaug 30 km į rytus nuo Luko miesto iki Raigardo miesto ir Stabaraisčio (*Kamienny Bród*)[656].

1527 metais Prūsijos ir LDK pareigūnų bendru nutarimu buvo nuspręsta atnaujinti sienos nustatymo aktą, tačiau naują delimitacijos dokumentą pavyko parengti tik po dvejų metų[657]. 1529 metų sutartyje su Prūsijos kunigaikštyste, atnaujinant 1422 metų Melno ir 1435 metų Bresto sutarčių nuostatas[658], buvo pakartotas sienų delimitacijos tekstas, kurio pagrindą vėlgi sudarė gamtinių objektų subordinacijos aprašas, tačiau buvo įtraukta

654 K. Forstreuter, Die Entwicklung der Grenze zwischen Preußen und Litauen seit 1422, S. 58–59.

655 Z. Ivinskis, *Kovos bruožai dėl Žemaičių ir jų sienų*, p. 61.

656 J. Małłek, Granice państwowe, kościelne i administracyjne Prus Książęcych w XVI w., s. 133.

657 W. Pociecha, *Królowa Bona (1494–1557)*..., t. 3, s. 144.

658 K. Forstreuter, Die Entwicklung der Grenze zwischen Preußen und Litauen seit 1422, S. 54–55.

ir nauja pastraipa – kas penkerius metus turėjusi vykti sienų apžiūra[659]. 1529 metų sienos delimitacija sutapo su jos žymėjimu. Šaltiniai byloja, jog LDK ir Prūsijos sienos ženklinimas vyko labai greitai: dalis – tą pačią dieną, kita dalis – po keleto mėnesių[660]. Tačiau vėlgi, matyt tai lietė tik vieną kitą sienos atkarpą. Nepraėjus formaliai nustatytam penkerių metų sienos revizijos laikotarpiui, 1530 metais vėl buvo skelbiamas sprendimas atnaujinti ir pataisyti sienas tarp Lietuvos ir Prūsijos. Rašte teigiama, jog turi būti patikslintos senosios sienos tarp LDK ir Prūsijos, „akmenis ir kitus riboženklius pagal sienos liniją [...] pataisydami ir pastatydami“[661]. Dėmesys sienos atnaujinimo darbams po 1529 metų dokumentuotas bene kasmet[662]; tai liudija akylai ir priekabiai abiejų valstybių stebimą pasienio situaciją. 1531 metų pabaigos Žygimanto Senojo laiške Ponų tarybai buvo teigiama, jog reikia stengtis išlaikyti teisingus sienų su Livonija ir Prūsija matmenis[663]. 1532 metų sienos atnaujinimo dokumentacijoje itin daug preciziškos informacijos, gausi pasienio kaimų nomenklatūra, atstumai paprastai pateikiami myliomis; panašu, kad pasienio kaimų ribos tam tikrose atkarpose buvo panaudotos valstybes skiriančiai sienai nustatyti, nes privačių valdų riboženkliai nurodomi kaip oficialūs, juridinį statusą turintys valstybės ženklai[664].

Dar po metų vėl buvo susirašinėjama dėl sienos trajektorijos atnaujinimo. Tąkart Prūsijos hercogas Albrechtas rašė laišką Žygimantui Senajam su prašymu patikrinti LDK ir Prūsijos sieną, nurodyti pažeidimus ir juos ištaisyti. 1537–1540 metų laikotarpiu bene kasmet plaukė laiškai į Prūsiją ir iš jos su analogiškais prašymais reaguoti į pasienio pažeidimus ir skriaudas,

659 1529 06 21 atnaujinama [?] taikos sutartis tarp LDK ir Prūsijos kunigaikštystės, *Volumina Legum*, t. 1, fol. 488–495, s. 241–245; *Codex Diplomaticus Regni Poloniae*... t. 4, Nr. 186, s. 257–262.

660 1529 06 21–11 21 LDK ir Prūsijos sienos atnaujinimo aktai, *Codex Diplomaticus Regni Poloniae*... t. 4, Nr. 187, s. 262–263; Nr. 188, s. 263–264. Darbų terminas buvo nurodytas iki 1530 m. Trijų Karalių šventės, žr. W. Pociecha, *Królowa Bona (1494–1557)*..., s. 144.

661 „scopulos et alia signa metalia in praetensione et linea limitum ipsorum et ob eorum erudentiorem notitiam erigendi, faciendi“, 1530 m. įgaliojimo raštas dėl sienų su Prūsija patikslinimo, *LM (1522 – 1530). Teismų bylų kn. 4*, p. 376.

662 Iki 1530 m., Sienos tikslinimo komisijos sudėtis, *LM (1528–1538), Užr. kn. 15*, Nr. 227, p. 291; 1530–1531 m. sandūra, Žygimanto Senojo atsakymas Ponų tarybai dėl sienos su Prūsija tikslinimo ir komisijos skyrimo, *LM (1528–1538), Užr. kn. 15*, Nr. 201, p. 262; 1532 m. atsakymas Prūsijos pasiuntiniams dėl sienų tikslinimo, *Codex Diplomaticus Regni Poloniae*... t. 4, Nr. 203, s. 294.

663 1531 m. pabaigos Žygimanto Senojo laiškas Ponų tarybai, *LM (1528–1538), Užr. kn. 15*, Nr. 207, p. 273.

664 1532 m. LDK ir Prūsijos sienos atnaujinimas, *Книга Посольская Метрики Великого княжества Литовского…*, № 15, с. 17–18.

spręsti sienų tikslinimo klausimus[665]. 1540–1543 metais greičiausiai buvo paskirta komisija, turėjusi dar sykį imtis sienų klausimo. Tikslinant LDK ir Prūsijos sienos segmentą ties Merkinės valsčiumi, vėl analogiškai buvo prašoma atnaujinti sienas[666]. Merkinės valdytojas netgi gavo nurodymą pasirūpinti reikiama infrastruktūra, kad būtų sudarytos sąlygos komisarams atlikti jiems paskirtą darbą[667].

25 pav. *Vakarinių Lietuvos sienų fragmentas 1576 metų K. Hennebergerio žemėlapio „Prvssiae: Das ist des Landes zu Preussen...“ 1638 metų leidime*

665 Apie tai plačiau žr. T. Čelkis, *Valdžia ir erdvė: Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorializacijos procesas XIV–XVI a.…*, p. 153–154.

666 „Што есмо перво сего до тебе листы н(а)ши писали, поведаючы, ижъ есмо зволили с княжатемъ прускимъ выслат(ь) пановъ радь, н(а)шых комисарей, на отновенье и поправенье границ панъства н(а)шого – князства Великого Литовъского – зъ землею Прускою, а онъ такъже зъ стороны своее маеть комисарей своихъ выслати, для чого жъ есмо через оные листы н(а)ши науку тобе дали и росказали, жебы еси за часу на тых пановъ радь, комисарей н(а)шы, людьми н(а)шими и кн(я)зьскими, и панскшш, и боярскими, которые именья свои в Меречы мают(ь), станы справовал, стацеи збирал, границы стародавные о т пущъ н(а)ших, откуле се они мают(ь) почать“, 1540–1543 metų laikotarpio raštas Merkinės valdytojui Mykolui Jundilui, *LM (1540–1543). Teismų bylų kn. 12*, Nr. 107, c. 102.

667 „и росказали ему тую всю роботу, яко станы на пановъ рад н(а)шых справовати, такъ тежъ по рекамъ и болотамъ, и по инъшьш злымъ местцамъ тою дорогою, куды комисари маюга(ь) ехатм, мосты и гати добре поробити“, ibid., c. 102.

Dirbtinių sienos linijos objektų minėjimas dokumentuose leidžia kalbėti apie ženklinimo detalumą ir poreikį remiantis teisės aktais nuolat atnaujinti sienos žymėjimą bei koreguoti dėl įvairių aplinkybių atsiradusius jos netikslumus; tačiau vėlgi, kaip ir anksčiau aptartu sienos su Livonija atveju, nėra aiškus minimų sienos ženklų juridinis statusas. Ar sienos trasos ženklinimui buvo naudojami pasienio privačių ribų ženklai, ar jau egzistavo valstybine simbolika paženklinti oficialūs sienos ženklai? Šis klausimas lieka atviras, nes tik 1545 metų sienos dokumentacija jau išties drąsiai leidžia kalbėti apie sienos ženklų valstybinį statusą. Aišku viena: pasienio privačių valdų riboženkliai buvo puikus erdvės orientyras, adaptuotas ir matuojant bei tikslinant valstybės sienos liniją. Tai buvo racionalus sprendimas, leidęs pasienio gyventojų žinias apie savo valdų matmenis panaudoti valstybės sienai aprašyti bei tikslinti. Analogiškai situacija klostėsi ir Livonijos pasienyje, kur tuo pačiu metu vykęs sienos atnaujinimas taip pat buvo paremtas pasienio valsčių kraštinių trasos subordinacija. Tiesa, Prūsijos ir LDK sienos atveju sienos aprašai dar detalesni, nes juose remiamasi ne valsčių, o kur kas smulkesnių vienetų – pasienio kaimų riboženkliais. Kita vertus, pasienio kolonizacija ir privačių valdų ženklai nebuvo saugus valstybės sienos juridinio statuso įteisinimo būdas. Jie dažnai tapdavo savivalės objektu siekiant „patikslinti“ sienos liniją. 1532 m. vasario 20 d. LDK deleguoti sienos komisarai siuntė ataskaitą karalienei Bonai Sforzai, kurioje rašė, jog prūsų kunigaikštis Albrechtas Brandenburgietis savavališkai perkėlė sieną. Kreiptasi ir į kitus LDK valstybės pareigūnus bei Lenkijos didįjį kanclerį Kristupą Šidloveckį, primygtinai prašant, kad valdovas atsižvelgtų į šią problemą[668]. 1536 m. kovo 1 d. gautas Prūsijos kunigaikščio skundas, jog pasienyje ties Lieponos upe lietuviai sudegino naujai įkurtas gyvenvietes[669]. Tai galėtų reikšti, jog tokiomis aplinkybėmis remiantis naujais privačių valdų riboženkliais LDK atsirasdavo galimybė „iš naujo įteisinti“ sau naudingą sienos liniją.

Tokie ir panašūs sienos linijos interpretavimo būdai bei priemonės LDK ir Prūsijos kunigaikštystę brandino dar vienam oficialiam valstybiniam

668 W. Pociecha, *Królowa Bona (1494–1557)*..., s. 144.

669 Ibid., s. 156.

susitarimui. Tiesa, neretai dėl įvairių priežasčių sienos komisijos susitikimai neįvykdavo[670], tačiau visa tai negalėjo nusverti savos ir svetimos teritorijos skirties suvokimo ir poreikio ją racionaliai įprasminti.

Ginčai tęsėsi iki 1545 metų, o svarbiausias konflikto židinys buvo valstybės sienos ruožas tarp Luko ir Grajevo miestų[671]. Nenukrypstant į ginčo detales pasakytina, jog galiausiai teko nusileisti LDK valdovui Žygmantui Augustui ir 1545 metų sprendimu siena buvo pastūmėta į pietryčius Prūsijos naudai, o Luko miestas atsidūrė LDK, Lenkijos bei Prūsijos valstybių paribyje ir tapo savotišku riboženkliu[672]. Lietuva patyrė teritorinių nuostolių: Prūsijai atiteko 47 kaimai ir 11 ežerų[673]. Tiesa, Bona Sforza vedė derybas su Prūsijos kunigaikščiu, argumentuodama, neva 1440 metais Vokiečių ordinas savavališkai šiame plote buvo užėmęs LDK priklausiusias valdas, tačiau derybos neturėjo poveikio tolesniems įvykiams ir LDK liko patyrusi teritorinių nuostolių[674].

Ant naujai suformuotos valstybės sienos linijos abiejų valstybių valdovų įsakymu nuspręsta pastatyti valstybės sienos ženklą, kuris jau buvo įgijęs šiandienos valstybių demarkavimo praktikai būdingą pavidalą ir atributiką: minimas mūrinis stulpas su valstybių heraldine simbolika bei žodiniais įrašais[675]. Tai bylotų apie išties modernų ir europietišką požiūrį į vals-

670 Pavyzdžiui, dėl neaiškių priežasčių 1541 metais buvo atšaukta LDK ir Prūsijos sienos tikslinimo komisija, žr. 1541 09 13 raštai dėl LDK ir Prūsijos Kunigaikštystės sienų, *LM (1380–1584), Užr. kn. 1,* Nr. 8, p. 24; Nr. 15, p. 25.

671 L. Kolankowski, *Zygmunt August, wielki książę Litwy do roku 1548*, s. 266–271.

672 1545 m. rugpjūčio mėn. LDK ir Prūsijos kunigaikštystės sienos atnaujinimas, *Книга Посольская Метрики Великого княжества Литовского…*, № 7, c. 6–7; № 8, c. 7–8; № 9, c. 8–9; № 10, c. 9–11; № 12, c. 12–13; № 13, c. 13–14; № 14, c. 14–16.

673 J. Małłek, Granice państwowe, kościelne i administracyjne Prus Książęcych w XVI w., s. 134. Plg. L. Kolankowski, *Zygmunt August, wielki książę Litwy do roku 1548*, s. 268–271.

674 J. Maroszek, *Pogranicze Litwy i Korony w planach króla Zygmunta Augusta...*, s. 173.

675 „columnam de muro lateritio esse erectam et positam [...] columna limitum. Anno Domini MDXLV Mense Augusto*", Книга Посольская Метрики Великого княжества Литовского…,* № 10, c. 10–11. Sienos stulpas buvo pastatytas Bogušų kaime, Prostkų gminoje (maždaug 3 km į pietryčius nuo Prostkų ir apytikriai 17 km į pietus nuo Elko miesto). Šis stulpas stovėjo trijų kaimų paribyje, kurių kiekvienas priklausė skirtingoms valstybėms: Bogušų kaimas – Mazovijai, Prostkų – Prūsijos kunigaikštystei, o Točylovo kaimas – LDK. Tyrinėtojų nuomone, tai buvo mūrinis kvadratinės plytos formos stulpas, 5–6 uolekčių aukščio, o kiekviena jo siena – 2 uolekčių pločio. Rytinėje mūro sienoje buvo įmontuota juodo marmuro lentelė su užrašu lotynų kalba. Užrašo autorius buvo pirmasis Karaliaučiaus universiteto rektorius ir poetas Georgas Sabinas (Georg Sabinus). Toje pačioje mūro sienoje buvo iškaltas herbas – lietuvių vytis ir lenkų erelis ir raidė S (Sigismundus) bei Prūsijos karalystės herbas. Daugiau žr.: J. Małłek, Granice państwowe, kościelne i administracyjne Prus Książęcych w XVI w., s. 134–135; С. В. Шолкович, О границах польской короны и Великого княжества Литовско-Русского, c. 39. Žvelgiant iš šiandienos perspektyvos, šis sienos ženklas neabejotinai vertintinas kaip kultūros istorijos dalykas. Teritorijų ribas ženklinęs stulpas nedaug pakitęs išliko iki šių dienų; juodo marmuro plokštė buvo demontuota 1907 metais, o jos vietoje buvo pritvirtinta klintainio kopija. XX a. pradžioje buvo paskutinį kartą atlikti remonto darbai.

tybės erdvės įprasminimą. Valstybės sienos ženklų vizualizacija, išryškinant heraldinius valstybių teisinio imuniteto aspektus, buvo svarbus žingsnis tarpvalstybinių santykių raidoje.

1546 metų rugsėjo ir spalio mėnesiais buvo organizuota sienos apžiūra nuo Stabaraisčio (*Kamienny Bród*) iki Baltijos jūros, siekiant galutinai sureguliuoti sienos trajektoriją šiame ruože[676]. Matyti, ne viskas vyko sklandžiai, nes po metų vėl buvo sudaryta komisija, kuruojama Mikalojaus Radvilos, kuri turėjo spręsti LDK ir Prūsijos sienos sureguliavimo klausimą; vėliau vėl beveik kasmet buvo susirašinėjama dėl sienos pažeidimų ar neteisėtos kolonizacijos ir raginant spręsti šiuos klausimus bei imtis prevencinių priemonių. Tokia dvišalės korespondencijos tematika vyravo ir XVI a. pabaigoje[677].

Kaip ten bebūtų, Lietuvos ir Prūsijos valstybių bendros sienos istorijoje 1545 metų sienos atnaujinimo aktas ir jo metu sukurtas sunormintų sienos ženklų statymo precendentas liudijo susidariusią valstybės teritorijos ir linijinį pavidalą įgijusios sienos sampratą. Jau egzistavo realios sienos, kurias žymėjo valstybių heraldine atributika paženklinti stulpai. Nepaisant to, jog ir toliau išliko poreikis sienos liniją koreguoti ar dėl susiklosčiusių aplinkybių rengti naujus sienų taisymo projektus[678], tačiau raidos požiūriu vakarinė LDK teritorija jau buvo įgijusi europines savybes, o pati valstybė – įvaldžiusi teisinės ir politinės komunikacijos principus.

4.3.3. Lietuvos siena su Lenkija

XIV a. pabaigos Lietuvos ir Lenkijos valstybių istorinis kontekstas įpareigoja atkreipti dėmesį į tai, jog valstybes skiriančios ribos vertinimas gali būti dviprasmiškas. Realus linijinis pavidalas, kuris buvo būdingas, pavyzdžiui, Lietuvos ir Livonijos bei Vokiečių ordino sienoms, nustatomas tarpvalstybinėmis, neretai taikos, sutartimis, šiuo atveju egzistavo kiek kitokiomis aplinkybėmis.

676 K. Forstreuter, Die Entwicklung der Grenze zwischen Preußen und Litauen seit 1422, S. 57.

677 Plačiau apie tai žr. T. Čelkis, *Valdžia ir erdvė: Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorializacijos procesas XIV–XVI a.* …, p. 157–158.

678 Minėtini daug ilgų ginčų sukėlęs Katyčių atvejis ir 1561–1567 metais kaip užstatas Prūsijos kunigaikščiui Albrechtui Brandenburgiečiui atiduoti Virbalis ir Jurbarkas, kas galėjo lemti naujas sienos linijos interpretacijas ir praktinius jų įgyvendinimo sprendimus, žr. K. Forstreuter, Die Entwicklung der Grenze zwischen Preußen und Litauen seit 1422, S. 61.

Sienos tikslinimo ir reguliavimo darbai vyko, tačiau oficialios tarpvalstybinės sutartys nebuvo sudaromos. Delimitacijos ir demarkacijos procedūros buvo protokoluojamos komisijų darbo dokumentuose, turėjo juridinę galią, tačiau jų pagrindu nebuvo ruošiami tarpvalstybinių sutarčių teksto paragrafai. LDK sienų su Livonija ar Prūsija raida, atsispindinti taikos sutartyse, leidžia įžvelgti tokią teisinio sienų reguliavimo tvarką: pasienio ginčai – reakcija į juos organizuojant komisijų darbą pasienyje – delimitacijos rezultatų įtvirtinimas tarpvalstybinėse taikos sutartyse – realus taikos sutarties nuostatų įgyvendinimas demarkuojant sieną. Matysime, jog Lenkijos ir LDK sienos atveju šis modelis iš esmės neturėjo trečiojo segmento. Krenta į akis tai, jog šaltinuose nusėdę praeities liudijimai apie sienos linijos fragmentus, jų žymėjimą, dažniausiai susiję su Lenkijos ir Lietuvos pasienio administracinių vienetų istorija Palenkėje bei Podolėje, kova dėl privačių valdų ribų išsaugojimo.

Nepaisant išsakytų pastabų, teritorijų raidoje visgi galima įžvelgti valstybinį erdvės teisinio reglamentavimo lygmenį, nors jis ir nebūdavo įtvirtinamas tarpvalstybinėse sutartyse po kiekvienos delimitavimo akcijos. Šiame kontekste įtikinami atrodo argumentai, jog nepaisant istoriografinių diskusijų ir nuomonių pliuralizmo, visgi po 1386 metų ir toliau egzistavo atskiros Lietuvos bei Lenkijos valstybės, o pasienio ginčuose dalyvavo ne tik suinteresuoti asmenys, bet ir valstybės vadovas, į kurio teisinę kompetenciją įėjo pasienio komisijų skyrimas[679]. Būtent valdovo kaip juridinio atsakovo dalyvavimas pasienio ginčuose leidžia įžvelgti Lietuvą ir Lenkiją skyrusios ribos valstybinį pobūdį.

Pirmasis sienos delimitavimo procesus su Mazovija pradėjo ir įgyvendino Vokiečių ordinas[680]. Tikėtina, jog jo patirtys turėjo įtakos ir Lietuvos bei Mazovijos politiniams santykiams bei jų pagrindu vykusiems sienų susitarimams. Pirmoji LDK sienų sutartis su Mazovija buvo sudaryta Kęstučio

679 J. Kiaupienė, *Lietuvos istorija*, t. 4, p. 57–60.

680 Išsamiai Vokiečių ordino ir Mazovijos sienų politika ir sutartys išnagrinėtos lenkų tyrėjų E. Kowalczyk ir W. Długokęckio straipsnių serijoje leidinyje „Kwartalnik Historyczny“: E. Kowalczyk, Rajgród 1360 r.: przyczynek do dziejów granicy mazowiecko-krzyżackiej, *Kwartalnik Historyczny*, 2006, rocznik 113, Nr. 3, s. 5–18; W. Długokęcki, E. Kowalczyk, Opis granicy Mazowsza z państwem zakonu krzyżackiego, *Kwartalnik Historyczny*, 2002, rocznik 109, Nr. 2, s. 5–14; W. Długokęcki, E. Kowalczyk, Nieznane opisy granicy mazowiecko-krzyżackiej. Cz. I: Granice komornictwa dzialdowskiego i nidzickiego, *Kwartalnik Historyczny*, 2003, rocznik 110, Nr. 1, s. 29–50; idem, Nieznane opisy granicy mazowiecko-krzyżackiej, cz. II: Granica komturstwa bałgijskiego (prokuratorstwo piskie i ełckie), *Kwartalnik Historyczny*, 2004, rocznik 111, Nr. 1, s. 5–37.

ir Mazovijos kunigaikščio Ziemovito[681], jos turinys primena gentinių ribų aprašus[682]. Naujausiais duomenimis, ši sutartis yra falsifikatas, sudarytas greičiausiai XV a.[683]. Dokumentą ištyrę istorikai pabrėžia, kad falsifikatas remiasi kažkokiu kitu to meto dokumentu, nes daugelis minimų faktų ir realijų atitinka maždaug XIV šimtmečio vidurio situaciją. Tačiau falsifikatai taip pat gali suteikti analizuojamai problemai vertingų žinių ir padėti formuoti įžvalgas, todėl šį dokumentą verta bent trumpai aptarti.

Tyrėjas J. Maroszekas akcentuoja, jog sienos su Mazovija prigimtį geriausiai atsiskleidžia sutartyje vartojamo termino „limes“ turinys – tai riba, kuri nors ir skiria valstybes, tačiau dar neturi valstybinio statuso. Ji išreikšta geografinių objektų subordinacija, tačiau tai dar ne kolonizuotas pasienis, turintis potencialą įgyti sienos kaip linijos pobūdį, bet negyvenamo genties žemių pakraščio zona[684]. Tiesa, minėtina ir tai, jog dar 1325 metų laiške Popiežiui Mazovijos kunigaikščiai apibrėžė savo valdų rytines ribas, tąkart nenurodydami geografinių objektų trasos, o tik paminėdami, jog Mazovijos siena eina dvi mylios nuo Gardino[685].

Nagrinėjant 1358 metų dokumentą matyti, jog siena ėjo nuo Stabaraisčio (*Kamienny Bród*) iki Raigardo, o nuo Raigardo – iki Mėtos upės. Toliau Mėtos upe iki Bebros upės, o nuo jos – tiesiai iki Targovisko. Nuo čia toliau siena ėjo iki Sokulkos upės, o nuo jos – iki Supraslės upės. Toliau Supraslės upe tiesiai iki Popelovo vietovės; o nuo čia tiesiai iki vietovės, „kur galinės mūsų žemių ir Mazovijos kunigaikščio Ziemovito ribos susibėga, nurimsta ir baigiasi“[686]. Sutartyje nebuvo nurodyti matmenys, kurie leistų įžvelgti

681 1358 08 14 LDK ir Mazovijos sutartis, *Kodex dyplomatyczny księstwa Mazowieckiego*, Warszawa, 1863, Nr. 80, s. 72–75. Po Gedimino mirties Kęstučiui atiteko valdyti teritorijos tarp Narevo ir Bugo upių, kurios buvo priskirtos prie Trakų kunigaikštystės.

682 T. Čelkis, Nuo teritorinio ruožo prie linijos..., p. 63.

683 *Nowy kodeks dyplomatyczny Mazowsza: dokumenty z lat 1356–1381*, wyd. I. Sułkowska-Kuraś, S. Kuraś, index osób I miejscowości opracował J. Piętka, Warszawa, 2000, cz. 3, Nr. 24, s. 30–32.

684 J. Maroszek. Pogranicze Litwy i Korony w planach króla Zygmunta Augusta, s. 13.

685 Ibid., s. 13–14.

686 „Primo et [...] Kamyonibrod directe ad Raygrod et a Raygrod directe eundo per fluuium Metha et a Metha directe per fluuium Bebrza et a Bebrza directe ad Thargouisko et Thargouisko directe eundo ad Vsczewelikey strugi et eundo per eundem fluuium vsque ad verticem rivuly seu flumini Maleysucholdi dicti et a vertice eiusdem Maleysucholdi deorsum eundo per ipsum fluuium directe vsque ad fluuium seu riwulum Sprząsla et eundo deorsum per eundem fluuium directe vsque ad popelowosedlisko et a popelowosedlisko directe ad newothinczavscze vbi finales gades seu limites Terrarum nostrarum et ipsius ducis Semouithi Mazouie concurrerunt cessauerunt et concluse sunt“, 1358 08 14 LDK ir Mazovijos sutartis, *Kodex dyplomatyczny księstwa Mazowieckiego*, Nr. 80, s. 73. Identiškas tekstas paskelbtas ir dokumentų rinkinyje *Nowy kodeks dyplomatyczny Mazowsza: dokumenty z lat 1356–1381*, skiriasi tik oikonimų transkripcija.

kolonizacijos apraiškas bei distancijos suvokimą, nors akivaizdu, jog gyventojų pasienio teritorijose kol kas buvo nedaug; nepaisant to, sutarties tekste kartais minimi ir dirbtiniai sienos ženklai[687]. Šio XIV a. vidurio dokumento, leidusio užčiuopti sienos raidos specifiką, turinio nuostatos, skirtingai nei Lietuvos ir Vokiečių valstybės bei Livonijos atvejais, neturėjo tąsos. Jos ateities tarpvalstybinių santykių raidoje būtų galėjusios tapti pagrindu naujiems sienų susitarimams. Galbūt dėl to, jog, O. Haleckio nuomone, maždaug nuo XV a. vidurio lietuvių ir lenkų ginčai dėl sienos vyko taip, jog sienos trajektorija iš esmės nesikeitė – vadinasi, nebuvo poreikio ir tarpvalstybiniams sienų susitarimams. Tyrėjo pastebėjimu, nesibaigiantys lokalaus pobūdžio konfliktai ir gausios sienos revidavimo akcijos buvo vieninteliai dalykai, liudiję, kad siena apskritai egzistuoja[688].

Lenkijos ir Lietuvos pasienyje vykusiems teritoriniams ginčams apibūdinti svarbu paminėtini keletą reikšmingų XIV a. pabaigos – XV a. pradžios įvykių, kurių sprendimo būdai ir priemonės lėmė vėlesnio laikotarpio pasienio ginčų mastą ir suformavo svarbiausius konfliktų židinius, kurie telkėsi Palenkėje ir Podolėje.

XIV a. pabaigoje Podolę valdė Vytauto skirti LDK seniūnai. Vėliau Podolė buvo padalinta: rytinė dalis su Braclavo miestu atiteko LDK, o vakarinė – Lenkijai. Tačiau greitu laiku prasidėjo ginčai tarp Vytauto ir Švitrigailos, abiems siekiant užvaldyti visą Podolę. Dar kartą Podolės dalybos buvo patvirtintos 1431 metais, išlaikant tą pačią geografinę jos žemių perskyrą kaip ir anksčiau. Kazimiero Jogailaičio laikais LDK vėl stengėsi atgauti prarastas teritorijas šiame regione, tačiau nesėkmingai[689]. Podolės (taip pat ir Palenkės), kaip teritorinio vieneto padalinimas, buvo svarbi priežastis, lėmusi vėlesnes teritorines pretenzijas ir nuolat kėlusi sunkiai išsprendžiamus lokalius pasienio ginčus.

Palenkės žemės – Drohičinas, Melnikas, Suražas ir Belskas – dar 1391 metais Jogailos sprendimu buvo pavestos valdyti Mazovijos

687 Pvz.: „personis scientificis et ydoneis propter cautelam et maiorem tutelam Ipsas Gades seu limites inter Terram lythwanie et districtum nostram Grodnensem“, „a popelowosedlisko directe ad newothinczavscze vbi finales gades seu limites Terrarum nostrarum et ipsius ducis Semouithi Mazouie concurrerunt cessauerunt et concluse sunt“, ibid., s. 73.

688 O. Halecki, Geografia polityczna ziem ruskich Polski i Litwy 1340–1569, s. 7–11.

689 J. Kiaupienė, *Lietuvos istorija*, t. 4, p. 59–60; R. Petrauskas, *Lietuvos istorija*, t. 4, p. 373–375; R. Šmigelskytė-Stukienė, Lietuvos valstybės teritorija ir sienos XIII–XVIII amžiuje, p. 12–13.

kunigaikščiui. Prabėgus maždaug dviem dešimtmečiams Vytautas pareiškė pretenzijas į šias teritorijas, motyvuodamas tai siekiu susigrąžinti jam priklausančias tėvonines žemes. Taip minėtos Palenkės žemės buvo prijungtos prie Trakų vaidavijos. Nuo 1411 metų iki Vytauto mirties tarp Lenkijos ir LDK apskritai nevyko teritorinių ginčų[690]. Tačiau po 1440 metų perversmo situacija valstybėje kardinaliai pasikeitė. Naudodamiesi politine sumaištimi Palenkę vėl į savo rankas perėmė Mazovijos kunigaikščiai, tačiau neilgai trukus, pasikeitus politinių jėgų santykiui, 1444 metais Lietuvos didžiajam kunigaikščiui Kazimierui Jogailaičiui pavyko susigrąžinti valdas Palenkėje. 1446 metais Parčevo seime ne tik buvo svarstomos tolesnės LDK ir Lenkijos politinių santykių gairės, bet ir kalbėta apie sienas. Lenkai sutiko laikytis Vytauto laikų sienų, Lietuvos sudėtyje paliekant Voluinę bei Podolę. T. Čelkis teigia, jog Vytauto asmens minėjimas pasitelkiant jo laikų sienų sampratą liudijo egzistavus teritorines struktūras[691].

Tačiau tai nereiškia, jog pasienyje nevyko konfliktų, kurie neišvengiamai koregavo sienos trajektoriją. Pirmosios patikimos žinios apie Lietuvos ir Lenkijos pasienio gyventojų ginčus žinomos iš XV a. pabaigoje[692]. Aleksandras Jogailaitis kreipėsi į Lenkijos karalių Joną Albertą dėl Lenkijos ir Lietuvos pasienio Voluinės atkarpoje vykusių teritorinių ginčų ir skriaudų, išreikšdamas viltį, jog įmanoma rasti sugyvenimo būdą, kaip kad buvo „prie jų tėvo Kazimiero“. LDK valdovas siūlė sudaryti abiejų pusių komisiją, kuri spręstų pasienio problemas Drohičino, Bresto ir Voluinės atkarpose[693]. Tačiau pastangos nedavė lauktų rezultatų; po keleto metų Aleksandras Jogailaitis vėl kreipėsi į Lenkijos karalių prašydamas spręsti opią pasienio ginčų problemą[694]. 1495 metais Mazovijos kunigaikščiui Konradui taip pat buvo siūloma surengti įgaliotinių susitikimą pasienio konfliktams sureguliuoti[695]. Kitais metais LDK valdovas ir Lenkijos karalius susitarė dėl

690 A. Wilkiewicz-Wawrzyńczykowa, *Spory graniczne polsko-litewskie w XV–XVII w.*, s. 98.

691 T. Čelkis, *Valdžia ir erdvė: Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorializacijos procesas XIV–XVI a.…*, p. 250–251.

692 A. Wilkiewicz-Wawrzyńczykowa, *Spory graniczne polsko-litewskie w XV–XVII w.*, s. 103.

693 1492 09 23 Aleksandro Jogailaičio laiškas Lenkijos karaliui Jonui Albrechtui, *A3P,* т. 1, № 104, c. 122–123.

694 A. Wilkiewicz-Wawrzyńczykowa, *Spory graniczne polsko-litewskie w XV–XVII w.*, s. 108–109.

695 1495 m. Aleksandro Jogailaičio laiškas Mazovijos kunigaikščiui, *LM (1427–1506), Užr. kn. 5*, Nr. 45, p. 95.

pasienio skriaudų atlyginimo Voluinės žemėje, prašant nurodyti kaltininkus[696]. Lenkijos karalius Jonas Albertas 1495 metais mirus Mazovijos kunigaikščiui Jonušui II prie Lenkijos prijungė Mazovijai priklausiusias Viznos ir Plocko valdas, kurios ribojosi su lietuviška Palenkės dalimi. Tai dar labiau komplikavo LDK ir Lenkijos teritorines varžybas Palenkėje (1529 metais Žygimantas Senasis Mazoviją galutinai prijungė prie Lenkijos)[697]. 1499 metais LDK Ponų taryba kreipėsi į Lenkiją su pretenzijomis dėl pasienio skriaudų. Buvo teigiama, kad Lenkijos gyventojai Voluinės atkarpoje pažeidžia sieną, savavališkai užima Lietuvai priklausančias žemes.

1504 metais sprendžiant teritorinį ginčą tarp Tikociną valdžiusio Alberto Goštauto ir Viznos seniūno, LDK atstovaujančios delegacijos nariai išreiškė susirūpinimą dėl visų komisarų kompetencijos, teigdami, jog jų užduotis buvo įvertinti pasienio situaciją ir skriaudų mastą, o ne sureguliuoti sienas[698]. Šis pareiškimas liudytų, jog sienų sureguliavimui skiriami komisarai nežinojo savo kompetencijos ribų arba dėl jų abejojo ir buvo linkę sprendimo galią palikti valdovui. Galbūt šis įvykis paskatino 1505 metais priimti pirmąjį Lenkijos sienų problemas reguliuojantį dokumentą – patvirtinti sienų komisijos teisines kompetencijas sprendžiant pasienio teritorinius klausimus[699]. 1507 metais priimtu įstatymu buvo išplėstos komisarų teisinės galios nurodant, jog jie patys priima sprendimus[700]. Žygimantas Senasis patvirtino teisės nuostatas, reglamentuojančias pasienio ginčų sprendimą bei komisarų darbą, pats prisiimdamas atsakomybę keisti komisarus ir juos išlaikyti[701].

1508 metais Vilniaus seime buvo priimtas nutarimas suformuoti sienų komisiją LDK sienos linijai su Lenkija Mazovijos atkarpoje nuo Tikocino ir Dorohičino iki Melniko, Bresto bei Ratno pataisyti[702]. 1509 metais buvo

696 1496 m. Aleksandro Jogailaičio laiškas Lenkijos karaliui Jonui Albrechtui. Instrukcija pasiuntiniams, *LM (1427–1506), Užr. kn. 5*, 56.1–56.2, p. 104–105.

697 J. Kiaupienė, *Lietuvos istorija*, t. 4, p. 58–59.

698 1504 07 08 Aleksandro Jogailaičio raštas dėl Tikocino ir Viznos seniūno ginčo, *Acta Alexandri (1501–1506)…*, Nr. 249, s. 414–415.

699 „De commissionibus per Maiestatem Regiam dandis et non dandis", *Volumina Legum*, t. 1, fol. 305, s. 139.

700 „Licet universi dignitarij Terrarum, et praesertim in Masovia supplicaverint, ut liberi sint a solutione exactionis nostrae", ibid., fol. 365, s. 165.

701 Ibid., fol. 365, s. 165.

702 Литовская Метрика, т. 1, *Русская историческая библиотека,* т. 20, Петербург, 1903, № 485, с. 1193–1194.

paskirti komisarai, žemių ir pavietų teisėjai bei senieji žmonės, „kurie sienomis gali vesti“ – akivaizdus pasienio gyventojų informacijos poreikis[703]. Taip pat akcentuojamas komisarų poreikis Lenkijos ir LDK sienai Voluinės ir Podolės atkarpose pradedant nuo Ratno patikslinti bei skiriami patys komisarai[704]. Po keleto metų nuspręsta baigti ginčus tarp Lenkijos ir LDK Podolės atkarpoje, tuo tikslu organizuojant komisijos darbą pasienyje[705]. Dar viena grandiozinė sienų sureguliavimo akcija vyko 1519 metais. Dalyvavo komisarai iš Lvovo, Podolės, Liublino; kartu su LDK įgaliotiniais jie sprendė konfliktus, tikslino sienos trajektoriją[706]. 1522 metų Gardino seime vėl buvo iškeltas klausimas dėl Lietuvos ir Mazovijos sienos tikslinimo darbų atkarpoje nuo Raigardo apytikriai iki Lukovo[707]. LDK ir Mazovijos komisarai turėjo pradėti nuo Raigardo Prūsijos pasienyje, eiti riboženkliais iki Tikocino, Bielsko ribų Plazavo vietovėje, tada iki Drohičino, Lukos ir taip tęsti iki pat Lenkijos sienos. 1523 metais konstatuojama, jog reikia patikslinti sienos ruožą Lenkijos ir LDK pasienyje Voluinės atkarpoje, užsimenama, jog sienos korekcija turi būtų atlikta „pagal senovę“ ir žiūrint, kad nei vienai, nei kitai pusei jokios skriaudos nebūtų[708]. Dar kartą siena Voluinės atkarpoje taisyta 1525 metais. Tąkart dėl nelegalios kolonizacijos nutarta tikslinti sienos ruožą Chelmo ir Belzo apylinkėse[709].

1527–1528 metų laikotarpiu Lenkija rodė iniciatyvą suformuoti dar vieną komisiją Lenkijos ir Lietuvos sienai patikslinti[710], o 1529 metais buvo įvykdyta didelio masto šių valstybių sienos revizija – sudarytos net kelios komisarų grupės, kurios turėjo atlikti sienos taisymo ir tikslinimo

703 1509 m. įrašas apie paskirtus komisarus LDK ir Lenkijos sienai sureguliuoti, *LM (1499–1514), Užr. kn. 8*, Nr. 423.1, p. 315; *LM (1518–1523), Įrašų knyga Nr. 11*, Nr. 153, p. 144. Be kita ko, tai liudija ir vidinės kolonizacijos intensyvumą. „Senieji žmonės“ – pasienio sureguliavimo sąlyga, jais pasitikima, jų informacija būtina siekiant atnaujinti sienas.

704 1509 m. įrašas apie paskirtus komisarus LDK ir Lenkijos sienai sureguliuoti, *LM (1499–1514), Užr. kn. 8*, Nr. 423.2, p. 315.

705 1511 m. komisijos skyrimo dokumentas, *Acta Tomiciana*, t. 1, Nr. 203, s. 157.

706 1519 m. komisijos skyrimo dokumentas, ibid., t. 5, Nr. 15, s. 12.

707 1522 m. nutarimas dėl Lietuvos ir Mazovijos sienos, ibid., t. 6, Nr. 165, s. 164.

708 1523 04 09 Žygimanto Senojo raštas, kuriuo kunigaikštis K. Ostrogiškis skiriamas LDK komisaru sienai tarp Lietuvos ir Lenkijos Voluinės atkarpoje patikslinti, *LM (1518–1523), Įrašų knyga Nr. 11*, Nr. 153, p. 144–145; 1523 04 09 Žygimanto Senojo raštas dėl sienos tikslinimo, *АЮЗР*, т. 2, № 107, с. 130–131.

709 1525 07 25 Žygimanto Senojo raštas dėl A. Sanguškos valdų, *Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie (1432–1534)*, wyd. B. Gorczak, Lwow, 1890, t. 3, Nr. 287, s. 275.

710 1527–1528 m. sandūros dokumentas dėl Lietuvos ir Lenkijos sienų, *Acta Tomiciana*, t. 11, Nr. 2, s. 11–12.

darbus[711]. Sienų klausimai 1529–1532 metų laikotarpiu buvo sprendžiami nuolat, – apie tai byloja intensyvus susirašinėjimas dėl sienų sureguliavimo, – tačiau efektyvaus rezultato pasiekta nebuvo.

Iš 1533 metų išlikęs Žygimanto Senojo raštas aukštiems LDK pareigūnams, kuriuo jie siunčiami prie Lenkijos sienos susitikti su lenkų pareigūnais, kad apmalšintų ginčus tarp Liublino žemės ir Bresto pavieto Voinės dvaro bei miestelio gyventojų. Dokumente teigiama, jog reikia ne tik skriaudas likviduoti, bet ir sieną tarp abiejų valstybių pataisyti. Minima, jog sienos linija patikslinta ir sienos ženklai iš abiejų pusių pažymėti[712]. Dar viena sienų akcija šiame areale vyko 1536 metais. Žygimantas Senasis skyrė komisarus LDK ir Lenkijos sienoms Mazovijos ir Liublino žemės atkarpose sureguliuoti bei kitų pavietų sienoms atnaujinti, kad būtų išvengta skriaudų ir panaikinti kiti nesutarimai[713].

Trumpai apibūdinta Lietuvos ir Lenkijos pasienio tikslinimo darbų eiga XVI a. pirmojoje pusėje rodo, jog komisijų skyrimas reguliuoti sienai buvo itin dažnas valstybės sprendžiamų klausimų darbotvarkėje, tačiau vos ne pamečiui vykę pakartoniniai sienos reguliavimo darbai rodo, jog šiuos klausimus ne taip paprasta buvo išspręsti. Kaip teigia A. Wilkiewicz-Wawrzyńczykowa, lietuvių ir lenkų pasienyje vyko labai asmeniški ir aštrūs ginčai, kuriuose neretai būtent savitarpio pagalba, asmeniniai ryšiai buvo itin svarbus veiksnys, galėjęs numalšinti arba priešingai – dar labiau pakurstyti teritorines pretenzijas, o oficiali pasienio komisijų veikla, nors ir turint teisinius įgaliojimus, ne visada buvo veiksminga[714].

Vertinant Lietuvos ir Lenkijos sienos būklę XVI a. pirmojoje pusėje peršasi prielaida, jog svarbiausias faktorius, tuo metu lėmęs sienos linijos specifiką, buvo nelegali kolonizacija. Jos pavyzdžių šaltiniuose yra apsčiai. Pavyzdžiui, jau minėtą sienos ruožo Chelmo ir Belzo apylinkėse tikslinimą inspiravo 1525 metais liepos mėnesį vykęs Andriaus Sanguškos ginčas su Lenkija dėl

711 1529 02 20 dokumentas dėl Lenkijos ir LDK sienų, ibid., t. 11, Nr. 59, s. 54.

712 „и знаки по оным земълямъ, на обе стороне вчынили“, 1533 11 18 Žygimanto Senojo raštas LDK pareigūnams, *LM (1528–1538), Užr. kn. 15*, Nr. 154, p. 196.

713 1536 07 13 Mazovijos kunigaikštystės, Liublino žemės bei LDK siena, *LM (1380–1584), Užr. kn. 1*, Nr. 7, p. 24.

714 A. Wilkiewicz-Wawrzyńczykowa, *Spory graniczne polsko-litewskie w XV–XVII w.,* s. 112.

savavališkai užimtų valdų[715]. Mikalojaus Radvilos intervencija į Goniondzo valdas, Jono Radvilos Žygimantui Senajam priklausiusios Bielsko dykros kolonizavimas. Visi šie nelegalios pasienio kolonizacijos atvejai, kurių būdingiausi bus aptarti atskirai, kaip tik ir padeda užčiuopti valstybes skyrusios ribos refleksiją, išsiaiškinti sienų reguliavimo procesų specifiką. Livonijos ir Prūsijos pasienyje, pavyzdžiui, matome tiesiog ginčus, skriaudas, grobimus, o Lenkijos ir LDK pasienyje neapsiribojama tik lokaliais sienos pažeidimo atvejais, kitos valstybės turto ar naudingų pasienio išteklių niokojimu, bet vyksta nelegalus kolonizacijos procesas – intensyviai kuriamos naujos gyvenvietės, ir kartais netgi proteguojant pačiam valdovui. Visa tai vertintina kaip pakankamas pagrindas manyti, jog siena jau buvo suvokiama kaip linija. Ką ta linija ženklino? Ribą tarp privačių valdų, kurių savininkai priklausė skirtingoms valstybėms, ar ribą tarp valstybių, kurių pasienyje buvo įsikūrę tam tikrų valdų savininkai?

26 pav. *Palenkės žemės 1576 metų K. Hennebergerio žemėlapio „Prvssiae: Das ist des Landes zu Preussen...“ 1638 metų leidime*

Goniondzas jau nuo XIV a. buvo ginčų objektas nustatant Lietuvos ir Mazovijos sieną, o XIV–XV a. sandūroje jis buvo prijungtas prie LDK. 1509 metais paskelbta privilegija Raigardo ir Goniondzo valdos buvo atiduotos valdyti Trakų vaivadai, LDK kancleriui Mikalojui Radvilai, kuris

715 1525 07 27 Žygimanto Senojo raštas dėl A. Sanguškos valdų, *Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie (1432–1534)*, t. 3, Nr. 287, s. 275.

jau tais pačiais metais savavališkai perkėlė šių valdų ir jam priklausančio Knišino ribas[716]. Tokiu būdu susiformavo senosios ir naujosios šių valdų ribos, tarp kurių M. Radvilos iniciatyva 1509–1521 metais buvo intensyviai kuriamos naujos gyvenvietės[717]. Tai buvo nelegalios kolonizacijos atvejis, tačiau nepaisant to, 1513 bei 1515 metais Žygimanto Senojo privilegijomis buvo dar kartą patvirtintos M. Radvilos teisės į šias valdas, tąkart detaliai aprašant ir įteisiant jų naująsias ribas[718]. Savo sprendimą LDK valdovas motyvavo tuo, jog Lietuvos Statutas jokios bausmės už tokius veiksmus nenumato, kaip tik tai, kad užimtos valdos grįžtų į valstybės iždą[719]. Kitaip tariant, nenorėdamas kompromituoti M. Radvilos, Žygimantas Senasis pasinaudojo tariamomis teisinėmis spragomis. Pasienyje esančių privačių valdų ribų, kurios kartu formavo ir valstybės sieną, perkėlimo spekuliacijos nereiškė, jog šią savivalę įtakojo prevencinių priemonių trūkumas ar tų ribų teisinis statusas buvo neapibrėžtas. Kaip jau buvo minėta, Lenkijos ir LDK pasienyje tarpusavio pagalba ar įtakingos pareigos politiniame gyvenime buvo svarbiau ir veikė efektyviau, nei oficialios teisės normos[720]. W. Pociecha atkreipia dėmesį, jog Žygimantas Senasis dažnai leisdavo sau interpretuoti teisės nuostatas, o iš tiesų įstatymo galią pakeisdavo savo valia, atsižvelgamas į privačių valdų savininkų pageidavimus[721]. M. Radvila, jausdamas Bonos Sforzos spaudimą, 1528 metais keletą valdų dovanojo anuomet dar mažamečiam Žygimantui Augustui[722], tačiau netrukus mirė.

Mirus M. Radvilai, tais pačiais 1529 metais, Knišino ir Raigardo bei Goniondzo valdas skiriančios ribos buvo patikrintos ir remiantis senųjų vietos gyventojų liudijimais buvo nuspręsta atitaisyti teritorinius netikslumus[723]. 1530–1531 metų sandūroje atsakydamas Ponų tarybai į paklausimą dėl sienų

716 J. Maroszek, *Pogranicze Litwy i Korony w planach króla Zygmunta Augusta,* s. 13–32, 63.

717 W. Pociecha, *Królowa Bona (1494–1557)…*, s. 160.

718 J. Maroszek: *Jaświły. Dzieje obszaru gminy do końca XVIII wieku*, Białystok: Prymat Mariusz Śliwowski, 2004, s. 11; J. Maroszek, *Pogranicze Litwy i Korony w planach króla Zygmunta Augusta,* s. 83.

719 W. Pociecha, *Królowa Bona (1494–1557)…*, s. 164.

720 A. Wilkiewicz-Wawrzyńczykowa, *Spory graniczne polsko-litewskie w XV–XVII w.*, s. 112.

721 W. Pociecha, *Królowa Bona (1494–1557)…*, s. 180–181.

722 1528 m. M. Radvilos Knišino, Dlugolenkos ir Krypno valdų užrašymas Žygimantui Augustui, *Acta Tomiciana*, t. 10, Nr. 464, s. 445–446.

723 1529 11 01 Žygimanto Senojo įsakymas Bresto seniūnui Aleksandrui Chodkevičiui, maršalui Matvejui Voitechovičiui ir kitiems atsakingiems asmenims dėl sienų patikslinimo, *Археографический сборник документов...*, т. 1, № 15, с. 13–14.

tikslinimo Žygimantas Senasis pabrėžė, jog komisarai jau išsiųsti ir klausimas aptartas vieningai sutariant, jog siena turinti būti patikslinta iš abiejų pusių[724]. Darbas, matyt, nevyko sklandžiai, nes po keleto metų, 1536-aisiais, vėl buvo formuojama komisija pasienio riboms tikslinti[725]. Tarp komisarų kilo nesutarimų, nuo kurių – senųjų ar naujųjų – sienų reikia pradėti tikslinimo darbus. Procedūros buvo baigtos lapkričio mėnesį. Pripažinta, jog esama ginčytinų senųjų ir naujųjų sienų išvedimo atvejų. Vis dėlto įteisintos buvo naujosios Goniondzo ir aplinkinių valdų ribos, pakeista tik trijų kaimų teritorinė priklausomybė. 1537 metais Žygimantas Augustas laiške Jonui Radvilai rašė, jog reikia pagal esamus susitarimus išvesti sieną ir supilti kapčius[726]. Vėliau, 1537–1538 metais, šiuos darbus pratęsė Aleksandras Chodkevičius, kuriam Bona Sforza suteikė teisę valdyti Knišino miestą. Jį savo valdžioje Chodkevičius išlaikė iki mirties 1544 metais[727].

Kitas iškalbingas nelegalios kolonizacijos atvejis, turėjęs įtakos valstybės sienos linijoms, susijęs su Žygimantui Senajam priklausiusiomis Palenkės dykromis. Bielsko dykros ribų nustatymo klausimas buvo iškilęs jau 1529 metais, ribų tikslinimo akcijos metu, tačiau komisarų ginčai ir nesutarimai truko keletą metų[728] ir tik 1536 metais, dalyvaujant Bonos Sforzos aplinkai artimam asmeniui, Bresto seniūnui Aleksandrui Chodkevičiui, buvo aprašytos senosios ir naujosios Bielsko dykros ribos[729]. Dėl šios dykros, skyrusios LDK ir Lenkiją, teritorinės priklausomybės buvo kilęs konfliktas, kurį pavyko išspręsti tik nustačius naujas ribas[730]. Tai buvo padaryta remiantis Vytauto laikų sienomis ir lokalizavus medžioklės plotus. Senieji gyventojai teikė informaciją apie Vytauto laikų teritorines struktūras, minėjo Vytauto ir kitų LDK valdovų medžioklės plotus. T. Čelkio teigimu, geografinių objektų išvardinimas nustatant šios dykros ribas

724 1530–1531 m. sandūros Žygimanto Senojo atsakymas Ponų tarybai, *LM (1528–1538), Užr. kn. 15*, Nr. 201, p. 262.

725 1536 09 28 Žygimanto Senojo įsakymas Žemaičių seniūnui Jonui Mikalojui Radvilai dėl komisarų skyrimo ir sienų žymėjimo tarp Gardino, Bielsko, Raigardo ir Goniondzo, *Археографический сборник документов...*, т. 1, № 16, с. 14.

726 W. Pociecha, *Królowa Bona (1494–1557)…*, s. 165–167.

727 J. Maroszek, *Pogranicze Litwy i Korony w planach króla Zygmunta Augusta*, s. 112–113.

728 Ibid., s. 160.

729 1536 m. dokumentas dėl Bielsko dykros ribų nustatymo, *Археографический сборник документов...*, т. 1, № 17, с. 14–18.

730 J. Jakubowski, Przykład zmienności granic administracyjnych na Litwie w w. XVI, s. 163–164.

rodo, jog joje, skirtingai nei apgyvendintuose pasieniuose, specialūs sienos riboženkliai nebuvo naudojami[731]. Tačiau sienos apraše ne vienoje vietoje minimi „senieji ir naujieji ženklai“[732] leidžia daryti prielaidą, jog vedant ją per LDK ir Lenkijos paribyje plytėjusias dykras buvo pasitelktas sienos ženklinimo būdas, kurį atspindėjo ne tik geografinių objektų subordinacija, bet ir tam tikri riboženkliai; jų funkcijas dažnai atlikdavo drevėti medžiai. Drevininkų, kitaip tariant – miško bitininkų liudijimai ir dykroje minimos ribos leidžia spėti, jog būtent drevėtieji medžiai galėjo būti suvokiami kaip sieną žymintys specialūs ženklai[733]. Tikėtina, kad dėl specifinės paskirties, drevėtieji medžiai tiesiog ir buvo vadinami „pažymėtaisiais medžiais“, pavyzdžiui, kitoje sienos aprašo vietoje rašoma: „ir dabar jų medis pažymėtas yra“[734]. Minimi ir tiesiog ženklai, neapibūdinant jų fizinių savybių[735].

Ribų aprašuose minimi liudytojai – drevininkai, dervininkai, bebrininkai ir kt. – bylojo apie šalia dykrų vykusią ūkinę veiklą. Tikėtina, jog ji sudarė sąlygas naujosioms riboms nustatyti bei savitai ženklų sistemai klostytis. 1536 metais Žygimanto Senojo pavedimu buvo išvestos naujos Gardino, Bielsko, Goniondzo valdų ribos. Jų aprašuose minimi senieji ir naujieji variantai[736]; dviejų pastarųjų valdų – Bielsko ir Goniondzo – dalis ribų buvo kraštinės, susiėjo su Lenkijos siena.

Aprašuose teigiama, jog „ten stovi senieji ženklai“, taip pat užsimenama, jog „nuo tų senųjų ribų iki naujųjų – 2 mylios. […] Taip pat nuo to Burbičių kaimo eina senoji siena per laukus“[737]. Visa tai rodo, jog jau buvo suvokiama ne tik pati siena ir jos ženklai, bet ir atstumai tarp geografinių objektų. Be kita ko matyti, jog dykrų ribos taip pat buvo žymimos, o tai pagrindžia nuomonę dėl čia egzistavusios linijinės sienos, kuri savo prigimties savybėmis,

731 T. Čelkis, Nuo teritorinio ruožo prie linijos..., p. 69; idem, *Valdžia ir erdvė: Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorializacijos procesas XIV–XVI a.*..., p. 256.

732 Pvz.: „межи старыхъ и новыхъ граней“, 1536 m. dokumentas dėl Bielsko dykros ribų nustatymo, *Археографический сборник документов*..., т. 1, № 17, с. 14.

733 Pvz.: „Так же поведили, ижъ которыи люди господарскіи межи тыхъ старыхъ граней и новыхъ дерево свое бортное мели“, ibid., № 18, с. 21.

734 „и теперь дерево ихъ подъ знаменъ естъ“, ibid., № 17, с. 17.

735 Pvz.: „и теперъ знати где околы были и естъ того великій знакъ [...] недалеко пущи Городенской“, „Вказали тежъ мнъ осочники знакъ на речцъ Чорной, на великой дорогъ, где околы, то естъ стайни [...] королевскіи“, ibid., с. 15.

736 1536 m. Gardino, Bielsko, Goniondzo valdų aprašymai, ibid., № 18, с. 18–24.

737 „То суть стары грани“, „Отъ тыхъ старыхъ граней до новыхъ, [...] две мили [...]. Также отъ того села Бурбичъ идетъ старая граница черезъ поля“, ibid., с. 19.

raidos kryptimi bei kokybe iš esmės buvo artima aptartoms LDK sienoms su Livonija bei Prūsija. Kaip teigia T. Čelkis, 1536 metais įvykdytas detalus dykrų aprašymas leido nustatyti ir kategorizuoti sienas, nurodyti skirtumus tarp „senųjų“ bei „naujųjų“ sienų. Tai buvo tam tikra pažintis su vidinės kolonizacijos mastais, ateityje turėjusi tapti tam tikra prevencijos priemone sprendžiant nelegalios kolonizacijos sukeltas problemas[738].

Visiškai nekyla abejonių dėl sienos linijos suvokimo tankiai gyvenamuose Lietuvos ir Lenkijos pasieniuose. Miško sergėtojai aiškino: „mes jus tomis ribomis vedame, kur ponas Stankus Sudivojaitis su tais ponais kirto mišką link Gardino nuo Goniondzo ir ženklus žymėjo į kairę pusę link Gardino, o į dešinę link Goniondzo“, „Čia nuo tų senųjų ribų, kur iki Nereslio upės privestos, iki naujųjų ribų, iki Čiarnos – 5 mylios“[739]. Kaip ir sienų su Livonija bei Prūsija atvejais, čia taip pat buvo aktualus pasienio apgyvendinimo rodiklis. Jeigu aprašant LDK ir Lenkijos pasienyje išsidėsčiusių dykrų ribas geografinių objektų teritorines sąsajas išreiškiantys matmenys buvo epizodiniai, tai apgyvendintų pasienių sienos linijos aprašai buvo detalūs, juose pateikiami gana tikslūs atstumai[740]; kartais atstumų ekvivalentu buvo pasirenkami ir tokie matavimo vienetai, kaip „šūvis iš lanko“. Visais atvejais reikėtų pabrėžti, jog privačių žemių arba valdovo domeno valdų riboženkliai, kaip ir pasienyje su Prūsija, sėkmingai buvo panaudoti valstybės sienos linijai aprašyti; kitaip tariant, privatūs sienos riboženkliai buvo tvirtinami ir protokoluojami sienų aprašų žurnaluose kaip valstybiniai. Šaltiniuose nėra informacijos apie specifinius Lietuvos ir Lenkijos sienos ženklus, kurie turėtų kokių nors valstybingumą atspindinčių požymių, ar apie jų sistemos unifikavimą. Tačiau nepaisant riboženklių paskirties, buvo suvokiama, kur jie žymi privačios erdvės ir kur – valstybinės erdvės ribas. Sienos liniją tikslinę komisarai, remdamiesi gausiais vietos gyventojų liudijimais, sienos apžiūros protokoluose fiksuodavo esamą sienos trajektoriją ir jos „senuosius ženklus“. Jie nustatydavo ir po apžiūros

738 T. Čelkis, *Valdžia ir erdvė: Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorializacijos procesas XIV–XVI a.…*, p. 256.

739 „мы васъ по тымъ гранямъ ведемъ, куды панъ Станко Судивоевичъ съ тыми паны разрубывалъ пущу къ Городну отъ Ганязи и грани клалъ на левую сторону къ Городну а на правую къ Ганязю“, „Тутъ отъ тыхъ старыхъ граней, где зася въ Нерешлю реку приведены до новыхъ границъ, до Чорное, пятъ миль“, *Археографический сборник документов...*, т. 1, № 17, с. 20.

740 Pvz.: „отъ Шпакова две мили, отъ Левонева млына и отъ Богушова три мили, отъ Быстрого ставу, отъ Нерешли пять миль, отъТростянки три мили“, ibid., с. 22.

turėsiančią įsigalioti naują trajektoriją, akcentuodami „naujuosius ženklus“, o užrašomi matmenys rodė senosios ir naujosios trajetorijos skirtumus – kokiu atstumu į ilgį ir į plotį turėjo pasislinkti sienos linija.

1544 metų Bresto seime buvo iškeltas LDK ir Lenkiją skiriančios sienos klausimas, siekiant sureguliuoti pasienio ginčų problemą. Lenkijos karalius ir Lietuvos didysis kunigaikštis suformavo nuostatą, jog abidvi valstybės turėsiančios atsiųsti po aštuonis asmenis bendrai komisijai sudaryti, kuri teisingai peržiūrėtų sienos trajektoriją ir atliktų reikiamas jos korekcijas. Jau kitais metais buvo suorganizuota sienos revidavimo akcija, kuri iš esmės sureguliavo LDK ir Lenkijos pasienio problemas[741].

Dėmesį sutelkus į sienos sampratos niuansus, teritorijos dalybų taisykles, matyti, kaip 1546 metų sienos delimitacijos ir demarkavimo procedūrų žurnalas, kuriame pateikiami nuo rugpjūčio iki spalio mėnesio trukusio komisarų darbo rezultatai, puikiai išryškina LDK ir Lenkijos teritorijas skiriančios erdvės valstybinę prigimtį[742]. Komisijos nariai tikrino ir tikslino visą Lietuvos ir Lenkijos valstybių sienos trasą nuo Luko upės, kuri buvo pasirinkta kaip atskaitos taškas šiaurėje, LDK, Mazovijos bei Prūsijos kunigaikštystės paribyje, iki Podolės Kameneco pietuose. Nors komisijoje oficialiai dalyvavo tik 8 komisarai, tačiau visą delagaciją, tyrinėtojų spėjimu, galėjo sudaryti nuo 15 iki 60 žmonių. Komisijos nariai buvo pasidalinę į dvi grupes ir revidavo skirtingas sienos atkarpas. Pirmoji grupė tikslino LDK ir Lenkijos sieną Mazovijos atkarpoje nuo Luko upės iki Parčevo, antroji – nuo LDK ir Lenkijos sienos taško ties Voine iki Podolės Kameneco[743]. Visame Palenkės ir Mazovijos pasienyje, nuo Vonsočo iki pat Voinės, Lenkijos ir LDK atstovai vieningai sutarė tik dėl kelių sienos linijos atkarpų. Tai buvo sienos ruožas tarp Mazovijos kaimų Nūro paviete bei LDK gyvenviečių Bielsko ir Drohičino pavietuose. Dar viena nekėlusi abejonių ir komisarų vieningai pripažinta sienos atkarpa buvo tarp Rosochačio ir Dombrovos Koščelnos Nūro paviete ir Dombrovos Dlugos Bielsko paviete.

741 A. Wilkiewicz-Wawrzyńczykowa, *Spory graniczne polsko-litewskie w XV–XVII w.*, s. 150; L. Kolankowski, *Zygmunt August, wielki książę Litwy do roku 1548*, s. 272–287.

742 1546 08 03 LDK ir Lenkijos sienos nustatymo dokumentas, Археографический сборник документов..., т. 1, № 31, с. 46–126. T. Čelkis atliko detalią šio dokumento lenkų, lotynų ir rusėnų kalbomis šaltiniotyrinę analizę, identifikavo visas dokumento saugojimo vietas. Plačiau apie tai žr. T. Čelkis, *Valdžia ir erdvė: Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorializacijos procesas XIV–XVI a.…*, p. 257–258.

743 С. В. Шолкович, О границах польской короны и Великого княжества Литовско-Русского, с. 39.

Taip pat sienos segmentas tarp Medininkų, Gžebiskų, Stočeko ir Matkačų Nūro ir Kamenčyko pavietuose bei keleto gyvenviečių iš Lietuvos pusės Drohičino paviete paskirtiems sienos komisarams nesukėlė abejonių. Visos kitos valstybių sienos atkarpos jiems atrodė abejotinos ir ginčytinos, komisarai skirtingai interpretavo gyvenviečių, kaimų, pelkių ir laukų, miškų valstybinės priklausomybės klausimą, jiems buvo sunku rasti vieningą sprendimą[744].

Anksčiau minėtas prielaidas apie privačių valdų riboženklių panaudojimą valstybės sienos linijai formuoti ir jų įteisinimą kaip valstybės sienos ženklų dar geriau pagrindžia informacija apie šį sienų reguliavimo procesą. Buvo aiškiai skiriami „valstybiniai kapčiai" ir „nevalstybiniai kapčiai", pabrėžiant, jog „tai nėra sienos su Didžiąja kunigaikštyste ežiaženkliai, šiuos ežiaženklius liepiau supilti Vainionims nuo Kapsėnų, Didžiosios kunigaikštystės žemionims"[745]. Vadinasi, buvo skiriama valstybės sieną ir privačią valdą ribojančių ženklų prigimtis. Dokumente pasitaiko ir tokių teiginių, neva paseniūnis pripažinęs vieną ar kitą ženklą kaip sienos ženklą[746].

Kyla klausimas, kaip reikėtų vertinti nagrinėjamame dokumente minimus sienos „naujuosius ženklus"? Jų paskirtis šios akcijos metu buvo žymėti valstybinę, o ne privačią erdvę; vadinasi, nėra korektiška juos tapatinti tik su privačių valdų riboženkliais. Kita vertus, jų pobūdis iš esmės niekuo nesiskyrė nuo jau anksčiau egzistavusių sienos ženklų. Dažniausiai tai buvo žymenys ąžuoluose, pušyse, liepose, alksniuose ir pan.; suversti akmenų ir žemių kauburiai arba iškastos duobės (grioviai). Sienos ženklų funkcijas atlikdavo ir kapinės ar pilkapiai, kartais – šuliniai. Tai byloja apie buvusį išties didelį pasienio gyventojų tankį. Akivaizdu ir tai, kad vidinės kolonizacijos procesas čia buvo toli pažengęs – sienos ženklų funkciją atliekantys grioviai rodo pasienį jau galutinai susiformavus.

Ankstesniame monografijos skyriuje jau minėta, jog terminas „обвод" išreiškė ne tik privačių apskritimo formos ribų pobūdį, bet buvo vartojamas ir valstybės sienos aprašuose. Jo vartojimas tiesiogine „sienų apvedimo", tai

744 1546 08 03 LDK ir Lenkijos sienos nustatymo dokumentas, *Археографический сборник документов*..., т. 1, № 31, с. 46–126.

745 „то естъ копцы не граничные зъ великимъ князствомъ [...] тые копцы казалъ усыпати Войняномъ отъ Копсянъ, земянъ великого князства", *Археографический сборник документов*..., т. 1, № 31, с. 48.

746 С. В. Шолкович, О границах польской короны и Великого княжества Литовско-Русского, с. 64.

yra valstybės teritorijos perimetro nustatymo, reikšme 1546 metų LDK ir Lenkijos teritorijas skiriančias sienas aprašančiame dokumente leidžia argumentuotai kalbėti apie tuomet išties egzistavusią dviejų lygmenų sienos sampratą. Ją suvokė ir reflektavo senieji vietos gyventojai, gebėję argumentuotai paaiškinti, kur yra jų privačių valdų ribos bei jas žymintys ženklai, ir kur yra valstybės erdves skiriantys riboženkliai; nors iš esmės buvo kalbama apie vienus ir tuos pačius ženklus, tačiau priklausomai nuo situacijos jiems buvo suteikiama skirtinga prasmė.

Tokių pavyzdžių 1546 metų delimitacijos dokumente yra ir daugiau. Ši LDK ir Lenkijos sienos revidavimo akcija leidžia kalbėti ir apie bene piečiausią Lenkijos ir Lietuvos valstybių teritorijas skyrusios ribos tašką, užfiksuotą Braclavo, Kameneco bei Baro pavietų paribyje, pasienyje su Moldovos kunigaikštyste. Sienos komisarų apklausoje dalyvavęs senasis Braclavo pavieto gyventojas teigė, jog „ir taip visi Braclavo pavieto žemionys, kurie sieną turi su Baro ir Kameneco pavietais, […] sienos nedarė ir nevedė“[747]. Kontekstas leidžia suvokti, jog šiuo atveju apklausoje dalyvavęs asmuo konstatavo faktą, jog nieko konkretaus apie valstybes skyrusią sieną pasakyti negali, nes ji paprasčiausiai nebuvo išvesta ir pažymėta. Liudytojas Ignotas Steckevičius Kleščevskis teisinosi, jog „nuo kur sieną vesti turėjau – nežinau, nes juos totoriai seniai paėmė ir nuo senų laikų [ten] tuščia, tačiau aš savo [valdos] ribas apsakysiu, savo kaimo Rusovo ir su Kameneco pavietui [priklausančio] Baro žemionio Benko [valda]“[748]. Kitaip tariant, žemionis buvo pasirengęs teikti informaciją tik apie privačios valdos ribas. Liudijimas atskleidė vietos gyventojo orientaciją erdvėje bei gebėjimą suvokti sienos trajektorijos prigimtį. Toliau sekė pasakojimas apie minėtų valdų ribas vietovėje: „prasidėjusios nuo Bušos upelio žiočių, kuris atbėga iš Braclavo pavieto [ir] įteka į Marafos upę, ir ta Marafos upe žemyn lauku ir ąžuolynu net iki Dniestro upės jo ribos apie 3 mylias [tęsiasi]; vidury to Marafos upelio perėjai sieną – LDK kairėje, o Kameneco pavietas ir Baro žemė dešinėje, palei Dniestrą; [o] žemyn

747 „и такъ вси земяне повету Брасловского, которые границы маютъ съ повет̀омъ Барскимъ и Каменицкимъ [...] не вчинили и границъ своихъ не вывели“, *Археографический сборник документов*..., т. 1, № 31, с. 126.

748 „Пришедши передъ насъ земенинъ повету Браславского Игнатъ Стецкевичъ Клещевскій поведилъ: отъ кого быхъ я мѣлъ границу свою взяти не ведаю, бо ихъ Татаре давно побрали, а отъ давныхъ часовъ пуста, едножъ я свою границу оповедаю, селищя своего Русова и зъ земениномъ Барскимъ повету Каменецкого Бенькомъ“, ibid., с. 126.

Dniestru, ties jo vidurupiu, net iki Vidovo ežero – LDK“[749]. Kaip matyti, iš esmės tai geografinių objektų subordinacijos išvardinimas, neminint nei riboženklių, nei konkrečių matmenų. Šaltinio tekstas teikia svarbios informacijos apie tai, jog LDK ir Lenkijos valstybių komisarai buvo pasiekę patį piečiausią valstybių sienų sankirtos tašką. Žemionis apklausos pabaigoje paminėjo ir tai, jog jo bei kaimyninėje Baro valdoje Valakijos [Moldovos] vaivada Piotras[750] savavališkai pastatė vandens malūną, šienavo ir arė[751]. Iš tiesų matyti, jog LDK ir Lenkijos komisarai buvo pačiame piečiausiame valstybių paribyje, prie Moldovos sienos.

Čia apklaustų liudytojų pasakojimai apie valstybes skyrusias erdves nebuvo panašūs į tuos, kurių gausiai užrašyta tikslinant Palenkės ribas. Priešingai, čia pažymima, jog sienos niekas nevedė ir nežymėjo. Tai svarbi informacija toliau monografijoje aptariamai pietinei LDK sienai, kurią reikėtų vertinti ir analizuoti remiantis visai kitomis kategorijomis, nes pietiniame LDK pakraštyje plytėjusi dykra savo fizinėmis savybėmis nė iš tolo nepriminė Palenkėje, Užnemunėje ir kitur egzistavusių neapgyvendintų plotų.

Nors 1546 metų Lenkijos ir LDK sienų reguliavimo akcija vertintina kaip viena didžiausių ir sėkmingiausių, visgi ir toliau egzistavo skirtingos valstybės sienos linijos interpretacijos, vėl vyko pasienio ginčai ir buvo bandoma „pastumti“ sieną. S. Šolkovičius linkęs pabrėžti, jog lenkų komisarai leisdavo sau elgtis ne pagal įsatymus, jie patys pažeidinėjo sienos ženklus, savavališkai juos perkeldavo, nes Lenkija visada jautė poreikį kontroliuoti LDK erdvę ir elgtis su ja lyg su savo nuosavybe[752]. Antai 1547 metais Vilniaus seime buvo duoti atsakymai Bielsko, Melniko bei Drohičino pavietams, patikslinant komisarų darbo ypatumus pasienyje ir bajorų bei jų valdinių pareigas sprendžiant sienos klausimus[753]. Akto turinys aiškiai bylojo, jog vėl vyko ginčai dėl sienos, Lietuva ir Lenkija buvo traktuojamos kaip atskiros valstybės,

749 „почеиши отъ устъя речки Буши, которая пришла съ повету Браславского впала у реку Морафу, и тою рекою Морафею унизъ полемъ и дубровою ажъ до реки Днестра, границы его якобы на три мили, тутъ менилъ посередъ тое речки Морафы границу – великое князство Литовское полеву, а повет Каменицкій кгрунтъ Барскій по праву по реку Днестръа, внизъ Днестра но половицы реки ажъ до Видова озера великое князство Литовское“, ibid., c. 126.

750 Petras IV Rarešas, 1541–1546 metais valdęs Moldovos valstybę.

751 Ibid., c. 126.

752 С. В. Шолкович, О границах польской короны и Великого княжества Литовско-Русского, с. 76–77.

753 1547 02 23 Vilniaus seimo atsakymai Palenkės pavietams, *Документы Московскаго архива министерство юстиціи*, т. 1, с. 533.

turinčios atskiras savo sienas[754]. 1550 metų Piotrkovo seime Lenkijos karalius patvirtino nutarimą dėl dar vieno Lenkijos ir Lietuvos sienų tikslinimo[755], tačiau akivaizdu, kad problemos niekur nedingo, ir toliau vėl buvo skundžiamasi dėl įvairių sienos pažeidimų. Pavyzdžiui, 1551 metais vėl buvo gauta daug pasienio skundų ir ruošiamasi juos spręsti[756]. 1554 metų seime buvo priimtas sprendimas dėl specialios teismų institucijos, kurioje būtų sprendžiami visi abiejų valstybių pasienio gyventojų skundai. A. Wilkiewicz-Wawrzyńczykowa mano, kad tai buvo tik projektas, inspiruotas LDK Ponų tarybos, tačiau nebuvęs patvirtinas[757]. Iš 1557 metų Varšuvos seimo žinomas Žygimanto Augusto įsakymas dėl komisarų iš Lenkijos ir Lietuvos skyrimo, siekiant užkirsti kelią pasienyje vykstančioms skriaudoms[758]. Analogiškas klausimas buvo keliamas 1559 metų Vilniaus seime ir prašoma sureguliuoti sienų klausimą, išspręsti vis tebevykstančius sienos pažeidimus; panašios problemos buvo svarstomos ir vėliau, 1566 ar 1568 metais[759]. Šie pavyzdžiai rodo, jog nors ir buvo stengiamasi teisinių institucijų lygmenyje sukurti sienų reguliavimo klausimų sprendimo mechanizmą, tačiau visa tai neturėjo apčiuopiamų rezultatų.

Apibendrinant LDK ir Lenkijos sienos raidos metmenis pasakytina, jog priimti įstatymai bylojo apie dvi savarankiškas valstybes, jų ribų valstybinį pobūdį. Liublino unijos teisinės nuostatos taip pat reglamentavo dviejų atskirų valstybių egzistavimą[760], tačiau tik prabėgus 20 metų, 1589-aisiais, realiai buvo vėl atnaujintas komisijų darbas LDK ir Palenkės bei LDK ir Kijevo vaivadijos sienoms patikslinti. Vis dėlto manytina, jog svarbiausia problema, lėmusi XVI a. LDK ir Lenkijos sienos raidą, buvo

754 „Co tez prosili, iz gdyby sie przydało panstwa wielkiego xięstwa rozgraniczac z ynemi ziemiami przyległymi y s Koroną polską, aby my dignitarze y commisarze na te granicy wysyłaiąc swem nakładem podeymowali a szlakta y ich poddani zadnych płatow y stacey im nienaleznych niebyłi winni czynic, iedno tylko była l iby tego potrzeba, aby ku commissarzom sami wyiachali tak, iako nam słuzą, y to kazdy w swem powiecie", ibid., c. 533.

755 T. Čelkis, *Valdžia ir erdvė: Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorializacijos procesas XIV–XVI a.…*, p. 260.

756 Литовская метрика. Отделы 1–2. Ч. 3: Книги публичных дел. Т.1, *Русская историческая библиотека,* т. 30, Петербург, 1914, № 485, с. 220.

757 A. Wilkiewicz-Wawrzyńczykowa, *Spory graniczne polsko-litewskie w XV–XVII w.,* s. 122.

758 1557 m. Žygimanto Augusto įsakymas komisarams, *Skarbiec diplomatów...* t. 2, Nr. 2354, s. 321.

759 T. Čelkis, *Valdžia ir erdvė: Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorializacijos procesas XIV–XVI a …*, p. 260–261.

760 Vienas naujausių istoriografinių tyrimų, skirtų Liublino unijos teritorinių pasekmių interpretacijoms: J. Kiaupienė, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorinio vientisumo suardymo 1569 metais problema Liublino unijos istoriografijos kontekste: tradicijų ir naujų interpretacijų erdvė, *Liublino unija: idėja ir jos tęstinumas*, 2011, p. 102–125.

Palenkės ir Podolės žemių pasidalinimas, kuris sukėlė ilgalaikę sumaištį, turėjusią įtakos ir sienos suvokimui. Šaltiniuose minimi „senieji žmonės“ ir jų teiktos informacijos svarba, dažni Lenkijos ir Lietuvos sienos pažeidimo atvejai ir dažnai organizuoti dvišaliai susitarimai šioms problemoms spręsti leidžia kalbėti apie intensyviai vykusią krašto kolonizaciją, kurios dėka ir buvo įmanoma sienas tikrinti, tikslinti ir atnaujinti. Nagrinėjant šaltinių informaciją matyti, jog juose itin dažnai remiamasi senųjų pasienio gyventojų liudijimais, manant, jog jie žino savo valdų, siejamų su Vytauto ir Švitrigailos laikais, ribas ir matmenis. Jie aiškiai suvokė ribas tarp savo valdų ir pavietų (krašto apgyvendinimo senumo rodiklis), tačiau visiškai nesuprato, kas yra ta „siena su Lenkija“, juo labiau – kur ji eina. Tai liudija, jog senieji pasienio gyventojai nors ir žinojo, jog egzistuoja dvi atskiros Lietuvos ir Lenkijos valstybės, tačiau aiškiai nesuprato, kas būtent yra „Karūnos siena“. Taip pat matyti, jog priešingai nei diduomenės bei bajorijos atstovų, vietinių gyventojų suvokimas apie pasienio administracinius vienetus buvo miglotas. Jie iš esmės žinojo tik savosios valdos ribas pavieto teritorijoje ir pavieto priklausomybę, pavyzdžiui, LDK, tačiau nesuprato, jog pasienyje esančio pavieto riba kartu yra ir valstybės siena.

4.4. Rytinės valstybės sienos

Lietuvos valstybės rytuose egzistavo kitokia sienų samprata ir jų nustatymo procedūros, nebuvo aiškios ir tikslios sienos geografijos. Viena ryškiausių ypatybių, lėmusių rytinės sienos politiką, buvo teritorijos dalybos pagal tam tikrus sąrašus, nevedant sienos linijos. Skirtingai nei su Vokiečių ordino valstybėmis, su Maskva buvo sudaromos ne specialios sienų sutartys, o sutartys, kuriose dažniausiai buvo derinami taikos ir paliaubų klausimai ir greta šių dalykų reglamentuojamos pakitusios valstybių teritorijos apimtys. Tokios sienos nustatymo tarp LDK ir Maskvos praktikos (pagal principą „kaip buvo seniau“) laikytasi 1449, 1494, 1503, 1508, 1522 metų sutartyse ir vėliau. Tiesa, 1537 metų taikos sutartimi nustačius naują sieną, Gomelį ir Liubečą grąžinus LDK, stabilizavosi politinė ir karinė padėtis, susiklostė

sąlygos linijinei sienai su Maskva formuotis. Tačiau nėra žinių apie kokius nors tuo metu vykusius delimitacijos procesus. Galima tik konstatuoti, jog po 1537 metų padėtis pasienyje išliko santykinai stabili maždaug 20 metų, iki Livonijos karo pradžios.

Kiekvienos anksčiau minėtos sutarties atveju pagal susiklosčiusią politinę situaciją keisdavosi valstybių teritorijos ribos, tačiau demarkacija nebuvo vykdoma, Lietuvos valstybės rytinis pakraštys neįgijo teritorinei valstybei būdingų savybių. Paliaubų sutartys implikuoja dar nepasibaigusį, tebesitęsiantį karą arba, kitaip tariant, laikinai sustabdytus karo veiksmus, todėl ir valstybių teritorijas ribojančių sienų klausimas buvo sprendžiamas ne kaip baigtinis karo rezultatas, o tik kaip tarpinių rezultatų įprasminimas. Tokiomis sąlygomis teritorijų dalybos pagal sąrašą greičiausiai buvo vienas priimtiniausių sprendimo būdų.

Teritorijų sąrašai egzistavo ir gana lokalių sienos atkarpų dalinimosi atvejais. Natūrali geografinė Severo žemės riba vakaruose buvo Dniepro upė, skyrusi ją nuo dykros. Severo žemė į Maskvos globą pateko po 1503 metų sutarties, kai Lietuvos teritorija gerokai sumažėjo netekus Černigovo, Starodubo, Putivlio, Rylsko, Severo Naugardo, Liubečo, Gomelio, Počepo, Trubecko, Radogoščės, Briansko, Mglino ir kitų miestų bei miestelių[761].

1503 metų LDK ir Maskvos valstybės sutartyje nebuvo išspręstas teritorijų į rytus nuo Dniepro tarp Kijevo ir Čerkasų iš Lietuvos pusės ir Černigovo, Severo Naugardo ir Putivlio iš Maskvos pusės klausimas. Greičiausių dėl šios priežasties vėliau buvo stengiamasi aprašyti ginčytinas ribas ir paruoštus dokumentus panaudoti pasienio ginčams spręsti. Išlikę 1523 metų Černigovo, Liubečo su Gomeliu, Roslavlio su Mstislavliu[762] ir 1527 metų Černigovo, Liubečo, Liubečo su Černigovu, Mglino, Roslavlio, Roslavlio su Mstilslavliu ribų aprašai[763] struktūros ir turinio požiūriu gali būti lyginami su minėtomis LDK ir Maskvos paliaubų ar taikos sutartimis. Dalis šių aprašų, pavyzdžiui, riba tarp Liubečo ir Černigovo – tai valstybės vidaus ribos, o Černigovo, Liubečo, Roslavlio, kurie nuo 1503 metų jau priklausė Maskvai, ribos žymėjo Lietuvos ir Maskvos valstybes skiriančią

761 О. Русина, *Сіверська земля у складі Великого князіства Литовського*, с. 43, 201.

762 *Документы Московскаго архива министерство юстиціи,* с. 63–67.

763 О. Русина, *Сіверська земля у складі Великого князіства Литовського*, с. 207–215.

sieną. Išlikę kelių Severo žemės teritorinių vienetų ribų aprašai vertintini kaip nelinijinę sienos sampratą reprezentuojantys šaltiniai. Šiuose aprašuose ribos nustatomos taip pat, kaip ir tarpvalstybinėse LDK bei Maskvos sutartyse – pagal lokalių teritorinių vienetų sąrašus, tačiau aprašai daug detalesni, nurodomi ne tik ribos trajektoriją formuojantys kraštiniai kaimai, bet ir dūmų skaičius juose. Atkreiptinas dėmesys į tai, jog nepaisant LDK rytinės sienos specifikos ir visiškai kitokios sienos nustatymo metodikos nei valstybės vakaruose, visgi kai kuriais atvejais egzistavo prielaidos sienos linijai su Maskvos valstybe rastis ir tai atsispindi šaltiniuose.

27 pav. *Lietuvos teritorija H. Gerritszo žemėlapio „Tabvla Rvssiae“ 1614 metų leidime*

Turint omenyje rytinės LDK teritorijos specifiką ir skirtingą sienų pobūdį, politinių sprendimų nustatant sienas nenuoseklumą, tikslinga detaliau aptarti keletą rytinės LDK sienos raidos temų: sritinių kunigaikštysčių vaidmenį ir tas kelias XVI a. antrosios pusės LDK ir Maskvos valstybės sienos atkarpas, kurios bėgant laikui įgijo sienos linijos požymius.

Sritinių kunigaikštysčių tema pasirinkta neatsitiktinai: ji itin gerai leidžia atskleisti vieną svarbiausių Lietuvos ir Maskvos valstybės sienų raidos ypatybę – nestabilumą.

4.4.1. Lietuvos siena su Maskvos valstybe: sritinių kunigaikštysčių vaidmuo

Lietuvos valstybės rytinės sienos ir politinės erdvės formavimasis struktūros ir chronologijos požiūriu nebuvo vientisas, LDK neturėjo nuoseklios sienų formavimo programos, jos rytinė teritorija plėtėsi tiesiog prisijungiant naujas rusėnų žemes. M. Liubavskio nuomone, Lietuvos valstybė formavosi itin patogioje geografinėje vietoje, ši „privilegijuota padėtis" leido įgyti politinę persvarą regione ir be didesnių pastangų pretenduoti į rusėnų žemes[764].

Besiplečiant LDK teritorijai vis labiau ryškėjo geostrateginiu požiūriu svarbios Lietuvos ir Maskvos valstybių kontaktų zonos, grėsusios sienos geografijos pokyčiais ir ilgalaikiais kariniais konfliktais. LDK teritorinę plėtrą rytų kryptimi XIV a. – XV a. pirmojoje pusėje nulėmė Maskvos valstybės vidinis nusilpimas; vėliau stiprėjo Maskvos iniciatyva, žingsnis po žingsnio jos vakarinės sienos buvo stumiamos tolyn, o tai provokavo intensyvius pasienio konfliktus[765]. Išties, Maskvos politinės galios augimo jau nebebuvo galima sustabdyti, o tik kuriam laikui pristabdyti, išnaudojant rytuose sukaupto karinio ir politinio potencialo likučius[766]. Akivaizdu, jog LDK rytinės sienos geografijos korekcijos buvo tik laiko klausimas: Maskvos valdovas Ivanas III jau 1478 metais paviešino ketinimą susigrąžinti visas senosios Rusios žemes.

Vieni pirmųjų teritorinių kontaktų tarp Lietuvos ir Maskvos valstybių paliudyti Rževo žemės periferijoje[767]. Dėl šios teritorijos pakaitomis kon-

764 М. К. Любавский, *Областное деление и местное управление...*, с. 61.

765 O. Halecki, Geografia polityczna ziem ruskich Polski i Litwy 1340–1569, s. 15–17; Pirmasis karas su Maskva (1492–1493), antrasis karas su Maskva (1499–1500), trečiasis karas su Maskva (1505–1506), ketvirtasis karas su Maskva (1512–1514). Daugiau žr.: J. Natanson-Leski, *Dzieje granicy wschodniej Rzeczypospolitej*, s. 68–119.

766 E. Gudavičius, *Lietuvos istorija nuo seniausių laikų iki 1569*, p. 323; D. Ostrowski, The growth of Muscovy (1462–1533), *Russia,* ed. M. Perrie, Cambridge, Cambridge University Press, 2006, vol. 1: *From Early Rus to 1689*, p. 211–240.

767 1494 01 17–02 12 Aleksandro Jogailaičio pasiuntinybė Ivanui Vasiljevičiui, *СбРИО,* т. 35, № 24, с. 120.

kuravo Tverės kunigaikštystė, Maskvos ir Lietuvos valstybės[768]. 1449 metų sutartyje tarp Lietuvos ir Maskvos valstybių įtrauktas Rževo žemės aprašas ir pabrėžta, jog riba tarp valstybių turi eiti taip, kaip prie didžiojo kunigaikščio Kęstučio, „kaip senovėje“[769]. 1494 metais ši teritorija vėl minima Lietuvos sutartyje su Maskva, išlaikomas tas pats sutarties turinys[770].

Kita Lietuvos valstybės rytinės sienos raidai svarbi geografinė sritis buvo Okos upės aukštupio teritorija ir Ugros upės arealas. Reikšmingą vaidmenį LDK ir Maskvos valstybių kontaktams šiame teritorijų paribyje atliko Riazanės kunigaikštystė. Maždaug 1300 metais Maskvai užėmus dalį Riazanės žemių, pietine Maskvos valstybės siena tapo Okos upė. Teritorijos sąlytis su LDK dar labiau išryškėjo 1353–1359 metais Maskvai vėl prisijungus dalį tuščių žemių, greičiausiai tik nominaliai priklausiusių Riazanės kunigaikštystei[771]. Tokiu būdu LDK ir Maskvos valstybė tapo betarpiškais kaimynais, o tai grėsė būsimomis karinėmis intervencijomis.

F. Šabuldo teigimu, LDK valdžios ir įtakos stiprėjimas Okos aukštupio žemėms prasidėjo nuo Mėlynųjų vandenų mūšio, po kurio Lietuvos valstybė prie savo teritorijos prisijungė Podolę, Kijevą ir Černigovo – Severo žemes[772]. Ugros upės, kaip geostrateginės ribos, leidusios daryti spaudimą artimiausiems politiniams centrams, vaidmuo išryškėjo jau XIV a. viduryje[773]. Šios teritorijos teikiamus privalumus greitai įvertino su ja besiribojantys kaimynai, tačiau pirmieji suskubo lietuviai. Nuolatinės LDK kontrolės pradžia Ugros ir Okos upės aukštupio žemėse sietina su XIV a. pabaiga (1395–1396 m.), kai Vytautas užgrobė ir ėmė valdyti Vorotinską, Karačevą, Kozelską, Mezecką, Mcenską, Obolenską, Mosalską ir Tarosą[774]. Lietuvos įtaka Okos aukštupio kunigaikštystėms

768 Н. Н. Овсянниковъ, *О Новгородско-Тверскомъ рубеже въ связи съ направленіемъ Новгородскихъ путей*, Тверь, 1903, с. 14.

769 1449 08 31 Ivano Vasiljevičiaus pasiuntinybė Kazimierui Jogailaičiui, *Духовные и договорные грамоты...*, № 53, с. 160–161; В. Л. Янин, *Новгород и Литва: пограничные ситуации XIII–XV веков*, с. 66; Н. Н. Овсянниковъ, *О Новгородско-Тверскомъ рубеже въ связи съ направленіемъ Новгородскихъ путей*, с. 15.

770 1494 02 05 Ivano Vasiljevičiaus sutartis su Aleksandru Jogailaičiu, *Духовные и договорные грамоты...*, № 83, с. 329–332.

771 Apie 1358 m. Ivano Ivanovičiaus raštas, ibid., № 4. с. 15, 18.

772 Ф. М. Шабульдо, *Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского*, с. 70.

773 В. Н.Темушев, Река Угра – вековой страж московско-литовской границы, с. 306.

774 А. В. Шеков, *Верховские княжества: краткий очерк политической истории XIII – середина XVI вв.*, Тула, 1993, с. 37.

rytuose tęsėsi beveik vertikalia linija, apimdama Novosilio – Liubutsko – Odojevo – Mcensko teritorijas[775].

28 pav. *Maskvos sritinės kunigaikštystės: Vorotinskas, Odojevas, Beliovas, Viazma, Ugros ir Okos upės G. Gastaldžio 1562 metų žemėlapio „Tabulae geographicae Jacobi Gastaldi... aliqout alliorium... Venetiis...“ 1568 metų leidime*

Atsiradusi betarpiška LDK ir rusėnų žemių kaimynystė sukūrė precedentą formuotis tarpvalstybinei sienai, tiesa, netapusį pretekstu susidaryti sienos linijai. Lietuvos didžiojo kunigaikščio Kazimiero Jogailaičio ir Maskvos valdovo Ivano III valdų riba neturėjo aiškių skiriamųjų ženklų[776], tačiau ji formavo LDK gynybinę liniją prieš Maskvos valstybę, nors realiai tik ketvirtadalis Ugros upės perimetro tiesiogiai skyrė Maskvos ir Lietuvos valstybių erdves. Dėl sritinių kunigaikščių migracijos būtent šis teritorijos segmentas tapo didžiausių politinių ir karinių įtampų priežastimi.

LDK ekspansija į Okos aukštupį itin intensyvi buvo XV a. pradžioje. Tyrėjo V. Temuševo nuomone, kai 1406–1408 metais teritorija prie Ugros pateko į tiesioginę Lietuvos įtakos zoną, pradėjo formuotis Maskvos ir Lietuvos valstybių siena Ugros upe[777]. Primintina, jog 1403 metais LDK

775 В. В. Каргалов, *Конец ордынского ига, Москва*, Наука, 1980, с. 91.

776 E. Banionis, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pasiuntinių tarnyba XV–XVI amžiais*, Vilnius, Diemedis, 1998, p. 268–269.

777 В. Н.Темушев, Река Угра – вековой страж московско-литовской границы, с. 308–309; idem, Формирование московско литовской границы в XV – начале XVI в., с. 56.

užėmė Viazmą, 1404 metais – Smolenską, o 1406 metais – Kozelską[778]. Tokiu būdu XV a. pirmajame ketvirtyje buvo sutrikdyta bene pusantro šimto metų buvusi stabili Okos aukštupio kunigaikščių teritorinė struktūra. Aptariamojoje teritorijoje įtakingiausia buvo Novosilsko kunigaikščių giminė, skilusi į tris savarankiškas šakas – Beliovo, Odojevo ir Vorotinsko kunigaikščių gimines, kurių valdos buvo išsidėsčiusios prie Okos, Ugros ir Uros upių[779]. Iki XV a. paskutiniojo dešimtmečio, kai sritiniai kunigaikščiai ėmė masiškai persimesti į Maskvos pusę, minėtos giminės buvo patikimas ir lojalus LDK politinis partneris Okos aukštupyje. Jų ištikimybės tvarumas buvo nuolat palaikomas papildomų žemės valdų dovanomis, o įsipareigojimai atnaujinami sutarčių tekstuose[780]. Pavieniai sritiniai kunigaikščiai ėmė pereiti į Maskvos pusę jau XV a. 8 ir 9 dešimtmečių pradžioje, tačiau tuo metu LDK dar nejautė didelių teritorinių nuostolių grėsmės[781]. Pavyzdžiui, 1470 metais Maskvos valdovui nusprendė tarnauti Semionas Ivanovičius Odojevskis, po trejų metų žuvęs pasienio konflikto metu. Jo sūnūs deklaravo ištikimybę Ivanui III ir aktyviai veikė pasienio išpuolių metu, tačiau jie nesugebėjo įtikinti kitų Odojevo kunigaikščių persimesti į Maskvos pusę kartu su savo valdomomis žemėmis ir oficialiai atsisakyti teisių į jas[782]. Taip pat minėtinas 1481–1482 metais po nepavykusio sąmokslo prieš Lietuvos valdovą Kazimierą Jogailaitį į Maskvą pabėgusio Fiodoro Ivanovičiaus Belskio atvejis. Nepaisant svetingo Ivano III priėmimo ir

778 *ПСРЛ*, Москва, 2000, т. 11, с. 188–189; *Русские летописи*, Рязань, 2000, т. 6, с. 456.

779 J. Wolff, *Kniaziowie litewsko-ruscy od konca czternastego wieku*, Warszawa, 1895, s. 2–3, 258–259, 279, 550, 587.

780 1442 02 20 Novosilio ir Odojevo kunigaikščio Fiodoro Lvovičiaus raštas Kazimierui Jogailaičiui, *Духовные и договорные грамоты...*, № 39, с. 117–118; *АЗР*, т. 1, № 41, с. 56–57; 1448 02 05 Fiodoro Vorotinskio priesaika Kazimierui Jogailaičiui, *Духовные и договорные грамоты...*, № 49, с. 149; *АЗР,* т. 1, № 48, с. 61; 1448 02 05 Fiodoro Vorotinskio priesaika Kazimierui Jogailaičiui už Možaisko kunigaikštį Ivaną Andrejevičių, *Духовные и договорные грамоты...*, № 50, с. 149–150; *АЗР*, т. 1, № 49, с. 61–62; 1449 m. Vorotinsko, Novosilio, Odojevo kunigaikščių priesaika Kazimierui Jogailaičiui, *Skarbiec diplomatów*… t. 2, Nr. 1889, s. 193–194; 1455 03 28 Kazimiero Jogailaičio raštas Fiodorui Vorotinskiui, *АЗР*, т. 1, № 57, с. 70; 1459 04 21 Novosilio ir Odojevo kunigaikščių Ivano Jurjevičiaus ir Fiodoro bei Vasilijaus Michailovų sutartis su Kazimieru Jogailaičiu, *Духовные и договорные грамоты...*, № 60, с. 192–193; *АЗР*, т. 1, № 63, с. 77–78; O. P. Backus, *Motives of West Russian Nobles in Deserting Lithuaniae for Moscow 1377–1514*, Lawrence, University of Kansas Press, 1957, p. 50–154.

781 Vis dėlto galima teigti, jog Lietuvos valdovo tonas XV a. 9 dešimtmečio pradžios dokumentuose buvo jau kur kas aštresnis ir įsakmesnis; vis dažniau sritiniams kunigaikščiams buvo primenama apie jų įsipareigojimus bei lojalumo Lietuvos didžiajam kunigaikščiui svarbą. Pavyzdžiui, minėtina 1483 04 10 Kazimiero Jogailaičio sutartis su kunigaikščiais Novosilskiais, Odojevskiais, Vorotinskiais ir kt., akcentuojant, jog jie buvo priimti į Lietuvos didžiojo kunigaikščio tarnybą tokiomis pačiomis sąlygomis, kaip ir prie Vytauto buvo tarnaujama, todėl jie turi laikytis visų ankstesnių įsipareigojimų, iš jų tikimasi lojalumo ir bendradarbiavimo, *АЗР*, т. 1, № 80, с. 100–101.

782 1492 05 09–14 Kazimiero Jogailaičio pasiuntinybė Ivanui Vasiljevičiui, *СбРИО*, т. 35, № 15, с. 57–59.

siūlomos visokeriopos paramos, visgi jo žemes LDK valdovas konfiskavo ir jos pasiliko Lietuvos valstybės sudėtyje[783].

29 pav. *Vorotinskas, Dorogobužas, Mcenskas, Viazma, Toropecas ir kiti miestai, Okos ir Ugros upės S. Herbersteino žemėlapio „Moscovia“ 1556 metų leidime*

XV a. pabaigoje Okos aukštupio sritinių kunigaikščių valdomos tėvonijų teritorijos formavo labiausiai į rytus nutolusį LDK ir Maskvos valstybės pasienį ir buvo silpniausiai susijusios su Lietuvos valstybės branduoliu[784]. Tačiau greičiausiai ši rizika buvo pamatuota: pasienio kunigaikščių valdomas privatus teritorinis kompleksas valstybės rytiniame pakraštyje buvo LDK diplomatinės politikos, kurią pradėjo Kazimieras Jogailaitis, o vėliau pratęsė Aleksandras Jogailaitis, dalis[785]. Dovanojamos žemės sudarė didelius privačių valdų plotus, kurių administravimas taip pat buvo svarbus LDK rytų politikos aspektas[786]. Turbūt neatsitiktinai Okos aukštupio pilyse LDK paprastai laikė savo karines įgulas, tokiu būdu siekdama užsitikrinti

783 М. Грушевський, *Історія Украіни-Руси*, т. 4, с. 268–273; 482–484; L. Kolankowski, *Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego za Jagiellonów 1377–1499*, Warszawa, 1930, t. 1, s. 348–350.

784 Naujausias tyrimas apie Lietuvai priklausiusius Okos upės baseino miestus: О. И. Хоруженко, Литовские города бассейна Оки в «Списке русских городов дальних и ближних», *Ministri Historiae: pagalbiniai istorijos mokslai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės tyrimuose: mokslinių straipsnių rinkinys, skirtas Edmundo Antano Rimšos 65-mečio sukakčiai*, sud. Z. Kiaupa, J. Sarcevičienė, Vilnius, Lietuvos istorijos institutas, 2013, p. 109–124.

785 J. Kiaupienė, *Lietuvos istorija*, t. 4, p. 79–80.

786 O. P. Backus, *Motives of West Russian Nobles in Deserting Lithuaniae for Moscow 1377–1514*, p. 98.

tiek sritinių kunigaikščių paklusnumą, tiek ir šio pasienio ruožo gynybą[787]. Šiuo tikslu buvo sumanyta ir nauja pasienyje išsidėsčiusių kunigaikštysčių administravimo praktika, kariniais bei administraciniais saitais susiejant jas su Smolensku[788]. Tačiau tam tikras sritinių kunigaikštysčių savarankiškumas buferinėse Lietuvos valstybės zonose ir netgi to savarankiškumo skatinimas buvo naudingi pačiai LDK, nes Maskvos valdžios stiprėjimas Okos aukštupio areale iš esmės priklausė būtent nuo vietinių žemės valdytojų politinio apsisprendimo ir netgi karinė prievarta ne visada garantuodavo jų paklusnumą. Pavyzdžiui, XV a. pabaigoje Maskva nebuvo ir negalėjo būti įsitikinusi visišku savo politinės ir karinės galios tikrumu dešiniajame Ugros upės krante, nes nemažas skaičius vietinių kunigaikščių, nepaisant Maskvos spaudimo, deklaravo politinę ištikimybę LDK valdovui Aleksandrui Jogailaičiui[789].

Kunigaikščiams Vorotinskiams priklausė bene visa teritorija nuo Ugros aukštupio iki žiočių, o iki 1492 metų jų rankose jau buvo beveik visas dešinysis Ugros krantas[790]. Būtent tarnystės LDK metais Vorotinskiams pavyko sutelkti į savo rankas gana įspūdingus žemių plotus[791]. Tačiau aptariamuoju laikotarpiu LDK tebebuvo ištikimas jau tik Semionas Fiodorovičius Vorotinskis, ir tai, deja, be savo tėvonijos, kurią dar 1490 metais iš jo atėmė brolis Dmitrijus[792]. Šaltinių informacija leidžia teigti, jog 1489 metais Vorotinskiai minėtame teritorijos ruože patyrė vienuolika Maskvos karinių antpuolių[793]. Kita vertus, Vorotinskiai sėkmingai naudojosi Ugros upe kaip geostrateginiu placdarmu

787 М. К. Любавский, *Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства...*, с. 51–52.

788 Šaltiniuose galima rasti duomenų, jog palei Ugros upę išsidėstę miestai (pvz. Opakovas, Gorodečna, Lučinas) buvo pradėti vadinti Smolensko priemiesčiais. Žr.: 1494 01 17–02 12 Aleksandro Jogailaičio pasiuntinybė Ivanui Vasiljevičiui, *СбРИО*, т. 35, № 24, с. 118. М. К. Любавский, *Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства...*, с. 286–287.

789 М. М. Кром, *Меж Русью и Литвой. Западнорусские земли в системе русско литовских отношений конца XV – первой трети XVI в.*, с. 91–92.

790 В. Н.Темушев, Река Угра – вековой страж московско-литовской границы, с. 310–311.

791 1440–1492 m. laikotarpio nedatuoti įrašai apie Lietuvos didžiųjų kunigaikščių dovanojamas žemes ir žmones, *LM (1440–1498), Užr. kn. 3,* p. 37, 39; 1494 01 17–1494 02 12 Aleksandro Jogailaičio pasiuntinybė Ivanui Vasiljevičiui, *СбРИО*, т. 35, № 24, с. 115, 136–137; 1447 m. raštas, suteikiantis teisę Fiodorui Vorotinskiui valdyti Kozelską, *Skarbiec diplomatów*… t. 2, Nr. 1833, s. 184.

792 1489 07 23 Kazimiero Jogailaičio pasiuntinybė Ivanui Vasiljevičiui, *СбРИО*, т. 35, № 8, с. 47–48; W. Białowiejska, Stosunki Litwy z Moskwą w pierwszej połowie panowania Aleksandra Jagiellończyka (1492–1499), s. 78.

793 1489 07 23 Kazimiero Jogailaičio pasiuntinybė Ivanui Vasiljevičiui, *СбРИО*, т. 35, № 8, с. 35.

ir patys rengė antpuolius į gretimus valsčius[794]. Ugros upės ruožas išliko pasienio karinių veiksmų epicentre ir vėlesniais laikais.

Analizuojant LDK rytinės sienos raidą sritinių kunigaikštysčių istorija XV a. pabaigoje – XVI a. pradžioje aptartina kaip beprecedentės sienų politikos pavyzdys: Okos aukštupio kunigaikščiai „tarnavo abiem pusėms“, todėl itin sudėtinga kalbėti apie šio teritorijos ruožo geografiją[795]. Tie sritiniai kunigaikščiai, kurie nuspręsdavo deklaruoti ištikimybę Maskvos valdovui, tiesiog pereidavo į Maskvos pusę kartu su savo valdomomis teritorijomis. Apie įvykusius teritorijos pokyčius LDK valdovas buvo informuojamas Maskvos valstybės valdovo raštais per pasiuntinius. 1490 metų Kazimiero Jogailaičio pasiuntinybės į Maskvą metu siekiant išsiaiškinti pasienio kunigaikščių perbėgimo peripetijas, Ivano III atstovų buvo pranešta, jog su savo tėvonijomis Maskvos valdovui tarnauti perėjo Odojevskiai, Beliavskiai, Vorotinskiai ir dabar jie – didžiojo Maskvos kunigaikščio tarnai[796]. 1493 metų Maskvos didžiojo kunigaikščio rašte Lietuvos didžiajam kunigaikščiui teigiama, jog Vorotinsko kunigaikštis Semionas Fiodorovičius ir kitų žemių (Beliovo, Mosalsko, Viazmos) kunigaikščiai, kurie tarnavo LDK[797], šiuo metu nuolankiai prašosi priimami į Maskvos didžiojo kunigaikščio tarnybą kartu su savo tėvonijomis, todėl prašoma į tai atsižvelgti ir jų tėvonijoms jokios skriaudos nedaryti[798]. Tie patys ir kiti

794 1489 07 23 Kazimiero Jogailaičio pasiuntinybė Ivanui Vasiljevičiui, *СбРИО*, т. 35, № 8, c. 39–40; 1489 12 22 Ivano Vasiljevičiaus pasiuntinybė Kazimierui Jogailaičiui, ibid., № 9, c. 40. Labiausiai nuo Vorotinskių antpuolių nukentėjo Medyno valsčiai.

795 Pvz.: „Ведомо ему самому, что нашимъ преднимъ великимъ княземъ, да и литовскимъ великимъ княземъ те князи на обе стороны служи(ли) съ своими отчинами; а отцу нашему, великому князю, и намъ и при самомъ короле техъ князей деды и отци служили съ своими отчинами: князъ Иванъ и князъ Семенъ Одоевъские, и князъ Феодоръ Воротынский и Белевскіе князи и ихъ дети“, 1490 06 29 Kazimiero Jogailaičio pasiuntinybė Ivanui Vasiljevičiui, *СбРИО*, т. 35, № 12, c. 51; 1492 05 18 Ivano Vasiljevičiaus pasiuntinybė Kazimierui Jogailaičiui, ibid., № 16, c. 62.

796 „а нынечя те наши слуги старые, князъ Дмитрей и князь Иванъ Воротынские и князь Иванъ Белевский, къ намъ приехали служити съ своими отчинами; ино то есъ наши слуги“,1490 06 29 Kazimiero Jogailaičio pasiuntinybė Ivanui Vasiljevičiui,*СбРИО*, т. 35, № 12, c. 51.

797 *Poczet rodów w Wielkiém Księstwie Litewskiém w XV i XVI wieku*, Warszawa, 1887, ułożył i wydał Adam Boniecki, s. 6, 179, 365, 388–389.

798 „Иоаннъ, Божіею милостію, государь всеа Русіи и великій князь, тебе великому князю Александру велелъ говорити: что служилъ тебе князъ Семенъ Феодоровичъ Воротынскый, и онъ нынеча намъ билъ челомъ служити и съ вотчиною. И тебе бы то ведомо было. – Князь велики велелъ тобе говорити: да что служили тебе князь Андрей, да князь Василей Васильевичи Белевскіе, да князь Михайло Романовичъ Мезоцкый, да князь Андрей Юрьевичъ Вяземскый; и они нынеча намъ били челомъ служити и съ вотчинами. [...] чтобы еси приказалъ своимъ князямъ и своимъ людемъ, чтобы нашему слузе князю Семену Воротынскому и его вотчине обиды отъ нихъ никоторые не было“, 1493 01 05 Ivano Vasiljevičiaus pasiuntinybė Aleksandrui Jogailaičiui, *СбРИО*, т. 35, № 19, c. 81.

sritiniai kunigaikščiai bei jų valdomos teritorijos LDK ir Maskvos pasienyje į LDK ir Maskvos tarpusavio santykius reguliuojančių dokumentų turinį patekdavo gana dažnai. Juose kartojasi iš esmės tie patys dalykai: nutaręs pereiti į Maskvos pusę srities kunigaikštis kartu deklaruodavo ir savo tėvonijos priklausomybę naujam valdovui, tai yra Maskvos didžiajam kunigaikščiui[799]. 1500 metais Beliovo kunigaikštis Semionas Ivanovičius prašė Ivano Vasiljevičiaus suteikti jam malonę ir priimti pas save su visa jo tėvoniją[800]. Pasak Voskresensko metraščio, Maskvos didysis kunigaikštis suteikė jam šią malonę dėl siekio išpažinti graikų apeigų tikėjimą ir priėmė jį su jo tėvonija, o jis tuo pačiu metu atsisakė savo tėvonijos žemių[801]. Dar daugiau: perbėgantys kunigaikščiai nevengdavo spausti taip pat pasielgti savo giminaičių ir šeimos narių, Maskvos valdovui įteikdami tarsi „papildomą dovaną" – savo giminaičių ar kitų sritinių kunigaikščių valdas. Prisimintinas jau anksčiau paminėtas brolių Fiodoro ir Dmitrijaus Vorotinskių atvejis[802]; taip pat 1492 metų Semiono Fiodorovičiaus Vorotinskio kelionė į Maskvą, pakeliui užgrobiant Serpeisko ir Mezecko miestus, Didžiųjų Lukų valsčių ir kunigaikščių Vasilijaus Derličino bei Afanasjevų tėvonijas[803].

Akivaizdu, jog Okos aukštupio kunigaikščių blaškymasis LDK ir Maskvos pasienyje pastebimai keitė Lietuvos valstybės teritorijos dydį ir sienos geografiją, tačiau nebuvo ir negalėjo būti realių galimybių šiuos pokyčius dokumentiškai įteisinti. Sienos trajektorijos svarstymai derybų medžiagoje neišsirutuliojo į realius sienos delimitavimo, o juo labiau – demarkavimo

799 1492 metų pabaigos kunigaikščių Vorotinskių tarnybos atsisakymo raštas Aleksandrui Jogailaičiui, *AЗР*, т. 1, № 106, с. 124; „[...] намъ были билъ челомъ служыти со отчинами: и тебе бы то ведоме было", 1493 02 06–1493 02 20 Ivano Vasiljevičiaus raštas Aleksandrui Jogailaičiui dėl kunigaikščių Vorotinskių, Viazemskių, Belevskių, Mezeckių priėmimo į tarnybą pas Maskvos didįjį kunigaikštį, ibid., № 109, с. 126–128.

800 „прислалъ къ великому князю Ивану Васильевичю бити челомь князь Семень Ивановичь Белскій о томь, чтобы его пожаловатъ князь велики и съ вотчиною взялъ въ службу, а сказываютъ что на нихъ пришла великаа нужа о Греческомъ законъ", *Полное собрание русских летописей: Воскресенская летопись*, Санкт-Петербург, 1859, т. 8, с. 238.

801 „И князь велики Иванъ Васильевичь всеа Русіи князя Семена Ивановича тое для нужи пожаловалъ, взялъ съ его отчиною съ отказомь", ibid., с. 239.

802 Pastebėtina, jog Dmitrijus Vorotinskis ypač aktyviai veikė Lietuvos ir Maskvos pasienyje. Derybų medžiagoje nuolat minimi Lietuvos didžiojo kunigaikščio skundai dėl šio asmens daromų nusikaltimų visą XV a. paskutinį dešimtmetį, net ir po 1494 m. sutarties, kurios sprendimu buvo pasidalinta įtakos zonomis, pvz.: „князъ Дмитрей Воротынскій, на славши слугъ своихъ на тыи села, наместниковъ его поималъ и къ собе свелъ головами, а люди побили и пограбили", 1497 06 13 Aleksandro Jogailaičio pasiuntinybė Ivanui Vasiljevičiui, *СбРИО*, т. 35, № 46, с. 232.

803 В. Н. Темушев, Река Угра – вековой страж московско-литовской границы, с. 312–313.

procesus[804]. Teritorinių pokyčių dinamika buvo pernelyg intensyvi, kad būtų buvę galima svarstyti konkrečius pakitusių erdvės kontūrų projektus, juolab kad Maskvos valstybė ketino įsitvirtinti kur kas didesniame LDK rytinio ir pietrytinio pakraščio plote, jai pasienio sritinių kunigaikštysčių užvaldymas buvo tik nedidelė šios programos dalis[805].

Šaltiniuose nėra žinių, kad sritinių kunigaikščių valdos būtų buvusios aprašytos, tačiau negalima atmesti prielaidos, jog tokia informacija egzistavo, tik nėra išlikusi. Tyrėjai linkę manyti, jog kiekvienas kunigaikštis puikiai žinojo savo valdų dydį ir turėjo atitinkamą dokumentaciją, tačiau į tarpvalstybinio lygio sutartis ši informacija nepakliūdavo tiesiog dėl nomenklatūrinio pobūdžio duomenų gausos[806]. Jose buvo apsiribojama pasienio kunigaikščių valdų išvardinimu, tokiu būdu stengiantis sumažinti ir taip dideles valstybinių sutarčių teksto apimtis, todėl svarbiausia buvo įvardinti valdų savininkus. Kita vertus, įtampa ir konfliktai pasienyje į priešiškas politines stovyklas neretai išskirdavo gausias sritinių kunigaikščių gimines ir šeimas net lokaliuose geografiniuose vienetuose. Pavyzdžiui, dalis Mezeckių kunigaikščių, valdžiusių kunigaikštystės centrą – Mezecko miestą, palaikė LDK valdovo pusę, o kita dalis – Maskvos valdovą; akivaizdu, jog dalis valstybės sienos, kuri ėjo Mezecko kunigaikštystės riba, negalėjo būti stabili, ją būtų buvę sunku patikslinti ir aprašyti[807]. Minėtina ir analogiška situacija Odojevo mieste. Kunigaikščių Fiodoro ir Semiono Odojevskių vaikai Odojevą valdė kartu, tačiau lojalumą demonstravo skirtingoms politinėms jėgoms ir be abejo stengėsi įgyti valdžios pranašumą[808].

Visgi kunigaikščių Vorotinskių valdos greičiausiai turėjo sritinės kunigaikštystės brėžinį. Jis sietinas ne su didžiausiu XV a. pabaigos sritinių kunigaikščių migracijos pakilimu, o su XVI a. 3–4 dešimtmečiais.

804 В. Н. Темушев, Сведения о московско-литовском пограничье в посольских книгах времени Ивана III, с. 299.

805 1503 03 04–1503 04 05 Aleksandro Jogailaičio pasiuntinybė Ivanui Vasiljevičiui, *СбРИО*, т. 35, № 75, с. 380, 385; О. О. Казаков, Битва на річці Ведроші 14 липня 1500, *Український історичний журнал*, 1998, № 5, с. 61.

806 В. Н. Темушев, Формирование московско литовской границы в XV–начале XVI в., с. 58–59.

807 *ПСРЛ*, Москва, 2000, т. 12, с. 252; 1440–1492 m. laikotarpio nedatuoti įrašai apie Lietuvos didžiųjų kunigaikščių dovanojamas žemes ir žmones, *LM (1440–1498), Užr. kn. 3*, p. 44; М. К. Любавский, *Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства...*, с. 278.

808 1492 05 09–1492 05 14 Kazimiero Jogailaičio pasiuntinybė Ivanui Vasiljevičiui, *СбРИО*, т. 35, № 15, с. 57–60; 1492 05 18 Ivano Vasiljevičiaus pasiuntinybė Kazimierui Jogailaičiui, ibid., № 16, с. 61–68.

Vorotinskiai, kaip ir kiti sritinių valdų kunigaikščiai, buvo suinteresuoti palankiais Maskvos valstybės politiniais sprendimais, nes dėl dviprasmiškos politinės laikysenos, – pataikaudami Maskvai, tačiau tuo pat metu palaikydami artimus santykius su LDK politiniu elitu, – dažnai užsitraukdavo Maskvos nemalonę. B. Rybakovo nuomone, Vorotinskių valdų brėžinys – tai visų pirma Vorotinskių priemonė politiniuose debatuose su Maskvos didžiuoju kunigaikščiu siekiant savų tikslų[809]. Nėra aiški brėžinio autorystė, tačiau manoma, jog autoriaus reikėtų ieškoti Maskvos kunigaikščių Ivano Vasilijaus Liackio arba Semiono Bielskio aplinkoje. B. Rybakovas spėja, jog būtent šių asmenų pabėgimo į LDK metu ir buvo sudarytas Vorotinskių valdų žemėlapis. Su juo, greičiausiai, buvo susipažinęs ir S. Herbersteinas, nes tik taip galima paaiškinti jo Maskvos aprašyme ir jame įdėtame žemėlapyje pateikiamą itin precizišką sritinių kunigaikštysčių geografijos aprašą bei grafinį vaizdą[810].

30 pav. *Vorotinsko kunigaikštystės ribos N. De Fero žemėlapio „Estats du Grand Duc de Moscovie“ ~ 1702 metų leidime*

809 Б. А. Рыбаков, *Русские карты Московии XV – начала XVI века,* с. 101.

810 Ibid., c. 101–106. Vorotinskių valdos brėžinio egzistavimas rekonstruojamas remiantis šykščiais šaltinių duomenimis. Tačiau spėjama, jog praėjus maždaug pusantro šimto metų po sudarymo, brėžinys pateko į Prancūzijos karaliaus Liudviko XIV karališkojo kartografo Guillaume'o de L'Isle'io rankas, o jis to brėžinio informaciją panaudojo kurdamas Maskvos žemėlapį. Tokiu būdu XVII a. Maskvos valstybės žemėlapyje buvo nubrėžtos seniai pamirštos Vorotinskių valdų ribos. Daugiau žr. Б. А. Рыбаков, *Русские карты Московии XV – начала XVI века,* с. 108–111.

Motyvai, skatinę sritinių kunigaikštysčių valdytojus pripažinti Maskvos valdovo vasalitetą, buvo pragmatiniai ir pagrįsti politine logika. Maskvos valdovas atidžiai sekė LDK ir sritinių kunigaikščių politinio dialogo konjunktūrą ir viliodamas į savo pusę žadėjo išsaugoti tas pačias teises ir privilegijas, kurias jiems buvo suteikęs vienas ar kitas LDK valdovas[811]. Be kita ko, Ivano III užuominos apie siekius užvaldyti naujus žemės plotus taip pat turėjo įtakos sritinių kunigaikščių apsisprendimui. Tai buvo svarbi Maskvos diplomatijos dalis pasienio karų laikmečiu[812]. Greta to, apsisprendimui įtakos turėjo religijos klausimas, – pasiryžimas rinktis stačiatikių tikėjimą. Ne mažiau aktuali buvo netoli esanti stepių „siena" ir nuolat grėsę Krymo totorių, kurie buvo nuolatinis, nors ir nepatikimas Maskvos sąjungininkas, antpuoliai. Suvokus, jog LDK jau nebepajėgė savo įtakoje išlaikyti Okos aukštupio kunigaikštysčių ir užtikrinti jų saugumo, pasienio smulkiųjų kunigaikščių migracija į Maskvos pusę buvo pragmatiškas politinis apsisprendimas siekiant užsitikrinti stipresniojo politinio subjekto globą[813]. Maskvos valstybės pusę pasirinkę sritiniai kunigaikščiai šaltiniuose bent jau deklaratyviai figūruoja kaip savarankišką apsisprendimo teisę turintys asmenys, tolesnį savo valdytos teritorijos statusą bene visais atvejais įvardindami vienareikšmiškai: „jos atsisakant ir perduodant ją Maskvos valdovui"[814].

Visai kitaip situacija klostėsi tose pasienio kunigaikštystėse, kurių valdovai likdavo tarnauti LDK pusėje. Panašu, kad šių kunigaikščių apsisprendimas neturėjo teisinio imuniteto – jiems tėvonijų vis vien nepavydavo išsaugoti, neretai tekdavo patirti ir nelaisvės skonį. Tokios teritorijos netekčių peripetijos išryškėja Lietuvos didžiojo kunigaikščio korespondencijoje, privilegijose, kuriose skelbiami sprendimai suteikti vienam ar kitam sritiniam kunigaikščiui teisę į tam tikrą teritoriją, tokiu būdu kompensuojant Maskvos valstybės padarytus nuostolius.

811 O. P. Backus, *Motives of West Russian Nobles in Deserting Lithuaniae for Moscow 1377–1514*, p. 97–100.

812 О. В. *Русіна*, Проблеми політичної лояльності населення Великого князівства Литовського у XIV–XVI ст., *Український історичний журнал*, 2003, № 6, с. 7–8.

813 W. Białowiejska, *Stosunki Litwy z Moskwą w pierwszej połowie panowania Aleksandra Jagiellończyka (1492–1499)*, s. 76–77.

814 1494 02 05 Ivano Vasiljevičiaus ir Aleksandro Jogailaičio taikos sutartis, *Духовные и договорные грамоты*..., № 83, с. 330.

Akivaizdu, jog Lietuvos didžiojo kunigaikščio pastangos remtis senove ir apeliuoti į Maskvos valdovo sąžinę teigiant, jog visais atvejais perbėgantys sritiniai kunigaikščiai su savo tėvonijomis tarnavo Lietuvai, Didysis kunigaikštis jų nuo priesaikos neatleidžia ir visos jų žemės turi pasilikti LDK, o atstatyti taiką regione būtina valstybių ribas vedant pagal senąją tvarką, nueidavo perniek[815]. Nors LDK valdovas siuntė pasiuntinius su tokiais pasiūlymais, tačiau pasienio karai nesiliovė, spaudimas sritiniams kunigaikščiams pereiti į Maskvos pusę vis didėjo. Maskvos valdovas situaciją komentuodavo trumpai ir aiškiai: tai nuo seno Maskvos žemės, suteiktos paties Dievo valia, todėl sritinių kunigaikščių perbėgimas tėra istoriškai susiklosčiusių aplinkybių korekcija[816]. Dar aiškiau situacija pasienyje buvo apibūdinama Maskvos valdovo korespondencijoje su Krymu. Joje pasitelkus kitokią politinę retoriką jau be užuolankų teigiama, jog didysis Maskvos kunigaikštis į vieną krūvą surinks visas žemes „nuo Naugardo, Pskovo, Tverės iki

815 „ино въ тыи часы люди твои многіи городы наши и волости, Мезецкъ, а Серпеескъ, а Масалескъ, а Городечну, а Опаковъ огнемъ пожьгли, а людей нашихъ, которыи на тыхъ нашихъ городехъ были, въ полонъ повели се всими ихъ животы и статки; и тежъ городъ нашъ Вязъму взяли, и слугъ нашихъ князей Вяземскихъ головами звели; а тыи городы и волости изъ века отчина наша, великого княжства Литовского земли и воды. Ино самъ того посмотри, гораздо лъ ся то деетъ? Коли бы тобе хто у-въ отчине твоей шкоду вчинилъ, жалъ бы тобе своего было; а намъ нашого потомужъ жаль: заньже ты хочемъ свою отчину въ целости мети. А намъ далъ Богъ сести на отчине нашой, на великомъ князьстве Литовскомъ, а мы потомужъ хочемъ отчину нашу въ целости мети какъ было за предковъ нашихъ“, 1493 02 06–1493 02 20 Ivano Vasiljevičiaus pasiuntinybė Aleksandrui Jogailaičiui dėl kunigaikščių Vorotinskių, Viazemskių, Belevskių, Mezeckių priėmimo į tarnybą pas Maskvos didįjį kunigaikštį, *АЗР*, т. 1, № 109, с. 128; „А въ тыхъ въ докончалныхъ грамотахъ такъ записано, што нашей отчине, великому княжьству Литовскому, съ твоею отчиною рубежъ земли и воде по старымъ рубежомъ, какъ было за продковъ нашыхъ; ино, въ нашомъ нежитьи, твои украинники позабирали земли и воды наши и слугъ нашихъ, черезъ старый рубежъ; и ты былъ намъ хотелъ того всего отступится. Тыми пакъ разы, какъ есмо съ тобою докончанье взяли, ино твои украинники многіи волости наши и слугъ нашихъ забрали: про то, будутъ ли то твои украинники безъ твоего ведома вчинили, и ты бы то велелъ намъ оправити, и тыхъ волостей намъ и слугамъ нашымъ отступитися; а где будутъ съ которое стороны, любо съ твоее, а любо въ нашое, рубежи переступлены, и ты бы на тые дела слалъ своихъ бояръ, а мы своихъ пановъ тамъ сошлемъ; и они, азъехавшися, тымъ деломъ нехай право вчинятъ, на обе стороне, подле нашого докончанья“, 1494 m. kovo mėn. –1495 m. pradžios Ivano Vasiljevičiaus pasiuntinybė Aleksandrui Jogailaičiui, *АЗР*, т. 1, № 116, с. 139; 1488 12 27 Kazimiero Jogailaičio pasiuntinybė Ivanui Vasiljevičiui, *СбРИО*, т. 35, № 6, с. 21; „Князъ Иванъ Васильевичъ Белевски, такежъ и князъ Иванъ Михайловичъ Воротынскій намъ служили и съ своими отчинами, и докончаніе и присягу намъ дали служитъ имъ намъ къ нашому панству, къ великому княжству Литовскому, и съ своими отчинами неотступно, по тому, какъ отцы ихъ съ нами докончали и присягу намъ дали, и держали то, аже до своее смерти“, 1490 06 29 Kazimiero Jogailaičio pasiuntinybė Ivanui Vasiljevičiui, *СбРИО*, т. 35, № 12, с. 47; 1491 11 30 Kazimiero Jogailaičio pasiuntinybė Ivanui Vasiljevičiui, ibid., № 14, с. 52; 1493 06 29–1493 07 08 Aleksandro Jogailaičio pasiuntinybė Ivanui Vasiljevičiui, ibid., № 22, с. 103–108.

816 „а волостей и землъ и водъ отчины королевы за собою не держимъ, а зъ Божьею волею держимъ земли и воды свои, которые намъ далъ Богъ“, 1490 06 29 Kazimiero Jogailaičio pasiuntinybė Ivanui Vasiljevičiui, *СбРИО*, т. 35, № 12, с. 50; 1492 11 04–1492 12 29 Aleksandro Jogailaičio pasiuntinybė Ivanui Vasiljevičiui, ibid., № 18, с. 79; 1493 06 29–1493 07 08 Aleksandro Jogailaičio pasiuntinybė Ivanui Vasiljevičiui, ibid., № 22, с. 103–108; 1494 08 13–1494 08 30 Aleksandro Jogailaičio pasiuntinybė Ivanui Vasiljevičiui, ibid., № 28, с. 151.

Maskvos“ ir kad šį užmojį puikiai sekasi įgyvendinti: jau užimtos tos žemės, kurias jis liepė užimti[817].

1492–1493 metais nuo Maskvos karinių antpuolių itin stipriai nukentėjo Liubutskas, Mcenskas, Mezeckas, Serpeiskas, Mosalskas, Opakovas. Daugelis jų buvo sudeginti, išskyrus Mezecką ir Serpeiską[818]. LDK valdovas aktyviai veikė atsakydamas Maskvos pasiuntiniams, siųsdamas pas Ivaną III diplomatines pasiuntinybes su prašymais paleisti Viazemskių, Masalskių, Mezeckių kunigaikščius iš nelaisvės ir leisti jiems toliau su savo tėvonijomis tarnauti LDK, kaip kad nuo seno yra buvę[819]. Tokia pasiuntinybė dėl Piotro Mezeckio buvo siunčiama Ivanui III 1494 metais prašant patenkinti šio kunigaikščio norą tarnauti su savo tėvonija LDK pusėje ir nedaryti jam kliūčių[820]. 1509 metais kunigaikštis Fiodoras Masalskis Žygimantui Senajam skundėsi, jog neteko daugybę šimtmečių jo giminei priklausiusios valdos, kurią „atkirto“ Maskvos didysis kunigaikštis ir kad negalėjo tarnauti Lietuvos valdovui, nes devynerius metus išbuvo Maskvos nelaisvėje. Žygimantas Senasis įpareigojo Gardino seniūną Stanislovą Petraitį Kišką aprūpinti didelių nuostolių patyrusį kunigaikštį žemės valda ir žmonėmis, kad jis galėtų toliau tarnauti ir rinkti mokesčius[821]. Prieš metus Lietuvos didysis kunigaikštis suteikė privilegiją Ivanui ir Vasilijui Masalskiams, patvirtindamas jiems amžinai valdyti žmones Smolensko pavieto Dubrovnos kelyje vietoje maskvėnų užimtų valdų[822];

817 „отъ Новагорода и отъ Пскова и отъ Тфери и отъ Московскіе земли королеву землю емлютъ. А князей Воротынскихъ и Белевскихъ, которые служили королю, князъ велики и съ землями поималъ. А которые князи Воротынскіе и Одоевскіе осталися у короля, и у техъ князъ велики велелъ городы поимати, и поимали ихъ“, 1492 03 20 Ivano Vasiljevičiaus pasiuntinybė Mengli Girėjui, *СбРИО*, т. 41, № 34, с. 139–140.

818 J. Natanson-Leski, *Dzieje granicy wschodniej Rzeczypospolitej: granica moskiewska w epoce Jagiellońskiej*, s. 76–78.

819 1493 m. Ivano Vasiljevičiaus pasiuntinybė Aleksandrui Jogailaičiui, *АЗР*, т. 1, № 109, с. 126–128; 1493 m. Aleksandro Jogailaičio pasiuntinybė Ivanui Vasiljevičiui, ibid., № 114, с. 134–136.

820 1494 m. spalio mėn. ar vėliau Aleksandro Jogailaičio pasiuntinybė Ivanui Vasiljevičiui dėl kunigaikščių Mezeckių tarnybos, *АЗР*, т. 1, № 122, с. 147; 1494 08 03 dvarininko Vasilijaus Svitino siuntimas į Lietuvą su paskelbimu, jog Mezeckių kunigaikščiai paleisti iš kalėjimo, *СбРИО*, т. 35, № 26, с. 144; 1494 m. spalio mėn. Aleksandro Jogailaičio siunčiamo dvarininko Pavlo Putiatičiaus atvykimas pas Ivaną Vasiljevičių dėl kunigaikščių Mezeckių ir jų giminaičių, ibid., № 29, с. 156.

821 1509 10 03 Žygimanto Senojo raštas Gardino seniūnui Stanislovui Petraičiui Kiškai, *LM (1387–1546), Užr. kn. 25*, Nr. 31, p. 97; 1511 06 23 Žygimanto Senojo raštas kunigaikščiui Fiodorui Masalskiui, ibid., Nr. 32, p. 97–98.

822 „которая отошла в сторону великого князя московского“, 1508 10 15 Žygimanto Senojo privilegija kunigaikščiui Vasilijui Masalskiui, *LM (1499–1514), Užr. kn. 8*, Nr. 367, p. 282; 1508 10 15 Žygimanto Senojo privilegija kunigaikščiui Ivanui Masalskiui, ibid., Nr. 383, p. 288.

Simonui Masalskiui kaip patirtų nuostolių kompensacija taip pat buvo suteikta privilegija – paskirtas valdyti dvaras Pervalko paviete[823].

Akcentuotina, jog 1403–1480 metų laikotarpiu Maskvos ir LDK sienos atkarpa ties Viazmos žeme buvo vienas stabiliausių sienos ruožų, nors, deja, tai nesukūrė prielaidų valstybės sienos linijai formuotis ir valstybių delimitacijai. Pagal 1494 metų taikos sutarties sąlygas LDK ir Maskvos sienos linija pailgėjo bene dvigubai: kaip ir anksčiau, ji ėjo Ugros upe (išskyrus nedidelį ruožą, kuris priklausė Vorotinskiams), toliau driekėsi Maskvos užimtos Viazmos pakraščiu ir kairiajame Ugros krante esančio Opakovo, kuris taip pat atiteko Maskvai, valsčių sąskaita. Didžiausios Viazmos valdos priklausė kunigaikščiams Viazemskiams ir Krošinskiams[824]. Viazemskiams pasirinkus tarnybą Maskvos pusėje[825] ir Maskvai 1494 metais galutinai prisijungus Viazmą, LDK valdovo iniciatyva teritoriniai nuostoliai turėjo būti kompensuojami vieninteliams likusiems lojaliems – kunigaikščiams Krošinskiams[826]. Būtent jų valdos sudarė liniją Viazmos rytiniame pakraštyje ir lietėsi su Možaisko valdomis.

LDK pasienio žemių politika rytuose buvo paremta sritinių kunigaikščių ištikimybe, todėl neatsitiktinai šių kunigaikščių žemės buvo perskirstytos taip, jog ties Možaisku sudarė tam tikrą pasienio juostą. Ivanui III užėmus Krošinskių valdas, keitėsi valstybės ribos, tačiau šie praradimai buvo kompensuojami Lietuvos didžiojo kunigaikščio sprendimu suteikiant sritiniams kunigaikščiams valdų kitose valstybės vietose. Taip 1496 metais Lietuvos didžiojo kunigaikščio Aleksandro privilegija Filipui Krošinskiui suteikta teisė valdyti žmones Smolensko paviete tol, kol jo tėvonija bus atimta iš maskvėnų[827]. 1499 metais neįvardinant konkrečių asmenų kunigaikščiams

823 Žygimanto Senojo privilegija kunigaikščiui Simonui Masalskiui, *LM (1499–1514), Užr. kn. 8*, Nr. 369, p. 283. Apie kunigaikščių Masalskių giminę plačiau žr. *И.* Е. Бранденбугъ, *Родъ князей Мосальскихъ (XIV–XIX ст.)*, Санкт Петербургъ, 1892.

824 В. Н. Темушев, К вопросу о московско-литовской границе XV в. (владения князей Крошинских), с. 299–307.

825 1488 m. Ivano Vasiljevičiaus pasiuntinybė Kazimierui Jogailaičiui, *СбРИО*, т. 35, № 2, с. 6; 1493 m. Ivano Vasiljevičiaus pasiuntinybė Aleksandrui Jogailaičiui, ibid., № 19, с. 80–85. Maskvai paėmus Viazmą vienintelis ištikimas LDK valdovui liko Michailas Viazemskis, deja, paimtas į nelaisvę jis netrukus mirė. J. Natanson-Leski, *Dzieje granicy wschodniej Rzeczypospolitej: granica moskiewska w epoce Jagiellońskiej*, s. 77.

826 Maskvai užėmus Viazmą kunigaikščiai Krošinskiai neteko šių savo tėvonijos valsčių: Tešinovo, Sukrumnos, Olchoveco, Nadslavlio, Lelos, Otjezdo. 1488 01 01 Ivano Vasiljevičiaus pasiuntinybė Kazimierui Jogailaičiui, *СбРИО*, т. 35, № 2, с. 6.

827 „[…] отчину ихъ, взято за границу к земли Московскои“, 1496 03 12 Aleksandro Jogailaičio privilegija kunigaikščiui Filipui Krošinskiui ir sūnums, *LM (1494–1506), Užr. kn. 6*, Nr. 143, p. 123.

Krošinskiams buvo suteikta dar viena privilegija, leidžianti valdyti Babaničių kaimą Smolensko paviete, kol bus išvaduota jų tėvonija[828]. 1503, 1506, 1509, 1512 bei 1531 metais, tęsiantis pasienio konfliktams ir karams su Maskva, Konstantinui Krošinskiui buvo suteikta ir vis patvirtinama teisė valdyti Dubno dvarą Gardino paviete tol, kol jo dvarai bus atimti iš Maskvos, įpareigojant Gardino seniūną rūpintis nukentėjusia kunigaikščių šeima[829].

Šiame kontekste svarstant rytinės sienos raidos dinamiką ir jos delimitavimo galimybes atskirai aptartinas būtent Viazmos pavyzdys. Viazmos kunigaikštystės ribos beveik šimtmetį sudarė LDK rytinę sieną ir ji buvo itin stabili[830]. 1494 metais prie Maskvos prijungus Viazmos kunigaikštystę, turėjo būti aiškiai ir tiksliai įvardinti visi valsčiai, kurie kartu su kunigaikščiais ir jų tėvonijomis atiteko Maskvai, tačiau susitarimuose tokių sąrašų nėra[831]. Iš esmės dokumentuose neatsispindi LDK teritorijos pokyčiai, tik konstatuojamas pats Viazmos perėjimo į Maskvos pusę faktas[832]. Maskvos ir LDK pasienio raidą detaliai ištyręs V. Temuševas Viazmos atvejį aiškina remdamasis Smolensko perėjimo į Maskvos rankas analogija. 1514 metais praradus Smolenską, buvo itin tiksliai aprašytos jo ribos. Spėtina, jog tai lėmė aplinkybės: tam tikra dalis Smolensko žemių liko LDK pusėje, todėl buvo būtina tiksliai jas įvardinti ir apibrėžti jų teritoriją; be to, buvo sudarytas Smolensko ir jam priklausiusių valsčių brėžinys[833]. Tačiau Viazmos atvejis pagal 1494 metų sutartį buvo visiškai kitoks – visa kunigaikštystės teritorija be išlygų buvo

828 1499 04 10 Aleksandro Jogailaičio privilegija kunigaikščiams Krošinskiams, *LM (1494–1506), Užr. kn. 6*, Nr. 318, p. 207.

829 1503 m. balandžio mėn. Aleksandro Jogailaičio raštas Konstantinui Krošinskiui, ibid., Nr. 510, p. 299; 1506 12 08 privilegija kunigaikščiui Konstantinui Krošinskiui, *LM (1499–1514), Užr. kn. 8*, Nr. 164, p. 168; 1509 10 30 Žygimanto Senojo raštas Gardino seniūnui dėl kunigaikščiui Konstantinui Krošinskiui skiriamų valdų, ibid., Nr. 446, p. 329; 1509 10 31 Žygimanto Senojo raštas Gardino seniūnui dėl kunigaikščių Krošinskių, *LM (1528–1538), Užr. kn. 15*, Nr. 95, p. 129; 1509 m. Žygimanto Senojo raštas dėl Dubno dvaro (Gardino paviete) perdavimo Konstantinui Krošinskiui, *AIOЗР*, т. 1, № 50, с. 38–39; 1512 10 05 Žygimanto Senojo privilegija kunigaikščiui Konstantinui Krošinskiui, *LM (1511–1518), Užr. kn. 9*, Nr. 399, p. 247; „штожъ отъчызну ег(о) всю и н(а)шу данину непрыятел нашъ, велекии князь московъскии забрал и поселъ [...] до тых часовъ, поки отчызну их очыститъ“, 1531 06 01 raštas Gardino seniūnui dėl kunigaikščio Konstantino Krošinskio ir jo šeimos, *LM (1528–1538), Užr. kn. 15*, Nr. 94, p. 129.

830 В. Н. *Темушев,* Формирование московско литовской границы в XV–начале XVI в., с. 58–59.

831 1494 02 05 Ivano Vasiljevičiaus ir Aleksandro Jogailaičio taikos sutartis, *Духовные и договорные грамоты...*, № 83, с. 330.

832 „Так же мне, великому кн(я)зю Александру, не вступатис(я) в тебе і в твоих детеи у вашу отчину, в город у Вязму, і в городы, і волости, во вси земли і воды Вяземские, что к Вязме потягло, ни кн(я)зеи мне вяземских к себе не приимати“, 1494 02 05 taikos sutartis tarp Ivano Vasiljevičiaus ir Aleksandro Jogailaičio, *Духовные и договорные грамоты...*, № 83, с. 330.

833 *Описи Царского архива XVI века...*, с. 19.

perduota Maskvos valstybei, todėl nebuvo reikalo tiksliai apibrėžti, kiek ir kokių valsčių atiduodama, kas juos valdo[834].

Šios įžvalgos leidžia teigti, jog LDK ir Maskvos valstybes skiriančių ribų suvokimas, tam tikra sienų samprata neabejotinai egzistavo. Papratimas sutartyse nurodyti valstybių sienas tik iš pirmo žvilgsnio gali pasirodyti primityvus: nors 1449 ir 1494 metų sutartyse tarp Lietuvos ir Maskvos valstybių siena brėžiama išvardinant abiejų šalių valdomas teritorijas ir technikos požiūriu pratęsia vis dar tiksliai neapibrėžtos sienos nustatymo tradiciją, visgi šaltiniai leidžia teigti, jog sutartyse buvo išvardinamos anaiptol ne visos vienos ar kitos teritorijos valdos, o tik pasienio liniją formavę kraštiniai valsčiai. Šiuo požiūriu vertinant LDK rytinės sienos raidą matyti, jog nors ir nebuvo taikomas linijinis sienos nustatymo principas nurodant atstumus tarp trasą žyminčių objektų, visgi išvardinamos pasienio valdos tam tikra prasme formavo kad ir ne faktinę, tačiau provizorinę pasienio liniją. Kita vertus, jeigu egzistavo Vorotinskių valdos brėžinys, neatmestina, jog buvo sudaryti ir kitų sritinių kunigaikštysčių valdų brėžiniai, kurie galėjo būti panaudojami vienos ar kitos sienos atkarpos klausimams spręsti sudarant ir tarpvalstybines LDK ir Maskvos sutartis. Nesiimant spėlioti, kiek detalūs galėjo būti tie brėžiniai, galima daryti prielaidą, kad kartografinis problemos sprendimas vis tik leidžia teigti, jog juose pavaizduotos pasienio žemės greičiausiai formavo sienos kaip linijos, o ne kaip teritorinio ruožo ar pakraščio zonos suvokimą. Todėl, viena vertus, teiginys apie realiai neegzistavusią sienos liniją tarp LDK ir Maskvos valstybės yra teisingas, tačiau, antra vertus, valstybių erdves skiriančios ribos buvo gana aiškiai suvokiamos; regis, egzistavo ir sienos linijos refleksija, tik praktiškai ji negalėjo būti įgyvendinta. Taip manyti iš dalies leidžia ir jau seniai istoriografijoje aptarti Maskvos žemių vienijimo politikos tikslai: Maskvos valdovams nebuvo tikslinga imtis sienų žymėjimo, jeigu tam tikros teritorijos užėmimas tebuvo siekiamų tikslų pusiaukelė. Kita vertus, panašių ideologinių vizijų turėjo ir LDK valdovai, jų politinei savirefleksijai taip pat būdingas siekis susigrąžinti prarastas rytines teritorijas. Tai gerai iliustruoja didžiojo kunigaikščio teiktų valdų privilegijos asmenims, dėl karų su Maskva praradusiems savo

834 В. Н. *Темушев,* Формирование московско-литовской границы в XV – начале XVI в., с. 63.

valdas rytiniuose regionuose. Privilegijose dažnai vartojama retorinė formulė „tol, kol susigrąžinsim iš maskvėnų“ byloja ir LDK politinius tikslus rytinėse teritorijose – susigrąžinti prarastas žemes.

Apibendrinant XV a. paskutiniojo dešimtmečio – XVI a. pradžios sritinių kunigaikštysčių vaidmenį formuojantis LDK rytinei sienai galima konstatuoti, jog neapibrėžtas sritinių kunigaikščių statusas ir santykinė laisvė pasirenkant siuzereną bei valdomos teritorijos likimą turėjo neigiamų pasekmių sienos raidai Okos aukštupio ir Ugros upių arealuose. Kitaip tariant, šios aplinkybės nesudarė prielaidų bent kiek aiškesnei sienos linijai susiformuoti. Žinoma, reikia atsižvelgti ir į tai, jog sritinės kunigaikštystės buvo išsidėsčiusios abiejose Ugros upės pusėse, todėl jų ribos buvo gamtinės, natūralios; savaime suprantama, jog gamtinės ribos įprasminimo kaip sienos būdai buvo visai kiti. Galimybė patiems kunigaikščiams pasirinkti kam tarnauti tapo Maskvos manipuliacijų objektu. Šaltiniai rodo, jog visais atvejais tik Maskva koregavo tariamą sienos linijos trajektoriją, tarsi šachmatų lentoje stumdydama sritinių kunigaikščių politines figūras. LDK valdovai dažniausiai tenkinosi gynyba nuo Maskvos pretenzijų. Lietuvos valstybės tikėjimas, kad Maskvos ekspansijai pasipriešins itin patogioje geostrateginėje vietoje įsikūrę sritiniai kunigaikščiai, ypač daug vilčių dedant į ne kartą lojalumo egzaminą išlaikiusius Viazemskius ir Vorotinskius, tąkart nepasiteisino. Šiems kunigaikščiams perbėgus į Maskvos pusę, pagal 1494 metų taikos sutartį LDK visgi buvo grąžintos per 1492–1494 metų karą Maskvos užimtos teritorijos (pvz., Liubutskas, Mcenskas), tačiau ruožas palei Ugros upę liko tuščias, jo nebebuvo kam ginti. LDK neberizikavo šių atgautų teritorijų vėl dalinti kaip tėvoninių žemių, – buvo baiminamai dar labiau sužadinti Maskvos apetitą skverbtis gilyn į LDK vidų. Ši situacija vienareikšmiškai byloja apie Maskvos įgytą karinę ir politinę persvarą. Nors galutinai teritorijos dalybų klausimas ir nebuvo išspręstas[835], tačiau labai greitai išilgai Ugros upės esančius žemės plotus Maskvos valdovas paskyrė valdyti jam lojaliems vietininkams[836]. Teritorija, kurią įgijo Maskva LDK netekus Mstislavlio, Obolensko, Kozelsko, Odojevo, Vorotinsko, Beliovo,

835 J. Natanson-Leski, *Dzieje granicy wschodniej Rzeczypospolitej...*, s. 81–82.

836 1494 08 13–1494 08 30 Aleksandro Jogailaičio pasiuntinybė Ivanui Vasiljevičiui, *СбРИО*, т. 35, № 28, с. 152.

Novosilio ir kitų rytinių žemių[837], turėjo svarbią strateginę reikšmę. Dniepro aukštupio užėmimas, stūmimasis Okos ir Ugros upių aukštupių link, pasiglemžiant strategiškai patrauklų natūralios ribos Ugros upe arealą, sukūrė placdarmą tolesnei ekspansijai į LDK teritorijos vidų.

Sritinių kunigaikštysčių vaidmuo LDK ir Maskvos sienų raidoje sureikšmintas neatsitiktinai. Šis fenomenas itin gerai apibūdina sienų raidos specifiką šiame regione, išryškina buvusias sąlygas ir galimybes politine valdžia grindžiamam ryšiui su teritorija susidaryti ir sienų kaip teritorijos požymio sampratai rastis. Sritinės kunigaikštystės LDK ir Maskvos pasienyje gyveno pernelyg permainingomis sąlygomis, neleidusiomis šiems procesams įsibėgėti. Sritinių kunigaikštysčių ribų suvokimas ir manipuliavimas jomis buvo daugiau politikos, nei teritorijos požymis, nes visi žinomi jų pažeidimai, kuriuos reikėtų traktuoti kaip valstybių sienos pažeidimus, neinspiravo delimitacijos proceso sienoms nustatyti, o buvo tik sutarčių, derybinių sprendimų sudėtinė dalis ir priemonė tolesniems politiniams žaidimams.

4.4.2. Sienos linijos užuomazgos Lietuvos ir Maskvos pasienyje: kelių atvejų analizė

Lietuvos ir Maskvos valstybių politinis bendravimas dalinantis teritorijas pagal tam tikrus sąrašus, laikantis principo „kaip senovėje“ reikalavimų formavo nelinijinę sienos sampratą, kūrė visiškai kitokios prigimties Lietuvos valstybės teritorijos modelį, nei jos vakariniame pakraštyje. Tai pagrįstai leidžia teigti, jog delimitacijos procedūros ir technologiniai sienų su rytų kaimyne nustatymo sprendimai buvo visiškai kitokie. J. Kiaupienė pažymi, jog LDK rytų kaimynystės ir jos pagrindu besiformuojančios sienos atveju ypač gajos buvo senosios tradicijos, neleidusios nukrypti nuo tėvonijų dalinimosi principo[838]. Tai laikytina būdingiausia LDK rytinės sienos geografijos savybe. Vis dėlto šią rytinės LDK sienos sampratą galima papildyti ir jos raidoje išskirti kelis atvejus, struktūros ir suvokimo

837 B. Dundulis, *Lietuvos užsienio politika XVI a.*, p. 56–57.

838 J. Kiaupienė, *Lietuvos istorija*, t. 4, p. 50–53.

atžvilgiu gana artimus vakarinėje valstybės teritorijoje egzistavusiam sienų raidos scenarijui. Tiesa, šių pavyzdžių chronologija ir lokalizacija skiriasi, neturi akivaizdaus tarpusavio ryšio, todėl jie vertintini tiesiog kaip linijinės sienos sampratos apraiškos, egzistavusios skirtingose LDK ir Maskvos valstybės sienos atkarpose, susiformavusios skirtingomis politinėmis ir karinėmis aplinkybėmis. Svarbu akcentuoti, jog būtent „nelietuviška" tyrimo medžiaga leidžia įžvelgti šias apraiškas ir tik keliais atvejais galima spėti, jog LDK pasiuntiniams, atsakingiems asmenims, sprendusiems sienos su Maskva klausimus, šioji medžiaga buvo prieinama ir jų reflektuojama. Tačiau siena juk yra dviejų politinių subjektų interesų objektas, todėl svarbu įvertinti kuo įvairesnę jos raidai nustatyti vertingą medžiagą.

Lietuvos valstybės erdvė šiaurės rytuose formavosi Tverės, Pskovo, Didžiojo Naugardo kunigaikštysčių kaimynystėje. Valstybių politiniai santykiai ir teritoriniai kontaktai buvo apibrėžiami sutarčių tekstuose, tačiau juose, kaip ir sutarčių su Maskvos valstybe atvejais, minimas „senosios tvarkos" išsaugojimo poreikis ir įsipareigojimas palikti valstybių ribas „kaip senovėje" visgi nekūrė bent kiek aiškesnės erdvės sampratos[839]. Ilgainiui šiaurės rytų Rusios kunigaikštystės ištirpo suvienytoje Maskvos valstybėje: 1471 metais prijungtas Didysis Naugardas, 1483 metais – Tverė, o 1510 metais – ir Pskovas[840]. Šios teritorinės transformacijos keitė regiono erdvės kontūrus, tačiau tarpvalstybiniuose dokumentuose vis dar buvo remiamasi ankstesniais sprendimais. Jau minėjome, jog 1494 metų LDK ir Maskvos valstybių sutartyje nematyti jokio aiškesnio sienos nustatymo poreikio. Sienos samprata ir nustatymo technika iš esmės nesikeitė, nebuvo taikomas linijinis sienos nustatymo principas, o valstybių erdvės skirtos pagal vienos ir kitos pusės valdomų teritorijų sąrašus. 1503, 1508 ir 1522 metų LDK ir Maskvos sutartyse taip pat nematyti naujovių, tik pakartojami

839 Plg.: „А рубежъ отчине моего г(о)с(поди)на, деда, великого князя Витовта, по старине", 1427 m. Tverės kunigaikščio sutartis su Vytautu, *Духовныя и договорныя грамоты великихъ и удѣльныхъ князей XIV–XVI вв.*, № 23, с. 62–63; „А рубежь водъ и земли со Пъсковомъ мнъ великому князю, а то намь старый рубежъ", 1440 m. Kazimiero Jogailaičio sutartis su Pskovu, *АЗР*, т. 1, № 38, с. 51–52; *Грамоты Великого Новгорода и Пскова*, № 335, с. 321–323; „А рубежь Новогороду зъ Литвою по старому рубежу, земли и воды, и съ Полочаны и съ Витбланы и съ Торопьчаны", 1440 m. Kazimiero Jogailaičio sutartis su Didžiuoju Naugardu, *АЗР*, т. 1, № 39, с. 52–53.

840 J. Kiaupienė, *Lietuvos istorija*, t. 4, p. 459–460.

abiejų šalių įsipareigojimai nepažeisti tėvonijų ribų[841]. Tačiau nepaisant šių valstybių teritorinius kontaktus reglamentuojančių teisės dokumentų specifikos ir Lietuvos valstybės sienos trajektorijos labilumo XV a. pabaigoje bei transformacijų XVI a.[842], išskirtinos kelios sienos atkarpos ties Sebežo, Gomelio, Polocko ir Vitebsko žemėmis, kurių raidoje atsiskleidžia sienos linijos apraiškos.

31 pav.
LDK ir Maskvos sienos fragmentas M. K. Radvilos Našlaitėlio 1613 metų žemėlapio „Magni Dvcatvs Lithvaniae...“ XVII a. pirmosios pusės W. J. Blaeu'o leidime

Sebežo ir Gomelio atvejai. Bene pirmąkart Sebežas paminėtas M. Stryjkowskio kronikoje, kaip vienas Pskovo priemiesčių, į kurį 1414 metais Vytautas surengė grobiamąjį žygį[843]. Kronikos autoriui ši vietovė neatrodė kuo nors ypatinga, tačiau akivaizdu, jog vieta trijų valstybių – LDK,

841 1503 m. LDK ir Maskvos šešerių metų paliaubų sutartis, *A3P*, t. 1, № 200, c. 347–350; 1508 m. LDK ir Maskvos sutartis, ibid., t. 2, № 43, c. 53–56; 1522 m. LDK ir Maskvos sutartis, ibid., t. 2, № 111, c. 136–140; 1523 m. LDK ir Maskvos derybų medžiaga, ibid., t. 2, № 120, c. 148.

842 J. Natanson-Leski, *Dzieje granicy wschodniej Rzeczypospolitej...*, s. 81.

843 „Roku 1414, Witołd Wielki Kniaź Litewski [...] zebrał wojsko pospolitego ruszenia z Litwy i z Rusi: A przeprawiwszy się przed Dźwinę rzekę u Drissy, obległ naprzód Siebież przygrodek Pskowski“, M. Stryjkowski, *Kronika Polska, Litewska, Żmódzka...*,t. 2, s. 150–151.

Pskovo ir Livonijos – paribyje darė Sebežą strategiškai patraukliu pasienio punktu, galinčiu pretenduoti į vienos ar kitos kaimyninės valstybės forposto vaidmenį[844].

1440 metais sudarytoje sutartyje tarp Kazimiero Jogailaičio ir Pskovo rašoma, jog valstybių siena sausuma ir vandeniu turi eiti pagal „senąją" tvarką, kaip kad anksčiau buvo nustatyta; jokių ginčytinų teritorijų joje nepaminėta[845]. Sutartyje pabrėžiamas Pskovo kaip politinio vieneto vaidmuo, viską grindžiant „senosios būklės" konservavimu, o Sebežas kaip strateginis pasienio punktas neminimas. Galima nurodyti trumpalaikius pasienio konfliktus, kuriuos buvo stengiamasi sureguliuoti diplomatinėmis priemonėmis, tačiau tai nesukūrė precedento tikslinti, delimituoti ar ženklais pažymėti šį sienos ruožą. 1479 metų LDK valdovo Kazimiero Jogailaičio į Pskovą siųstame laiške kalbama tik apie pskoviečių daromas skriaudas LDK pasienio gyventojams ir reikalaujama atlyginti padarytą žalą bei nubausti kaltuosius; taip pat žadama bausti savo valdinius, jeigu šie padarytų žalos Pskovo gyventojams[846]. 1480 metų pasienio konfliktų sprendimuose minimas prievartą patyręs Sebežo valsčius, tačiau vėlgi reikalaujama tik skriaudų atlyginimo[847]. Tokia susirašinėjimo eiga bylojo apie Kazimiero Jogailaičio pasirengimą ir toliau laikytis senovės principo ir nekelti jokių su sienos tikslinimu ar kitais veiksmais susijusių klausimų, galbūt tokiu būdu siekiant išsaugoti ekonominių ryšių tvarumą su Didžiuoju Naugardu ir Pskovu[848].

XVI a. pradžioje Maskvai prisijungus Pskovo žemę, Sebežo vaidmuo pasienio strategijoje taip pat neišryškėjo. 1522 metų LDK ir Maskvos paliaubų sutartyje Pskovas ir kitos žemės minimos kaip teritorijos, į kurias neleidžiama įžengti LDK valdovui; sutartyse vardinant valsčių sąrašus, pagal kuriuos buvo atskirtos valstybių erdvės, Sebežo valsčius minimas

844 *Псковские летописи*, c. 277, 282–284.

845 1440 m. Kazimiero Jogailaičio sutartis su Pskovu, *АЗР*, т. 1, № 38, c. 51; *Грамоты Великого Новгорода и Пскова,* № 335, c. 321–323.

846 1479 m. rugsėjo–1480 m. rugpjūčio mėnesio Kazimiero Jogailaičio laiškas Pskovui, *LM (1479–1491), Užr. kn. 4*, Nr. 37, p. 97.

847 1480 m. Kazimiero Jogailaičio pasiuntinybė į Pskovą dėl pasienio skriaudų, *АЗР*, т. 1, № 73, c. 93–94; 1480 m. pskoviečių pasiuntinybė Kazimierui Jogailaičiui, ibid., № 74, c. 94–95.

848 С. Н. Валк, Новые грамоты о новгородо-псковских отношениях с Прибалтикой в XV в., *Исторический архив*, 1956, № 1, c. 233–234.

tik kaip vienas iš daugelio, priklausančių Polocko pavietui[849]. Pasienio konfliktai, pretenzijos dėl valstybės sienų pažeidimų buvo įprastas to meto kaimyninių valstybių bendrabūvio reiškinys, tačiau esant tik dokumentiniams valstybių valdomų teritorijų sąrašams, o ne realiai valstybes skiriančiai linijai, dvišalis sprendimas vykti „sienų pažiūrėti“ dažniausiai likdavo be rezultatų, arba tokie susitikimai pasienyje visai neįvykdavo[850]. Kita vertus, konfliktai pasienyje gali būti vertinami kaip socialinė įtampa, o tai jau apgyvendinimo tankumo rodiklis, savaime suprantama, tampantis svarbiausia sąlyga įsisavinant teritoriją. Palyginti didesnis užfiksuotų neramumų, skriaudų pasienyje skaičius rodytų to paribio segmento ir abipus jo esančios teritorijos „pasiruošimą“ kokybiškai naujam sienų nustatymo etapui.

Sebežas priklausė LDK iki 1535 metų ir tik jį praradus išryškėjo šios pasienio žemės tikroji reikšmė[851]. Tais pačiais metais LDK aktyviai pradėta planuoti naujos pilies statybą priešais maskvėnų užimtą Sebežą[852]. Abiejų šalių pretenzijos į Sebežą tęsėsi gana ilgai, buvo siūlomas ne vienas sienos nustatymo variantas. Linkstama manyti, jog Sebežas į Pskovo žemės sudėtį visiškai įsiliejo ne anksčiau nei XVI a. 8 dešimtmetį[853]. Tačiau nepaisant politinių sprendimų realybės, Maskvos valdovo įsitikinimo dėl šių žemių paveldėjimo teisės[854], dar ir XVII a. pradžioje galima rasti pavyzdžių, kai LDK reiškė pretenzijas į Sebežo žemę ir siekė ją susigrąžinti[855], arba Sebežas po senovei vadinamas Pskovo priemiesčiu[856].

849 1522 m. LDK ir Maskvos sutartis, *AЗР*, т. 2, № 111, c. 136–140; 1523 m. LDK ir Maskvos derybų medžiaga, ibid., № 120, c. 148.

850 1529 m. Žygimanto Senojo pasiuntinybė Ivanui Vasiljevičiui dėl sienos peržiūrėjimo, ibid., т. 2, № 166, c. 212–215; 1531 m. Ivano Vasiljevičiaus laiškas Žygimantui Senajam dėl pasienio žmonių skriaudų, ibid., № 169, c. 217–218.

851 *Псковские летописи*, c. 228.

852 1535 08 17 susirašinėjimas su Ponų tarybos nariais, *LM (1535–1537), Užr. kn. 19*, Nr. 1, p. 51–52; 1535 08 12 susirašinėjimas su Ponų tarybos nariais, ibid., Nr. 5, p. 56–57.

853 Л. А. Бассалыго, В. Л. Янин, Историко-географический обзор новгородско-литовской границы [1997], in: В. Л. Янин, *Новгород и Литва: пограничные ситуации XIII–XV веков*, c. 112.

854 Pvz.: „Да сына же своего Ивана благословляю городы, что есми поставилъ, съ Божіею волею, на Литовскомъ рубеже: городъ Велижъ, городъ Заволочье, городъ Себежъ, городъ Поповичь на Невле, и волость Поповскую всю“, Ivano Vasiljevičiaus testamentas 1572–1578 m., *Духовныя и договорныя грамоты князей великихъ и удельныхъ*, № 13, c. 58.

855 1600–1601 m. Sapiegos pasiuntinybė į Maskvą, *СбРИО*, т. 137, c. 68–70.

856 *Псковские летописи*, c. 269, 280.

Taigi tik 1534–1536 metais, kai Maskvos kariuomenė užėmė dalį Severo žemės su Gomeliu, o šiaurėje – Sebežą ir Zavoločę[857], Sebežas imtas minėti kaip svarbus pasienio punktas, kartu su Veližu ir Zavoloče formuojantis strateginį sienos ruožą tarp kaimyninių valstybių. Kitaip tariant, Sebežas atsidūrė LDK ir Maskvos valstybių pasiuntinių diplomatinio susirašinėjimo ir politinių diskusijų akiratyje[858].

1536–1537 metais Lietuvos ir Maskvos siena pasislinko į pietus ir ėjo ties Sebežo valsčiumi bei Polocko pavietu. Naujas pasienis provokavo diskusijas, nes abidvi valstybės turėjo skirtingus erdvės dalybų scenarijus: Maskvos valstybė pretendavo į visą Sebežo valsčių ir aplinkines žemes, teigdama, jog jos nuo seno yra Maskvos valstybės tėvonija, o LDK gynė savo interesus ir sutiko perleisti tik dalį Sebežo valsčiaus[859]. Matyti, jog LDK ir Maskvos sienos ruožas Sebežo valsčiaus ir Polocko pavieto paribyje iš esmės keitėsi tik vieną kartą – 1537 metais. Kitaip tariant, ginčų objektas tarp Maskvos ir LDK visą laiką buvo vienas ir tas pats: pietinė Sebežo riba, tačiau šį klausimą išspręsti bandyta labai ilgai.

Nors daugybė derybų buvo bevaisės, visgi jų metu išryškėjo tam tikras valstybių erdves skiriančių ribų, kurių atstumus galima išmatuoti, suvokimas, o tai galima vertinti kaip pirmą žingsnį linijinės sienos sampratos link. Ir čia, ko gero, reikia pakartoti anksčiau išsakytą nuomonę dėl šiame pasienio plote buvusio galimai didesnio gyventojų tankio ir labiau išplėtotos socioekonominės infrastruktūros. Sebežo geografinė padėtis ypatinga – iš esmės tai paribys su Lietuvos ir Livonijos siena. Tikėtina, kad abipus Lietuvos ir Livonijos sienos vykęs teritorializacijos procesas, vidinės kolonizacijos plėtra darė poveikį sienos linijos apraiškoms rastis ir Sebežo atkarpoje. Kita vertus, sulyginti teritorijos įsisavinimo intensyvumą Lietuvos – Livonijos ir Lietuvos – Maskvos pasienyje ties Sebežu būtų pernelyg drąsu. Vidinės kolonizacijos tempas anapus sienos buvo gerokai lėtesnis, o vietomis teritorija, greičiausiai, dar buvo visiškai negyvenama. Stepono Batoro ir Zigmanto Vazos sekretorius Reinholdas Heidensteinas (Reinhold Heidenstein) parašė veikalą „Šešios karo su Maskva komentarų

857 J. Natanson-Leski, *Dzieje granicy wschodniej Rzeczypospolitej...*, s. 3.

858 1533–1538 m. LDK ir Maskvos pasiuntinybių sąrašai, *A3P*, t. 2, № 175, c. 281.

859 Ibid., c. 285–288; 290–291.

knygos“ (*Sex libri commentariorum de bello Moscovitica*), kuriame detaliai aptarė XVI a. antrojoje pusėje vykusias LDK ir Maskvos derybas dėl Sebežo ir kitų pasienio miestų bei tvirtovių. R. Heidensteinas akcentavo keletą svarbių gamtinių ir geografinių šio regiono ypatybių, kurios kaip tik ir leidžia kalbėti apie gana neintensyvią gyventojų socialinę ir ekonominę veiklą šioje teritorijoje. Autorius teigė, jog kelias iki Sebežo labai miškingas, daugiausiai nepravažiuojamas, jame daugybė pavojingų vietų[860]. Knygoje taip pat platesniu mastu apibendrinamos vyravusios gamtinės krašto sąlygos: autoriaus žiniomis, Pskovo ir Didžiųjų Lukų (*Великие Луки*) kryptimi beveik 100 mylių tęsiasi tankūs neperžengiami miškai[861].

Anksčiau Lietuvos ir Maskvos paliaubų sutartyse ir kituose dokumentuose vyravusią geopolitinės erdvės dalybų pagal senovės principą retoriką Sebežo atveju papildė konkrečių sprendimų paieškos, išryškėjo tam tikri linijinės sienos nustatymo požymiai, o derybų tekstuose pasirodė atstumų tarp sienos geografinių objektų nuorodos. Jau ankstesniuose monografijos skyriuose buvo pasakyta, jog atstumų nuorodos, kaip ir pasienio kolonizacija, laikytinos svarbia sąlyga linijinei valstybės sienai nustatyti ir pažymėti. Šiuo atveju dėmesys atkreiptinas į valstybės erdvės ribų suvokimo kaitą, kai valstybės teritorijos kaip aptakaus žemės ploto vaizdinį pamažėle ėmė keisti teritorijos pakraščio geografinius taškus jungiančios trasos, kurią galima aprašyti, delimituoti ir išmatuoti nurodant atstumus, įvaizdis. Yra žinių, kad XVI a. pradžioje, suvokiant šios pasienio vietovės strateginę svarbą ir ruošiantis galimoms deryboms su LDK, Maskvos iniciatyva greičiausiai jau buvo sudarytas ir Sebežo ribų brėžinys. Tai netiesiogiai patvirtina ir informacija, jog panašiu metu (savaime suprantama, ne anksčiau kaip 1510 metais, kai Pskovas buvo prijungtas prie Maskvos) buvo sudarytas ir Didžiųjų Lukų bei Pskovo priemiesčių (greičiausiai turėtume įskaityti ir Sebežą) ribų su LDK miestais brėžinys[862].

Pirmieji realūs sienos matmenys minimi tik 1536–1537 metų derybų tekstuose. Maskvos bajorai, greičiausiai remdamiesi Sebežo ir kitų pasienio vietovių brėžiniais, teigė, jog tokia siena tarp valstybių, kokią siūlo

860 Р. Гейденштейн, *Записки о московской войне,* СПб., 1889, с. 182–184.

861 Ibid., с. 62.

862 *Описи Царского архива XVI века...*, с. 19, 24.

Žygimantas Senasis, yra negalima, nes tai jau nuo seno Maskvos valstybės tėvonija[863]. Nurodydami konkrečius atstumus, bajorai išdėstė savo sprendimą ir dėl LDK sienos su Maskva Gomelio atkarpoje. Dokumente teigiama, jog LDK valdovo pasiuntiniai tvirtai laikosi savo pozicijos ir Gomelio jie neatsisakys: „ir kalbėjo su bajorais: karaliaus pasiuntiniai tvirtai laikosi, Gomelio neatiduos. Ir liepė pasiuntiniams pasakyti, kad nusileistų Sebežui iš Niščios ir iš Neporotovičio [valsčių] po 10 varstų, Sebežo sienai, kad būtų galima greitai atvykti į Sebežą iš Opočkos; ir nuo Jasos [valsčiaus] Zavoločei taip pat 10 varstų. O Gomeliui sieną padaryti už 10 varstų šioje Sožo pusėje, Ščenovo upe ir link Pribytkovičių (Pribytkų) prie Utės upės, ten sieną padaryti, kad iš Černigovo ir iš Starodubo [pusių] [nuo] Gomelio siena būtų toliau“[864]. Reikia pastebėti, jog šiame derybų epizode išryškėjo tam tikri valstybių ribų matmenys, tačiau į viena suplakti ginčytini atvejai dėl Lietuvos ir Maskvos sienos geografiniu požiūriu skirtingose atkarpose (Sebežas ir Gomelis) verčia manyti, jog tam tikrų erdves skiriančių linijų suvokimas buvo tik lokalinis, šios pasienio atkarpos nesudarė vientisos sienos linijos nuo Sebežo iki Gomelio. Kitaip tariant, aktualu buvo spręsti konkrečių sienos atkarpų – Sebežo ir Gomelio – klausimą, tačiau jis nebuvo svarstomas LDK ir Maskvos vientisos sienos kontekste.

Derybų eigoje visgi Maskva sutiko, kad Lietuva pasiliktų Gomelį, tačiau ribos nustatymas 10 varstų nuo Sožo upės reiškė teritorijos persvarą Maskvos naudai[865], todėl LDK pasiuntiniai prieštaravo tokiam sprendimui teigdami, jog Žygimantas Senasis negali perleisti Maskvos didžiajam kunigaikščiui tų žemių, kurios ir taip visada buvo jo tėvonija, todėl siūloma šitą ginčą užbaigti paliekant Gomelio atkarpoje galioti senąsias ribas, tai

863 1533–1538 m. LDK ir Maskvos pasiuntinybių sąrašai, diplomatinis susirašinėjimas, *АЗР*, т. 2, № 175, с. 291.

864 „да говорилъ съ бояры: послы королевы делаютъ крепко, Гомья не отступятся. И посломъ говорити велелъ, чтобы поступилися къ Себежу изъ Нищы и изъ Непоротовичъ по десяти верстъ къ Себежскому рубежу, ездити бы беззапно къ Себежу отъ Опочки, а отъ Ясы къ Заволочъю десятъ же верстъ; а Гомью бы рубежъ на сей стороне Сожа учинити десятъ верстъ, река Щенова, да въ Прибытковичи, въ Утью реку, чтобъ на томъ рубежъ сделати, ино бы отъ Чернигова и отъ Стародуба рубежъ Гомью подале“, ibid., т. 2, № 175, с. 291–292; 1536 12 12–1537 03 22 Žygimanto Augusto pasiuntinybė Ivanui Vasiljevičiui, *СбРИО*, т. 59, № 6, с. 97.

865 „А государь нашъ вашему господарю Жигимонту королю поступается Гомъя, и къ Гомъю бы рубежъ учинити десять верстъ на сей сторонъ Сожа, по речку по Щенову“, 1533–1538 m. LDK ir Maskvos pasiuntinybių sąrašai, diplomatinis susirašinėjimas, *АЗР*, т. 2, № 175, с. 292; 1536 12 12–1537 03 22 Žygimanto Augusto pasiuntinybė Ivanui Vasiljevičiui, *СбРИО*, т. 59, № 6, с. 82–85.

yra taip, kaip buvo prieš LDK prarandant Gomelį[866]. Kaip matyti, greta jau atstumais nurodomų ribų ir toliau buvo operuojama „senųjų sienų" samprata. Dar keletą dienų pratęsus derybas, Maskvos bajorai siūlė naują sienos nustatymo versiją, teigdami, jog „mūsų valdovas nusileidžia – tegul sieną veda jūsų valdovas, per pusę: 60 varstų nuo Gomelio ir 60 varstų nuo Starodubo. Ir kad jūsų valdovas nusileistų mūsų valdovui [žemes] iš Niščios ir iš Neporotovičios valsčių po 10 varstų [atstumu] iki Sebežo ribos, o iš Jasos – 10 [varstų] iki Zavoločės miesto"[867]. Lietuvos pasiuntiniai vėlgi atmetė tokią teritorijos dalybų versiją. Maskva sutiko palikti LDK ką tik atkovotą Gomelį, bet protestavo prieš Lietuvos reiškiamas juridines pretenzijas į teritorijas nuo Polocko iki Vitebsko, taip pat kaltino LDK valdovą, kad jis Zavoločės, Sebežo ir Veližo miestus pastatė Maskvos didžiojo kunigaikščio tėvonijų žemėse[868]. Dėl ginčytinų Sebežo žemių buvo nuolat siunčiami raštai Lietuvos didžiajam kunigaikščiui[869].

Sebežo, Gomelio ir kitų ginčytinų LDK ir Maskvos sienos atkarpų delimitacijos dokumentų sudaryta nebuvo, visos užuominos apie linijinės sienos formavimąsi ir jos delimitacijos sprendimus išryškėjo tik dvišalėje derybų medžiagoje. Vis dėlto greičiausiai galima teigti, jog valstybės erdvės ir teritorijos suvokimas iš esmės keitėsi, – skausmingi teritorijos praradimai skatino aktyviai ginti savo erdvę, o šiai gynybai jau nebeužteko tik išvardinti pakraštines valdas, reikėjo ir konkretizuoti jų ribas. Derybų metu vykusi sienos linijos delimitacija buvo lokali, orientuota tik į kurią nors konkrečią sienos atkarpą, užuominų apie vykusį demarkavimą kokiais nors sienos ženklais nėra, todėl manytina, jog aptartais Sebežo ir Gomelio atvejais linijinės sienos samprata neturėjo išbaigto pavidalo, egzistavo tik tam tikri jos požymiai. Galbūt tokios situacijos priežasčių galima ieškoti Maskvos

866 „[...] что господарю нашему города Гомья и волостей Гомейскихъ никакъ государю вашему не поступитися, а держати ему Гомей городъ за собою, по старымъ рубежемъ", 1533–1538 m. LDK ir Maskvos pasiuntinybių sąrašai, diplomatinis susirašinėjimas, *AЗР*, t. 2, № 175, c. 292.

867 „государъ нашъ поступается, рубежъ учинити вашему господарю, по половинамъ, шестьдесятъ верстъ отъ Гомья, и шестьдесятъ верстъ отъ Стародуба; а вашъ бы господарь поступился нашему государю изъ Нищы волости и изъ Непоротовичь по десяти верстъ къ Себежскому рубежу, а изъ Ясы десятъ къ Заволочъю городу", ibid., c. 294.

868 „а Гомей готовъ у нашего господаря; а которые новые городки поставлены, поствилъ государь вашъ на нашего господаря земляхъ, отъ Полотцка и отъ Витепска, Заволочье, Себежъ и Велижъ, и те бы городки велелъ разорити, чтобъ ихъ не было. Такъ господаръ нашъ перемирья хочетъ съ вашимъ государемъ", 1536 12 12–1537 03 22 Žygimanto Augusto pasiuntinybė Ivanui Vasiljevičiui, *СбРИО*, t. 59, № 6, c. 82.

869 *Описи Царского архива XVI века...*, c. 30.

valstybės ekspansinėje politikoje, turėjusioje tikslą surinkti į vieną masyvą „tėvonijos žemes“, valdymo idėjinį diskursą ir praktinius sprendimus suplakant į krūvą[870]. Greičiausiai Maskvos didžiajam kunigaikščiui nebuvo prasminga vykdant tokią sienų politiką su LDK priimti konkrečius sprendimus, o juo labiau sienas demarkuoti. Tačiau tai tik viena iš priežasčių. Ypač svarbų vaidmenį priimant dvišalius sienos nustatymo sprendimus vaidino jau minėtas pasienio apgyvendinimo procesas, žmonių „priartėjimas“ prie sienos, galintis sukelti socialinę-ekonominę įtampą ir politinius partnerius paskatinti imtis realių sienos delimitavimo veiksmų, kas liudytų, jog siena suvokiama kaip svarbiausia valstybės teritorijos sąlyga. Sebežo atveju pasienio kolonizacija iš dalies vyko ir tai darė poveikį abiejų valstybių teritorijos įsisavinimui, kūrė jos vidinio audinio tekstūrą, kitaip tariant – liudijo tam tikrą valstybės teritorijos sampratą. Kita vertus, nekompleksišką čia vykusių procesų prigimtį rodo tai, kad sienos nustatymo Sebežo atkarpoje projektai nebuvo suvokiami kaip savarankiška, *tik sienos* klausimams skirta dokumentacija, kas, pavyzdžiui, buvo būdinga sienų su vakariniais ar šiauriniais Lietuvos kaimynais nustatymui. Šiuo atveju delimitacijos dalykai tebuvo pasiuntinybių derybinės medžiagos sudėtinė dalis.

Toliau nagrinėjant LDK ir Maskvos sienos Sebežo atkarpoje nustatymą atkreiptinas dėmesys, jog šis klausimas buvo eskaluojamas ir 1542 metais, valstybių atstovų susitikime svarstant naujų paliaubų sąlygas[871]. Abiejų valstybių pasiuntiniai pristatė savo siūlymus, kaip reikėtų vesti valstybių sieną Sebežo atkarpoje[872], paminėdami, jog ginčytinų žemių ribos su Maskvos valstybe jau yra aprašytos[873]. Buvo pateiktas ir detalus Sebežo žemių aprašymas, nurodant tikslius atstumus: „O Ovsianikovas, valdove, ir Poloveikovas yra varstas nuo miesto, už Sebežo, už ežero, priešais miestą, o juose buvo 14 kaimų. Ir visi jie, valdove, priešais Sebežo miestą. O žemės buvo dirbamos, tarnavo, valdove, iš tų žemių karaliui arkliais.

870 М. М. Кром, К пониманию московской „политики“ XVI в.: дискурс и практика российской позднесредневековой монархии, *Одиссей. Человек в истории*, Москва, 2005, с. 299–301.

871 1542 m. Žygimanto Senojo pasiuntinybė Ivanui Vasiljevičiui, *СбРИО*, т. 59, № 9, с. 143–170; 1542 m. birželio mėn. Žygimanto Senojo pasiuntinybė Ivanui Vasiljevičiui, № 10, с. 194–195.

872 Ibid., № 9, с. 164.

873 „А рубежъ темъ селомъ зъ землею великого князя Московского, именно передъ бояры и дьяки великого князя Московского поведали есмя, и тые рубежи все въ нашъ листъ описали“, ibid., № 10, с. 196.

O Dedinas, valdove, valsčiukas [esantis] 12 varstų nuo miesto, iš vienos pusės Raudonojo miestelio valsčiai, iš kitos pusės, valdove, – vokiečių siena. O šiame, valdove, valsčiuke – kaimų, kiemų ir dirvonų, už Levosios, už Diagilių yra 40; tie valsčiai Sebežo, o tas, valdove, valsčiukas buvo karaliaus ariamos [žemės], ir paprašė to valsčiuko pas karalių ponas Sapiega. O Močažo valsčiukas, valdove, nuo miesto 15 varstų, o žemė, valdove, iš vienos pusės su Dedino žemėmis susiėjo, o iš kitos – vokiečių siena. Kaimų, valdove, valsčiukyje ir kiemų, ir dirvonų, kazokams [priklausančių], 41. Dviejų kumeliukų iš to valsčiuko iš valdovo užsiprašė vaikai bajorų Korsakovų iš Polocko. O trečdalis to karališkojo valsčiuko Spasui duota nuo seno. O iki Nečercos, valdove, nuo Sebežo 15 varstų; šioje Nečerčicos upės pusėje šeši Sebežo valsčiuko dirvonai nuo seno, valdove. Ir po šiai dienai visi tie valsčiukai priklausė Sebežo Šv. Mikalojaus stebukladario [cerkvei] "[874].

Tokios valdų aprašymo detalės yra reikšmingos, provokuojančios diskusijai, jog galbūt tokiais egzistavusiais, bet neišlikusiais pasienio valdų ribų aprašymais buvo naudojamasi ir nustatant valstybinę sieną. Kaip matyti, LDK ir Maskvos sienos specifika išryškėja būtent techniniuose sienos nustatymo sprendimuose – apie tai jau buvo užsiminta aptariant XVI a. pradžios paliaubų sutartis. Jose pateikiami teritorijų sąrašai buvo kriterijus, lėmęs geopolitinės erdvės dalybas. Taigi darytina prielaida, jog asmuo, turėjęs tam tikrą valdą, puikiai žinojo jos ribas, egzistavo ir tų ribų aprašai, todėl sudarant valstybines sutartis, kuriose buvo sprendžiami valstybės sienų klausimai, sienos linija buvo modeliuojama ne nurodant atstumus nuo vieno iki kito valdos kraštinės ribos taško, o tik išvardinant pačias pakraščio valdas, pvz.:

874 „А Овсяниково, государь, да Половейково верста отъ города, за Себежомъ за озеромъ, противу города, а въ нихъ было 14 деревенъ, а все те, государь, противу города Себежа, а земли были черные, служили государъ, съ техъ земелъ королю конемъ. А Дедина, государь, волостка отъ города двенатцатъ верстъ съ Красного Городка волостми съ одного, а зъ другую, государъ, сторону немецкой рубежъ; а въ той, государь, волостке деревень и починковъ и пустошей за Левою за Дягиле вымъ 40, тое же волости Себежскіе, а та государь, волостка была королевская черная, и запросилъ ту волостку панъ Сопига у короля. А волостка, государь, Мочажъ отъ города пятнадцатъ верстъ, а земля, государь, съ одного съ Дединьскою землею сошлась, а сторону немецкой рубежъ, а деревень, государь, въ той волостке и починковъ и пустошей за казаки 41; два жеребья той волостки запросили у короля дети боарскіе полоцкіе Корсаковы, а треть той волостки къ Спасу данъ королевской же изстари. А до Нечерца, государь, отъ Себежа пятнатцатъ (верстъ), на сей стороне Нечерчицы реки шесть пустошей Себежской жо волостки, изстари, государь, и по сесь часъ те все волостки приходили къ Николе чюдотворцу на Себежъ", 1543 09 20–1544 08 05 ginčytinų LDK ir Makvos sienos Sebežo atkarpoje vietų klausimas ir svarstymai dėl pasienio skriaudų, ibid., № 16, c. 248–249.

„которые волости и села порубежные“[875]. Iš dalies toks sprendimas gali būti aiškinamas ir siekiu sumažinti ir taip dideles valstybinių sutarčių teksto apimtis. Tokių pavyzdžių LDK rytinės sienos raidos istorijoje galima rasti ir daugiau, – prisimintinas kad ir jau aptartas Viazmos atvejis.

Grįžtant prie 1542 metų derybų matyti, jog situacija nesikeitė: Sebežas liko Maskvos valstybei, tačiau ginčytinoms sienos atkarpoms nustatyti ir pažymėti buvo nutarta siųsti atstovus į pasienį. Tačiau 1543–1544 metais toks atstovų suvažiavimas pasienyje dėl įvairių nesusipratimų neįvyko, nors, regis, buvo detaliai aptartas susitikimo laikas, vieta ir atsižvelgta į sezonines aplinkybes[876]. Vėliau iniciatyvą surengti taip ir neįvykusį atstovų susitikimą pasienyje perėmė LDK.

Šaltinių informacija leidžia teigti, jog šis klausimas keičiantis laiškais ir kitais diplomatiniais kanalais buvo svarstomas maždaug nuo 1549 iki 1554 metų. Lietuvos valstybės pastangos ir vėl liko bevaisės: nors ir pavyko preliminariai susitarti dėl trijų susitikimų (1551, 1552, 1554 m.), kuriuose turėjo būti sprendžiama LDK ir Maskvos sienos Sebežo valsčiaus ir Polocko pavieto atkarpų nustatymo problema[877], tačiau Maskva sąmoningai stengėsi išlaikyti pasienyje užimtas pozicijas ir nesivelti į diskusijas. LDK pastangas užmegzti vaisingą politinį dialogą ji tiesiog ignoravo, todėl „sienų suvažiavimų“ programą įvairiais būdais vilkino. Buvus įsisenėjusią ir niekaip neišsprendžiamą problemą išduoda LDK pasiuntinių raginimas atsižvelgti į tai, kad ši sienos atkarpa aprašyta net septyniuose

875 1505–1514 m. Žygimanto Senojo ir Ivano Vasiljevičiaus diplomatinis susirašinėjimas, *СбРИО*, т. 35, № 84, с. 488.

876 1543 01 07–1543 01 30 Žygimanto Senojo pasiuntinybė Ivanui Vasiljevičiui dėl ginčytinų LDK ir Maskvos sienos Sebežo atkarpoje vietų nuženklinimo, dėl termino parinkimo, *СбРИО*, т. 59, № 12, с. 206–211; 1543 02 13–1543 02 14 Pskovo vietininkų ir Lietuvos atstovų susirašinėjimas su Sebežo vietininkais teigiant, kad jie jau atvyko į pasienį ir laukia paaiškinimo, kokie atstovai riboms paženklinti yra paskirti Lietuvos didžiojo kunigaikščio, ibid., № 13, с. 211–213; 1543 08 22–1543 09 12 Žygimanto Senojo pasiuntinybė Ivanui Vasiljevičiui dėl skriaudų, kurias patiria pasienyje gyvenantys LDK valdiniai ir dėl Sebežo bei Polocko žemių užgrobimo, teigiant, kad reikia išspręsti šituos reikalus ir ribas nuženklinti, ibid., № 14, с. 213–221; 1543 09 16–1544 06 Ivano Vasiljevičiaus pasiuntinybė Žygimantui Senajam dėl sienos Sebežo atkarpoje nuženklinimo, nustatant terminą, kada jie turi būti pasienyje (*срокъ имъ бытъ на межахъ*); skundžiamasi dėl pasienio skriaudų, ibid., № 15, с. 221–233; 1543 09 20–1544 08 05 ginčytinos LDK ir Maskvos sienos Sebežo atkarpoje nuženklinimo, pasienio skriaudų klausimas; 1544 05 12 raštai iš Maskvos į Sebežą, Pskovą, Naugardą su nurodymais, kaip spręsti pasienio ginčus ir kitas skriaudas; susitikimą rengti ne arčiau kaip 10 varstų nuo Sebežo sienos, ibid., № 16, с. 233–255; 1544 m. rugsėjo mėn. Ivano Vasiljevičiaus pasiuntinybė Žygimantui Senajam dėl LDK ir Maskvos sienos Sebežo atkarpoje nuženklinimo, dėl pasienio ginčų išsprendimo, ibid., № 17, с. 256–263.

877 Ibid., т. 59, № 6, с. 82, 101; № 7, с. 126; № 8, с. 132, 138, 141; № 9, с. 156–159, 164–166; № 10, с. 181–182, 190–198; № 11–14, с. 205–221; № 16, с. 234–255; № 18, с. 279–287, 303; № 19, 323–325; № 20, с. 335–361; № 27, с. 403, 408–420; № 28, с. 439.

lapuose, todėl laikas klausimą išspręsti galutinai[878]. Svarbu atkreipti dėmesį, jog tokiomis aplinkybėmis raginant abiejų valstybių atstovus nustatyti ir pažymėti sienas bene pirmą kartą buvo užsiminta ir apie sienos ženklus: „o apžiūrėję tas Sebežo sienas abu tie teisėjai turi vykti, kur pasakys ir nurodys Polocko sienas. O kai abi sienas apžiūrės, tada jau sutartinai turi [...] teisingai sienas nustatyti ir ženklus sužymėti“[879]. Vadinasi, valstybės sienos linijos samprata pamažu plito, delimitacijos aktus jau buvo stengiamasi įgyvendinti ir demarkuoti dokumentuose aprašytas ribas. Tačiau greičiausiai šie Lietuvos pasiuntinių raginimai išspręsti sienos problemą Sebežo atkarpoje taip ir liko neišgirsti, realus sienos linijos demarkavimas taip ir nebuvo pradėtas, nes derybos dėl šio sienos ruožo patikslinimo vyko ir vėliau: problemą vėl bandyta spręsti Livonijos karo metu, tas pats klausimas derybose svarstytas ir XVII a. pradžioje[880].

1582 metų Jam Zapolės taika vainikavus Livonijos karą, buvo sudaryta 10 metų paliaubų sutartis, kurioje vėl buvo svarstomas Sebežo klausimas. Nuspęsta palikti šią žemę Maskvos valstybei ir daugiau neteikti jokių jos ribų tikslinimo pasiūlymų[881]. Tyrėjų teigimu, bene būdingiausia LDK ir Maskvos valstybės sienų nustatymo istorijai ir buvo tai, jog po daugybės sutarčių ir ilgalaikių derybų iš esmės nebūdavo priimami realūs demarkacijos sprendimai[882].

Apibendrinant galima pasakyti, jog Lietuvos ir Maskvos valstybių teritorijų sąlytis Sebežo atkarpoje atskleidė keletą valstybės erdvės ir sienų suvokimo plotmių. Visų pirma, Sebežo praradimas buvo strategiškai

878 „те обои судъи едутъ, первое, по Себежской границе, которая граница въ семъ листу описана, къ Себежу, и осмотривъ Себежскіе границы, обоимъ судьямъ вместе ехати по той границе, что писали границу къ Полотцку королевы послы въ сей грамоте, и досмотривъ обоихъ границъ, следутца на одно место, где межъ себя обои судьи излюбятъ, и по хрестному целованью обыщутъ прямые границы и себе доведався прямо землямъ и водамъ межу учинятъ въ правду, по крестному целованъю“, 1553 07 06–1553 09 14 Žygimanto Augusto pasiuntinybė Ivanui Vasiljevičiui, ibid., № 27, c. 417–418.

879 „а осмотривши тыхъ границъ Себежскихъ, ино обои жъ судьи маютъ ехати, где поведутъ и вкажутъ Полотцкіе границы; а коли обоихъ границъ осмотреть, тогды вжо одностайно маютъ о тыхъ земляхъ и водахъ подле Бога и святое справедливости и хрестного целованья на обе стороны прямыхъ межъ опытавши и выведавшися, справедливе межи вчинити и грани положити маютъ“, 1553 07 06–1553 09 14 Žygimanto Augusto pasiuntinybė Ivanui Vasiljevičiui, ibid., c. 420.

880 1567 02–1567 04 09 Ivano Vasiljevičiaus pasiuntinybė Žygimantui Augustui dėl paliaubų, *СбРИО*, т. 71. № 18, c. 478; 1570 01 10–1570 09 17 Žygimanto Augusto pasiuntinybė Ivanui Vasiljevičiui, № 24, c. 656, 689, 694–696, 699–700, 735–736, 739; 1600–1601 m. Sapiegos pasiuntinybė į Maskvą, *СбРИО*, т. 137, c. 69.

881 А. Л. Хорошкевич, *Россия в системе международных отношений середины XVI века*, Москва, 2003, c. 293.

882 *В. Н. Темушев, Сведения о московско-литовском пограничье в посольских книгах времени Ивана III,* c. 299.

skausmingas teritorinis nuostolis LDK. Greičiausiai neatsitiktinai tiek daug dėmesio Sebežo klausimui buvo skiriama diplomatinėse diskusijose, tačiau išryškėję linijinės sienos sampratos požymiai Maskvos ir Lietuvos pasienyje ties Sebežu užčiuopiami tik derybų medžiagoje, oficialių delimitacijos dokumentų nebuvo paruošta. Linijinės sienos sampratos požymiai, derybose užsimenant apie būtinybę nustatytą sieną pažymėti ženklais, buvo tik lokaliniai, būdingi konkrečiai sienos atkarpai, o visos rytų sienos linijinio pobūdžio suvokimas, sukuriantis vientisą erdvę ir į liniją sujungiantis išmatuotas sienos atkarpas, neegzistavo.

Polocko ir Vitebsko atvejai. XIV–XV a. sandūros šaltiniuose Polockas bei Vitebskas laikomi Lietuvos miestais, priklausančiais Lietuvos didžiajam kunigaikščiui, o jų žemių gyventojai vadinami lietuviais. XV a. viduryje Polockas LDK užėmė privilegijuotą padėtį, nes didysis kunigaikštis čia skirdavo savo vietininkus[883]. 1490–1530 metais vykstant LDK ir Maskvos karams, Polockas buvo vienas turtingiausių LDK miestų; 1552 metais atlikta Polocko vaivadijos revizija atskleidė neabejotiną teritorinį ir ekonominį miesto pranašumą[884].

Polocko ir Vitebsko žemių teisinius bei politinius santykius su LDK centrine valdžia reguliavo teisiniai aktai ir privilegijos, kas garantavo teritorijos neliečiamumą ir vidaus gyvenimo ritmą „nekeičiant senovės ir neįvedant naujovių“[885]. Taigi Polocko ir Vitebsko žemės gali būti laikomos istoriniu vienetu, kuris aiškiai formavo Lietuvos rytinės sienos geografiją. O. Haleckio nuomone, šios dvi LDK priklausiusios žemės, greta kitų, sudarė strategiškai svarbų sienos kontūrą su rusėnų žemėmis[886]. XV–XVI a. pradžios šaltinių žinios apie Polocko bei Vitebsko pasienio konfliktus dažniausiai atspindi siekį gauti kompensacijas už patirtus nuostolius arba jomis

883 J. Kiaupienė, *Lietuvos istorija*, t. 4, p. 155; W. Maciejewska, Dzieje ziemi Połockiej w czasach Witołda (1385–1430), *Ateneum Wileńskie,* Rocznik 8, s. 44–56.

884 Д. Н. Александров, Д. М. Володихин, *Борьба за Полоцк между Литвой и Русью в XII–XVI веках*, Москва, 1994, с. 118; Rewizya województwa połockiego z roku 1552, *Archiwum Komisyi historycznej*, Kraków, 1880, t. 2, s. 1–79.

885 1503 m. privilegija Vitebskui, *AZP*, т. 1, № 204, c. 353; 1511 m. privilegija Polockui, *LM (1499–1514), Užr. kn. 8*, Nr. 613, p. 451–454; 1547 m. privilegija Polockui *AZP*, т. 2, № 70, c. 86–90.

886 O. Halecki, Geografia polityczna ziem ruskich Polski i Litwy 1340–1569, s. 11–12.

konstatuojamas sienos peržengimo faktas[887]. Žinių apie ketinimus tikslinti vieną ar kitą sienos ruožą arba apie jau atliekamus atitinkamus veiksmus šaltiniuose iš esmės nėra. Juose vėlgi minimi tik proceso atžvilgiu gana abstraktūs veiksmai – „sienų patikrinimas“[888], nors valstybiniu lygmeniu vykusiame diplomatiniame susirašinėjime su Maskva ribų patikslinimo klausimas, išvardinant problemines sienos atkarpas, buvo keliamas gana dažnai[889]. Kita vertus, kaip ir Sebežo atveju, „sienų patikrinimas“ galėjo reikšti buvus neramumus, kuriuos greičiausiai kėlė didėjanti socialinė ir ekonominė trintis, daugėjant gyventojų šiame teritorijos segmente. Visgi Maskvos valstybės vidinės kolonizacijos klausimą vienareikšmiškai vertinti sudėtinga. Tikėtina, kad tam tikrose pasienio srityse iš tiesų sėkmingai kūrėsi nauji gyventojai, bet tai greičiausiai buvo tik epizodiniai atvejai. Daug duomenų apie Maskvos valstybės vidinę kolonizaciją, jos pobūdį ir apimtis pateikė italų jėzuitas bei diplomatas A. Possevinas. Jis teigė, jog Maskvos valstybė menkai apgyvendinta ir turi daug daugiau žemių, negu gyventojų, todėl šią valstybę, besitęsiančią nuo Lietuvos ir Livonijos ligi Kaspijos jūros, sudaro žemės, o ne žmonės. Be to, A. Possevinas pateikė apytikrių demografinių duomenų, kurie irgi iškalbingai bylojo apie krašto vidinės kolonizacijos problemas. Pavyzdžiui, jo nuomone, Smolenske, Didžiajame Naugarde ir Pskove taikos metu galima suskaičiuoti tik

887 „Писали к намъ наместники н(а)ши и волостели украинных городовъ и волостеи н(а)ших, съ Смоленска, с Полоцка, з Витебска, и тежъ з волостеи поднепрьских, штож от сее стороны, з Лукъ Великих, помещики наши, и теж от Дорогобужа, также и от Стародуба, и от инших граничных месть ваших, на сих днех, вжо после докончанья н(а)шого, тыи ваши люди наежъдчаючи через рубежъ села жъгут и статки, и животы грабять, и люди в полон ведуть“, 1509 01 03 Žygimanto Senojo laiškas Ivanui Vasiljevičiui, *LM (1499–1514), Užr. kn. 8*, Nr. 79, p. 124; 1510 m. Žygimanto Senojo laiškas Ivanui Vasiljevičiui dėl skriaudų pasienyje Polocko ir Vitebsko atkarpose, *A3P*, t. 2, № 62, c. 79–80; 1511 m. Žygimanto Senojo raštas Polocko vietininkui Stanislovui Hlebavičiui dėl bajorų, kurių tėvonijos, kurios atiteko Maskvos valstybei, *Полоцкие грамоты XIII–начала XVI вв.*, сост. А. Л. Хорошкевич, Москва, 1982, кн. 3, № 327, с. 96–97; 1525 m. Žygimanto Senojo pasiuntinybė dėl pasienio miestų – Polocko, Vitebsko, Oršos, Dubrovnos, Mstilslavlio, Kryčavo, Propoisko, Čičersko, Rečicos – skriaudų, *СбРИО*, т. 35, № 98, с. 697–698; 1529 m. Žygimanto Senojo pasiuntinybė Ivanui Vasiljevičiui, ibid., № 105, с. 785–798.

888 „на рубежъ своимъ людемъ быти границъ посмотрити по перемирнымъ грамотамъ“, 1530 m. LDK ir Maskvos diplomatinis susirašinėjimas, ibid., № 108, с. 831, 832.

889 Pvz.: „мы и теперъ тебе брата и свата нашего въ томъ напоминаемъ, ажбы, водлугъ слова своего, какъ еси черезъ свои боаре прирекъ посломъ нашимъ, ижъ еси мелъ посланцовъ своихъ выслати и по перемирнымъ листомъ границы поправити и во всихъ кривдахъ справедливостъ вчинити, по тому бы еси и вчинилъ, ачколвекъ отъ тыхъ замковъ нашихъ, Полотцка и Витебска, поправенье границъ на тотъ часъ ся не стало; однакожъ бы еси ото Мстиславля, и отъ Кричева, отъ Пропойска, и Чичерска, и Стрешина, и Горволя, и Речицы казалъ на границы выехати и ихъ поправити, и въ обидныхъ делехъ во всемъ казалъ людемъ нашимъ справедливостъ вчинити, и впередъ въ люди и земли и воды наши, чого тобе въ перемирныхъ листехъ не выписано, не велелъ ся вступати“, 1529 m. Žygimanto Senojo pasiuntinybė Ivanui Vasiljevičiui dėl pasienio skriaudų, ibid., № 107, с. 815; 1532–1533 m. LDK ir Maskvos diplomatinis susirašinėjimas, ibid., № 112, с. 859–869; *LM (1499–1514), Užr. kn. 8*, Nr. 71, p. 115.

maždaug po 20 tūkstančių gyventojų ir dar pridūrė, jog patys maskvėnai kartais mėgsta tuos skaičius padidinti[890].

Valstybinės LDK ir Maskvos sutartys valstybės erdvės suvokimo požiūriu atskleidžia tik vienpusę informaciją: sudaryti teritorijų registrai skyrė geopolitinę erdvę į dvi dalis, buvo deklaruojamas pasižadėjimas nesikėsinti į vieno ir kito valdovo tėvonijų žemes. Polockas ir Vitebskas šių sutarčių fone neišsiskyrė iš bendro konteksto – sutartyse detaliai išvardinami jiems priklausantys valsčiai. Šių žemių svarba labiau išryškėja instrukcijose pasiuntiniams. Pavyzdžiui, 1520 metais jie buvo įspėjami derybų metu nesutikti su Maskvos reikalavimais ir neperleisti jos pusėn Polocko, Vitebsko ir kitų LDK žemių, kurių kunigaikščiai Lietuvos valstybei su savo dvarais tarnauja[891].

32 pav. *Polocko ir Vitebsko pavietai N. Sansono žemėlapio „Partie de Lithuanie ou sont les palatinats de Poloczk, Witepsk, Mseislaw et partie de Minsk avec le duché de Smolensko“ 1665 metų leidime*

890 A. Possevini Societatis Iesu, *Moscovia*, p. 2 / recto – 2 / verso.

891 1520 m. birželio mėn. Žygimanto Senojo instrukcija pasiuntiniams, *LM (1440–1523), Užr. kn. 10*, Nr. 72, p. 80.

Būtų neteisinga vienu pagrindu lyginti Sebežo ir Polocko bei Vitebsko reikšmę pasienio strategijoje: kaip žinia, Sebežas priklausė Polocko pavietui, todėl jo teritorijos dydis palyginti su Maskvos valstybe buvo nepalyginamai menkesnis, tačiau bendrų dėsningumų visgi galima įžvelgti, – karinių kampanijų metu patyrus teritorijos nuostolių, tiek Sebežo, tiek Polocko atvejais išryškėjo linijinės sienos sampratos požymiai ir valstybės erdvės refleksija.

Vykdydama visų Rusios žemių vienijimo politiką Maskvos valstybė nepraleisdavo progos priminti LDK, jog Kijevas, Polockas, Vitebskas, Voluinė bei kiti rusėnų žemių miestai niekada Lietuvai nepriklausė, – tai esančios Maskvos valstybės tėvonijos žemės ir ji pretenduojanti tik į tai, kas jai teisėtai priklauso: Lietuvos ir Maskvos valstybių siena visada ėjusi Biarezinos upe[892]. Regis, buvo tik laiko klausimas, kada šis projektas bus pradėtas įgyvendinti.

Maskvos didieji kunigaikščiai nuolatos turėjo detalią žemių užkariavimo viziją bei suvokimą, kur yra jų tėvonijos žemės[893]. Polocko praradimo nuojauta išryškėjo 1562 metais, kai įspėta, jog „maskvėnai jau prie Polocko sienos“[894]. Prieš pat miesto kapituliaciją skelbta[895], jog Maskvos didysis kunigaikštis „ruošiasi rengti mūšį prie Polocko bei Vitebsko ir ketina toliau brautis“[896]. Apie užimtą Polocką Maskvos valdovas Ivanas IV irgi turėjo aiškią nuomonę: „Ir ką Dievo valia esu gavęs iš savo brolio karaliaus Žygimanto Augusto – savo tėvoniją, Polocko miestą; ir su pačiu Polocko miestu, su Polocko valsčiais ir su kaimais, [...] ir su visa nauda, ir su visu Polocko pavietu, kas nuo seno Polocko miestui priklausė“[897].

892 1526 m. Žygimanto Senojo pasiuntinybė Vasilijui Ivanovičiui dėl taikos sudarymo, *СбРИО*, т. 35, № 101, с. 722; „а рубежъ былъ темъ городомъ съ Литовской землею по Березыню“, 1544 m. Ivano Vasiljevičiaus pasiuntinybė Žygimantui Senajam, *СбРИО*, т. 59, № 17, с. 274.

893 Pavyzdžiui, 1503 m. sudarius paliaubas, Ivano III pasiuntinys informavo Krymo chaną apie Maskvos siekius susigrąžinti Kijevą ir visas kitas jam priklausančias tėvonijos žemes, *СбРИО*, т. 41, № 92, с. 492–493

894 1562 04 02 raštai LDK pasienio miestų ir pilių seniūnams bei dvarų valdytojams, *LM (1553–1567), Vieš. reik. kn. 7*, Nr. 83, p. 92.

895 1563 02 15–1563 02 24 Polocko paėmimas. LDK Ponų Tarybos raštas Polockui ir Maskvos bajorams, siūlant sustabdyti karinius veiksmus ir sudaryti paliaubas, *СбРИО*, т. 71, № 7, с. 121–131; J. Natanson-Leski, *Dzieje granicy wschodniej Rzeczypospolitej*, s. 163–164.

896 1563 m [sausio mėn.] Ponų Tarybos raštas miestams, įsakantis viešai skelbti turguose ir bažnyčiose, kad visi bajorai turi skubiai stoti į karo tarnybą, rinktis Minske ir prisistatyti etmonui, *LM (1553–1567)*, *Vieš. reik. kn. 7*, Nr. 146, p. 137.

897 „А что, по Божіей воли, взялъ есми у брата своего Жигимонта Августа короля свою вотчину городъ Полоцкъ: и азъ городомъ Полоцкомъ, съ волостми Полоцкими и съ селы, и съ тамгами и весы и со всеми угодьи, и со всемъ Полоцкимъ уездомъ, что было изстари къ городу Полоцку“, Ivano Vasiljevičiaus testamentas 1572–1578 m., *Духовныя и договорныя грамоты князей великихъ и удѣльныхъ*, № 13, с. 59.

Paėmus Polocką, Maskvos didysis kunigaikštis paskelbė, jog jokios intervencijos į lietuvių žemes nebuvo, ir prašė nuo šiolei polockiečius vadinti maskvėnais[898]. Be jokių abejonių Ivanas IV Polocko žemėje ketino įsikurti kaip tikrasis šeimininkas, todėl pačiame mieste buvo įrengti nauji įtvirtinimai, o aplink Polocką – keletas tvirtovių[899]. Šiam monografiniam tyrimui ypač aktualus 1563–1571 metais Maskvos bajorų organizuotas Polocko pavieto ribų aprašymas[900]. Iš šio laikotarpio vėlgi yra išlikę žinių apie egzistavusius Polocko pavieto ir Polocko priemiesčių brėžinius[901], kuriuos reikėtų vertinti kaip delimitacijos procedūrų dalį.

Tik įžengęs į Polocko teritoriją Maskvos didysis kunigaikštis organizavo grandiozinę sienų aprašymo akciją, kurios metu dėmesys buvo kreipiamas ne į valdų registraciją, kaip kad buvo įprasta anksčiau, o siekiama pakankamai tiksliai išmatuoti atstumus. Surinkti ribų nustatymo duomenys turėjo tapti politiniu ginklu derybose su Lietuvos valstybe įteisinant sienos korekcijas. Polockui tapus Maskvos valstybės dalimi, susiformavo nauja sienos linija ties Vitebsku, kuris dar priklausė LDK, todėl apraše skiriama dėmesio ir šios sienos atkarpos delimitacijai. Kitaip tariant, praradus Polocką, esmingai pasikeitė Maskvos ir Lietuvos valstybių pasienio trajektorija ir ją Ivanas IV skubėjo kuo greičiau delimituoti ir demarkuoti. Šiuo atveju informacija apie Polocko pavieto ribas pateko ir į tarpvalstybinių derybų medžiagą, su ja galėjo susipažinti ir LDK pasiuntiniai, ja remiantis buvo derinamas sienų nustatymo klausimas: „Ir mums jų brėžinį atvežė, ir pasiuntiniai, brėžinį apžiūrėję, pasakė, kad Usviacko ežeras pažymėtas per pusę: naujasis Usviato miestas [Maskvos] valdovo pusėje, o senoji gyvenvietė ir pusė ežero – karaliaus pusėje. Ir sienas vedė pagal savo brėžinį tomis vietovėmis, kurias sienų apraše prieš tai buvo numatę. [...] Valdovas mūsų ir didysis kunigaikštis kokią sieną įsakė Polocko pavietui su Drisos

898 1563 09 18–1563 12 25 Žygimanto Augusto pasiuntinybė Ivanui Vasiljevičiui ir atsakymas, *СбРИО*, т. 71, № 11, с. 173–187; Д. Н. Александров, Д. М. Володихин, *Борьба за Полоцк между Литвой и Русью в XII–XVI веках,* с. 86–110.

899 Д. Н. Александров, Д. М. Володихин, Борьба за Полоцк между Литвой и Русью в *XII–XVI* веках*,* с. 119; А. М. Янушкевіч, *Вялікае Княства Літоўскае і Інфлянцкая вайна 1558–1570 гг.*, Мінск, 2007, с. 316–332.

900 Тетрадь, а в ней писаны рубежи..., с. 1–48.

901 *Описи Царского архива XVI века*..., с. 34, 42.

miestu ir su Kopeco miestu nustatyti, tokios sienos jiems pagal brėžinį ir nurodytos“[902].

Atliekant ribų delimitaciją atsiranda pavienių faktų apie konkrečius pasienio ženklus – ąžuolus, didelius akmenis[903]. Šaltiniai byloja, jog tam tikros sienos atkarpos iš tiesų galėjo būti demarkuotos: pavyzdžiui, teigiama, jog sienos Vitebsko atkarpą iš LDK pusės ženklino lietuvių pasiuntiniai[904]. Tačiau vis dar gajus buvo ir ankstesnis Maskvos valstybės sienų stereotipas, orientuojantis į visa apimančią valdovo tėvoniją, kurios ribos ir taip yra aiškios, tad jų žymėti nė nebūtina. Štai Ivano IV ribų tarp Vilniaus, Vitebsko ir Polocko pavietų aprašyti pasiųsti žmonės valdovui išsakė abejonę dėl tokio sumanymo tikslingumo, teigdami, jog „nuo Ozeriščios, Valdove, ir nuo Vitebsko ribos skersai Lucko ir Zavoločės kelių iki Sebežo ribų – vis tavo, Valdove, tėvonija; Polocko pavietas, susieinantis su Lucko ribomis, ir Zavoločės, ir Sebežo, ir iki Vokiečių ribų, ir Drisos miestelis taip pat stovi Polocko paviete. Ir mes, Valdove, tų vietų nepasiuntėme aprašyti todėl, jog visa tai tavo, Valdove, tėvonija; ir apie tai tau, Valdove, rašėm, ir ne kartą“[905].

Nepaisant to, jog 1579 metais Steponui Batorui pavyko atgauti Polocką ir sienos trajektorija su Maskvos valstybe vėl įgijo naują formą, visgi tikslinga išryškinti 1563–1571 metais vykusius pasienio delimitacijos procesus, nes jie iš esmės keitė valstybės sienos prigimties sampratą ir lėmė atitinkamus techninius sprendimus. Maskvos iniciatyva spręsti sienos nustatymo klausimą buvo paremta aiškiu delimitacijos ir demarkacijos procedūrų teisiniu skyrimu,

902 „И намъ чертежъ ихъ привезли, и послы, чертежа смотривъ, сказали, что озеро Усвятцкое написано по половинамъ: новой городъ Усвятцкой въ государеву сторону, а старое городище и половина озера въ королеву сторону. И рубежи чли по своему чертежу по темъ урочищемъ, каковъ списокъ рубежу прежъ того дали“, „государъ нашъ и великій князъ которой рубежъ велелъ Полотцкому повету зъ городомъ зъ Дрысою и зъ городомъ Копцомъ учинити, и те имъ рубежи по чертежу сказываны“, 1570 01 10–1570 09 17, Žygimanto Augusto pasiuntinybė Ivanui Vasiljevičiui dėl paliaubų sudarymo trims metams, dėl pasienio situacijos sprendimų, *СбРИО*, т. 71, № 24, с. 691.

903 Pvz.: „до рубежного дуба десетъ верстъ, а отъ дуба и отъ дороги направо боромъ на большой камень на рубежной отъ дуба верста, а отъ камени въ ручей въ Хвощевой отъ камени верста“, Тетрадь, а в ней писаны рубежи..., с. 12.

904 „А Литовскіе послы рубежъ знаменили отъ Витебскіе границы отъ Двины реки межъ Велижа и Сурожа отъ устья реки Кривки“, ibid., с. 33.

905 „А отъ Озерищского, Государь, и отъ Витебского рубежа, поперегъ дорогъ Лутцкихъ и Заволотцкихъ до Себежского рубежа, все твоя Государева вотчина, Полоцкой повет, сшелся съ Лутцкимъ рубежемъ и съ Заволотцкимъ и съ Себежскимъ и до Неметцкого рубежа, и Дрысь городокъ стоитъ въ Полоцкомъ же повете. И мы, Государь, техъ местъ писати не посылали потому, что все твоя Государева вотчина, и о томъ къ тебе Государю писали и не одинова“, ibid., с. 25.

gebėjimu adekvačiai suvokti šiuos du procesus ir operuoti turima medžiaga. Taip manyti leidžia Polocko pavieto ir priemiesčių brėžiniai bei išlikę ribų aprašai.

Sienos delimitacija Polocko atkarpoje, kurią vykdė Ivano IV siųsti žmonės ir dvišalės derybos dėl sienos iš esmės vyko vienu metu[906]. Nuolat Maskvos didžiajam kunigaikščiui siunčiami laiškai su ribų aprašymais buvo sėkmingai panaudojami derybų metu[907]. 1566 metų derybose išryškėjo skirtingos nuomonės dėl dalies sienos trajektorijos. Maskvos bajorai siūlė Lietuvos pasiuntiniams sieną vesti taip: „o riba Polocko Polocko puse nuo miesto eina aukštyn Dauguvos upe iki Obalės upės 15 varstų, o žemyn nuo miesto Polocko riba eina iki Ropnicos upės 5 varstus, o priešais miestą ir tarp tų upių žiočių Dauguvos upe“[908], nes Polockas, pasak jų, „Maskvos valdovui yra paties Dievo duotas“, todėl esą siūloma labai gera sienos trajektorija[909]. Jurgis Chodkevičius su tokiu pasiūlymu nesutiko primindamas, jog praėjusią žiemą buvo deramasi dėl teritorine prasme Lietuvai palankesnių sąlygų: vietoj 15 varstų buvo kalbama tik apie mylios atstumą nuo miesto[910]. Toliau vykusiose derybose Maskvos valdovo įgaliotiniai paprašė LDK pasiuntinių pranešti Žygimantui Augustui, jog užleis jam dalį Polocko pavieto Uždauguvyje. Sienos trajektorija buvo modeliuojama taip: „[Maskvos] valdovas nusileidžia karaliui Polocko pavieto Uždauguvyje. O Polocko ribą sutarė valdovas su bajorais vesti Uždauguvyje palei Gluboko kelią iki Bobiničių kaimo, nuo Polocko 30 varstų, o aukštyn Dauguvos upe taip pat 30 vars-

906 1566 05 07–1566 09 15 Žygimanto Augusto pasiuntinybė carui Ivanui Vasiljevičiui su ponais Jurgiu Chodkevičiumi, Jurgiu Tiškevičiumi ir raštininku Mykolu Haraburda, *СбРИО*, т. 71, № 16, с. 336–432.

907 (7072) m. sausio 14 d. Maskvos valdovui rašė iš Polocko apie sienas su Vilniaus pavietu; (7074) m. gegužės mėnesį Ozeriščės gyventojas Nazarka Ofenosjevas ir Ozeriščės seniūnas Mozeika aprašė sieną Polocko ir Vitebsko pavietų atkarpose nuo Dauguvos upės iki tos vietos, kur ribas aprašė kunigaikštis Piotras Šuiskis; Apie Sebežo ribas pasakoja gyventojas Matiušas Terechovas, taip pat Parša Dubeginas ir Onikas Oleksejevičius, prieš tai gyvenęs Polocko paviete; Apie Sebežo ribas pasakoja gyventojai kazokai Petruška Sidorovas ir Ofonka Kornilovas, Тетрадь, а в ней писаны рубежи..., с. 4–9.

908 „а рубежъ Полотцку на полотцкой стороне отъ города вверхъ Двины реки по реку по Оболъ пятнатцатъ верстъ; ав низъ отъ города полотцкой рубежъ Полотцку река Ропница пять верстъ, а противъ города и межъ техъ рекъ устей по Двину реку“, 1566 05 07–1566 09 15 Žygimanto Augusto pasiuntinybė carui Ivanui Vasiljevičiui su ponais Jurgiu Chodkevičiumi, Jurgiu Tiškevičiumi ir raštininku Mykolu Haraburda, *СбРИО*, т. 71, № 16, с. 381.

909 „и такъ доброе дело можетъ ли ся сстати, что государя жъ нашего землю делите, что ему государю Богъ далъ“, ibid., с. 390.

910 „а поступилися есмя тогды за Двиною и на сей стороне Двины по миле земли, а ныне ужъ сказали есмя вамъ вверхъ по Двине до Оболи реки на пятнатцать верстъ“, ibid., с. 390.

tų, ten ribą daryti. O žemyn Uždauguviu nuo Polocko iki Nočios upės 25 varstus. O šioje Dauguvos upės pusėje aukštyn Dauguva, iki senosios Vitebsko sienos, iki Dunaveco upės, nuo Polocko 70 varstų. O šioje Dauguvos upės pusėje žemyn Dauguvos upe iki Olenkos upelio – nuo Polocko 20 varstų. O šioje Polocko miesto ir Dauguvo upės pusėje visas Polocko pavietas – Polockui“[911]. Jau minėjome, jog Livonijos sienų delimitacija buvo vykdoma pagal tam tikrą metodiką: pasirenkamas konkretus atskaitos taškas ir nuo jo siena vedama į vieną ir į kitą pusę[912]. Toks atskaitos taškas ilgainiui leido susiformuoti tikslią lokalizaciją ir matmenis turinčioms sienos atkarpoms. Panašių sienos raidos apraiškų galima įžvelgti ir Uždauguvio atveju: sienos trasa formuojama į skirtingas puses – „aukštyn Dauguva“ ir „žemyn Dauguva“ – nuo vieno pasirinkto atskaitos taško.

Diskusijos dėl Lietuvos ir Maskvos sienos Polocko atkarpos vyko maždaug nuo 1565 iki 1571 metų[913]. Jų metu buvo svarstomas ir šios sienos Vitebsko atkarpos nustatymo projektas. 1570 metų derybose buvo sutarta dėl tokios sienos trajektorijos pradžios: „pirmiausiai prasideda nuo Dauguvos upės tarp Veližo ir Surožo, nuo Krivkos upės žiočių, kur įteka upė Krivka į Dauguvos upę, ta Krivkos upe į viršų iki tos vietos, kur ta upė prasideda, ir nuo tos vietos iki Ivano Kočejevo sodybvietės, o nuo ten senaisiais ženklais (по знакомъ старовечнымъ) medžiuose link Davydovo miško, o nuo ten ženklais į šlapynę (pelkę) Olsy Velikije, o nuo tų Olsų Polonejos upe žemyn net iki Nemiklio ežero. [...] Nuo Sino ežero Sinicos upe apie 60 varstų, iš upės Sinicos į Čiornajos upelį, taip pat į Neverovskos upelį [...], o iš ten keliu iki Zubricos upės, 7 varstai skersai upės, nuo Zubricos iki Olemnos upės, 10 varstų sauskeliu,

911 „государъ поступаетца королю Полотцкого повета по Задвинъю. А рубежъ приговорилъ государь зъ бояры Полотцку учинити по Задвинью по Глуботцкой дорогѣ, село Бобыничи, отъ Полотцка тритцатъ верстъ, а вверхъ по Двине реке тритцатъ же верстъ, тому межа учинити. А внизъ по Задвинью отъ Полотцка по реку по Начю дватцать пять верстъ. А на сей стороне Двины реки вверхъ по Двине по старой рубежъ витебской по реку по Дунавецъ, отъ Полотцка семдесятъ верстъ. А на сей же стороне Двины внизъ по Двине реке по речку по Оленку, отъ Полотцка дватцатъ верстъ. А по сю сторону города Полотцка и Двины реки весъ Полотцкой повет къ Полотцку“, ibid., c. 391.

912 Z. Wojtkowiak, *Lithuania Transwilniensis saec. XIV–XVI: podziały Litwy północnej w późnym średniowieczu*, s. 135–136.

913 1567 02–1567 04 09 Ivano Vasiljevičiaus pasiuntinybė Žygimantui Augustui, *СбРИО*, т. 71, № 18, c. 447–497; 1570 01 10–1570 09 17 Žygimanto Augusto pasiuntinybė Ivanui Vasiljevičiui, № 24, c. 616–762.

Olemnos upe aukštyn, nuo Olemnos upės žemių ribomis iki iškirsto šilo, nuo iškirsto šilo iki Leščiankos upelio“[914]. Deja, tuo derybos dėl sienų Vitebsko atkarpos nebuvo baigtos. Po keleto dienų derybininkams vėl susitikus buvo pateiktas naujas jos variantas[915]. Tik 1571 metais užsimenama, kad Vitebsko ruože sienos jau pažymėtos: „Valdovo siena iš Polocko pusės nuo senosios Veližo ribos, kad senoji siena su Surožo miestu [būtų] Krivkos upelis, kur jis įteka į Dauguvą. Ir nuo Veližo iki Krivkos upelio žiočių žemyn Dauguvos upe 3 varstai. O nuo Krivkos upelio žiočių, nuo Dauguvos upės, Krivkos upeliu aukštyn 10 varstų. O nuo Krivkos upelio aukštupio iki Podchovičiaus balos (šlapynės) tamsiu mišku 5 varstai, senąja Asvejos ir Veližo riba. O lietuvių pasiuntiniai sieną paženklino nuo Vitebsko sienos, nuo Dauguvos upės tarp Veližo ir Surožo, nuo Krivkos upės žiočių“[916].

1570 metų derybose LDK atstovams vis keliant klausimą dėl ginčytinų sienos trajektorijos vietų, Lietuvos ir Maskvos sienos Sebežo – Polocko atkarpos dalis iki Penkių Tiltelių prie Polocko kelio buvo atiduota Lenkijos ir Lietuvos valstybei. Taip pat patikslinta, jog Neverovsko upelio žiotys yra aukščiau Sinės upėje, nuo Sino ežero 60 varstų. Nuo Neverovsko upelio siena ėjo iki Krupo ežero, Lietuvos pusėje paliekant Ormejos ežerą. Toliau slėniais ir sausvagėmis riba turėjo būti tęsiama iki Ormenicos upės. Po to iki Nečerco ežero, nuo jo Nečercos upe, o po to vėl slėniais ir sausvagėmis iki Penkių Tiltelių. Maskvos pusės senieji gyventojai patvirtino, jog parodyta lietuviams riba nuo Neverovsko upelio per Nečerco ežerą iki Penkių Tiltelių – tai riba tarp senosios Polocko ir Sebežo žemių[917].

914 „Напервей починаетца отъ реки Двины межъ Велижи и Сурожа отъ устья реки Кривки, где впадаетъ река Кривка у Двину реку, тою рекою Кривкою вверхъ до того месца, где та Кривка устала, а отъ того месца до Иванкова Кочаева селища, а оттоле по знакомъ старовечнымъ на деревья кладенымъ у Давыдове похоге, а оттоле знаками жъ въ болото въ Олсы Великіе, а съ техъ Олсове рекою Полонеею внизъ по той реке ажъ до озера Немикли [...]. Съ озера Сина въ реку Синицу верстъ съ 60, съ реки Синицы въ речку Черную, тожъ и Неверовской ручей [...] а оттоле дорогою до реки Зубрицы, 7 верстъ поперегъ реки, отъ Зубрицы до Олемны реки, 10 верстъ дорогою суходоломъ, Олемною рекою вверхъ, съ Олемны реки рубежами землеными на перерубный боръ, съ перерубною бору въ речку Лещанку“, ibid., № 24, c. 656–657.

915 „А къ витебскому рубежу къ реке Дуновеси Полотцкого повѣту земли пишете въ королеву сторону въ длину 48 верстъ, а поперегъ верстъ по 30 и свыше. А Усвятцкого города озеро Усвятцкое все пиште въ брата нашего королеву сторону, а уездъ Усвятцкой и Озерищской пишете мало не весь къ Витебску [...]“, ibid., c. 689.

916 Тетрадь, а в ней писаны рубежи..., c. 33.

917 1570 01 10–1570 09 17 Žygimanto Augusto pasiuntinybė Ivanui Vasiljevičiui, *СбРИО*, т. 71, № 24, c. 696, 699–700, 735, 739.

Atkreiptinas dėmesys į pasienio ruožo delimitaciją Sebežo ir Polocko žemių paribyje. Ši sienos atkarpa gana tiksliai ir detaliai buvo išaiškinta vadinamųjų senųjų Sebežo gyventojų, iš kurių informaciją surinko Maskvos atstovai ginčų ir derybų dėl Polocko laikotarpiu 1566 metais. Buvo nustatyta tokia sienos trajektorija: „o nuo Sinės upės Neverovsko upeliu aukštyn 3 varstus, o Neverovsko upelis išteka iš tamsaus miško, iš balos, ir tas upelis susieina su Sebežo žeme, o nuo Neverovsko upelio mišku iki perkastų kalnų 5 varstai, o nuo pekastų kalnų iki ežerėlio, iki Vydrino, 5 varstai. [...] Nuo Vydrino ežerėlio link aukšto kalno mišku 5 varstai, nuo aukšto kalno mišku link upelio, link Ormenicos ir Ormenicos upeliu žemyn, nepriėjus 2 varstų iki Lisnos ežero – į kairę link ežerėlio, link Livno, o nuo ežerėlio, nuo Livno, link ežerėlio, link Nečerco, o nuo Nečerco Nečercos upeliu žemyn iki Lavų 3 varstus, o nuo Lavų į kairę mišku link Penkių Tiltelių, link Sebežo kelio, o nuo Penkių Tiltelių link ežerėlio, link Gluboko [Giliojo] mišku, o nuo Gluboko ežero link Osteneco ežero [...]; o nuo Osteneco ežero per vieškelį [Polocko – Sebežo – L. B.] link ežerėlio, link Demanco, o nuo Demanco ežerėlio link Osiniščios upelio, o Osiniščios upeliu aukštyn iki Osiniščio [Osinios] ežerėlio, o nuo Osinios ežerėlio Šalbanicos upeliu [siena tęsėsi] aukštyn link Šalbanico ežero, o nuo Šalbanico ežero Bobrovicos upe aukštyn link ežerėlio, link Bobrovico, o nuo Bobrovico ežerėlio per vieškelį link Kopyto, o nuo Kopyto link ežerėlio, link Ostrovno, o nuo Ostrovno Ostrovnicos upeliu į upelį, į Čiornają [Juodąją], ir Čiornajos upeliu į dešinę aukštyn link Bryniščių, o nuo Bryniščių tuo pačiu upeliu aukštyn link ežerėlių, link Krasnych Pnej [Raudonųjų kelmų], o nuo Krasnych Pnej link Perechodnicos [Perėjūnės] upelio aukštupio ir upeliu žemyn 3 varstus ir į dešinę nuo Perechodnicos upelio samanomis (kiminais) link Bogatogo [Turtingojo] upelio, ir Bogatogo upeliu iki Velikajos [Didžiosios] upės, kur Sebežo ribos su Polocku o nuo Sebežo iki Velikajos upės 30 varstų, o iki Opočkos – 20 varstų, o nuo Velikajos

upės Polocko siena eina su Opočka ir su Zavoloče, o nuo Zavoločės Polocko ribos su Nevelio žeme ir su Ozerica“[918].

Pastebėtina, jog XVI a. 7 dešimtmečio Maskvos valstybės žemių vienijimo politikos intensyvumas rytų regiono geopolitinės situacijos kontekste ir Livonijos karas greičiausiai turėjo įtakos rytinių sienų sampratos kaitai bei linijinės sienos požymių atsiradimui. Sienų nustatymo Polocko ir Vitebsko atkarpose nereikėtų vertinti kaip baigtinio linijinės sienos susiformavimo pavyzdžių, rodančių įvykusius sienų ir valstybės erdvės, kaip teritorinio vieneto, suvokimo pokyčius. Skirtingai nei Sebežo atveju, galima įžvelgti užuominų apie egzistavusius sienų brėžinius, kuriuos reikėtų vertinti kaip specialius delimitacijos dokumentus, nors dažniausiai sienų nustatymo klausimai buvo svarstomi tiesiog dvišalėmis derybomis. Tikėtina, jog kai kurios sienų atkarpos buvo ir pažymėtos: nors apie sienų trasą žyminčius ženklus esama tik pavienių užuominų, tačiau derybų turinio hermeneutika leidžia spėti, jog tam tikrais atvejais jie buvo tiesiog nutylėti.

Apibendrinant atliktą tyrimą akcentuotina, jog LDK ir Maskvos sienos raidos pjūviai Sebežo, Gomelio, Polocko ir Vitebsko atkarpose atskleidė fragmentiškus ir lokalius, tačiau realiai egzistavusius linijinės sienos pavidalus, kurie formavosi dinamiškomis teritorijos praradimų sąlygomis. Tokia sienos raidos kryptis buvo padiktuota Maskvos valstybės politinių sprendimų. Geografijos ir kartografijos mokslo tyrėjai linkę manyti, jog XV a. pabaigoje – XVI a. Maskvos valstybėje jau buvo sukaupta daug ir įvairios geografinio pobūdžio informacijos. Dar 1490 metais buvo pradėtas grandiozinis darbas aprašyti visas vietoves,

918 „А отъ реки Синіе Неверовскимъ ручьемъ 3 версты; А Неверовской ручей вышелъ съ черного лесу изъ болота, а тотъ ручей сшелся съ Себежскою землею, а отъ Неверовского ручья лесомъ до прорытые горы 5 верстъ, а отъ прорытые горы до озерка до Видрина 5 верстъ [...] отъ Видрина озерка къ высокой горе лесомъ 5 верстъ, отъ высокой горы лесомъ къ речке къ Орменице, да речкою Орменцею внизъ не доходя Лисна озера за 2 версты да на лево къ озерцу къ Ливну, а отъ озерца отъ Ливна къ озерку къ Нечерцу, а отъ Нечерца речкою Нечерчицею внизъ до Лавъ 3 версты, а отъ Лавъ на лево лесомъ къ Пяти мосткомъ къ Себежской дороге, а отъ Пяти мосткомъ къ озерку къ Глубокому лесомъ, а отъ Глубокаго озерка къ озерку Остенцу [...] а отъ Остенца озера черезъ болшую дорогу къ озерку къ Деманцу, а отъ Деманца озерка къ речке Осынице, а речкою Осыницею вверхъ ко Осыню озерку, а отъ Осыня озерка речкою Шолбаницею вверхъ къ озерку Шолбинцу, а отъ Шолбинца озерка речкою Бобровицею вверхъ къ озерку Бобровцу, а отъ Бобровца озерка чрезъ болшую дорогу къ Копыту, а отъ Копыта къ озерку къ Островну, а отъ Островна речкою Островницею къ речку въ Черную, да Черною речкою на право вверхъ къ Брынищамъ, а отъ Брынищъ тою же речкою вверхъ къ озеркамъ къ Краснымъ Пнемъ, а отъ Красныхъ Пней къ верховью речки Переходницы, да речкою внизъ 3 версты, да на праве отъ речки Переходницы мхомъ къ Богатому ручью, да Богатымъ ручьемъ до Великой реки по та местъ Себежской рубежъ съ Полоцкомъ; а отъ Себежа до Великой реки 30 верстъ, а до Опочки 20 верстъ, а отъ Великой реки рубежъ пошелъ Полоцку съ Невелскою землею да съ Озерицы.“, Тетрадь, а в ней писаны рубежи..., с. 9.

kaimus ir miestus, priklausančius Maskvos valstybei nuo Baltosios jūros iki stepių pakraščio[919]. Vien šis faktas iš esmės keičia nuostatą, jog Maskvai buvo priimtinas ir suvokiamas tik archajiškas teritorijos dalybų pagal sąrašus variantas. Savaime suprantama, tai nepaneigia fakto, jog sienos nustatymo principas „kaip senovėje" buvo ir toliau taikomas ir kad būtent tai lėmė LDK rytinės sienos nelinijinį pobūdį. Nepaisant to, galima daryti prielaidą, jog vienaip ar kitaip buvo suvokiama ir sienos linija. Remiantis Maskvos archyvinės medžiagos registru galima teigti, jog beveik visas Maskvos valstybės paribys nuo Arkties vandenyno šiandieninio Murmansko rajone iki Putivlio ir Černigovo vakaruose buvo pavaizduotas brėžiniuose, kurių keletą, sudarytų XVI a., minėjome čia nagrinėjamų klausimų kontekste[920]. Vertinant galimybes formuotis sienos linijai Lietuvos ir Maskvos pasienyje pasakytina, jog greičiausiai sąmoningai buvo sudarytas sienos brėžinys, vaizduojantis Livonijos, LDK ir Pskovo žemių pakraščio arealą, taip pat LDK – Veližo, LDK – Toropeco sienos atkarpų brėžiniai, Smolensko, Severo miestų ir kiti brėžiniai. B. Rybakovas spėja, jog visi jie buvo sudaryti iš karto po to, kai juose vaizduojamos teritorijos buvo prijungtos prie Maskvos valstybės, tai yra po 1503, 1510, 1514 metų ir turėjo aiškią praktinio taikymo funkciją; deja, brėžiniai neišliko, greičiausiai sudegė per 1627 metų Maskvos gaisrą[921].

Skyriuje išnagrinėti nevienalaikiai sienų nustatymo atvejai, atskirai aptarti Sebežo, Gomelio, Polocko bei Vitebsko sienų pavyzdžiai, tyrimo medžiaga papildyta ir realiai egzistavusiais ribų brėžiniais bei aprašymais. Atliktas tyrimas leidžia manyti, jog technologiniu požiūriu Maskvos valstybė suvokė sienos linijos specifiką, skyrė delimitacijos ir demarkacijos procesus, tačiau pati jų netaikė. Išnagrinėti kelių rytinės sienos atkarpų nustatymo atvejai gali būti vertinami kaip lokalūs linijinės sienos sampratos formavimosi pavyzdžiai, ir tai atspindi specifinę, tačiau toli gražu ne primityvią sienų politikos raidą, kurios iniciatorė visų pirma buvo Maskvos valstybė. Kita vertus,

919 Б.А. Рыбаков, *Русские карты Московии XV – начала XVI века*, c. 8.

920 *Описи Царского архива XVI века...*, c. 19, 24, 30, 31, 34, 42–43, 55, 124, 136.

921 Б.А. Рыбаков, *Русские карты Московии XV – начала XVI века*, c. 62–63, 109.

remiantis analogišku Lietuvos valstybės vakarinių sienų nustatymo tyrimu galima konstatuoti, jog rytinių LDK teritorijų XVI a. antrosios pusės ribų nustatymas, atsispindėjęs analizuotuose pavyzdžiuose, trajektorijos aprašymo metodikos ir technikos požiūriu iš dalies gali būti lyginamas su LDK XV a. pradžios vakarinių sienų delimitacija, kai riboženklių vaidmenį dažniausiai atlikdavo geografiniai objektai ir buvo atliekami matavimai. Rytinių teritorijų sienos žymėjimo procedūrų aprašymuose dominuoja sienos atkarpų matmenys, tačiau retai minimi dirbtiniai riboženkliai. Faktas, jog vyko delimitaciniai susitarimai LDK ir Maskvai sprendžiant sienų klausimus, yra daugiau nei akivaizdus. Be to, lokalūs pavyzdžiai parodė, jog jau būta ir demarkavimo požymių. Vis dėlto palyginti su Lietuvos ir jos kaimynų vakaruose ir šiaurėje delimitacijos sutartimis matyti, jog Lietuvos ir Maskvos delimitaciniai susitarimai vyko ne natūraliai besiklostančiomis vidinės kolonizacijos sąlygomis, kurios sukeldavo socialines įtampas pasienyje (ir tai tapdavo pretekstu imtis sienų peržiūrėjimo / atnaujinimo veiksmų), o dėl Maskvos valstybės ekspansyvios ideologijos ir politikos legitimuojamų teritorijos užkariavimų[922]. Tai anaiptol nepaneigia prielaidos, jog Maskvos valstybė suvokė linijinės sienos specifiką, dar daugiau – strategiškai numatydama užimtų teritorijų ateitį, ji sudarė ir greičiausiai ketino praktiškai panaudoti ne vieną sienų brėžinį. Vis dėlto realizuoti linijinės sienos idėją esant nuolatiniam naujų teritorijų nukariavimo poreikiui buvo neįmanoma, nes karinio konflikto sąlygomis pasienis negali būti kolonizuotas.

922 Sudėtingą kolonizacijos situaciją gerai iliustruoja Stepono Batoro ir Zigmanto Vazos sekretoriaus R. Heidensteino pastabos apie savitą Maskvos valstybės pakraščių įsisavinimą: „Maskvėnai, kaip tai buvo daroma ir kitose vietose, tyčia leisdavo išaugti neperžengiamoms girioms, nes jie turi tokį įprotį palikti su priešu besiribojančią žemę kelių mylių atstumu visiškai neįdirbtą ir negyvenamą. Vešlūs medžiai, išaugę tuščioje dirvoje, ir tankūs miškai vėliau sudaro tam tikrą apsaugą nuo priešo; ir jie laiko save saugiais nuo priešo antpuolių, kai tik iš visų pusių apsisupa kiek įmanoma tuštesnėmis dykynėmis“ („Москвитяне, как это делали и в других местах, нарочно дали разрастись непроходимым лесам; ибо у них такой обычай, что они оставляют землю, соседнюю с неприятелем на протяжении нескольких миль вполне не возделанной и необитаемой; частые деревья, которые по необходимости вырастают на свободной почве, и густые леса затем образуют некоторого рода оплот против неприятеля; и они (считают) себя в безопасности от вражеских набегов, как скоро со всех сторон окружают себя насколько возможно бесплодными пустырями“), P. Гейденштейн, *Записки о московской войне*, c. 116.

4.5. Lietuvos sienos pietuose: „stepės fenomenas“

LDK teritorijos plėtros strategija pietuose, tarp Dniepro ir Dniestro upių, Juodosios jūros pakrančių link, buvo įtvirtinta Vytauto valdymo metu[923]. Istoriniai šaltiniai byloja čia egzistavus Lietuvos karinę ir politinę įtaką; šio arealo kultūros ir istorijos paminkluose įsitvirtinęs Vytauto vardas taip pat liudija buvusią Lietuvos politinę galią, turėtą ir kurį laiką sėkmingai išnaudotą karinį potencialą. Be kita ko, XIV a. pabaigoje – XV a. ši teritorija buvo sėkmingai integruota ir į ūkinę LDK sistemą, – tai buvo patogi tranzito teritorija, per kurią driekėsi Azijos ir Europos prekybos keliai.

Apžvelgus Lietuvos valstybės teritorijos perimetrą ir išnagrinėjus jos vakarinių, šiaurinių bei rytinių sienų prigimtį galima teigti, jog ypatingiausia buvo pietinė riba, arba vaizdžiai tariant – Lietuvos valstybės sienos prie Juodosios jūros krantų. Svarbu pabrėžti LDK bei Lenkijos politinių partnerių, su kuriais teko palaikyti santykius ir skirtingu laiku spręsti sienų deklaravimo ir praktinio nustatymo klausimus plačiose Ukrainos žemėse, įvairovę. Tai totorių ordos bei Moldovos valstybė, o maždaug nuo XV a. antrosios pusės – turkai, veržliai skverbęsi į stepių teritoriją ir ginklu nešę žinią apie Osmanų imperijos galybę. Jau XV a. 5–6 dešimtmečiais Aukso Orda suskilo į keletą smulkesnių totorių valstybių, tarp kurių didžiausią vaidmenį vaidino Krymo chanatas, XV a. pabaigoje tapęs Osmanų imperijos vasalu[924]. XV a. 7 dešimtmečio pradžioje Moldovos valdovas Steponas III dar prisiekė vasalinę ištikimybę Kazimierui Jogailaičiui, tačiau jau 8 dešimtmetyje Moldova mokėjo duoklę turkų sultonui. O štai 1484 metais Osmanų imperija realiai pasikėsino į Moldovos teritoriją: jos buvo užimtos teritorijos su Kilijos uostu prie

923 Bene svarbiausia pergale laikytinas 1362 metų Mėlynųjų vandenų mūšis, atvėręs Lietuvai pietinių teritorijų perspektyvą. Kunigaikščio Algirdo pastangomis šio mūšio pergalė leido užimti abejus Dniepro krantus. XIV a. II pusėje Lietuva savo sudėtyje jau turėjo šias pietvakarines Rusios žemes: Voluinę, Podolę, Kijevą (kartu su Perejaslavliu), Černigovą, Severą. Vėliau ekspansiją šia kryptimi pratęsė Vytautas, žr. Ф. М. Шабульдо, *Земли Юго–Западной Руси в составе Великого княжества Литовского*, с. 9, 70; M. Żdan, Stosunki litewsko–tatarskie za czasów Witołda..., s. 529–601.

924 E. Banionis, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pasiuntinių tarnyba XV–XVI amžia*is, p. 95.

Dunojaus deltos ir Belgorodo (Akermano) uostas prie Dniestro upės[925]. Visų šių politinių subjektų (be kita ko – ir Maskvos valstybės) interesai kryžiavosi plačiosiose stepėse, kuriose turimą įtaką reikėjo įrodyti ir išlaikyti.

4.5.1. Kolonizacija ir pasienio pilys

Viena iš Ukrainos žemių patrauklumo priežasčių buvo jų patogi geografinė padėtis, leidusi pasiekti Juodosios jūros krantus. Tačiau užimti stepių iš miškastepių teritorijas buvo maža, jas reikėjo dar ir išlaikyti. Gamtinės sąlygos ir nestiprus čia gyvenusių / klajojusių nomadų ir pusiau klajoklių gyventojų ryšys su teritorija turėtų būti vertinami kaip svarbūs veiksniai, lėmę Lietuvos valstybės sienų su šio pakraščio kaimynais formavimąsi, sienos nustatymo specifiką ir dinamiką[926]. Klajoklinis totorių gyvenimo būdas formavo savotišką „stepių visuomenės" fenomeną, kurio svarbiausia savybė – politinio ir kultūrinio identiteto trūkumas, tapatinimasis su tuo metu įtaką regione turinčia politine jėga. Politinis vienos ar kitos ordos pranašumas regione kisdavo gana greitai, tad atitinkamai keisdavosi ir „stepės visuomenės" klajoklių politinė orientacija. Be to, ypatingą vaidmenį regiono politikoje vaidino ir Maskvos valstybė[927]. Valstybinio pobūdžio susitarimai ir bent kiek aiškesnis teritorijų pasidalinimas buvo visiškai svetimi dalykai klajoklių santykiams su kaimynais[928], todėl neturėtų stebinti, jog sėkmingo politinio ir karinio LDK ir Krymo bendradarbiavimo epizodus (pavyzdžiui, XVI a. pradžioje) labai greitai keisdavo priešiškumo laikotar-

925 Ibid., p. 337–338.

926 Klajoklių bendruomenių erdvės ir teritorijos supratimas buvo nekonkretus, neapibrėžtas, dažniausiai paremtas stipriai išreikštu laisvės pojūčiu. S. Herbersteinas „Maskvos įvykių komentaruose" yra užrašęs į Maskvos nelaisvę paimto totoriaus erdvės refleksiją, kuris, paklaustas apie savo valstybę, atsakė, jog totoriai valdo tokią didelę žemę, kuri tęsiasi nuo rytų iki vakarų, tad tikrai yra iš ko pramisti. Be to, ir pats S. Herbersteinas pastebi, jog sienų stepės totoriai neturi jokių. Daugiau žr. С. Герберштейн, *Записки о Московии* (2008), т. 1, с. 404, 407.

927 Ypač aktyvus bendradarbiavimas tarp Krymo totorių ir Maskvos matyti XV a. pabaigoje. Jis buvo nukreiptas prieš LDK, totorių karinius veiksmus koncentruojant Podolėje ir Voluinėje. Bandyta susitarti ir dėl naujos pilies Dniepro žiotyse statybos. 1492 m. lapkričio mėn. Aleksandro Jogailaičio ir Ponų Tarybos laiškas Lenkijos karaliui Jonui Albrechtui, *LM (1427–1506), Užr. kn. 5*, Nr. 11.1–11.2, p. 64; 1492 08 30 Ivano Vasiljevičiaus pasiuntinybė Krymo chanui Mengli Girėjui, *СбРИО*, т. 41, № 36, с. 157–165; № 40, с. 181; № 42, с. 193; № 46, с. 208; M. Khodarkovsky, *Russia's steppe frontier: the making of a colonial empire, 1500–1800*, Bloomington and Indianapolis, Indiana University, 2002, p. 14–17.

928 Z. Norkus, Kada senoji Lietuvos valstybė tapo imperija ir nustojo ja būti?, p. 53.

piai[929]. Žinoma, didžiulę reikšmę šiems santykiams turėjo Osmanų politiniai siekiai. Krymo chanatas stengėsi plėsti savo įtaką Dniepro ir Dniestro stepių bei miškastepių zonoje, todėl matydamas Lietuvos karinį nusilpimą, jos nuovargį karuose su Maskva, pradėjo karinius kunigaikštystės antpuolius. Buvo ruošiamasi pulti Kijevą ir aplinkinius miestus, akylai stebėtas ir Lenkijos bei Lietuvos pasienis. Kiek vėliau, nuo 1533 metų, situacija vėl keitėsi, – Krymas ir LDK tapo politiniais partneriais[930].

Kolonizaciją tiesiogiai veikia valstybės ryšio su pasienio teritorija intensyvumas[931]. Į Lietuvos valstybės sienų „stepėse" problemą bus žvelgiama per stepės užvaldymo, tai yra kolonizacijos, prizmę, įvertinant pastangas ją apgyvendinti ir sukurti pasienio pilių tinklą. Tai vienas iš galimų tyrimo problemos sprendimo būdų, turint galvoje tai, kad tiesiogiai apie sienų nustatymą ir tikslinimą šaltiniuose rašoma labai mažai. Spręsdami paminėtas problemas tyrėjai susiduria su dideliais šaltiniotyros sunkumais: prieinamų, publikuotų šaltinių yra itin nedaug, todėl dažnai tenka apsiriboti tik senomis istoriografinėmis tiesomis ir tenkintis istoriografijos apyvartoje seniai cirkuliuojančių archyvinių šaltinių duomenimis[932].

Pasienio pilių tinklas vertintinas kaip svarbus faktorius, sudaręs sąlygas sienos trasai formuotis ir lėmęs jos kontūrą. Pavyzdžiui, Lietuvos valdovams teiktuose chanų jarlykuose labai dažnai pasienio pilių ir joms priklausančių valdų išvardinimas atitiko teritorijų dalybos principą. LDK pastangos kolonizuoti stepę aiškiausiai reiškėsi būtent pasienio pilių tinklo kūrimu, nes šalia pilių, savaime suprantama, formavosi tam tikri teritorijos apgyvendinimo židiniai. Pavyzdžiui, žinoma, jog XVI a. 4–5 dešimtmečiais Kijevo, Čerkasų apylinkėse bei Voluinėje statant Baro tvirtovę buvo įkurdintos

929 XVI a. pirmojoje pusėje įvyko daug Krymo totorių karinių žygių prieš Maskvą, kurie buvo tiesiogiai kontroliuojami LDK. Pavyzdžiui, 1513–1515 m. surengti du žygiai į Maskvą. Paakintas sėkmės, 1515 m. pavasarį Alek Girėjus organizavo dar vieną antpuolį. Minėtina itin sėkminga Čerkasų ir Kanevo seniūno E. Daškevičiaus operacija pervedant totorių būrius į Mstislavlį, iš kur buvo suduotas smūgis Smolenskui. 1521 m. buvo suorganizuotas dar vienas žygis į Maskvą. 1515 07 08 Kijevo vaivados raštas LDK Ponų tarybai, *АЗР*, т. 2, № 93, с. 118–119; 1516 04 10–1516 04 22 Krymo chano Mengli Girėjaus pasiuntinybė Ivanui Vasiljevičiui, *СбРИО*, т. 95, № 16, с. 271–272. Apie E. Daškevičiaus vaidmenį daugiau žr. Б. В. Черкас, Остафій Дашкович – черкаський і канівський староста XVI ст., *Український історичний журнал,* 2002, № 1, с. 53–67.

930 1526 m. birželio mėn. LDK Ponų tarybos kreipimasis į Žygimantą Senąjį, *АЗР*, т. 2, № 144, с. 173; Б. В. Черкас, Політичні відносини Великого князівства Литовського з Кримським ханатом у 1533–1540 рр., с. 117–128.

931 L. Bucevičiūtė, Stepės teritorinė specifika XVII–XVIII a.: geografinis ir kartografinis aspektas, *Darbai ir dienos*, 2014, t. 61, p. 213–232.

932 T. Čelkis, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorijos sienos „prie Juodosios jūros" XV–XVI a., *Istorija*, 2011, t. 83, p. 4.

totorių kolonijos[933], tačiau įvertinus atstumus tarp pilių ir numanomą gyventojų tankį matyti, jog realaus pagrindo sukurti gyvenamą pasienio ruožą, kuris laikomas svarbiausia sąlyga linijinei sienai formuotis, tiesiog nebuvo[934]. Vokiečių kilmės lenkų istorikas, Stepono Batoro ir Zigmanto Vazos sekretorius Reinholdas Heidensteinas (Reinhold Heidenstein) 1585 metais Krokuvoje išleistuose užrašuose daug dėmesio skyrė ne tik Maskvos valstybei, bet ir jos kaimynams totoriams bei turkams, aprašė stepės specifiką, pvz.: „didžiulės laukų platybės, daugybė žemių lieka ten neapdirbtos ir neapgyvendintos dėl plėšimų arba iš baimės“[935]. Mažai apgyvendintas stepes mini ir istorikas A. Guagninis; jo teigimu, tarp Čerkasų ir Kanevo keturiasdešimties mylių atstumu plyti dykynės, iki pat Očiakovo nėra nei kaimų, nei valsčių[936].

Vytautas puikiai suvokė pilių svarbą norint užkariauti ir prisijaukinti stepę. Būtent jo pastangomis dar prieš 1399 metų Vorkslos įvykius Dniepro žemupyje buvo pastatyta Tavanės [Šv. Jono], Podolės pietuose – Kremeneco, Bokotos ir Skajos pilys. Itin daug dėmesio buvo skirta Kijevo žemės gynybinei sistemai, jos pilies įtvirtinimams, nuo XIV a. čia nuolat buvo laikoma įgula, kuri sėkmingai gynėsi nuo totorių antpuolių[937]. Labai svarbi buvo ir Podolės Kameneco pilis, atlikusi ne tik gynybines funkcijas, bet ir buvusi svarbus prekybos kelio, jungusio Centrinę Europą su Perekopu ir visu totorių pasauliu, taškas. Šaltiniai leidžia teigti, jog visos pilys Padniestrėje ir Padnieprėje buvo statomos pagal tą patį planą, netgi inžineriniai sprendimai ir statybinės medžiagos buvo tokie patys[938]. Tai leidžia teigti, jog buvo stengtasi vykdyti karinę kolonizaciją, formuoti apgyvendinto pasienio liniją, sukurti efektyvią

933 Б. В. Черкас, Служиві татари в обороні українських земель Великого князівства Литовського XV–XVI століть, с. 146; В. О. Пірко, *Заселення і господарське освоєння Степової України в XVI–XVIII ст.*, Донецьк, Східний видавничий дім, 2004, с. 6–9.

934 Apibendrindamas daugelio tyrinėtojų duomenis, J. Ochmańskis pateikia kelių Ukrainos žemių realios apgyvendinimo situacijos duomenis: 1552 metais Kijevo paviete buvo 676 dūmai, Žitomyro – tik 298, Kanevo – tik 239, Čerkasų – 730, Vinicos – 1010, Braclavo – 452 (1545 metų duomenimis). J. Ochmański, Organizacja obrony w Wielkim Księstwie Litewskim przed napadami Tatarów Krymskich w XV–XVI wieku, s. 381.

935 „Огромное пространсво полей, множество земли остается тамъ не возделаннымъ и не населеннымъ по причине разбоевъ или вследстве страха“, P. Гейденштейн, *Записки о московской войне*, с. 8.

936 „Między Cyrkasami i Kaniowiany niemasz […] ani wsi i włości nie ujżrzy, wszytsko pustynie a dzikie pola na całe czterdziećsi mil, aż do samego Oczakowa miasta i zamku tatarskiego“, A. Guagnini, *Kronika Sarmacyey Europskiey*..., kśiąg 3, część 2, s. 23.

937 О. Попельницька, Київський замок XIV–XVII ст. у світлі писених та археологічних джерел, *Історико–географічні дослідження в Україні,* 2006, № 9, с. 51–54.

938 M. Ždan, Stosunki litewsko-tatarskie za czasów Witołda..., s. 581–582; С. А. Лепявко, Проблема захисту українських земель від татарських нападів і становлення козацтва, *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, 2009, вип. XXVI, с. 147–153.

pietinės valstybės dalies gynybos sistemą; ir visa tai buvo siekiama padaryti centralizuotai. Dar viena svarbi pastaba – karinė kolonizacija buvo bene vienintelis efektyvus būdas stepei užvaldyti, tačiau šis procesas buvo ne savaiminis, o centrinės valdžios primestas, todėl vyko lėtai. Klajokliai stepės gyventojai „pakraščio" žemėse net nesistengė steigti pastovių gynybos punktų ar tas žemes apgyvendinti, nors geografinės sąlygos ir galimybės tai padaryti buvo gana geros[939]. Visa energija buvo sukoncentruota į pavienes tarpusavyje strateginiais saitais nesusijusias karines akcijas. Pavyzdžiui, matyti, jog XV a. pabaigoje totoriai švaistė karinį potencialą puldami ir niokodami LDK pilis, kurias skyrė ne vienas šimtas kilometrų, tačiau šie veiksmai nebuvo koordinuojami, neturėjo vieningos priešo užkariavimo strategijos[940]. Akivaizdu, jog norėta tik grobio ir belaisvių.

Ukrainiečių tyrėjas M. Gruševskis pietinės LDK dalies pilių tinklo veiksnį susiejo su stepės įsisavinimo problema; jo įsitikinimu, pasienio pilys totorių antpuolių metu galėjo priglausti tik nedidelį žmonių skaičių, ypač mažos ir pavojaus atveju visiškai nepritaikytos iš stepės evakuoti žmones buvo Vinicos ir Braclavo pilys. Tad gyventojų gynyba nuo priešo buvo tik jų pačių reikalas. Visa tai lėmė, jog ilgainiui gyvenvietės pradėjo formuotis šalia pilių. Toks stepės kaip gamtinės kliūties užvaldymo būdas buvo kur kas veiksmingesnis tiek krašto apgyvendinimo, tiek valstybės pakraščių gynybos atžvilgiu, tačiau šio ilgo proceso rezultatai išryškėjo tik XVI a. pabaigoje – XVII a. pradžioje[941].

XVI a. pirmosios pusės pilių ruožas šiame regione buvo vienintelis gynybinis įtvirtinimas ir rodė krašto apgyvendinimą. Jo vaidmens stepės kolonizacijos procese neįmanoma nepastebėti. Pilys tapo atskaitos tašku, norint bent apytikriai nustatyti konfliktų ar kokių kitų įvykių lokalizaciją. Pavyzdžiui, 1558 metais totoriams nuniokojus pietines LDK žemes, pranešime Žygimantui Augustui rašoma: „totoriai atėjo didžiuoju keliu, esančiu

939 Б. В. Черкас, Ординська політика великого князівства Литовського в епоху Першого Литовського Статуту, p. 227; N. K. Ernst, *Die Beziehungen Moskaus zu den Tataren der Krym unter Ivan III und Vasilij III: 1474–1519*, S. 12; Ф. Є. Петрунь, Нове про татарську старовину Бозько-Дністрянського степу, c. 155–157.

940 1478 m. totoriai nusiaubė Braclavą, 1482 m. – Kijevą, 1495 m. – Voluinės Vladimirą, vėl Braclavą, 1498 m. – Černigovą, *AZP*, t. 1, № 124, c. 148–149; № 201, c. 350; t. 2, № 26, c. 28.

941 М. Грушевський, Южнорусскіе господарскіе замки въ половинѣ XVI века..., c. 2–5, 33.

tarp Chmelniko ir Vinicos“[942]. Tai, jog pilių tinklas iš tiesų formavo ir apibūdino valstybės pakraštį, o dokumentuose ir korespondencijoje vieno ar kito pavieto pilys buvo vertinamos kaip tam tikri erdvės orientyrai, rodo ir tyrimų išvados, jog Ukrainos žemėse didžiausios ir strategiškai svarbiausios pilys, kaip antai Kijevas ir Braclavas, rėmė periferijoje buvusias smulkesnes tvirtoves. Be kita ko, pilys ir jų sistema visada regione veikė kaip jungiantis, konsoliduojantis, o ne skiriantis veiksnys[943]. Pirmąją pasienio pilių grandį sudarė Kijevas, Kanevas ir Čerkasai; vakarų kryptimi pasienio gynybinę sistemą toliau formavo Zvenigorodas, Braclavas, Vinica. Visos jos, kartu su mažesnėmis privačiomis tvirtovėmis, kūrė geografinės ribos įspūdį, mažino distanciją tarp didžiųjų pasienio pilių[944]. Pavyzdžiui, 1495 metų Maskvos pasiuntinių kelionės per Lietuvos žemes instrukcijoje aiškiai matyti, jog maršrutas buvo planuojamas nuo vienos pilies iki kitos, tokiu būdu sukuriant sienos linijos įspūdį[945]. Po metų aptariant politinio ir karinio bendradarbiavimo sąlygas tarp Maskvos, LDK ir Krymo chano Mengli Girėjaus bei Moldovos vaivados Stepono, vėl buvo rengiama pasiuntinių kelionė per LDK žemes. Aleksandras Jogailaitis buvo raginamas prisidėti prie šios iniciatyvos ir užtikrinti pasiuntinių saugumą, o maršrute vėl minimos Lietuvos pasienio pilys, priskirtinos pirmajai gynybos grandžiai – Kijevas ir Čerkasai, priminė įsivaizduojamą pasienio kontūrą[946].

Dar viena galimybė Lietuvos valstybei įsitvirtinti stepėje atsivėrė atradus kazokų populiacijos potencialą. Kazokų politinio bendradarbiavimo

942 1558 01 28 raportas Žygimantui Augustui, *Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie (1554–1572)*, Lwow, 1910, t. 7, Nr. 27, s. 22.

943 В. Ф. Боєчко, А. Ю. Чабан, Роль порубіжних територій у процесі генезису козацтва, *Український історичний журнал*, 1999, № 2, с. 53–60.

944 1545 m. Ukrainos pilių revizijos medžiaga leidžia daryti tokius apibendrinimus apie LDK „pakraščio žemių” pilių išsidėstymą. Svarbiausios pilys Voluinės žemėje buvo Vladimiras, Luckas ir Kremenecas. Braclavo žemėje – Braclavas ir Vinica. Kijevo žemėje – Kijevas, Žytomiras, Ovručas, Černobylis, Mozyrius, Osteras, Kanevas ir Čerkasai, *Литовська Метрика. Книга 561: Ревізії українських замків 1545 року*, Підготував В. Кравченко, Київ, 2005.

945 „проводити по своей земле на Дбрянескъ, да къ Киеву, а отъ Киева къ Черкасцомъ, а отъ Черкасецъ до Тавани“, 1495 03 11–1495 03 27 dėl pasiuntinių keliavimo per Lietuvos žemes į Krymą, *СбРИО*, т. 35, № 34, с. 178. Lietuvos valdovas Aleksandras Jogailaitis suteikdamas teisę pasiuntiniams laisvai keliauti per LDK žemes, savo atsakymą taip pat suformulavo pagal pasienio pilių geografiją: „даемъ путъ чистъ черезъ нашу землю тою дорогою на Дбрянескъ и на Киевъ и на Черкасы“, ibid., с. 181.

946 „по своей земле проводити на Дбрянскъ и до Киева и до Черкасецъ; а отъ Черкасецъ велелъ бы еси ихъ проводити до перевоза до Тавани“, „и ты бы велелъ ихъ проводити по своей земле, насъ для, до волошскіе границы, чтобы имъ отъ твоихъ людей лиха не было никоторого“, 1496 05 19 Ivano Vasiljevičiaus pasiuntinybė Aleksandrui Jogailaičiui, *СбРИО*, т. 35, № 43, с. 220, 222.

principai ir „politinės kultūros“ samprata greičiausiai buvo tokia pati kaip visų klajoklių. Būti kazoku, M. Gruševskio žodžiais tariant, reiškė tam tikrą gyvenimo būdą. Šio tyrinėtojo manymu, kazokai dėl savo gyvenimo būdo kūrė apgyvendinto pasienio iliuziją, tačiau nesudarė realios sienos vaizdo[947]. Ukrainos istorijos tyrinėtojai linkę pripažinti, jog būtent neapgyvendintos, tuščios paribio erdvės, ypač vidurinioji Padnieprė konsolidavo kazokų būrius, skatino juos ten kurtis, ir tai formavo specifinį stepės visuomenės pobūdį[948]. Žygimantas Senasis ne vieną kartą siūlė Ponų Tarybai išnaudoti kazokus pasieniui apgyvendinti ir gynybai sustiprinti. LDK norėjo įkurdinti kazokus Dniepro žemupio salynuose, ypač tam tiko Pietų Bugo ir Dniepro tarpupis. Šiam tikslui pasiekti buvo dedamos pastangos įrengti Dniepro upėje perkėlas ir užtvankas. Ukrainiečių istorikas B. Čerkasas mano, jog kazokai, kaip ir visi klajokliai, gyveno „stepės parengtyje“: jie nelaukė ir nežiūrėjo, iš kurios pusės ateis priešas, o patys organizavo puolamuosius žygius, ieškojo priešų ir stengėsi juos aplenkti[949]. Nenuostabu, jog tokia visuomeninio būvio prigimtis iš tiesų neleido kazokams tapti sėsliems ir apgyvendinti stepės erdvę. Nepaisant to, matyti, jog LDK daug investavo į kazokų „projektą“ ir ši gynybinė jėga pasiteisino. Kazokai buvo pasklidę visoje pietinėje valstybės dalyje ir tapo grėsmę keliančiu faktoriumi. 1503 metais Mengli Girėjus skundėsi Ivanui III, jog Čerkasų ir Kijevo kazokai prie Dniepro prisiartino naktį ir sumušė jo žmones[950]. 1516 metais kazokai aktyviai dalyvavo ginant Voluinę, 1519 metais kazokai vėl sutrukdė totorių ordoms veržtis į Ukrainos žemes; 1523 metais jie, tikėtina, su Kijevo vaivadijos kariuomene dalyvavo puolamajame žygyje Dniepro žemupyje. 1527 metų Olšenicos mūšio sėkmė taip pat priklausė ne tik nuo Konstantino Ostrogiškio karo meno, bet ir nuo kazokų kovinio sumanumo. Dar minėtini 1529 metų žygiai į Očiakovą, po metų vykęs Krymo puolimas, 1532 metais – sėkmingas Čerkasų gynimas. 1533 metais Piotrkovo seime Kanevo ir Čerkasų seniūnas E. Daškevičius siūlė Dniepro žemupyje

947 М. Грушевський, *Історія України-Руси,* т. 7, с. 82.

948 Б. В. Черкас, Українське козацтво у військово-політичних процесах Великого князівства Литовського (20–30-ті рр. XVI ст.), с.158–164.

949 Ibid., с. 161–163.

950 1503 04 17 raštas iš Krymo Ivanui Vasiljevičiui, *СбРИО*, т. 41, № 89, с. 467; 1503 07 09 raštas iš Krymo Ivanui Vasiljevičiui, № 90, с. 476.

pastatyti pilį su nuolatine 1000–2000 kazokų įgula, kuri galėtų sulaikyti totorius nuo Ukrainos žemių puldinėjimo[951]. Siekiant kontroliuoti šią didelį potencialą įgijusią karinę jėgą XVI a. 5 dešimtmečio pradžioje buvo pradėti svarstyti kazokų organizacinio ir struktūrinio reformavimo projektai, tačiau iš esmės nepavyko rasti optimalaus kazokų kontrolę užtikrinančio sprendimo, kuris būtų laidavęs kazokų pajungimą strateginiams ir kariniams stepės planams vykdyti.

Ne tik LDK ar Lenkija vykdė stepių apgyvendinimo politiką. XVI a. viduryje siekdama numalšinti pasienio neramumus Osmanų imperija mėgino netoli Benderų apgyvendinti 5000 moldovų bendruomenę[952], tačiau didesnės įtakos pasienio stabilumui tai neturėjo.

Visi politiniai partneriai „stepėje“ turėjo savų interesų, jiems įgyvendinti įvairiai ir išradingai išnaudojo likimo lemtą kaimynystę. XV–XVI a. būta įvairių stepės užvaldymo iniciatyvų, kurios sėkmingai galėjo tapti pagrindu sienoms įtvirtinti ir atnaujinti. Tačiau stepės įsisavinimas nevyko savaime, vidinių ekonominių ir socialinių priežasčių skatinamas, o buvo primestas centrinės valdžios, kolonizacija iš esmės buvo karinio pobūdžio, todėl vyko lėtai, jos rezultatai išryškėjo gerokai vėliau.

4.5.2. Kaimynystė pietuose: gamta ir geografija kaip sienų sąlygos

Jau nuo 1360 metų LDK ir Ordos siena Dniepro kairiajame krante greičiausiai ėjo Vorsklos vaga nuo jos aukštupio iki santakos su Dniepru. Chanų jarlykų duomenys liudija, jog sienos ruožas nesikeitė nuo XIV a. 7 dešimtmečio iki XV a. 4 dešimtmečio[953]. Taigi Vytauto valdymo laikmečiu ir vėliau, iki 1484 metų, kai buvo patirtos skaudžios teritorijos netektys, gana didelę pietinės sienos atkarpą formavo natūrali kraštovaizdžio aplinka (Samaros ir Dniepro upių krantai, Juodosios jūros pakrantė, Dniestro upės

951 Б. В. Черкас, Ольшаницька битва 1527 р., *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.*), 2008, № 8, с. 53–59; idem, *Українське козацтво у військово-політичних процесах Великого князівства Литовського (20–30-ті рр. XVI ст.*), с. 159–160; В. О. Пірко, *Заселення і господарське освоєння Степової України в XVI–XVIII ст.*, с. 14.

952 T. Čelkis, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorijos sienos „prie Juodosios jūros“ XV–XVI a., p. 9.

953 F. Šabuldo, „Semiono žmonės“: jų teritorija ir vaidmuo Krymo ir Lietuvos politiniuose santykiuose XV a. pabaigoje, *Lietuvos istorijos metraštis, 2010 / 1*, Vilnius, 2011, p. 16–17.

krantas), kurios gamtinė prigimtis pati savaime nereikalavo jokių žmogaus pastangų kokiais nors dirbtiniais būdais pažymėti Lietuvos valstybės sienas. Tyrėjai neretai pažymi, jog pietinė Lietuvos siena, prasidedanti rytiniame Padnieprio krašte, net negalėjo būti nustatyta, nes jos trajektorija priklausė nuo santykių su totoriais, o jie bet kuriuo metu galėjo pasikeisti. Stepės kolonizacija vyko vangiai, sąlygų klostytis pasienio linijai, tokiai, kokia ilgainiui susiklostė su Lietuvos šiauriniais ir vakariniais kaimynais, taip pat nebuvo.

Vytauto pastangomis iškovota įtaka valstybės pietuose iš esmės nebuvo ilgalaikė. Dėl Krymo totorių antpuolių XV a. pabaigoje – XVI a. pradžioje, kurie didžia dalimi buvo Osmanų imperijos politinės strategijos dalis, LDK neteko daug savo pietinių žemių. Jau 1484 metais LDK pietinė siena pasislinko gerokai į šiaurę, buvo prarastas pietinis teritorijos ruožas palei Juodosios jūros krantą. XVI a. pradžioje LDK sienos kryptį turėtume brėžti jau tik šiek tiek piečiau Čerkasų – Braclavo – Vinicos linijos[954]. Pietiniai Kijevo, Čerkasų ir Braclavo pavietai pradedant XVI šimtmečiu tapo niekieno žeme, kitaip tariant – tuščia erdve (Дике поле), neįėjusia į LDK administracinės organizacijos struktūrą. Realių valstybės sienos ženklų nebuvo, ji tiesiog pradingdavo stepėje, tačiau vis dėlto egzistavo suvokimas, jog ir pietuose valstybė turi faktinę sienos liniją[955], – jį išduodavo nepreciziškos erdvės ir atstumų nuorodos, subjektyvių orientyrų konstravimas.

Valstybės teritorijos ir jos erdvės pojūtis šaltiniuose dažniausiai atpažįstamas iš gana abstrakčių užuominų, apytikrių nuotolio vertinimų ir apriboto geografinio horizonto sampratos, kuri tekstuose paprastai reiškiasi frazėmis „mūsų pakraščio žemės“, „pakraščio žmonės“, „mūsų pakraščio miestai“, „mūsų pakraščio pilys“, „toje pusėje“, „šioje Dniepro

954 М. Грушевський, *Історія України-Руси,* т. 4, с. 335; М. К. Любавский, *Очерк истории Литовско-Русского государства...*, с. 199–201; B. Spuler, *Mittelalterliche Grenzen in Osteuropa...,* S. 161–162; Б. Черкас, Україна під час Стародубської війни 1534–1537 років, с. 214.

955 O. Halecki, Geografia polityczna ziem ruskich Polski i Litwy 1340–1569, s. 15; *Dzieje polskiej granicy wschodniej*, s. 17.

pusėje“ ir pan.[956] Kartais orientacija pietiniame valstybės pakraštyje išreiškiama ir tiksliau, kaip svarbiausią erdvės orientyrą nurodant pasienio pilį ir pažymint, jog „ta pilis yra prie sienos arba pakraščio“[957]. Pavyzdžiui, 1510 metais prašydamas Žygimantą Senąjį praleisti pasiuntinius į Krymą Maskvos valdovas teigė, jog juos reikėtų pasitikti prie sienos, kuri yra „tarp Kijevo ir Černigovo“, ir toliau lydėti į Kijevą, Kanevą bei Čerkasus[958]. Būdavo apsiribojama ir gana lakoniškomis frazėmis, kaip antai „duoti sutikimą keliauti, palydėti iki sienų“, nedetalizuojant sienos geografijos, nesusiejant jos su pasienio miestais ar pilimis[959]. Vis dėlto kartais šaltiniuose galima rasti ir visai tikslių atstumų nuorodų. Štai besiruošiant Starodubo karui Kanevo ir Čerkasų seniūnas Eustachijus Daškevičius numato totorių invazijos grėsmę ir rašo, jog jie „jau Dnieprą perėjo ir nuo mūsų pilies Čerkasų per 13 mylių stovi, netoli mūsų valstybės

956 Pvz.: „на тои стороне неприятели наши сильны естъ“, 1482 m. pabaigos Krymo chano Mengli Girėjaus laiškas Kijevo vaivadai Jonui Chodkevičiui, persiųstas Lietuvos valdovui iš Kijevo, *LM (1479–1491), Užr. kn. 4,* Nr. 25.3, p. 90; „царъ Менли – Гирей перекопскій тягнетъ со всею силою къ украйнамъ нашимъ великого князства Литовского и хочетъ шкоды чинити“, 1495 07 17 Aleksandro Jogailaičio pasiuntinybė Ivanui Vasiljevičiui, *СбРИО*, т. 35, № 38, с. 200; „чтобы не ходили воевати по сей сторонѣ Днепра“, 1500 09 29 Maskvos valdovo kalbų ir įsakymų sąrašas, *СбРИО*, т. 41, № 67, с. 327; „всим своим городомъ въкраиннымъ“, 1507 06 30 Krymo chano Mengli Girėjaus laiškas Žygimantui Senajam, *LM (1499–1514), Užr. kn. 8*, Nr. 36, p. 72; „вчинил зъ земли Литовъское побегъ на границы н(а)ши и прбегши къ Мозырю том замок нашъ Мозыр засел и зъ Мозыра къ московъскому послалъ, бъючи ему ч(о)ломъ и хотячи ему служити, и просячи его абы ему помоч дал н(а)ших граничъных земль воевати [...], городы н(а)ши граничные“, 1508 06 11 Žygimanto Senojo laiškas Krymo chanui Mengli Girėjui, *LM (1499–1514), Užr. kn. 8*, Nr. 64, p. 103–104; „пры томъ замку нашомъ украиномъ“, 1569 05 02 Žygimanto Augusto raštas Čerkasų ir Kanevo seniūnui kunigaikščiui Mykolui Višniaveckiui, *LM (1569–1571), Kn. 532, Vieš. reik. kn. 10*, Nr. 14, p. 37; „подъ которымъ замкомъ нашимъ украиннымъ“, *АЮЗР*, т. 1, № 105, с. 110.

957 Pvz.: „а за тымъ люди его, пришодши на наши украйны подъ нашъ городъ Черниговъ, шкоды великіи починили“, 1498 07 20 Aleksandro Jogailaičio pasiuntinybė Ivanui Vasiljevičiui, skundžiantis Krymo chano Mengli Girėjaus daromomis pasienio skriaudomis ir tikintis Maskvos valdovo pagalbos, *СбРИО*, т. 35, № 56, с. 266; „Киева и иных граничных замъковъ наших“, 1508 04 30 Žygimanto Senojo laiškas Krymo chanui Mengli Girėjui, *LM (1499–1514), Užr. kn. 8*, Nr. 63, p. 102; „замъковъ нашыхъ украинъныхъ [...] Киевъ, Черъкасы и Каневъ Брасловль и Веницу“, 1546 06 27 Žygimanto Augusto raštas Ponų Tarybai, *Метрыка Вялікага Княства Літоўскага (1480–1546)*, Кніга № 30, Кніга запісаў, Мінск, Беларуская навука, 2008, № 117, с. 190–191; „заплату онимъ людемъ служебънымъ которые пры замъку Киевъскомъ на границахъ прошлых часовъ служили“, 1568 01 10 Žygimanto Augusto raštas Kijevo, Lucko, Kremeneco, Naugarduko, Minsko, Slanimo, Pinsko ir Ašmenos pavietų sidabrinės mokesčio rinkėjams, *LM (1567–1569), Kn. 531, Vieš. reik. kn. 9*, Nr. 26, p. 52.

958 „а съ Чернигова какъ они вжо выедутъ, тогды тотъ дъякъ нашъ Богухвалъ маетъ ихъ стретити на рубежи, на границы, которая жъ граница естъ межи Кіевомъ и Чернеговымъ, и маетъ ихъ оттоле проводити на Кіевъ, и на Каневъ, и на Черкасы“, 1510 08 01–1510 10 08 Ivano Vasiljevičiaus raštas Žygimantui Senajam, *АЗР*, т. 2, № 60, с. 74.

959 Pvz.: „wysłać na granice tatarskie“, 1448 07 21 pranešimas apie kariuomenės sąrašą, *Skarbiec diplomatów*… t. 2, Nr. 1869, s. 190; „И ты бъ, братъ нашъ и сватъ, нашимъ посломъ черезъ свои земли путъ далъ до границы“, 1524 06 13–1524 09 06 Ivano Vasiljevičiaus pasiuntinybė Žygimantui Senajam dėl totorių invazijos į Lietuvos žemes, *СбРИО*, т. 35, № 97, с. 689; „а какъ пойдетъ назадъ отъ воеводы волошского посланецъ великого князя, онъ потомужъ маетъ черезъ панства наши доброволно и безъ кождые зацепки пройти ажъ до границъ великого князя“, 1529 m. lapkričio–gruodžio mėn. raštas dėl laisvo pasiuntinių keliavimo, ibid., № 106, с. 812.

LDK sienų“[960]. Panašu, kad nuotoliui nurodyti naudotasi ir kelionės trukmės ekvivalentais; tai leido apytikriai suvokti atstumus keliaujant ar laukiant priešo puolimo[961]. Stepės geografiją ir preliminarų atstumą iki Krymo, kaip žinia, įvertino ir Mykolas Lietuvis: pasak jo, nuo paskutinių LDK tvirtovių Ukrainos žemėse – Braclavo ir Čerkasų – į Krymą keliaujama stepėmis šešias dienas[962].

XVI a. geopolitinė situacija regione jau buvo stipriai pakitusi, senosios Vytauto laikų sienos visiškai nebeatitiko realybės, tačiau LDK politinio elito sąmonėje ir toliau liko įsišaknijęs numanomas, nujaučiamas, su politine ir istorine tradicija siejamas šio valstybės pakraščio sienų suvokimas. T. Čelkis pažymi, jog LDK valdovai ir diduomenė apytikriai žinojo abstrakčiomis gairėmis nusakomas pietines sienas, nors praktinis šių žemių integralumas buvo niekinis[963]. Šios mintys remiasi XVI a. naratyvinių šaltinių analize, atskleidusia, jog mentalinis tokios valstybės erdvės suvokimas, atsispindėjęs įvairių rūšių ir žanrų kūriniuose, buvo gajus ir stipriai politiškai angažuotas; jis konservavo Vytauto laikų iki Juodosios jūros krantų plytinčios valstybės vaizdinį. Tokį apytikslį pietinių sienų išmanymą gerai iliustruoja lenkų istoriko M. Kromerio 1577 metų tekstas, kuriame aiškinama, jog Dniepras ir Juodosios jūros įlanka yra siena nuo Očiakovo totorių, o Dniestras skiria nuo Belgorodo turkų. Autorius taip pat priduria, jog dėl

960 „Тыми разы писалъ къ намъ Черкаскій и Каневскій, державца Пропойскій и Чечерскій, панъ Остафей Дашковичъ поведаючи, ижъ Саипъ-кгирей царъ Перекопскій, самъ своею головою, и зъ многими людми съ войскомъ своимъ вжо Днепръ перешъли и от замъку н(а)шого Черкасъ у трынадцати миляхъ стоять, поблизу границъ панства н(а)шого Великого Князьства Литовского“, 1533 09 03 Žygimanto Senojo raštas Vilniaus vaivadai, kancleriui Albertui Goštautui, *LM (1528–1538), Užr. kn. 15*, Nr. 183, p. 242. Dar žr.: 1533 09 03 Žygimanto Senojo raštas Vilniaus vaivadijos pavaldiniams, ibid., Nr. 184, p. 242; 1533 09 08 Žygimanto Senojo raštas LDK totoriams, Nr. 185, p. 243; 1533 09 07–1533 09 08 Žygimanto Senojo raštas dėl karinės parengties; *АЗР*, т. 2, № 176, с. 220–221.

961 Pavyzdžiui, Ivanas Vasiljevičius per pasiuntinius klausė Aleksandro Jogailaičio, kurią dieną jis tikisi sulaukti Krymo chano kariuomenės puolimo, kad galėtų suteikti žadėtąją pagalbą. Galima įtarti, jog kelionės dienų skaičius ir preliminarios žinios apie distanciją, kurią per vieną dieną gali įveikti kariuomenė, leido gana tiksliai apskaičiuoti atstumą: „и хъ которымъ твоимъ украйнамъ идетъ, и о которые дни чаяти его прихода, и есть ли съ нимъ къ намъ отъ тебя каковъ наказъ, какъ намъ тебе помочъ учинити?“, 1495 07 19 Ivano Vasiljevičiaus pasiuntinybė Aleksandrui Jogailaičiui, *СбРИО*, т. 35, № 39, с. 201–204.

962 „Nuo Lietuvos paskutinių tvirtovių – Čerkasų ir Braclavo – ligi tų vienintelių Taurikos vartų [Perekopo – L. B.] keliaujama šešias dienas išvien lygiais ir žolės priaugusiais laukais, kur niekur nepasitaiko nei kalnų, nei girių, nei balų, nei sunkiai perbrendamos upės, išskyrus Boristeną [Dnieprą – L. B.]“, Mykolas Lietuvis, *Apie totorių, lietuvių ir maskvėnų papročius*, p. 24.

963 T. Čelkis, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorijos sienos „prie Juodosios jūros“ XV–XVI a., p. 4; idem, *Valdžia ir erdvė: Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorializacijos procesas XIV–XVI a.*…, p. 233.

neaprėpiamo dykynių dydžio ir jų laukinės prigimties čia nustatyti tvirtų sienų neįmanoma[964].

Chanų teiktų jarlykų informacija tarsi rodytų, kad Lietuvos sienos ruožas pietuose buvo stabilus per visą XV a. ir per pirmąją XVI a. pusę, tačiau puikiai žinoma, kad tai prieštarauja kitų šaltinių duomenims. Kaip minėta, dėl XV a. paskutiniame ketvirtyje prasidėjusių Lietuvos karų su Maskvos valstybe čia siena patyrė išties didelius pokyčius. Visgi trumpai panagrinėkime chanų jarlykų turinį kaip galimybių interpretuoti valstybės erdvės suvokimą sienų politikos kontekste pavyzdį. XVI a. pirmojoje pusėje Krymo chanai ir toliau tęsė tradiciją teikti jarlykus Lietuvos valdovams. Pavyzdžiui, 1506–1507 metais Mengli Girėjus LDK valdovui davė jarlyką, kuriame buvo pripažįstama jo teisė valdyti Kijevą, Vladimirą, Didžiuosius Lukus, Smolenską, Podolę, Kamenecą, Zvenigorodą, Černigovą, Mezecką, Oskolką, Starodubą, Brianską, Ratną, Kozelską, Pronską ir kt.[965], tačiau tenka pastebėti, jog jarlyke išvardintos teritorijos pagal LDK ir Maskvos valstybės paliaubų sutartį jau 1503 metais buvo perleistos Maskvai[966]. Krymo chanatas iš tradicijos pripažino LDK teisę į teritorijas, kurių faktiškai ji jau nebeturėjo. Akivaizdu, jog tarpusavio politikos santykius Krymas ir LDK formavo pagal 1461 metų pietinių žemių dalybų scenarijų, kai Krymo chanas Chadži Girėjus Kazimierui Jogailaičiui prisistatė kaip visateisis chano Tochtamyšo įpėdinis ir jarlyku pripažino Lietuvos valdovo politinę galią minėtose žemėse[967]. Greičiausiai galimos įvairios tokio politinio elgesio interpretacijos. J. Kiaupienė jį aiškina tik totorių sutarčių kalbos specifika: XVI a. pradžioje Dniepro ir Dniestro upių žiotys bei Juodosios jūros pakrantė jau buvo pavaldžios turkams, o dėl jarlyke minimų teritorijų vyko kova tarp Lietuvos ir Maskvos valstybių, todėl chano sutikimas dalytis minimas teritorijas iš esmės buvo niekinis[968]. Tačiau reikia atkreipti dėmesį ir į tai, jog LDK po senovei mokėjo Krymo chanui

964 „A jako Dniepr i odnoga Czarnego morza służy nam za granicę od Tatarów Oczakowskich, tak jeśli się mylę, Dniestr od Białogrodzkich Turków nas oddziela. A lubo dla obszaru i dziczy tych pustyń naznaczyć tu stałej granicy niepodobna [...]“, M. Kromer, *Polska czyli o położeniu*..., s. 7.

965 1506–1507 m. Krymo chano Mengli Girėjaus jarlykas Žygimantui Senajam, *A3P*, t. 2, № 6, c. 4–5.

966 *LM (1427–1506), Užr. kn. 5*, Nr. 118.13, p. 209–212; 1503 03 04– 1503 04 05 Aleksandro Jogailaičio pasiuntinybė Ivanui Vasiljevičiui, *СбРИО*, т. 35, № 75, с. 394–396, 399–400.

967 Ф. Є. Петрунь, Ханські ярлики на українські землі (До питання про татарську Україну), с. 172.

968 J. Kiaupienė, *Lietuvos istorija*, t. 4, p. 56–57.

vadinamąsias „atmenas“[969], tad bent jau ekonomiškai jam tai atsipirko – pripažinti LDK žemes, kurios jai jau nebepriklausė, ir už tai gauti „dovanų“. Antra vertus, gana įtikinama turėtų būti ir mintis, jog tokia politinių santykių praktika leido išsaugoti bent jau idėjinį LDK pietinės erdvės integralumą ir palaikė viltis, jog pietinių teritorijų netektis tėra laikina, situacija neabejotinai pasikeis. Prarastų žemių savininkams LDK valdovas suteikdavo valdų kitose valstybės vietose, visada pabrėždamas tokios kompensacijos laikinumą – *iki tol, kol* bus atkovotos prarastosios žemės[970]. Jarlykų teikimo Lietuvos valstybei tradicijos tąsa galėjo būti suvokiama kaip geopolitinę valstybės tapatybę konstruojantis veiksnys, patvirtinantis istorinių pretenzijų į šias teritorijas legitimumą. Čia galima įžvelgti sąskambių ir su jau aptartomis XVI a. naratyvinio diskurso dominantėmis, kai ypač jautriai buvo aptariama valstybės teritorijos raida, demonstruojamas emocinis prieraišumas prie Vytauto asmenybės, jo valdymo metu pasiekto teritorinės ekspansijos apogėjaus ilgesys. XVI a. raštija panašiai kaip Krymo chanų jarlykai visiškai nenorėjo pripažinti įvykusių teritorijos pokyčių *de facto* ir stengėsi išsaugoti Vytauto laikų LDK didybės vaizdą.

Šiame kontekste svarbu aptarti vieną nagrinėjamai temai aktualų dokumentą. Turint galvoje tai, kad analizuojamoms problemoms spręsti itin trūksta šaltinių, šio dokumento turinys ir su juo susijusios aplinkybės tampa dar aktualesni. Tai XVI a. vidurio pietinių LDK sienų delimitacija, naudota derybose su Osmanų imperija siekiant susigrąžinti turkų užimtą teritoriją prie Juodosios jūros krantų[971]. Sienų klausimą inicijavo turkai, į

969 Р. Ю. Почекаев, Русские земли в татарско-литовских отношениях и Москва (по данным ханских ярлыков конца XIV – начала XVI в.), *Труды кафедры истории России с древнейших времен до XX века*, Санкт Петербург, 2006, с. 227.

970 Pvz.: 1506 09 02 laiškas Želudoko vietininkui, informuojantis, kad Michailui Gaginui reikia duoti Možeikovo ir Bikuškio dvarus Želudoko paviete, kol jo dvarai Putivlio ir Kijevo pavietuose nebus atimti iš priešų, *LM (1499–1514), Užr. kn. 8*, Nr. 177, p. 175. Analogiška situacija, pabrėžiant tik laikiną jos pobūdį („iki tol, kol...“), klostėsi ir Lietuvos valstybės rytinėje dalyje, karuose su Maskva vis prarandant nemažas teritorijas.

971 LDK sienų pietuose delimitacija. Nedatuotas dokumentas pirmą kartą publikuotas XIX a. vidurio šaltinių rinkinyje *АЗР*, т. 2, № 199, с. 361–362. Leidėjai klaidingai nurodė dokumento datą – 1540 metus, nes jis buvo rastas tarp kitų tų metų dokumentų. Remiantis F. Šabuldo duomenimis, šio dokumento XVIII a. pabaigos kopija lenkų kalba yra Naruševičiaus rinkiniuose, ji datuojama 1542 metais, žr. *Archiwum Słowne Akt Dawnych, Zespól: Teki Naruszewicza, t. 6: Akta historyczne z lat 1530–1544*, k. 266–266 v. (dar žr. F. Šabuldo, „Semiono žmonės“: jų teritorija ir vaidmuo Krymo ir Lietuvos politiniuose santykiuose XV a. pabaigoje, p. 11). Šį sienos aprašą, transkribuotą lenkiškais rašmenimis, Mociejus Dogelis paskelbė šaltinių rinkinyje *Limites Regni Poloniae…*, s. 61–62. Jame dokumentas taip pat nedatuotas. Tas pats dokumentas, datuotas 1542 metais, paskelbtas ir Lietuvos Metrikos Teismų bylų 12 knygoje: *LM (1540–1543). Teismų bylų kn. 12*, Nr. 251, p. 214–215. Dėl spėjamos 1542 metų datos žr. ibid., Nr. 71, p. 81–82.

Stambulą pasikvietę Lenkijos ir Lietuvos pasiuntinius svarstyti sienų situacijos LDK pietvakariuose.

Dokumento datavimo problemą savo darbuose išsamiai aptarė F. Šabuldo ir T. Čelkis, todėl čia plačiau šio klausimo nesvarstysime[972]. Iš pirmo žvilgsnio atrodytų, kad LDK valstybės pietinės erdvės suvokimas prasilenkė su politine logika: šiame 1542 metų apraše geografinių objektų sąrašas ir jo pagrindu atkuriamas gamtinių ribų kontūras leidžia manyti, jog XVI a. viduryje LDK savo teritoriją ir pietinę sieną vis dar suvokė taip, kaip prieš šimtmetį ir anksčiau, Vytauto valdymo laikais, kai jai priklausė Očiakovas ir Tavanė. Taigi XVI a. vidurio dokumentas iš esmės liudijo XV a. pradžios faktinę sieną, nors ji, kaip žinoma, buvo pasikeitusi dar XV a. pabaigoje: „Štai tokios tos Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sienos, liudijame valdovui. Pasakojo senieji žmonės – Kijevo, Čerkasų, Kanevo – žinoję tas valstybės sienas, iki kur ir kuriomis vietomis Jo Malonybės Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valstybės sienos ir gamtinės ribos su Perekopo totorių žeme, Očiakovo ir Belgorodo [Akermano – L. B.] miestais ir Valakijos žeme. Pirmiausia papasakojo, kad Jūsų Malonybės, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės, žemė prasideda Marafos upeliu, kuris įteka į Dniestrą, ir Dniestru žemyn, [jo] vidurupiu, pro Tiginą [Benderus – L. B.], net iki kur Dniestras įteka į jūrą; o iš ten nuo Dniestro žiočių siena ėjo įlankos krantu pro Očiakovą iki pat Dniepro žiočių. O Očiakovas Jūsų Malonybės valstybės žemėje stovi. O nuo Dniepro žiočių iki Tavanės, o Tavanėje buvo perkėla Jūsų Malonybės valdovo perpus su Perekopo caru. O kitoje Tavanės pusėje Jūsų Malonybės siena su Perekopo žeme ėjo iki Ovečjos Vodos [Avies Vandens] upės ir aukštyn ta upe, o nuo jos aukštupio [vėl] aukštyn Samaros upe ir aukštyn Orgejos upe net iki Doneco; o nuo Doneco iki Tykiosios Sosnos. Prie šių sienų kunigaikštis Simonas Olelkaitis[973] siuntė savo vietininką Svirplovą[974], kuris jo pavedimu Čerkasus valdė. Ir jis po

972 F. Šabuldo, „Semiono žmonės“: jų teritorija ir vaidmuo Krymo ir Lietuvos politiniuose santykiuose XV a. pabaigoje, p. 11; T. Čelkis, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorijos sienos „prie Juodosios jūros“ XV–XVI a., p. 7–9; idem, *Valdžia ir erdvė: Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorializacijos procesas XIV–XVI a.…*, p. 235–242; idem, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sienų stepėse XIV–XVI amžiuje samprata, p. 30.

973 Kijevo kunigaikštis Simonas Olelkaitis (1454–1470).

974 Čerkasų vietininkas Svirplovas. Dokumento publikacijoje (*АЗР*, т. 2, № 199, с. 361–362) – Sviridovas. Publikacijos rengėjai neteisingai perskaitė ir identifikavo asmenį.

tas vietas jodinėjo ir tose vietose sienas žymėjo, tiek su totorių žeme, tiek ir su Belgorodo [Akermano – L. B.] miestu, tiek ir su Valakijos žeme“[975]. Dokumente minimi asmenys – Kijevo kunigaikštis Simonas Olelkaitis, Čerkasų vietininkas Svirplovas – išduoda, jog šiame XVI a. vidurio šaltinyje buvo panaudota maždaug XV a. vidurio dokumento informacija. T. Čelkis pažymi, kad rengiantis XVI a. vidurio deryboms su turkais ir ruošiant sienų klausimui aktualią dokumentaciją greičiausiai specialiai buvo pasinaudota XV a. vidurio dokumento informacija – tiesiog nurašyta sienų delimitacijos ištrauka ir priderinta prie derybų aplinkybių[976]. Be kita ko, istorikas pagrįstai pastebi, jog Simono Olelkaičio sienų delimitacija yra itin reikšminga jau vien dėl to, kad tai yra pats ankstyviausias mums žinomas dokumentuotas LDK sienų pietuose ir pietvakariuose aprašymas[977]. XVI a. vidurio derybose su turkais reiškiamos pretenzijos į prieš šimtmetį valdytas teritorijas atspindėjo LDK politinės valdžios turėtą valstybės erdvės viziją. Šios pretenzijos buvo paremtos prieš keletą metų įvykusiais teritoriniais pokyčiais regione. 1538 metais Osmanų imperija prisijungė Moldovos dalį tarp Pruto ir Dniestro upių ir faktiškai įsitvirtino teritorijoje tarp Dniestro ir Dniepro upių, tai yra – Juodosios jūros pakrantėje, o ji LDK politinėje sąmonėje buvo suvokiama kaip teisėta Lietuvos valstybės teritorijos dalis[978]. Ta Moldovos dalis, kurios turkai

975 „А то сутъ тые границы княствы великого Литовского, сведетство господарю. Поведили люди старые, Кияне, Черкашене, Каневцы, ведалые тыхъ границъ господарскихъ, покулъ и по которымъ местцомъ границы и урочища сутъ панству его милости князству великому Литовскому съ землею Татарскою Перекопскою, Очаковымъ, Белыиъ городомъ и зъ землею Волоскою: На первей поведили ижъ земля вашей милости господарская великого князства Литовского почалася отъ Марахвы речки, которая впала въ Днестръ и на низъ Дпестромъ, по половине Днестра, мимо Тегиню, ажъ где Днестръ упалъ въ море; а оттолъ съ устья Днестрова Лименомъ пошла граница мимо Очаковъ, ажъ до устья Днепрова, а Очаковъ на земли вашей милости господарской стоитъ; а отъ устъя Днепрова до Таваня, а у Таваня перевозы были вашей милости господарскіе на полы съ Перекопскимъ царемъ. А по той стороне Тавоня, съ Перекопскою землею граница вашей милости по Овечу воду и уверхъ Овечее воды, а отъ верховъ Овечее воды уверхъ Сомора и уверхъ Оргея, ажъ до Донца, а отъ Донца по Тихую Сосну. А на тые границы князь Семенъ Олельковичъ высылалъ наместника своего Спиридова, который отъ него Черкасы держалъ, и тотъ потымъ местцомъ розъежджалъ и потымъ урочищамъ границы клалъ яко съ землею Татарскою такъ и зъ Белымъ городомъ, такъ тежъ землею Волоскою“, 1540 m. LDK, Krymo Ordos ir Valakijos žemės sienų aprašymas, *A3P*, t. 2, № 199, c. 361–362; *Limites Regni Poloniae ...*, s. 61–62; taip pat žr.: *LM (1540–1543), Teismų bylų kn. 12*, Nr. 251, p. 214–215; *LM (1540–1543), Teismų bylų kn. 12*, Nr. 71, p. 81–82.

976 T. Čelkis, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorijos sienos „prie Juodosios jūros“ XV–XVI a., p. 8; idem, *Valdžia ir erdvė: Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorializacijos procesas XIV–XVI a.…*, p. 238–239.

977 Ibid.

978 Daugiau apie tai žr.: A. Dziubiński, *Stosunki dyplomatyczne Polsko-Tureckie w latach 1500–1572 w kontekście międzynarodowym*, Wrocław, 2005, s. 117–123; idem, Polsko-Litewskie napady na Tureckie pogranicze Czarnomorskie w epoce dwu ostatnich Jagiellonów, *Kwartalnik Historyczny*, Warszawa, 1996, r. 103, zesz. 3, s. 54.

1538 metais neužėmė, ir toliau su Lenkija ir Lietuva laikėsi tų pačių sienų, kaip ir anksčiau[979].

Poreikis derybose akcentuoti buvusią situaciją ir atstatyti „istorinę teisybę“ buvo daugiau negu akivaizdus. Šiam tikslui puikiai pasitarnavo minėta Simono Olelkaičio sienų delimitacija. Kada ji galėjo būti atlikta? T. Čelkio nuomone, abejonių nekelia tai, kad ji vyko Simono Olelkaičio valdymo Kijeve laikotarpiu[980]. Tikslesnį datavimą pasiūlė F. Šabuldo: ši delimitacija galėjusi vykti 1457 metų pavasarį – vasarą arba vėliausiai – 1458 metų pavasarį. Tokią nuomonę F. Šabuldo pagrindė Simono Olelkaičio paskyrimo Braclavo vietininku data, o tai įvyko Vilniaus seimo sesijos metu 1457 metų sausio–vasario mėnesiais. Vėliausia galima dokumento atsiradimo data – 1459 metų birželio 12 d., kai suteikdamas savo tarnui žemių Braclavo paviete, Simonas Olelkaitis titulavosi „savo didžiosios Kijevo kunigaikštystės“ kunigaikščiu[981].

Simono Olelkaičio valdymo Kijeve metu atlikta sienų delimitacija padėjo F. Šabuldo konstatuoti dar vieną svarbią LDK teritorijos ir sienų klausimo šiame regione aplinkybę. Remdamasis ukrainiečių ir lenkų istorikų duomenimis, ypač F. Petrunio įžvalgomis, ir gretindamas Simono

979 Reikia pastebėti, kad turkai LDK sienų su pietvakarių kaimyne Moldova raidą ėmė veikti maždaug nuo XV a. vidurio. 1484 metais Osmanams užėmus dalį Moldovos teritorijos, jos sienos atkarpa su Lietuva palei Dniestro upės vagą XV a. devintajame dešimtmetyje tapo LDK ir turkų siena (daugiau apie tai žr. A. Dziubiński, *Stosunki dyplomatyczne Polsko-Tureckie w latach 1500–1572 w kontekście międzynarodowym*, s. 33–36.). Nesileidžiant į išsamesnį LDK ir Moldovos diplomatinių santykių nagrinėjimą ir nesvarstant turkų politinės įtakos šiems santykiams, pasakytina, kad Moldova ir LDK savo sienas iš esmės vedė pagal gamtinius geografinius orientyrus ir nors jos nebuvo dokumentuotos, tačiau be jokios abejonės buvo šiems politiniams partneriams ne mažiau aiškios ir bent apytikriai suvokiamos. Pavyzdžiui, 1522 metų Lietuvos didžiojo kunigaikščio laiške Moldovos valdovui Jonui Steponui apie pasienio konfliktą „tarp jo ir mūsų žmonių“ rašoma, jog „buvo ateita iki sienos, iki mūsų Braclavo pavieto sienos ir buvo daroma skriauda mūsų žmonėms“. Prašoma, kad „sieną peržengus ir į mūsų žemę perėjus nebūtų daroma skriaudos“, 1522 11 29 Lietuvos didžiojo kunigaikščio laiškas Moldovos valdovui Jonui Štefanui, *LM (1518–1523), Įrašymų kn. 11*, Nr. 135, p. 130–131. Istorinė tradicija taip pat turėjo didelę reikšmę sprendžiant šių sienų klausimus. Antai 1503 metų Moldovos valdovo Stepono laiške Aleksandrui Jogailaičiui prašoma užleisti (perleisti) ginčytinas pasienio teritorijas. Šiame dokumente kalbama apie istorinę Bukovinos žemę. „то та буката земли, што от галицкого Буковины долу, межы Днестромъ и Пининами, што извека прыслухало ку Молдавъскои земли и з силою отлучена от Молдавъское земли [...] Про то и затымъ просимъ вашое м(и)л(о)сти, яко прыятеля нашого милого, абы есте ваша м(и)л(о)ст вчынили для прыятелства тот кус земли, абы есте ся ее лишыли, бо была нашои земли, Молъдавскои, съ стародавъна отчына, але бы се потвержало прыятельство и записы межы нами, которыи мамы з вашою м(и)л(о)стью и с коруною Полскою, абы ходили послы и купцы промежы насъ мирно и добровольно, яко жъ и досева“, iki 1503 m. lapkričio mėn., Moldovos valdovo Štefano laiškas Lietuvos didžiajam kunigaikščiui, Lenkijos karaliui Aleksandrui, kuriame prašoma užleisti (perleisti) Moldovos kunigaikštystei ginčytinas pasienio teritorijas ir neleisti Moldovos priešams slėptis, *LM (1427–1506), Užr. kn. 5*, Nr. 121, p. 221–223.

980 T. Čelkis, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorijos sienos „prie Juodosios jūros“ XV–XVI a., p. 8; idem, *Valdžia ir erdvė: Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorializacijos procesas XIV–XVI a.…*, p. 238–239.

981 F. Šabuldo, „Semiono žmonės“: jų teritorija ir vaidmuo Krymo ir Lietuvos politiniuose santykiuose XV a. pabaigoje, p. 11.

Olelkaičio laikų sienų aprašą su chanų jarlykuose ir kituose dokumentuose užfiksuota gausia geografine bei istorine informacija, F. Šabuldo lokalizavo vadinamųjų „Semiono žmonių“, siejamų su Simono Olelkaičio vardu ir jo valdymo laikais, teritoriją, kuri buvo paskutinis ir gana didelis LDK teritorinis laimėjimas pietuose. Jo nuomone, maždaug XV a. 6 dešimtmečio pradžioje LDK priklausė pietinė teritorija, anksčiau šaltiniuose nepastebėta. Ši teritorija driekėsi kairiajame Dniepro krante nuo Ovečjos Vodos upės vagos pietuose iki Tykiosios Sosnos upės vagos šiaurėje. Rytuose šią teritoriją ribojo Ovečjos Vodos, Samaros, Orelės ir Šiaurės Doneco aukštupiai[982]. Ši teritorija XV a. paskutiniais ir XVI a. pirmaisiais dešimtmečiais buvo dažniausiai minima LDK ir Krymo politinių bei karinių santykių konjunktūroje, – pagal Osmanų politinę strategiją ji turėjusi priklausyti Krymo chanatui kaip istorinis Aukso Ordos palikimas.

33 pav. *Pietinės Lietuvos sienos G. Mercatoriaus žemėlapio „Tavrica Chersonesvs Nostra Aetate Przecopsca, et Gazara dicitur“ 1623 metų leidime*

Klausimas, ką keitė ar galėjo pakeisti, kokias naujoves sienų politikai ir jų nustatymo metodikai atnešė XVI a. vidurio derybos dėl sienų su turkais, neturi vienareikšmio atsakymo. Neabejotina, jog 1542 metų

982 Ibid., p. 20.

Lenkijos – Lietuvos ir Osmanų imperijos sienų delimitacija liudijo akivaizdų poreikį spręsti sienų klausimus, jas nustatyti; dokumentuose netgi užsimenama apie sienos ženklų pataisymą, vadinasi buvo dedamos realios pastangos ne tik delimituoti, bet ir demarkuoti sienas[983]. Šie faktai liudija kokybiškai naują politinio dialogo etapą Lenkijos ir Lietuvos santykiuose su pietiniais kaimynais, skatina ieškoti sienų nustatymo paralelių su Lietuvos kaimynais rytuose, vakaruose ir šiaurėje. Kita vertus, galimybė taikyti panašias sienos problemų sprendimo priemones buvo įmanoma tik todėl, kad šiame politiniame dialoge dalyvavo Osmanų imperija – centralizuota, puikų administracinį aparatą turinti regiono galybė, o ne pavienės totorių ordos. Klajokline gyvulininkyste vertęsi totoriai savo valstybės erdvę suvokė labai abstrakčiai ir nematė reikalo kurti apčiuopiamą ryšį su teritorija, kurioje gyveno. Tai esminis skirtumas lyginant Vytauto ir ankstesnių laikų sienų nustatymo akcijas su totorių ordomis ar Krymo chanatu ir XVI a. vidurio sienų derybas su turkais. Todėl 1542 metų LDK, Lenkijos ir Osmanų imperijos sienų delimitacija leidžia argumentuotai teigti, jog sienų samprata šiame regione egzistavo, ir ji anaiptol nebuvo primityvi. Simono Olelkaičio valdymo Kijeve laikų sienų aprašymas taip pat yra reikšmingas, tačiau dėl šaltinių trūkumo sunku detaliau vertinti ir komentuoti politines aplinkybes, kuriomis jis buvo atliktas, o išlikę istorijos šaltiniai apie 1542 metų delimitaciją leidžia gana pagrįstai teigti, jog sienų nustatymo su turkais (kad ir permainingame) procese atsiskleidė LDK politinio elito branda.

Kita vertus, naivu būtų tikėti, jog sulig XVI a. viduriu dingo visos su sienų nustatymu ir tikslinimu susijusios problemos. 1548–1554 metais konfliktų pasienyje būta daug, sprendimų siūlyta taip pat nemažai, deja, jie buvo ne itin rezultatyvūs[984]. Panašu, kad kartais buvo grįžtama prie senos ir įprastos erdvės sampratos ir ja grindžiamų teritorijos dalybų. Štai atsakydamas į LDK valdovo priekaištus dėl Krymo totorių savavališkų klajonių po Bugo ir Mėlynųjų Vandenų apylinkes, kurios, pasak Lietuvos didžiojo kunigaikščio, priklausė LDK, Krymo chanas

983 *Limites Regni Poloniae…*, s. 57–61.

984 T. Čelkis, *Valdžia ir erdvė: Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorializacijos procesas XIV–XVI a.…*, p. 243.

1548 metais teigė, jog ši žemė neturi šeimininko – ją valdys tas, kuris bus stipresnis[985].

Apibendrinant pasakytina, kad užvaldžiusi Ukrainos stepes LDK gavo priėjimą prie Juodosios jūros. Atvirais prekybos keliais ji galėjo susisiekti su Moldova, Valakija, Genujos kolonijomis Kryme, Bizantija bei Turkija. Visa tai skatino išlaikyti užimtas žemes ir įtvirtinti jose savo politinę galią. Tačiau pietuose plytinčios palyginti mažai nomadų gyvenamos stepės kėlė visai kitokius valstybės ryšio su teritorija reikalavimus, nei sprendžiant sienų klausimus vakarinėje ir šiaurinėje valstybės dalyje, kur LDK teritorijos branduolio santykis su pasieniu buvo kur kas aiškesnis ir regimesnis. Santykis su valdoma teritorija pietiniuose pakraščiuose buvo daugiau įsivaizduojamas, nei realus, turėjęs stiprų poveikį LDK politinio elito mentalinei brandai. Sienos su politiniais partneriais pietuose formavosi istorinės ir politinės tradicijos pagrindu, esminį vaidmenį atliekant gamtos ir klimato savybėms. Interesų konflikte dėl Ukrainos žemių buvo operuojama valstybės viršenybės ir istorinio palikimo kategorijomis: LDK tai buvo Kijevo Rusios palikimas, o Krymui – Aukso ordos praeitis. Specifinė stepės gamta ir jos gyventojų charakteris, politinių santykių su kaimyninėmis valstybėmis konjunktūra trukdė LDK įsitvirtinti šiuose plotuose. Pastangos kolonizuoti stepę pasitelkus totorius ir kazokus nedavė siektų rezultatų. Priešingai, ilgainiui jie tapo LDK priešiška didelio potencialo karine stepės jėga. Galima tarti, jog Vytauto valdymo metais pradėtas pilių tinklo kūrimas Ukrainos žemėse buvo karinės kolonizacijos plano dalis. Pasienio pilių grandinė iš tiesų formavo tam tikrą valstybės pietinės ribos pojūtį, pilys buvo bene vieninteliai krašto apgyvendinimo ženklai, galėję tapti esminiu veiksniu, stabilizuojant gyventojų judėjimą pasienyje ir priimant sienų nustatymo bei tikslinimo sprendimus. Kaip tik tokia situacija ir susiklostė XVI a. viduryje, LDK su Osmanų imperija derantis dėl sienų nustatymo. 1540–1542 metais vykusios derybos atskleidė, jog tuo metu neabejotinai jau buvo suvokiamos realios valstybės sienos. Žinoma, jų samprata abiejų pusių buvo siejama su tradicija, istoriniais vaizdiniais, o jai susiklostyti greičiausiai didelę įtaką padarė konkretus politinis partneris – gerai

985 „то земля ни твоя, ни моя, одно Бозская: хто моцнейший, тот себе одержиш, *Книга Посольская Метрики Великого княжества Литовского*..., № 28, с. 42.

organizuota Osmanų imperija, bet ne nomadų bendruomenės. Vis dėlto sienas delimitavus pereiti prie jų kompleksinės demarkacijos ir tokiu būdu priartėti prie LDK vakaruose bei šiaurėje iprastos sienų nustatymo bei tikslinimo praktikos vargu ar buvo įmanoma. Toks scenarijus būtų įmanomas tik intensyvios ir rezultatus greitai duodančios kolonizacijos atveju. Deja, iš prigimties nesėsli stepės klajoklių populiacija iš principo negalėjo atitikti šio kriterijaus.

4.6. Regioninis sienų nustatymo savitumas

Išnagrinėjus XV–XVI a. Lietuvos valstybės sienų su besiribojančiomis valstybėmis nustatymo principus ir atskleidus sienos struktūros ypatybes galima konstatuoti, jog valstybės teritorinis modelis, jos sienos linijos genezė, pobūdis bei pavidalas priklausė nuo kaimynystės, kuri suvoktina kaip specifinė politinių, socialinių ir ekonominių veiksnių visuma, sudaranti antropogeninį pasienio teritorijos foną.

Kaip teigia T. Manteuffelis, siena tik teorine prasme yra ideali linija, matematiškai tiksliai skirianti dvi teritorijas, tačiau idealiuoju pavidalu siena neegzistuoja. Sienos ruožas nepriklauso kuriai nors vienai valstybei, jis yra bendras abiejų besiribojančių valstybių dvišalių santykių objektas[986]. Istorinis regionas, kuriam viena ar kita valstybė priklauso, sudaro prielaidas valstybės erdvės modeliui realizuoti ir kartu – jos sienų sampratai formuotis. Lietuvos valstybės padėtis regione išsamiai aprašyta istoriografijoje[987]. Paminėtina tik tai, jog taikant įvairias Europos erdvės modelio interpretacijas dažniausiai pasitelkiama binarė rytų – vakarų priešpriešos schema, vienos ar kitos valstybės priskyrimas prie kurio nors istorinio regiono priklauso nuo geopolitinių kategorijų komplekso bei socialinių, ekonominių ir kultūrinių kriterijų. Istoriografijoje jau įsitvirtinusi nuostata XV a. vidurio – XVI a. pirmosios pusės Lietuvos valstybę priskirti ne

986 T. Manteuffel, *Metoda oznaczania granic w geografii historycznej,* s. 1–2.

987 J. Kiaupienė, Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė Vidurio Rytų Europoje: diskusinės regiono modeliavimo problemos, *Lituanistika pasaulyje šiandien: darbai ir problemos*, Vilnius, 1998, p. 9–26; E. Gudavičius, *Lietuvos europėjimo keliais. Istorinės studijos*, Vilnius, 2002; J. Szűcs, The three historical regions of Europe, *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 1983, Nr. 29 (2–4), p. 131–184.

prie Rytų Europos, o prie Vidurio Europos rytinės dalies. Kitaip tariant, LDK laikoma viena Vidurio Rytų Europos valstybių, tam tikru mediumu tarp Vakarų ir Rytų Europos; daugelis Vakarų Europai būdingų procesų jos buvo perimta tik iš dalies – daugiau jų forma nei turinys. Nepaisant to, svarbus pats faktas, jog didžioji dalis vakarų kultūros vertybių visgi buvo integruotos į LDK kultūros erdvę[988].

Vėlyvaisiais Viduramžiais sąveikaudama su skirtingos politinės prigimties teritoriniais dariniais vakaruose ir šiaurėje, rytuose ir pietuose Lietuvos valstybė ėmė kurti savo teritorijos modelį. Regiono specifika vaidino išties didelį vaidmenį formuojant valstybę ir jos politinę erdvę. Vakaruose ir šiaurėje Lietuvos valstybė ribojosi su Vokiečių ordino valstybėmis, kuriose anksčiausiai Europoje susikūrė teritorinis valstybės valdymo modelis ir todėl jos pagrįstai vadinamos tiesiog teritorinėmis valstybėmis[989]. Ši kaimynystė siūlė europietišką teritorijos dalinimosi scenarijų, o tai vertintina kaip neabejotinai pozityvus veiksnys, veikęs Lietuvos vakarinių pakraščių sampratos pokyčius bei sienos linijos formavimąsi. Ypač svarbų vaidmenį atliko vidinė šio pasienio kolonizacija, jo apgyvendinimas, lėmęs valstybės erdvės pokyčių spartą. Tai padėjo suformuoti valstybės, turinčios aiškiai apibrėžtas ribas, sampratą. LDK rytinės ir pietinės žemės susidūrė su visiškai kitokios prigimties regiono politiniais dariniais ir su visiškai kitokia kultūrine jų orientacija, pasienio kolonizavimas čia klostėsi savitai, jo pobūdis ir tempas nė iš tolo neprimine LDK vakariniame ir šiauriniame pasienyje vykusių procesų. Sėslių kaimyninių valstybių sąveika su stepės nomadinėmis bendruomenėmis formavo savitą pasienio sampratą, vertė adaptuotis prie klajoklių gyvensenos[990]; sienos nustatymo aplinkybės čia buvo sudėtingos.

XV a. pradžioje Lietuvos valstybės erdvę sudarė skirtingos prigimties teritoriniai vienetai: lietuviškos branduolio žemės – *Lithuania propria* – ir ne vienu laiku prie jų prijungtos senosios Rusios kunigaikštystės. Branduolio

988 E. Gudavičius, *Lietuvos europėjimo keliais. Istorinės studijos*, p. 27; R. Petrauskas. Vėlyvųjų Viduramžių Europa ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės visuomenės ir kultūros raida XIV–XVI amžiuje, *Lietuvos istorijos studijos*, 2009, t. 23, p. 69–84.

989 B. Arnold, *Princes and territories in Medieval Germany*, p. 61–76; 248–279; E. Schubert, Der Rätselhafte Begriff „Land" im späten Mittelalter und in der frühen Neuzeit, *Concilium medii aevi*, 1998, S. 15–27.

990 J. L. Wieczynski, *The Russian Frontier: The Impact of Borderlands upon the Course of Early Russian History*, p. 7–100.

žemės šiaurėje ir vakaruose ribojosi su Ordino valdomis bei Lenkijos valstybe, o rytuose ir pietryčiuose – su Maskvos valstybe. Prijungtos prie LDK branduolio senosios Rusios žemės buvo Maskvos valstybės interesų akiratyje. Maskvos didžiojo kunigaikščio Ivano III suformuluota rusėniškųjų žemių vienijimo politika buvo svarbi Maskvos geopolitinės programos dalis, ji tęsėsi iki pat XVI a. pabaigos. Šių interesų kolizijoje, svarbų vaidmenį vaidinant savitam pasienio apgyvendinimo pobūdžiui, formavosi valstybes skyrusi siena, kuri struktūros ir chronologijos požiūriu negali būti tuo pačiu pagrindu lyginama su LDK vakaruose bei šiaurėje susiklosčiusia sienos linija.

Viduramžių Europos valstybių sienų sampratas ir modelius analizavusi anglų tyrėja Nora Berend linkusi manyti, jog tos pačios valstybės skirtinguose pakraščiuose vienu metu galėjo sėkmingai koegzistuoti abu sienų pavidalai: ir linijinis, ir nelinijinis, arba zoninis[991]. Kitaip tariant, valstybės sienų samprata tiesiogiai priklausė nuo kaimynystės su kitu politiniu dariniu ir tarpvalstybinių santykių pagrindu susiklosčiusio sienos modelio, kuris, atsižvelgiant į geopolitines, kultūrines ir socialines-ekonomines aplinkybes turėjo būti daugmaž priimtinas abiem abipus sienos gyvuojančioms valstybėms. Tokia sienų vertinimo metodologija gali būti pritaikyta ir Lietuvos valstybės sienoms. Sienos sampratos nevienalytiškumą gerai iliustruoja LDK sienos su Lenkija ir su rytinio pakraščio sritinėmis kunigaikštystėmis. Lenkijos ir Lietuvos siena vienu metu galėjo būti suvokiama ir kaip valdovo, tai yra – valstybinė, ir tuo pat metu – kaip privačios valdos riba. Panašiai ir Okos upės aukštupio sritiniai kunigaikščiai, deklaravę politinę priklausomybę LDK arba Maskvos valstybei, savo valdos ribas suvokė ir valstybiniu lygmeniu. Kaip pasienio valdų savininkai jie galėjo keisti ir valstybės sienas, nutarę, pavyzdžiui, su visa valda pereiti pas kitą siuzereną; vadinasi, valstybės pasienio valdoms tuo pačiu metu galiojo ir privati teisė.

Su Vokiečių ir Livonijos ordinais LDK neabejotinai turėjo linijinę sieną, kuri formavosi nuosekliai ir kryptingai: dėl vidinės kolonizacijos, arba pasienio apgyvendinimo, geografinių objektų trasa pamažu transformavosi į sienos trajektoriją, kuri buvo sudaryta ne tik iš fizinių geografinių objektų, bet ir turėjo aiškius socialinio-ekonominio pobūdžio požymius,

991 N. Berend, Medievalists and the notion of the frontier, p. 66–69.

o sienos liniją žymėjusius objektus jungė jų nuotolio matmenys. Egzistavo aiškus sienų sutarčių teisinis pamatas, o tarpvalstybiniai susitarimai aiškiai bylojo tik apie valstybinę sienos prigimtį – tai rodo sunormintų, valstybinę atributiką turinčių sienos ženklų sistemos radimasis.

Sienos linijos samprata egzistavo ir Lietuvos bei Lenkijos pasienyje. Čia taip pat svarbus apgyvendinimo vaidmuo, kuris reiškėsi intensyviais pasienio gyventojų konfliktais dėl užimtų teritorijų ir taip sukūrė optimalias sąlygas klostytis linijinei sienai. Reikia pabrėžti, jog sienos linijos struktūra bylojo apie dvigubą pavaldumą – pasienio valdos riba buvo suvokiama ir kaip privataus asmens nuosavybė, ir kartu kaip valstybinė siena. Fiziniu pavidalu Lietuvos ir Lenkijos siena iš esmės nesiskyrė nuo privačios ribos, tačiau jos valstybinis pobūdis reiškėsi instituciniu Lietuvos valdovo tarpininkavimu.

Sieną tarp Lietuvos ir Maskvos valstybių išreiškė tik vienos ir kitos pusės valdomų teritorijų sąrašai. Tiesa, tam tikro sienos linijos suvokimo būta ir šiame Lietuvos valstybės pakraštyje, tačiau tai matyti daugiau Maskvos valstybės, o ne LDK dokumentuose. Pasienio teritorijų brėžiniai, kuriuose pavaizduotas Lietuvos ir Maskvos pasienio ruožas nuo Pskovo iki maždaug Putivlio ir Černigovo, yra svarbus faktas, praplečiantis Lietuvos ir Maskvos valstybių sienos raidos sampratą. Tai argumentas, rodantis Maskvos gebėjimą operuoti Vakarų Europoje sėkmingai naudota sienos nustatymo technologija; todėl regioninių ir kultūrinių Maskvos valstybės skirtumų sureikšminti ir manyti, kad tik jie lėmė nelinijinį LDK ir Maskvos valstybių sienos pobūdį, nereikėtų. Delimitacijos esmė – sienų aprašymas, o idealiu atveju – ir schemų nubraižymas ar specialių žemėlapių sudarymas. Tai buvo jeigu ir ne įprasta, tai bent jau tikrai nesvetima ir Maskvos valstybės sienų politikai. B. Rybakovo duomenimis, egzistavo LDK ir Maskvos pasienio brėžiniai, tačiau jie neišliko, todėl negalime spręsti apie jų detalumą ir tiesiogines funkcijas. Aišku viena: šių brėžinių reikėjo ruošiant Maskvos pasiuntinius derybinėms misijoms, tačiau derybose su LDK atstovais jie greičiausiai nebuvo rodomi. Bent jau diplomatinių misijų Lietuvoje metu ši informacija tikrai nebuvo viešinama, ja nebuvo remiamasi, nes priešingu atveju Lietuvos metrikoje veikiausiai būtų apie tai prasprūdusi bent viena kita užuomina.

Svarbu išryškinti vieną šių brėžinių sudarymo chronologijai svarbią aplinkybę. Prisimintina, jog 1494, 1503 ir 1508 metais buvo sudaromos Maskvos ir LDK sutartys ir paliaubos, kuriose užuominų apie linijinės sienos modelį dar nebuvo. Valstybes skiriančią ribą tada dar rodė teritorijų sąrašai. Literatūroje kelta prielaida, jog taip elgtasi norint sumažinti itin dideles tokio pobūdžio dokumentų apimtis, juolab kad jose detaliai išvardinti tik kraštiniai vienos ar kitos teritorijos valsčiai, o tai, šiaip ar taip, vis tiek kūrė tam tikrą sienos linijos įspūdį. Šaltinių informacija apie egzistavusį Ivano Vorotinskio valdos žemėlapį taip pat sustiprina nuomonę, jog sritiniai kunigaikščiai itin gerai žinojo savo valdų ribas, todėl nebuvo reikalo jas detaliai aprašyti sutarčių su Lietuva tekstuose: daug praktiškiau atrodė apsiriboti valdos šeimininko įvardinimu. Žinoma, šie argumentai pernelyg menki, jog būtų galima kalbėti apie sienos linijos egzistavimą. Be kita ko, skirtingai nei nustatant sienas su Ordino valstybėmis, prie šių taikos ar paliaubų sutarčių nebuvo parengta tiesiogiai delimitacijai skirtų dokumentų. Tačiau minėti brėžiniai datuotini būtent XVI a. pradžia, kadangi jie buvo rasti tarp Ivano III ir Žygimanto Senojo korespondencijos[992]. Vadinasi, dvišalius santykius su LDK Maskvos valstybė grindė primityvų „kaip senovėje“ principą atitikusiu teritorijos dalinimosi modeliu, tačiau vos tik sudarius sutartis ar paliaubas, skubėdavo atlikti (greičiausiai slaptą) naujosios sienos atkarpos aprašymą. Jį, tikėtina, sudarė ne tik sienos trajektoriją sudarančių geografinių objektų sąrašai, bet ir atstumo tarp jų nuorodos, nes sudarant brėžinius tai buvo tiesiog būtina sąlyga mastelio reikalavimams patenkinti. Šios detalės jau leistų manyti, jog Maskvos valstybės pareigūnai suvokė sienos linijos specifiką ir išmanė sienų nustatymo techniką, tokią, kokia ji buvo būdinga LDK ir jos vakarų bei šiaurės kaimynams; juolab kad Livonija taip pat derėjosi su Maskva dėl valstybių sienų išvedimo[993]. Vis dėlto žinant, jog tokia sienų nustatymo metodika ir brėžinių informacija nebuvo remiamasi dvišaliuose santykiuose su LDK, ji naudota tik Maskvos valstybės vidaus politiniuose dokumentuose, negalima pasverti šių brėžinių įtakos Lietuvos valstybės rytinės sienos raidai, – sprendžiant sienų

992 Б. А. Рыбаков, *Русские карты Московии XV – начала XVI века*, с. 9.

993 Žinoma 1532 metų Livonijos magistro ir Ivano Vasiljevičiaus taikos sutartis, kuria buvo nutarta išvesti ir pažymėti sieną tarp Livonijos ir Pskovo žemės, *Описи Царского архива XVI века...*, с. 90.

klausimus jie paprasčiausiai nebuvo viešinami kaip galima tarpvalstybinės komunikacijos priemonė.

Galbūt minėtus brėžinius galima būtų vertinti kaip atsitiktinumą, o ne sąmoningą Maskvos strategiją, tačiau tokių pavyzdžių yra daugiau, ir jie neišvengiamai skatina daryti tokias išvadas. 1514 metais Maskvai užėmus Smolenską, iš karto Maskvos iniciatyva buvo sudarytas Smolensko ir jam priklausiusių valsčių brėžinys, datuojamas 1514–1517 metais[994]. B. Rybakovo nuomone, tikėtina, jog šį brėžinį 1517 metais matė LDK pasiuntiniai kartu su S. Herbersteinu vizito Maskvoje metu[995]. Dar vienas pavyzdys susijęs su Livonijos karu. 1563 metais Maskvai užėmus Polocką, iš karto buvo pradėtas jo ribų aprašymas, tarsi stengiantis kuo greičiau įforminti naujai susiklosčiusią LDK ir Maskvos sieną[996]. Greičiausiai tuo pačiu metu buvo sudarytas ir Polocko bei aplinkinių teritorijų brėžinys. Išlikęs įrašas apie Polocke reziduojančio rusų kunigaikščio Piotro Šuiskio siunčiamus Polocko ir Ozeriščios brėžinius, taip pat valstybinių kelių sąrašą nuo Didžiųjų Lukų iki Polocko ir kitų senųjų LDK kelių sąrašus[997]. Šis įrašas be datos, tačiau aplinkybės, jog rusų kunigaikštis siunčia informaciją *iš Polocko* ir duomenis yra gavęs iš kito rusų kunigaikščio, vienareikšmiškai leidžia konstatuoti, jog tai galėjo įvykti tik po Polocko kapituliacijos, tai yra – jį užėmus rusams. Vadinasi, ir minėtasis brėžinys gali būti datuojamas ne ankstesne kaip 1563 metų data.

Nagrinėjant šio brėžinio sudarymo aplinkybes atsiskleidžia tos pačios aplinkybės, kaip ir XVI a. pradžios brėžinių atvejais: tik užėmus tam tikrą teritoriją, iš karto skubama sudaryti užimtų valdų brėžinius, tačiau jie neįtraukiami į tarpvalstybines sutartis su Lietuva. XVI a. pradžios brėžiniai neišliko, nėra žinių ir apie aprašus, kuriais remiantis jie turėjo būti sudaromi. Tačiau remiantis išlikusiu Polocko ribų aprašu galima spėti, jog ir kiti

994 Б. А. Рыбаков, *Русские карты Московии XV – начала XVI века*, с. 9; *Описи Царского архива XVI века*..., с. 19. Nuomonę dėl Smolensko brėžinių datavimo pagrindžia šaltinio informacija, jog kartu su šiuo brėžiniu buvo rasta ir Maskvos valdovo Vasilijaus III sutartis su imperatoriumi Maksimilijonu I. Kaip žinia, būtent 1514 metais Vasilijus III sudarė su Maksimilijonu prieš Jogailaičius nukreiptą sutartį. Habsburgai, konkuravę su Jogailaičiais Čekijoje ir Vengrijoje bei gynę Vokiečių ordino interesus, kilus ginčui su Lenkija parėmė Maskvos kovą prieš LDK.

995 Б. А. Рыбаков, *Русские карты Московии XV – начала XVI века*, с. 106.

996 Тетрадь, а в ней писаны рубежи..., с. 1–48.

997 *Описи Царского архива XVI века*..., с. 42.

XVI a. pradžios brėžiniams naudoti aprašai turėjo būti panašaus pobūdžio. Beje, LDK ir Maskvos diplomatinėje medžiagoje išlikę užuominų tik apie Polocko brėžinį: 1570 metais jis buvo prieinamas ir lietuvių derybininkams; juo remiantis buvo skubama vykdyti demarkaciją. Vadinasi, sudarytasis Polocko ir jo aplinkinių valsčių brėžinys buvo panaudotas tarpvalstybinėse derybose kaip vizualinė delimitacijos aprašo priemonė.

Šis ekskursas apie Maskvos ir Lietuvos valstybių pasienio delimitacijos brėžinius, kad ir nepanaudotus bendrai sienai nustatyti, sąmoningai parinktas siekiant atkreipti dėmesį, jog vertinant Lietuvos valstybės rytines sienas regioniniu požiūriu negalima remtis tik kultūros ir civilizacijų skirtumais ir teigti, jog Maskva nesugebėjo įvaldyti Vakarų Europos valstybėse naudotos sienų nustatymo technologijos. Greičiausiai priešingai: Maskvos valstybė suvokė, kas yra linijinė siena, nors praktiškai tokios sienos nebuvo ir negalėjo būti.

Ne paskutinį vaidmenį vaidino ir Maskvos valstybės politinė programa, kuri buvo pakankamai įslaptinta derybose svarstant tarpvalstybinių delimitacijų ir juo labiau sienų demarkavimo klausimus. Maskvos valdovai neskubėjo vieno ar kito teritorijos laimėjimo pažymėti sienos ženklais, nes tai sudarė tik politinės programos suvienyti visas rusėnų žemes dalį: rengiantis tolimesniems teritorijos užkariavimams nebuvo tikslinga sienos ženklais įprasminti tarpinius pasiekimus.

Visi šie svarstymai veda svarbiausio apibendrinimo link. Būtina pabrėžti, kad intensyvios LDK ir Maskvos teritorinės varžybos darė įtaką vidinės kolonizacijos sklaidai ir neleido nusistovėti sienos linijai. Pasienyje vykę susitarimai buvo lokaliniai, tiesiogiai proporcingi sudaromų paliaubų laikui. Kitaip tariant, faktiniai teritorijos pokyčiai nei vienai, nei kitai valstybei nebuvo baigtiniai – LDK taip pat itin stiprus buvo įsitikinimas, jog teritorijos netektys tėra laikinos, prarastas žemes pavyks atgauti. Tai lėmė nuolatinę paliaubų būseną, kai nebuvo priimama jokių konkrečių sprendimų, galinčių užtikrinti stabilumą, kuris sąlygotų vidinę kolonizaciją, o ši, savo ruožtu, sudarytų sąlygas sienos linijai formuotis. Tokia situacija betarpiškai susijusi su vidinės kolonizacijos problemomis. Matyti tiesioginė koreliacija tarp apgyvendinimo proceso ir teritorinių varžybų. Politinis

nestabilumas kėlė laikinumo jausmą, kuris neleido „žmonėms artėti prie sienos“ ir ten kurti pastovias gyvenvietes, kuriose ilgainiui galėjo rastis „senųjų žmonių“ – svarbių liudytojų nustatant, tikrinant ir atnaujinant sienas (XVI a. pradžioje LDK vakariniuose ir šiauriniuose pakraščiuose tokia situacija iš esmės jau buvo susiklosčiusi). Gal dėl to ir šaltiniuose informacijos apie LDK ir Maskvos valstybės sienos pažeidimus sluoksnis yra labai plonas, duomenų apie poreikį taisyti sienų pažeidimus beveik nėra arba jie susiję su itin nedidelėmis sienos atkarpomis. Šios aplinkybės lėmė ir tai, kad skirtingai nei LDK su vakariniais ir šiauriniais kaimynais, su Maskva nebuvo sudaroma *specialiai* sienų klausimams skirtų sutarčių, jie buvo sprendžiami bendruose politinių realijų kontekstuose.

Labiausiai iš visų Lietuvos valstybės sienų, be abejonės, skyrėsi pietinės. Dėl šiame valstybės pakraštyje plytėjusių stepių regiono specifikos požiūriu išnagrinėti čia egzistavusį sienos modelį yra sudėtingiausia. Gamtinės sąlygos ir nestiprus čia gyvenusių nomadų ir pusiau klajoklių gyventojų ryšys su aplinka gali būti vertinami kaip svarbūs veiksniai, lėmę Lietuvos valstybės ribų su šio pakraščio kaimynais formavimąsi, sienos nustatymo specifiką ir dinamiką. Paminėtinas piečiausias Lietuvos valstybės sienos taškas, kurį savo protokoluose užrašė Lenkijos ir LDK komisarai 1546 metų sienos nustatymo akcijos metu. Senieji pasienio gyventojai pasakojo, jog sienos stepėje niekas nežymėjo; šios ir daugelis kitų panašių pastabų iš esmės atspindi bendrą apgyvendinimo ir sienų nustatymo situaciją stepėje, todėl pagrįsta manyti, jog svarbiausias erdvės orientyras, leidęs suvokti valstybės erdvės ribas, buvo pasienio pilių tinklas, tačiau jos leido tik apytikriai suvokti kontroliuojamą teritoriją. Pasienio pilys – bene vienintelis kiek ryškesnis akcentas LDK pietinėse žemėse, kurį derėtų laikyti tam tikru karinės kolonizacijos požymiu. Karinė kolonizacija vertintina kaip gana efektyvus būdas spręsti stepės užvaldymo problemą, tačiau ji nebuvo natūralus, savaime subrendęs procesas, o primesta iš šalies, todėl vyko lėtai. XV–XVI a. būta įvairių pietinių teritorijų įsisavinimo iniciatyvų, kurios susiklosčius palankioms aplinkybėms galėjo tapti pagrindu įtvirtinti ir atnaujinti sienas. Regiono specifikos požiūriu vertinant LDK pietines sienas itin reikšmingas yra jų 1542 metų aprašas. Jame

sienos struktūra primena gamtinių-geografinių objektų trasą. Šį aprašą palyginus, pavyzdžiui, su LDK ir Vokiečių ordino valstybių sienų sutartimis matyti, jog tokia sienų samprata buvo būdinga archajiniam gentiniam mentalitetui, kuris Lietuvoje reiškėsi XIII a. antrojoje pusėje (pavyzdžiui, Sėlos ribų atvejis) ar XIV a. viduryje (pavyzdžiui, 1358 metų sienų projektas su Livonija ir Vokiečių ordinu). Kita vertus, būtina konstatuoti, jog 1542 metų Lenkijos – Lietuvos ir Osmanų imperijos sienų delimitacija liudijo akivaizdų poreikį spręsti sienų klausimus ir bylojo apie tegul ir specifinį, bet realiai egzistavusį sienų suvokimą. Ši delimitacija rodo kokybiškai naują Lenkijos ir Lietuvos politinio bendravimo su pietiniais kaimynais lygmenį, kuris buvo įmanomas tik todėl, kad šiame politiniame dialoge dalyvavo Osmanų imperija – centralizuota, puikų administracinį aparatą turinti regiono galybė, o ne pavienės totorių ordos.

Apibendrinant galima teigti, jog nepriklausomai nuo regioninių skirtumų, apgyvendintas (arba kolonizuotas) pasienis vertintinas kaip svarbiausias faktorius sienos linijai formuotis. Tik esant pakankamam socialiniam ir ekonominiam pagrindui, valstybes skirianti riba galėjo virsti linija, apribojančia valstybės erdvę iš vidaus ir iš išorės. LDK laikant imperija, sienos apskritai yra sąlyginis dalykas. Z. Norkaus nuomone, imperijos – kol nesibaigia jų teritorinė ekspansija – sienų apskritai negali turėti. Imperijų atveju reikia kalbėti ne apie sienas, bet tik apie nenusistovėjusias ribas – plačius, judrius valstybės pakraščių ruožus, kurių pavaldumas negali būti tiksliai apibrėžtas[998].

Remiantis teorinėmis sienų raidos įžvalgomis pasakytina, jog skirtingas erdves žyminčios perskyros raida nuo idėjos apie konkretaus politinio vieneto erdvę iki realios, ženklais įprasmintos linijinės sienos gali būti laikoma baigta tik įgyvendinus karinio-gynybinio, socialinio-ekonominio ir kultūrinio-ideologinio teritorijos įsisavinimo programą. Šį teorinį modelį su tam tikromis išlygomis galima taikyti ir Lietuvos valstybės vakarinių bei šiaurinių sienų istorijai. Nekyla abejonių dėl karinio-gynybinio ir socialinio-ekonominio (vidinės kolonizacijos sklaida) Lietuvos sienų raidos aspekto. Atrodo pakankamai pagrįsta kalbėti ir apie kultūrinį bei ideologinį

998 Z. Norkus, Kada senoji Lietuvos valstybė tapo imperija ir nustojo ja būti? Atsakymas į lietuvišką klausimą, naudojantis estišku metodu, p. 53.

sienų raidos aspektą, nes dalis Lietuvos valstybės sienos su Vokiečių ordino valstybėmis buvo Lietuvos branduolio, kitaip tariant – tikrosios Lietuvos (*Lithuania propria*) žemių sienos. Egzistavo pasienio visuomenė, turėjusi savitą sociokultūrinę identifikaciją, aiškiai skyrusi save nuo anapus sienos gyvenančios visuomenės. Valstybinė simbolika sienos ženkluose taip pat liudijo kultūrinį bei ideologinį valstybės bendrumą, būdingą aiškiai apibrėžtas sienas turinčios teritorijos visuomenei.

LDK ir Maskvos tarpusavio santykių konjunktūra ir jos tiesiogiai veikiama pasienio situacija, rytinės erdvės pasidalinimo scenarijus iš esmės visada buvo įstrigę kariniame-gynybiniame teritorijos užvaldymo lygmenyje. Tyrėjų manymu, sienos samprata, pasiekusi socialinę-ekonominę raidos fazę, kurios nereikėtų tapatinti tik su teritorijos apgyvendinimo tankiu, išbaigta laikytina tik tada, kai susiformuoja pasienio visuomenė su aiškiais savo tapatybės ženklais, atsiranda aiški jos socialinė, ekonominė bei kultūrinė identifikacija su gyvenama teritorija. Būtent tada prasideda paskutinė sienos formavimosi fazė, kuri turi tam tikrą psichosocialinį krūvį, atspindi pasienio visuomenės prigimtį, tai, kas ją skiria nuo visuomenės, gyvenančios anapus sienos. Ši fazė LDK ir Maskvos tarpusavio santykiuose pasiekta nebuvo. LDK 1500–1503 metais prarastų žemių prigimtis itin aiškiai bylojo apie savitą ir specifinį regiono pobūdį, nieko bendra neturėjusį su pasienio visuomenės, linkusios į LDK pusę, tapatybės paieškomis ar kultūrinės identifikacijos apraiškomis. Didžioji jų dalis iš esmės tik nominaliai priklausė LDK. Pietinę LDK ribą vertinant pagal pasiūlytą sienų raidos modelį, Pietinę LDK ribą vertinant kyla dar daugiau problemų, nes jis atitiko tik karinį-gynybinį kriterijų.

IŠVADOS

Valstybės teritorijos bei erdvės ir sienų bei pasienių formavimosi samprata priklauso nuo įvairių mokslo sričių metodologijos. Valstybės teritorija, sienos ir erdvė vertintini kaip kompleksiškas fenomenas, apimantis fizinės-geografinės, politinės-administracinės bei kultūrinės prigimties veiksnius. Nagrinėjant sienų raidą išskirtini metafizinis, sociokultūrinis ir politinis-administracinis lygmenys, kurių tarpusavio sąveika linijinį, zoninį arba ir linijinį, ir zoninį pavidalą įgijusias valstybės sienas reprezentuoja kaip diferencijuotą erdvę, turinčią atitinkamus politinės priklausomybės ir administravimo požymius bei mentalinį charakterį. Valstybės teritoriją ribojančios sienos struktūros požiūriu laikytinos sudėtinga sistema, kurios formuojasi pagal tam tikrą scenarijų, užvaldant teritoriją kariniu-gynybiniu, socialiniu-ekonominiu ir kultūriniu-ideologiniu požiūriu. Pasienio samprata yra įvairialypė, ji tiesiogiai priklauso nuo sienų raidos interpretacijų. Pasienis funkciniais ryšiais susijęs su valstybės siena, jis apima realiai matomą erdvių atskirtį, pasienio visuomenės savitumą ir mentalinėje plotmėje suvokiamą pasienio erdvės išskirtinumą.

XV–XVI a. įvairiakalbiuose šaltiniuose vartoti sienų terminai buvo daugiareikšmiai. Delimitacijos terminai apibūdino patį objektą (sieną, ribą), bet ne jo formas, pobūdį ir pavidalą. Aptariamuoju laikotarpiu dar nebuvo išsikristalizavęs terminų turinys, nusistovėjusios reikšmės ribos ir vartosena. Tas pats terminas galėjo išreikšti sieną kaip objektą (delimitacija), ir sieną kaip ženklą (demarkacija) arba viena ir kita. Iš esmės neegzistavo valstybinių ir privačių žemės valdų skirtį išryškinanti terminija. Moderniųjų laikų tyrimuose sienas ir erdvę, jų formas ir pobūdį įvairiomis kalbomis perteikianti terminija yra diferencijuota, turinti daugmaž aiškias reikšmės ribas bei prasmės konotacijas. Sienas ir jų erdvės santykius nusako skirtingi terminai, išryškinantys vieną ar kitą jų požymį, todėl galimybė šiuolaikinę sienų ir erdvės terminiją adaptuoti XV–XVI a. sienų tyrimams yra ribota.

Specifinės kartografijos išraiškos priemonės neleidžia suprasti, ar valstybės siena žemėlapyje iš tiesų buvo linijinė, ar galbūt jos visai nebuvo, ar valstybė erdvės perimetras buvo demarkuotas, ar punktyru brėžiama linija žemėlapyje turėjo adekvatų fizinį pavidalą vietovėje. Žemėlapis leidžia suvokti linijomis apibrėžtą valstybės teritoriją kaip vientisą, net jeigu iš tiesų nieko panašaus ir nebuvo. Tiriant XV–XVI a. Lietuvos valstybės erdvės charakterį pobūdį bei sienų pavidalus kartografinė informacija atskleidžia ne tiek matematiškai tikslų valstybės teritorijos perimetrą, kiek simbolinius valstybės galios ir politinio autoriteto niuansus. Lietuvos valstybės teritorijos ir sienų vertinimas senojoje kartografijoje tiesiogiai priklauso nuo žemėlapių autorių žinių, interesų, kartografuojamos teritorijos ploto. Valstybės erdvės kontūrai žemėlapyje suponuoja idėjinius valstybingumo suvokimo, ekspansijos ar teritorijos praradimų metmenis. Senuosius žemėlapius lyginant galima atsekti valstybės sienų kaitos tendencijas, tačiau žemėlapyje pavaizduoti sienų kontūrai ne visada atitinka realią jo sudarymo meto būklę. Beveik visoje XVI a. kartografijoje galima rasti didesnę ar mažesnę Lietuvos teritorijos dalį, tačiau tik visos valstybės erdvės vaizdas žemėlapyje gali atskleisti jo autorių brandintas idėjas bei kartografinę nuovoką. Visa LDK erdvė buvo pavaizduota 1595 metų G. Mercatoriaus ir 1613 metų M. K. Radvilos Našlaitėlio LDK žemėlapiuose. XVI a. Europos žemėlapių mastelis neleidžia vertinti LDK kartografinio vaizdo detalių, o tik konstatuoti, jog Lietuva juose buvo vaizduojama. 1613 metų LDK žemėlapis atskleidė politiškai angažuotą Lietuvos teritorijos vertinimą, jame grafinėmis priemonėmis perteiktas mentalinėje plotmėje slypėjęs valstybės erdvės vaizdinys, jos teritorijos refleksija. Minėtiems dalykams išreikšti nepakako tik grafinių priemonių, buvo pasitelkti ir tekstiniai įrašai, kuriuose slypėjo esminė valstybės politinio vieningumo bei teritorinio vientisumo idėja, sietina su Vytauto laikų Lietuva.

XV–XVI a. LDK visos valstybės ir sritinės privilegijos gali būti traktuojamos kaip valstybiniai teisės dokumentai, atskleidžiantys valstybės teritorinio vientisumo idėją, pastangas jį išlaikyti ir užtikrinti integruotų žemių politinės priklausomybės tąsą. 1447 metų Kazimiero Jogailaičio privilegijoje deklaruotas siekis išsaugoti nepakitusią valstybės teritoriją

buvo kartojamas bene visose kitų valdovų privilegijose ir įrašytas į Pirmąjį Lietuvos Statutą. Pastangos išsaugoti valstybės teritoriją atsispindėjo ir Antrajame bei Trečiajame Lietuvos Statutuose. Sritinių privilegijų teisinis pamatas rėmėsi politiniu lojalumu Lietuvos valstybei mainais į įvairias teises ir lengvatas. Šiose privilegijose užtikrinamas teisinis teritorijos vientisumas kūrė bendrą Lietuvos valstybės ir į ją integruotų nelietuviškų žemių erdvės sampratą ir numatė jos išsaugojimo būdus, kartu tai buvo valstybės teritorijos vientisumo idėjos išraiška.

Lietuvos valstybės teritorijos, sienų bei erdvės suvokimo atspindžių Viduramžių ir Renesanso naratyviniame diskurse tyrimas atskleidė keletą tendencijų. Vakarų Europos viduramžių autorių darbuose Lietuvos valstybės erdvės refleksija paviršutiniška, tačiau daugmaž objektyvi. Daugiausiai dėmesio Lietuvos valstybės erdvės temai skiriama vėlyvųjų Viduramžių lenkų kronikose ir Lietuvos metraštinėje tradicijoje, tačiau konstruojant istorinės praeities naratyvą čia matyti daugiau subjektyvumo ir šališkumo, nei Vakarų Europos autorių tekstuose. Lietuvos metraščiuose valstybės erdvės refleksija paprastai buvo siekiama išryškinti LDK valstybingumą, o valstybės geopolitinė tapatybė siejama su Vytautu kaip užkariautoju ir valstybės erdvės steigėju. Metraščiai laikytini itin vertingu naratyviniu šaltiniu Lietuvos valstybės istorijai. Tai pirmoji Lietuvos istorija nuo legendinių laikų iki XVI a. pradžios. Metraščiuose pateiktas visas kompleksiškas valstybės teritorijos susidarymo vaizdas. Viduramžių lenkų kronikų siužetuose LDK ekspansyvi teritorijos plėtra vertinama kaip realus ir pripažintinas faktas, tačiau nuolat akcentuojama Lenkijos politinė ir karinė parama, leidusi LDK įsitvirtinti rytuose. Valstybės erdvės tema Renesanso naratyviniuose šaltiniuose buvo neatsiejama nuo autorių potyrių, interesų ir gebėjimo mąstyti geopolitinėmis kategorijomis. Visa tai leido sukurti daugiaplotmę valstybės erdvės sampratą, kuri vėlgi aiškiausiai atsiskleidė lenkų ir lietuvių autorių darbuose. Sienų istorijai juose skiriama nevienodai dėmesio: daugiausiai – valstybės rytų ir pietvakarių erdvės pojūčiui išryškinti, mažiausiai – šiaurinėms ir vakarinėms sienoms. Pastarosios XVI a. naratyviniuose šaltiniuose paprastai pateikiamos kaip stabilus teritorinis konstruktas, nekeliantis daug politinių diskusijų. XVI a. valstybininkų

mentalitete įstrigęs XV a. pirmosios pusės valstybės teritorijos vaizdinys, susijęs su Vytauto sukurtos valstybės refleksija, neleido adekvačiai vertinti istorinių pokyčių ir skatino kurti valstybės egzistencijos modelius minėto diskurso rėmuose. Lietuvos valstybės įvaizdis Vakarų Europos autorių – visų pirma italų ir prancūzų – tekstuose labai dažnai užgožiamas Lenkijos valstybės vaizdo. Lietuva juose suvokiama ne kaip politinė realybė, o tik kaip geografinė nuoroda, viena iš Lenkijos geografinių sričių. LDK erdviškumo juose tik tiek, kiek buvo būtina Lenkijos erdvės vaizdui Vakarų Europos fone sukurti.

Valstybės sienos, sudarančios teritorijos perimetrą, nustatomos dviem etapais: pirma atliekama delimitacija, tai yra, sienos aprašomos, nubraižomos jų schemos ar specialūs žemėlapiai, o tada remiantis šia informacija sienos trajektorija pažymima vietovėje – atliekama demarkacija. Lietuvos valstybės sienų nustatymo delimitacijos ir demarkacijos procedūros buvo aiškiai atskirtos viena nuo kitos; jas atliko skirtingas teisines kompetencijas turintys asmenys. Sienų su kaimyninėmis valstybėmis delimitacija ir demarkacija buvo vykdomos dvišalių santykių pagrindu, todėl teisinis šių procedūrų pamatas buvo grindžiamas ne tik LDK teisės normomis. Tikėtina, jog daugeliu atvejų privačių valdų ribų teisinis reglamentas tapdavo pagrindu sprendžiant valstybinės sienos delimitacijos bei demarkacijos problemas.

Lietuvos valstybės sienos su Livonija ir Vokiečių ordinu dėsningai evoliucionavo nuo pasienio zonos arba teritorinio ruožo, būdingo ikivalstybiniams laikams, iki linijinės sienos, skiriančios ir teisiškai sankcionuojančios tai, kas yra valstybės viduje, nuo to, kas yra jos išorėje, ir taip sukuriančios teritorinės valstybės modelį. Šis procesas vyko lygiagrečiai su pasienio apgyvendinimu. Kolonizacija, nepriklausomai nuo regiono skirtumų, laikytina svarbiausiu sienos linijos formavimąsi ir žymėjimą veikusiu socialiniu procesu.

Pirmosios linijinės sienos sampratos ir valstybės teritorinio modelio apraiškos LDK sietinos su XV a. pirmųjų dešimtmečių LDK sienų su Livonija bei Vokiečių ordinu nustatymo akcijomis. Tuo metu regimą pasienio liniją išreiškė fizinių-geografinių objektų bei socialinių-ekonominių

ženklų subordinacija, o jungties funkciją atliko objektus skiriančių atstumų matmenys. Paraleliai vyko delimitacijos ir demarkacijos procedūros. Linijinės sienos bei teritorinės valstybės samprata LDK išbaigtą pavidalą įgijo XVI a. viduryje, kai buvo pradėta kurti unifikuota sienos ženklų su valstybine atributika sistema. Kokybiniai Lietuvos valstybės teritorijos ir ją ribojančių sienų suvokimo poslinkiai laikytini civilizacinio kontakto su Ordino valstybėmis pasekme. Imta ne tik suvokti realias valstybės sienas (fizinį pavidalą turinčių sienos ženklų trasą žemės paviršiuje), bet ir mentalinėje plotmėje reflektuoti valstybės teritorijos išskirtinumą (valstybinė simbolika sienos ženkluose – valdžios ryšio su teritorija išraiška).

Dėl vidinės kolonizacijos sklaidos Lietuvos bei Lenkijos pasienyje taip pat egzistavo linijinės sienos samprata, tačiau čia sienos turėjo dvigubą pavaldumą – pasienio valdos riba buvo suvokiama ir kaip privati asmens nuosavybė, ir kartu kaip valstybinė siena. Fiziniu pavidalu Lietuvos ir Lenkijos siena iš esmės nesiskyrė nuo privačios ribos, o jos valstybinis pobūdis reiškėsi instituciniu Lietuvos valdovo tarpininkavimu. Skirtingai nei sienų nustatymo su Livonija bei Vokiečių ordinu (nuo 1525 metų – Prūsijos kunigaikštyste) atvejais, čia tarpvalstybinių susitarimų pobūdis buvo kitoks: delimitacijos ir demarkacijos procedūros buvo protokoluojamos komisijų darbo dokumentuose, kurie turėjo juridinę galią, tačiau nebuvo įtraukiami į tarpvalstybines sutartis.

Lietuvos ir Maskvos valstybių sienos struktūros ir chronologijos atžvilgiu buvo kitokios prigimties nei valstybės vakaruose ir šiaurėje – ją nustatė vienos ir kitos pusės valdomų teritorijų sąrašai, ir tai yra būdingiausia šių valstybių sienos XV–XVI a. ypatybė. Vis dėlto atidesnė analizė leidžia daryti prielaidą, jog sutartyse buvo išvardinamos ne visos vienos ar kitos teritorijos valdos, o tik kraštiniai valsčiai, kurie formavo provizorinę pasienio liniją. Kai kurių Lietuvos ir Maskvos valstybės pasienio atkarpų linijinės sienos požymiai, atsiskleidę Maskvos valstybės šaltiniuose, taip pat egzistavę pasienio teritorijų brėžiniai, tikėtina, koreguoja nuomonę dėl LDK ir Maskvos valstybinės sienos nelijinio pobūdžio ir kelia naujus klausimus tolesniems tyrimams. Nuolatinė paliaubų būsena ir pretenzijos į visas LDK užkariautas rusėnų žemes vertintinos kaip sąmoninga Maskvos valstybės

politinė nuostata. Politinis nestabilumas trukdė apgyvendinti pasienį, o tai buvo pagrindinė sąlyga sienos linijai susidaryti. Būdingas politinio nestabilumo pavyzdys yra XV a. paskutiniojo dešimtmečio – XVI a. pradžios sritinių kunigaikštysčių perėjimas į Maskvos pusę. LDK rytinės sienos raidos kontekste tai vertintina kaip sienos sampratos nevienalytiškumo išraiška ir Maskvos valstybės politinių manipuliacijų rezultatas. Okos upės aukštupio sritiniai kunigaikščiai, deklaravę politinę priklausomybę LDK arba Maskvos valstybei, savo valdos ribas suvokė valstybiniu lygmeniu, tačiau kaip privačių valdų savininkai jie galėjo su visa valda pereiti pas kitą siuzereną ir tokiu būdu pakeisti jos ribas. Neapibrėžtas sritinių kunigaikščių politinis statusas ir savarankiškumas pasirenkant tarnybą, o tuo pačiu ir valdomos teritorijos valstybinę priklausomybę, turėjo neigiamų pasekmių Maskvos ir LDK rytinės sienos klostymuisi Okos aukštupio ir Ugros upių arealuose. Lietuvos ir Maskvos delimitacinius susitarimus lėmė ne natūraliai besiklostanti vidinė kolonizacija, paprastai sukeldavusi socialines įtampas pasienyje (o tai tapdavo pretekstu imtis sienų peržiūrėjimo bei atnaujinimo), o Maskvos valstybės politikos ir ideologijos programą įgyvendinantys naujų teritorijų užkariavimai. Linijinės sienos negalėjo susidaryti nuolat keičiantis politinei teritorijų priklausomybei, užsitęsusio karinio konflikto sąlygomis negalėjo susiformuoti ir pasienio gyventojų bendruomenės.

Gamtinės sąlygos ir netvirtas nomadų ir pusiau klajoklių gyventojų ryšys su teritorija gali būti laikomi svarbiais veiksniais, lėmusiais Lietuvos valstybės ribų su pietinio pakraščio kaimynais formavimąsi, sienos nustatymo specifiką ir dinamiką. Lietuvos valstybės pietinių sienų samprata XV–XVI a. buvo stipriai veikiama stepės kaip gamtinės kliūties ypatybių. Stepės įsisavinimo problema laikytina svarbiausiu veiksniu, lėmusiu realiai neegzistavusios sienos su totorių pasauliu pobūdį. Šaltinių informacija leidžia teigti, jog Ukrainos stepėse išsidėsčiusių pasienio pilių tinklas, kaip tam tikras karinės kolonizacijos rezultatas, objektyviai gali būti laikomas apytikres sienas žymėjusiu valstybės kūriniu. Lietuvos valdovų suvokta būtinybė ir pastangos kolonizuoti stepę, siekiant ją išlaikyti, nedavė rezultatų. Ilgainiui kolonizacijos priemonė – totorių ir kazokų gentys – tapo didele

karine stepės jėga, kuri dėl gyvensenos ir kultūros skirtumų atsisuko prieš pačią LDK. Totorių pasaulį ir LDK skyrusi stepių zona iš tiesų buvo niekieno žemė, galimybių formuotis sienos linijai čia nebuvo, o sąlyginę valstybių ribą, kurią galima įžvelgti sutarčių tekstuose ir kituose dokumentuose, reikėtų vertinti tik kaip provizorinę. Regiono specifikos požiūriu vertinant LDK pietines sienas itin reikšminga 1542 metų Lenkijos – Lietuvos ir Osmanų imperijos sienų delimitacija. Ji liudijo akivaizdų poreikį spręsti sienų klausimus, bylojo apie tegul ir savitą, bet realiai egzistavusią sienų sampratą. Ši delimitacija reiškė kokybiškai naują politinio bendravimo etapą Lenkijos ir Lietuvos santykiuose su pietiniais kaimynais, kuris buvo įmanomas tik todėl, kad jame dalyvavo Osmanų imperija – centralizuota, puikų administracinį aparatą turėjusi regiono galybė, o ne pavienės totorių ordos.

XV–XVI a. Lietuvos valstybės teritorijos, jos sienų ir erdvės tyrimas atskleidė, jog realiai egzistavusios valstybės sienos ir mentalinis ar idėjinis jų bei valstybės teritorijos suvokimas nėra tik du atskiri tyrimo vektoriai, vedantys priešingų interpretacijų link. Šios dvi tyrimo plotmės, išnagrinėtos naudojantis skirtingos prigimties ir paskirties, tačiau reprezentatyviais šaltiniais, turi daug bendrų sąlyčio taškų; jos tarpusavyje susijusios, tačiau ne visiškai sutampa, o papildo viena kitą. Mentalinis ir idėjinis valstybės erdvės suvokimas buvo tiriamas nagrinėjant naratyvinius tekstus, senąją kartografiją bei valstybės teisinius dokumentus, o realios fizinio pavidalo sienos, jų delimitacija ir demarkacija – analizuojant sienų nustatymo sutartis, diplomatinius susitarimus, taikos bei paliaubų sutartis ir kitus konkretiems sienų klausimams skirtus dokumentus. Tyrimas atskleidė, jog erdvės ir jos ribų suvokimo valstybės mentaliniame žemėlapyje jautriausi taškai pasklidę Lietuvos valstybės rytinėse ir pietinėse teritorijose – ten, kur egzistavo daug ir įvairių politinių įtampų, nebuvo aišku, kur tikrosios valstybių ribos ir kokiais būdais jas reikėtų įprasminti. Šiam regionui būdinga tarpvalstybinio dialogo sumaištis, pasienį apgyvendinti trukdęs politinis nestabilumas, struktūriškai ydinga sienų nustatymo praktika, neleidusi bendrą sieną turėjusioms valstybėms dėsningai artėti prie teritorinės valstybės modelio, stepės, kaip ypač sudėtingos gamtinės kliūties, įtaka. Visa

tai skatino mentaliniame lygmenyje kurti saugios geopolitinės tapatybės viziją, paremtą Vytauto laikų Lietuvos teritorija ir politinėmis pastangomis atsikovoti bei užtikrinti buvusio teritorinio vientisumo neliečiamybę, kurią gynė ir sankcionavo valstybės teisinių dokumentų kompleksas. Šią įžvalgą pagrindžia visos šaltinių grupės, pasirinktos mentaliniam ir idėjiniam valstybės erdvės klausimui ištirti. Ir priešingai, realybėje iš ikivalstybiniams laikams būdingos valstybių erdves skiriančios teritorijos juostos apgyvendinto ir stabilaus pasienio dėka palaipsniui susiformavusi linijinės sienos bei teritorinės valstybės modelio samprata, sietina su LDK ir Ordino valstybių kaimynyste, mentaliniame bei idėjiniame valstybės teritorijos ir jos sienų lygmenyje iš esmės neatsispindi. Senuosiuose žemėlapiuose pavaizduotos vakarinės ir šiaurinės valstybė sienos gali būti įvertintos kaip tiksliausios ir turinčios mažiausiai interpretacijų. Naratyviniame diskurse Lietuvos ir Ordino valstybių kaimynystė vertinama santūriai ir iš esmės objektyviai. Idėjiniame Lietuvos valstybės ir jos teritorijos suvokimo diskurse Lietuvos ir Lenkijos siena vertinama labai angažuotai. Ypač išsiskiria du leitmotyvai – Voluinės bei Podolės tema ir Liublino unijos politinių bei teritorinių pasekmių Lietuvos valstybei klausimas. Tačiau reali sienų nustatymo bei tikslinimo praktika, tarpvalstybinis dialogas iš tiesų kėlė mažiau politinių įtampų, nei vaizduota mentaliniame valstybės žemėlapyje, sužadintame pastangų apsaugoti Lietuvos geopolitinę tapatybę nuo Lenkijos įtakos.

ŠALTINIAI

1. Publikuoti šaltiniai

Acta Alexandri Regis Poloniae, Magni Ducis Lithuaniae etc. (1501–1506), *Monumenta Medii Aevi Historica Res Gestas Poloniae Illustrantia,* t. 19, Wydawnictwa Komisji Historycznej Akademii Umiejętności w Krakowie, Kraków, 1927.

Acta Tomiciana epistolarum, legationum, responsorum, actionum et rerum gestarum serenissimi principis Sigismundi Primi Regis Polonie, Magni Ducis Lithuaniae per Stanislaum Gorski canonicum Cracoviensem et Plocensem collectarum / Academia scientiarum Polona. Bibliotheca Kornicensis,

t. 1 (1507–1511), Posnaniae, 1852.

t. 2 (1512–1513), Posnaniae, 1852.

t. 5 (1519–1521), Posnaniae, 1855.

t. 6 (1522–1523), Posnaniae, 1857

t. 10 (1528), Posnaniae, 1899.

t. 11 (1529), Posnaniae, 1901.

Acten der Ständetage Preussens unter der Herrschaft des Deutschen Ordens. (Die Jahre 1233–1435), Hrsg. M. Toeppen, Leipzig, 1878, Bd. 1.

Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie (1432–1534), wyd. B. Gorczak,

t. 3, Lwow, 1890.

t. 7, Lwow, 1910.

Bielski, M., Kronika Polska, Warszawa 1832, [w:] *Zbiór Pisarzów Polskich*.

Codex diplomaticus Poloniae, Varsaviae, 1852, T. 2, Pars. 2.

Codex Diplomaticus Regni Poloniae, wyd. M. Dogiel,

t. 1, Vilnae, 1758.

t. 4, Vilnae, 1764.

t. 5, Vilnae, 1759.

Codex epistolaris saeculi decimi quinti (1392–1501), t. 3, *Monumenta Medii Aevi Historica Res Gestas Poloniae Illustrantia*, t. 14, Kraków, Akademia Umiejętności, 1894.

Codex epistolaris Vitoldi magni ducis Lithuaniae 1376–1430, ed. A. Prochaska, Cracoviae, 1882.

[*Constitutuiones*]. *Statvta y metrika przywileiow koronnych ięzykiem polskim spisane y porządkiem prawie przyrodzonym a barzo snadnym nowo zebrane przez Stanisława Sarnickiego*, Kraków, 1594.

Daugirdas, S., *Genealogija, arba Trumpas didžiųjų Lietuvos kunigaikščių ir jų didžių bei narsių karo žygių aprašymas, kadaise Motiejaus Strijkovskio sukurtas, o dabar atnaujintas ir vėl išleistas Samuelio Daugirdo iš Pagaujo*, Vilnius, 2001. (Originalo tekstą parengė, iš lenkų kalbos vertė ir tekstologines pastabas parašė Regina Koženiauskienė. Įvadą bei komentarus parašė ir asmenvardžių rodyklę sudarė Kęstutis Gudmantas, redagavo S. Narbutas).

Die Staatsverträge des Deutschen Ordens in Preussen im 15. Jahrhundert, Hrsg. von Erich Weise, Königsberg, 1939, Bd. 1 (1398–1437).

Dokumenty strony polsko-litewskiej pokoju mełneńskiego z 1422 roku, wyd. P. Nowak, P. Pokora, Poznań, Wydawnictwo Poznańskie, 2004.

Dzieje Korony Polskiéj i Wielkiego Księstwa Litewskiego od roku 1380 do 1535. Przez Bernarda z Rachtamowic Wapowskiego, ze świeżo odkrytego spółczesnego rękopismu, z języka łacińskiego na ojczysty przetłómaczył, przypisami objaśnił, poczet rzeczy i osób dodał Mikołaj Malinowski, Wilno, 1847, t. 1–3.

Genealogia albo krótkie opisanie Wielkich Książąt Litewskich i ich wielkich a mężnych spraw wojennych. Uczynione niegdyś przez Matysa Stryjkowskiego, a teraz odnowione i znowu na świat wydane: przez Samuela Dowgirda z Pogowia, Poznań, 2004 [faksimilinis leidinys].

Goštautas Albertas, Vilniaus vaivada, Bonai Sforcai, Lenkijos karalienei, prieš kunigaikštį Konstantiną Ostrogiškį ir prieš Radvilus, *Senoji Lietuvos literatūra: Šešioliktojo amžiaus raštija,* kn. 5, p. 31–54.

Guagnini, A., *Kronika Sarmacyey Europskiey: W Ktorey Sie Zamyka krolestwo Polskie ze wszystkiemi Państwy, Xięstwy y Prowincyami swemi, tudzież też Wielkie Xięstwo Lithew., Ruskie, Pruskie, Zmudzkie, Inflantskie, Moskiewskie y część Tatarow*, Kraków, 1611.

Husovianas, M., *Giesmė apie stumbrą*, Vilnius, 1977.

Husovianas, M., *Raštai*, sud. S. Narbutas, Vilnius, Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, Vilnius, 2007, p. 111–155.

Index corporis historico–diplomatici Livoniae, Esthoniae, Curoniae, oder Kurzer Auszug aus derjenigen Urkunden–Sammlung, welche für die Geschichte und das alte Staatsrecht Liv-, Ehst-und Kurland's..., Riga, Frantzen's Buchhandlung, 1833–1835, Hrsg. von E. C. Napiersky,

Bd. 1 (Vom Jahre 1198 bis zum Jahre 1449 incl.),

Bd. 2 (Vom Jahre 1450 bis zum Jahre 1631 incl., mit einigen Anhängen).

Ioannis Basilidis magni Moscoviae ducis vita, a Paullo Oderbornio tribus libris conscripta..., [Vitebergae], 1585.

Joachima Bielskiego Dalszy ciąg Kroniki polskiej zawierającej dzieje od 1587 do 1598 r.: w rękopiśmie odkrył i do druku podał, oraz historyczno bibliograficzny opis żywota i prac Marcina ojca i Joachimas yna Bielskich napisał i przylączył F. M. Sobieszczański, Warszawa, S. Orgelbrand, 1851.

Kazimiero teisynas (*1468 m.)*, spaudai parengė, įvadą ir paaiškinimus parašė J. Jurginis, Vilnius, Mintis, 1967.

Klimas, P., Ghillebert de Lannoy, Dvi jo kelionės Lietuvon Vytauto Didžiojo laikais (1413–14 ir 1421 metais), *Praeitis*, Kaunas, Varpas, 1933, t. 2, p. 94–157 [šaltinio publikacija].

Kodex dyplomatyczny Litwy, wyd. E. Raczyński, Wrocław, 1845.

Kodex dyplomatyczny księstwa Mazowieckiego, Warszawa, 1863.

Kraštas ir žmonės: Lietuvos geografiniai ir etnografiniai aprašymai (XIV–XIX a.), parengė J. Jurginis ir A. Šidlauskas, Vilnius, 1983.

Kromer, M., *Polska czyli o położeniu, ludności, obyczajach, urzędach i sprawach publicznych Królestwa Polskiego księgi dwie*, Wilno, 1853.

Kroniki Bernarda Wapowskiego z Radochoniec. Część ostatnia, czasy podługoszowskie obejmująca (1480–1535), *Scriptores Rerum Polonicarum,* t. 2, Kraków, 1874.

Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Ponų Tarybos laiškas karaliui Žygimantui dėl Lietuvos karalystės Atkūrimo (1526), *Senoji Lietuvos literatūra: Šešioliktojo amžiaus raštija*, kn. 5, p. 65–74.

Lietuvos metraštis: Bychovco kronika, Vilnius, 1971.

Lietuvos Metrika = Lithuanian Metrica = Литовская Метрика,

Knyga Nr. 1: (1380–1584); Užrašymų knyga 1, Lietuvos istorijos institutas; [parengė Algirdas Baliulis, Romualdas Firkovičius], Vilnius, Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1998.

Knyga Nr. 3: (1440–1498); Užrašymų knyga 3, Lietuvos istorijos institutas; [parengė Lina Anužytė, Algirdas Baliulis], Vilnius, Žara, 1998.

Knyga Nr. 4: (1479–1491); Užrašymų knyga 4, Lietuvos istorijos institutas; [parengė Lina Anužytė], Vilnius, Žara, 2004.

Knyga Nr. 5: (1427–1506); Užrašymų knyga 5, Lietuvos istorijos institutas; [parengė Egidijus Banionis], Vilnius, Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1993.

Knyga Nr. 6: (1494–1506); Užrašymų knyga 6, Lietuvos istorijos institutas; [parengė Algirdas Baliulis], Vilnius, LII leidykla, 2007.

Knyga Nr. 8: (1499–1514); Užrašymų knyga 8, Lietuvos istorijos institutas; [parengė Algirdas Baliulis, Romualdas Firkovičius, Darius Antanavičius], Vilnius, Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1995.

Knyga Nr. 9: (1511–1518); Užrašymų knyga 9, Lietuvos istorijos institutas, Universytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu; [parengė Krzysztof Pietkiewicz; tekstus lietuvių k. Algirdas Baliulis], Vilnius, Žara, 2002.

Knyga Nr. 10: (1440–1523); Užrašymų knyga 10, Lietuvos istorijos institutas; [parengė Egidijus Banionis, Algirdas Baliulis], Vilnius, Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1997.

Knyga Nr. 15: (1528–1538); Užrašymų knyga 15, Lietuvos istorijos institutas; [parengė Artūras Dubonis], Vilnius, Žara, 2002.

Knyga Nr. 19: (1535–1537); Užrašymų knyga 19, Lietuvos istorijos institutas; [parengė Darius Vilimas], Vilnius, Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2009.

Knyga Nr. 25: (1387–1546); Užrašymų knyga 25, Lietuvos istorijos institutas; [parengė Darius Antanavičius, Algirdas Baliulis], Vilnius, Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1998.

Knyga Nr. 11: (1518–1523); Įrašymų knyga 11, Lietuvos istorijos institutas; [parengė Artūras Dubonis], Vilnius, Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1997.

Knyga Nr. 564: (1553–1567); Viešųjų reikalų knyga 7, Lietuvos istorijos institutas; [parengė Algirdas Baliulis], Vilnius, Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996.

Knyga Nr. 531: (1567–1569); Viešųjų reikalų knyga 9, Lietuvos istorijos institutas; [parengė Lina Anužytė, Algirdas Baliulis], Vilnius, Žara, 2001.

Knyga Nr. 532: (1569–1571); Viešųjų reikalų knyga 10, Lietuvos istorijos institutas; [parengė Lina Anužytė, Algirdas Baliulis], Vilnius, Žara, 2001.

(1522–1530); 4-oji Teismų bylų knyga (XVI a. pabaigos kopija), Vilniaus universitetas, [parengė Stasys Lazutka, Irena Valikonytė ir kt.], Vilnius, Vilniaus universiteto leidykla, 1997.

(1540–1543); 12-oji Teismų bylų knyga (XVI a. pabaigos kopija), Vilniaus universitetas, [parengė Irena Valikonytė, Neringa Šlimienė, Saulė Viskantaitė-Saviščevienė, Lirija Steponavičienė], Vilnius, 2007.

Lietuvos TSR istorijos šaltiniai, Vilnius, 1955, t. 1.

Limites Regni Poloniae et Magni Ducatus Lituaniae, wyd. M. Dogiel, Vilnae: In typographia... Collegii Vilnensis Scholarum Piarum, 1758.

Liv-, esth- und curländisches Urkundenbuch nebst Regesten,

Abteilung 1. Bd. 1. 1093–1300, Reval, 1853 (Hrsg. von F. G. von Bunge).

Abteilung 1. Bd. 3. Nachträge zu den zwei ersten Bänden, Fortsetzung von 1368–1393, Reval, 1857 (Hrsg. von F. G. von Bunge).

Abteilung 1. Bd. 5. 1414–1423, Riga, 1867 (Hrsg. von F. G. von Bunge).

Abteilung 1. Bd. 7. 1423 Mai–1429 Mai. Riga, 1881 (Begr. von F. G. von Bunge ... fortges. von Hermann Hildebrand).

Abteilung 1. Bd. 8. 1429 Mai–1435, Riga, 1884 (Begr. von F. G. von Bunge ... fortges. von Hermann Hildebrand).

Abteilung 1. Bd. 10. 1444–1449, Riga, 1896 (Begr. von F. G. von Bunge ... fortges. von Hermann Hildebrand).

Abteilung 1. Bd. 11. 1450–1459, Riga, 1905 (Begr. von F. G. von Bunge ... fortges. von Hermann Hildebrand).

Abteilung 2. Bd. 2. 1501–1505, Reval, 1905 (Hrsg. von Leonid Arbusow).

Abteilung 2. Bd. 3. 1506–1510, Reval, 1914 (Hrsg. von Leonid Arbusow).

Lites ac Res gestae inter Polonos ordinemque Cruciferorum. Comprehendit causam actam anno 1412, additamentum, Posnaniae, Sumptibus Bibliotehecae Kornicensis, 1892, t. 2.

Michelini, G., Trumpas lenkų kilmės, karalystės dydžio bei jos sienų, to, ko gausu yra ir ko joje trūksta, jų tikybos aprašymas, *Lietuvos istorijos metraštis. 1992*, Vilnius, 1994, p. 161–178 [šaltinio publikacija].

Maciej z Miechowa, *Tractatus de duabus Sarmatijs Asiana , et Europiana et de contentis in eis. Impressum Cracovie opera et impensis providi viri domini Ioannis Haller, civis Cracoviensis. Anno Christi 17 supra millesimumquingentesimum. In vigilia omnium sanctorum*, Kraków, 1517.

Maciej Miechowita, *Chronica Polonorum*, Kraków, 1521.

Mykolas Lietuvis, *Apie totorių, lietuvių ir maskvėnų papročius*, Vilnius, 1966.

Nowy kodeks dyplomatyczny Mazowsza: dokumenty z lat 1356–1381, wyd. I. Sułkowska–Kuraś, S. Kuraś, index osób I miejscowości opracował J. Piętka, Warszawa, 2000, cz. 3.

Oderbornas, Paulius, *Didžiojo Maskvos kunigaikščio Ivano Vasiljevičiaus gyvenimas*, Vilnius, 1999. Iš lotynų kalbos vertė, komentarus parašė ir rodykles sudarė S. Narbutas.

Pielgrzymowski, E., *Dialog slachcica Litewskiego o prawdziwy woyny Inflantskiej krola Jego M. Stephana świętej y drogej pamięci Pana naszego z księdzem Mokskiewskim od początku do konca krotko zebrany*, W Wilnie, 1594.

Pirmasis Lietuvos statutas (1529 m.): Zamoiskių ir Firlėjų rankraščių nuorašų paleografija ir faksimilės, sud. S. Lazutka, Vilnius, Margi raštai, 2007.

Pirmasis Lietuvos Statutas (1529 m.), sud. I. Valikonytė, S. Lazutka, E. Gudavičius, Vilnius, Vaga, 2001.

Poczet rodów w Wielkiém Księstwie Litewskiém w XV i XVI wieku, Warszawa, 1887, ułożył i wydał Adam Boniecki.

Possevini, A., *Mascovia*, Vilnae, 1586.

Radvanas, J., *Radviliada*, (parengė, įvadą, komentarus ir asmenų žodynėlį parašė Sigitas Narbutas; iš lotynų į lietuvių kalbą vertė S. Narbutas; iš lietuvių į anglų kalbą įvadą vertė S. Narbutas), Vilnius, 1997.

Rerum moscoviticarum commentarij Sigismundi Liberi Baronis in Herberstain, Neyperg & Guettenhag, Basileae, 1571.

Rewizya województwa połockiego z roku 1552, *Archiwum Komisyi historycznej*, Kraków, 1880, t. 2.

Rotundas, A., Trumpa Lietuvos kunigaikščių istorija nuo italų atkeliavimo, vadovaujant P. Libonui arba, kaip jį Lietuvos istorija vadina, Palemonui, iki Jogailaičių, *Senoji Lietuvos literatūra: Šešioliktojo amžiaus raštija*, Vilnius, 2000, kn. 5, p. 286–305.

Rotundas, A., Lenko pasikalbėjimas su lietuviu, nukreiptas prieš gėdingą ir klaidinantį Stanislovo Ožechovskio rašinėjimą, kuriuo jis norėjo nekaltai apšmeižti garsiąją Lietuvos kunigaikštystę. Iš šio pasikalbėjimo kiekvienas galės lengvai suprasti, kas yra tikroji laisvė ir ar Lenkijos karalystė turėtų su Lietuvos Kunigaikštyste sudaryti uniją, *Senoji Lietuvos literatūra: Šešioliktojo amžiaus raštija*, Vilnius, 2000, kn. 5, p. 115–275.

Rowell, S. C., Du Europos pakraščiai: Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ir ispanų karalysčių ryšiai 1411–1412 ir 1434 m. tekstuose, *Lietuvos istorijos metraštis. 2003 / 1*, Vilnius, 2004, p. 149–188 [šaltinio publikacija].

Rymsza, A., *Deketeros akroama, to jest Dziesięćroczna powieść wojennych spraw... Krzysztofa Radziwiłła...*, Wilno, 1585.

Russisch-livländische Urkunden, hrsg. von K. E. Napiersky, St. Peterburg, 1986.

Scriptores rerum Prussicarum, Leipzig, 1863, Hrsg. Ernst Strehlke, Max Töppen, Theodor Hirsch, Bd. 2.

Skarbiec diplomatów papiezkich, cesarskich, krolewskich, książęcych; uchwał narodowych, postanowień różnych władz i urzędów posługujących do krytycznego wyjaśnienia dziejów Litwy, Rusi Litewskiéj i ościennych im krajów, oprac. I. Daniłowicz,

t. 1, Wilno, 1860.

t. 2, Wilno, 1862.

Stryjkowski, M., *Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkiej Rusi Macieja Stryjkowskiego. Wydanie nowe, będące dokładnem powtórzeniem wydania pierwotnego Króleweckiego z roku 1582, poprzedzone wiadomością o życiu i pismach Stryjkowskiego przed Mikołaja Malinowskiego, oraz rozprawą o latopiscach Ruskich przed Daniłowicza pomnożone przedrukiem dzieł pomniejszych Stryjkowskiego według pierwotnych wydań*, Warszawa, 1846, t. 1–2.

Stryjkowski, M., *Goniec cnoty, do prawych slachciczów, przed Matysa Strykowiusa uczyniony w którym są przykłady piękne spraw mężów zacnych, postępki sarmatów i królów Polskich, książąt litewskich i ich narodu sławnego wywód, i sprawy skuteczne z dawna w prochu zakryte, a od żadnego przedtym nie wydane, od początku ich aż do dzisiejszego z łaski Bożej kroła Henrika*. W Krakowie. Drukowano u Macieja Wirzbięty typographa Jego Królewskiej miłości, 1574.

Stryjkowski, M., *O początkach, wywodach, dzielnościach, sprawach rycerskich i domowych sławnego narodu litewskiego, żemojdzkiego i ruskiego, przetym nigdy od żadnego ani kuszone, ani opisane, z natchnienia Bożego a uprejmie pilnego doświadczenia*, oprac. J. Radziszewska, Warszawa, 1978.

Stryjkowski, M., *O wolnosci Korony Polskiey, y Wielkiego Xięstwa Litewskiego, a o srogim zniewoleniu inszych krolestw pod tyrańskim iarzmem Tureckim, o rokoszu ninieyszego tyrana Tureckiego Amurata, y wszystkich krolow domu Ottomanskiego, krotki a skuteczny wywod, tudziesz ktorymby sposobem ta zła moc pogańska ukrocona być mogła, Matysa Stryjkowskiego przestoga, w Konstantynopolu, według czasu istotnie gwoli oyczyznie napisana*, w Krakowie, 1575.

Volumina Legum, Petersburg, 1859, t. 1.

Zbiór pamiętników do dziejów polskich, Warszawa, 1858, t. 1.

Zbiór praw litewskich od roku 1389 do roku 1529 tudzież rozprawy sejmowe o tychże prawach od roku 1544 do roku 1563, Poznań, 1841.

Акты Литовской метрики (1499–1507), собр. Ф. И. Леонтовичем, Варшава, 1897, т. 1, вып. 2.

Акты о боярах, Акты Виленской Комиссии для разбора древних актов, Вильна, 1897, т. 24.

Акты, относящиеся к истории Западной России,

т. 1 (1340–1506), Санкт-Петербург, Археологическая коммиссия, 1846.

т. 2 (1506–1544), Санкт-Петербург, Археологическая коммиссия, 1846.

Акты относящиеся къ истории Южной и Западной России, Санкт-Петербург, Археологическая коммиссия, 1846, т. 1 (1361–1598).

Акты Русского государства 1505–1526, Москва, Наука, 1975.

Акты социально-экономической истории Северо-Восточной Руси конца XIV – начала XVI в., Москва, 1952, т. 1.

Археографический сборник документов, относящихся к истории Северозападной Руси, Управление Виленского учебного округа, Вильна,1867, т. 1.

Беларусія в эпоху феадалізма: с древнейших времен до середины XVII века, Мінск, 1959, Т. 1, сост. З. Ю. Копысский, М.Ф. Залога.

Гейденштейн, Р., *Записки о московской войне,* Санкт-Петербург, 1889.

Герберштейн, С., *Записки о Московии*, Москва, 1988.

Герберштейн, С., *Записки о Московии,* под редакцией А. Л. Хорошкевич, Москва, Памятники исторической мысли, 2008, т. 1–2.

Грамоты великихъ князей литовскихъ съ 1390 по 1569 годъ, собранныя и изданныя подъ редакціею Владиміра Антоновича и Константина Козловскаго, Кіевъ, 1868.

Грамоты Великого Новгорода и Пскова, Москва, 1949.

Документы Московскаго архива министерство юстиціи, Москва, 1897, т. 1.

Духовныя и договорныя грамоты великихъ и удѣльныхъ князей XIV–XVI вв., Москва, 1950.

Духовныя и договорныя грамоты князей великихъ и удельныхъ, ред. С. В. Бахрушина, Москва, 1909.

Книга Посольская Метрики Великого княжества Литовского, содержащая в себе дипломатические сношения Литвы в государствование короля Сигизмунда Августа (*с 1545 по 1572 год*), изд. М. Оболенский, И. Данилович, Москва, 1843.

Литовская Метрика, т. 1, *Русская историческая библиотека*, т. 20, Петербург, 1903.

Литовская метрика. Отделъ первый-второй. Частъ третья: Книга публичных делъ. т. 1. Русская историческая библиотека, Юрьев, 1914, т. 30.

Литовська Метрика. Книга 561: Ревізії українських замків 1545 року, Підготував В. Кравченко, Київ, 2005.

Метрыка Вялікага Княства Літоўскага (1542). Кніга № 560. Книга перепісаў № 3 (Копія канца XVI ст.), Мінск, Беларуская навука, 2007.

Метрыка Вялікага Княства Літоўскага (1522–1552). Кніга № 28. Кніга запісаў, Менск, ВКЛ, 2000.

Метрыка Вялікага Княства Літоўскага (1480–1546). Кніга № 30. Кніга запісаў, Мінск, Беларуская навука, 2008.

Метрыка Вялікага Княства Літоўскага (1582–1585). Кніга № 70. Кніга запісаў, Мінск, Беларуская навука, 2008.

Новые псковские грамоты XIV–XV веков, Москва, 1966.

Описи Царского архива XVI века и архива Посольского приказа 1614 года, Москва, 1960, ред. С. О. Шмидта.

Полное собрание русских летописей,

т. 8, Санкт-Петербург, 1859.

т. 11, Москва, 2000.

т. 12, Москва, 2000.

т. 35, Москва, 1980.

Полоцкие грамоты XIII – начала XVI вв., сост. А. Л. Хорошкевич, Москва, 1977, кн. 3.

Псковские летописи, ред. А. Н. Насонова, вып. II, Москва, 1955.

Русские летописи, Рязань, 2000, т. 6.

Сборник Императорскаго Русскаго Историческаго Общества,

Памятники дипломатических сношений древней России съ державами иностранными. Памятники дипломатических сношений Московскаго государства съ польско-литовскимъ государствомъ (1487–1533), [Т. 1], Санкт-Петербург, [s. n.], 1882, т. 35.

Памятники дипломатических сношений древней России съ державами иностранными. Памятники дипломатических сношений Московскаго государства съ польско-литовскимъ государствомъ (1533–1560), [Т. 2], Санкт-Петербург, [s. n.], 1887, т. 59.

Памятники дипломатических сношений древней России съ державами иностранными. Памятники дипломатических сношений Московскаго государства съ польско-литовскимъ государствомъ (1560–1571), [Т. 3], Санкт-Петербург, [s. n.], 1872, т. 71.

Памятники дипломатических сношений древней России съ державами иностранными. Памятники дипломатических сношений Московскаго государства съ крымскою и нагайскою ордами и съ турціей (1474–1505), [Т. 1], Санкт-Петербург, [s. n.], 1884, т. 41.

Памятники дипломатических сношений древней России съ державами иностранными. Памятники дипломатических сношений Московскаго государства съ крымскою и нагайскою ордами и съ турціей (1505–1521), [Т. 2], Санкт-Петербург, [s. n.], 1895, т. 95.

Памятники дипломатических сношений древней России съ державами иностранными. Памятники дипломатических сношений Московскаго государства съ польско-литовскимъ государствомъ (1598–1608), [Т. 4], Москва, [s. n.], 1912, т. 137.

Собрание государственных и частных актов, касающихся истории Литвы и соединенных с ней владений, от 1387 до 1710 года, Вильно, 1858.

Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 года, interaktyvus, prieiga internete: <http://litopys.org.ua/statut2/st1566.htm>.

Статут Вялікага княства Літоўскага 1588 года interaktyvus, prieiga internete: <http://starbel.narod.ru/statut1588.htm>.

Тетрадь, а в ней писаны рубежи городу Полоцку и Полоцкому повету 7071 (1563) года, *Временник Императорского Московского общества истории и древностей российских, Москва*, 1856, кн. 24. разд. II, с. 1–48.

2. Kartografiniai šaltiniai

[Reprodukcijos], Alexandrowicz, S., *Rozwój kartografii Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do połowy XVIII wieku*, Wydanie II poprawione i uzupełnione, Poznań, 1989; wydanie III poprawione i uzupełnione, Warszawa, 2012.

[Reprodukcijos], Buczek, K., *Dzieje kartografii polskiej od XV do XVIII wieku*, Wrocław – Warszawa – Kraków, 1963.

Imago Lithuaniae, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemėlapiai ir dokumentai iš Tomaszo Niewodniczańskio rinkinių*, Parodos katalogas 2003 09 17–11 28, Vilnius, Margi raštai, 2002, sud. T. Niewodniczański, A. Braziūnienė.

[Elektroninis išteklius], *Imago Lithuaniae*, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemėlapiai ir dokumentai iš Tomaszo Niewodniczańskio rinkinių*, Vilnius: Vilniaus universiteto biblioteka, 2003, 1 elektron. opt. diskas (CD-ROM).

Dahlberg, E. I., Auctior et correctior tabula chorographica Regni Poloniae: vicinarumque regionum, ubi itinera, quae Seren. Rex Sueciae Carolus Gustavus: una cum exercitibus suis ab initio usque ad finem belli fecit, nummeris denotantur, per supr. castr. meta r. loc..., *Samuelis liberi baronis de Pufendorf De rebus a Carolo Gustavo Sveciae rege Gestis Commentariorum Libri septem* [...], Norimbergae, 1696–1697 (1729 m. leidimas).

[Reprodukcijos], *Delineatio Lituæ: Rolando Valiūno ir advokatų kontoros „Lideika, Petrauskas, Valiūnas ir partneriai LAWIN" kartografijos rinkinys*, sudarytojai A. Muzikevičius, J. Semenauskienė, Vilnius, Advokatų kontora „LAWIN Lideika, Petrauskas, Valiūnas ir partneriai", 2009.

Jäger, E., *Prussia-Karten 1542–1810. Geschichte der Kartographischen Darstellung Ostpreussens vom 16. bis zum 19. Jahrhundert. Entstehung der Karten-Kosten-Vertrieb. Bibliographischer Katalog*, Weißenhorn, 1982.

Katalog dawnych map Rzeczypospolitej Polskiej w kolekcji Emeryka Hutten Czapskiego i w innych zbiorach, Polska akademia nauk instytut geografii i przestrzennego zagospodarowania ossolineum, 1978, t. 1, [mapy XV–XVI w.].

Lietuvos istorijos atlasas, [VUKC], Vilnius: Vaga, 2001.

[Reprodukcijos], *Lietuvos sienos: tūkstantmečio istorija*, Vilnius, Baltos lankos, 2009.

Lietuva žemėlapiuose, Lietuvos nacionalinio muziejaus biblioteka, Vilnius, 1999 (I leidimas), 2002 (II leidimas), 2011 (II papildytas leidimas), sud. A. Bieliūnienė, B. Kulnytė, R. Subatniekienė.

Münster, S., *Cosmographia*, Basel, 1550.

Ortelius, A., *Theatrum Orbis Terrarum,* Antwerpen, 1570, 1573, 1574.

Senieji Lietuvos žemėlapiai, I aplankas iš Joachimo Lelewelio ir kitų rikinių; II aplankas iš Vaclovo Dargužio kolekcijos, Vilnius, Vaga, 1999, sud., aprašus parengė Alma Braziūnienė.

[Reprodukcijos], Рыбаков, Б. А., *Русские карты Московии XV – начала XVI века*, Москва, 1974.

LITERATŪRA

Alexandrowicz, S., *Rozwój kartografii Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do połowy XVIII wieku*, Wydanie II poprawione i uzupełnione, Poznań, UAM, 1989; [= Kartografia Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do połowy XVIII wieku], wydanie III poprawione i uzupełnione, Warszawa, Instytut Historii Nauki PAN, Oficyna Wydawnicza Aspra-JR, 2012.

Alexandrowicz, S., *Rola mecenatu magnackiego w rozwoju kartografii ziem Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVI – I połowie XVII wieku,* Europa orientalis, 2009, Nr. 1, s. 235–254.

Alexandrowicz, S., Dziedzictwo kartografii wojskowej ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego. Jej funkcje źródłowe i polityczne na tle kartografii krajów Europy Wschodniej XVI i XVII wieków, in: *Środowiska kulturotwórcze i kontakty kulturalne Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do XIX wieku: materiały z XVII spotkania Komisji Lituanistycznej zorganizowanego przez Instytut Historii PAN, Instytut Historyczny UW i Instytut Historii Prawa UW w Warszawie 23–24 września 2008*. 2009, s. 191–204.

Almonaitis, V., *Žemaitijos politinė padėtis 1380–1410 metais,* Kaunas, Vytauto Didžiojo universitetas, 1998.

Almonaitis, V., Kraštas XIII–XV a., in: *Tauragės kraštas: istorija, kultūra, meno paminklai [kolektyvinė monografija]*, Vilnius, Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2007, p. 47–70.

Anderson, B., *Įsivaizduojamos bendruomenės. Apmąstymai apie nacionalizmo kilmę ir plitimą*, Vilnius, Baltos lankos, 1999.

Antanaitis, K., Lietuvos kariuomenė Livonijos karo kampanijose 1578–1581 m., *Karo archyvas*, Vilnius, 2005, t. 20, p. 50–100.

Antonsich, M., Rethinking territory, *Progress in Human Geography*, 2011, vol. 35, issue 3, p. 422–425.

Arnold, B., *Princes and Territories in Medieval Germany*, Cambridge, Cambridge University Press, 1991.

Avinaitė, E., Lietuva Viduramžių Europos žemėlapiuose, *Naujasis Židinys–Aidai*, 2013, Nr. 7, p. 501–508.

Avižonis, K., *Rinktiniai raštai*, Roma, Lietuvių Katalikų Mokslo Akademija, 1978, t. 2.

Backus, O. P., *Motives of West Russian Nobles in Deserting Lithuaniae for Moscow 1377–1514*, Lawrence, University of Kansas Press, 1957.

Banionis, E., *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pasiuntinių tarnyba XV–XVI amžiais*, Vilnius, Diemedis, 1998.

Bański, J., Granica w badaniach geograficznych – definicja i próby klasyfikacji, *Przegląd Geograficzny*, 2010, t. 82, Nr. 4, s. 489–508.

Bański, J., Dobrowolski, J., Flaga, M., Janicki, W., Wesołowska, M., *Wpływ granicy państwowej na kierunki rozwoju społeczno-gospodarczego wschodniej części województwa lubelskiego*, Warszawa, IGiPZ PAN, PTG, 2010.

Baramova, M., Border theories in Early Modern Europe, *Grenzvorstellungen im Europa der Frühen Neuzeit*, in: *Europäische Geschichte Online (EGO)*, hrsg. vom Institut für Europäische Geschichte (IEG), Mainz, Dec 03, 2010, http://ieg-ego.eu/en/threads/crossroads/border-regions/maria-baramova-border-theories-in-early-modern-europe.

Bardach, J., Kronika Macieja Stryjkowskiego i jej rozpowszechnienie w Rosji, *Przegląd historyczny*, 1967, t. 58, zesz. 2, s. 326–336.

Barth, F., *Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organization of Culture Difference*, Oslo,Universitetsforlaget, 1969.

Berend, N., Medievalists and the notion of the frontier, *The Medieval History Journal*, 1999, vol. 2, No. 55, p. 55–72.

Beresnevičius, G., Palemonidai. Lietuvių nacionalinis identitetas ir Palemono „romėniškųjų" legendų įtaka jo formavimuisi nuo XVI a., *Literatūra*, 2006, Nr. 48 (7), p. 119–128.

Białowiejska, W., Stosunki Litwy z Moskwą w pierwszej połowie panowania Aleksandra Jagiellończyka (1492–1499), *Ateneum Wileńskie*, 1930, t. 7, zesz. 1–2, s. 59–110.

Bielenstein, A., *Die Grenzen des lettischen Volksstammes und der lettischen Sprache in der Gegenwart und im 13. Jahrhundert*, St. Petersburg, 1892.

Biggs, M., Putting the state on the map: cartography, territory, and European state formation, *Society for comparative study of society and history*, 1999, vol. 41, No. 2, p. 374–405.

Black, J., Government, state and cartography: mapping, power and politics in Europe, 1650–1800, *Cartographica*, 2008, vol. 43, No. 2, p. 95–105.

Black, J., Change in Ancien Régime international relations: diplomacy and cartography, 1650–1800, *Diplomacy & Statecraft*, 2009, No. 20, p. 20–29.

Błaszczyk, G., *Geografia historyczna Wielkiego Księstwa Litewskiego. Stan i perspektywy badań*, Poznań, Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, 2007.

Boggs, S., Boundary functions and the principles of boundary making, *Annals of the Association of American Geography*, 1932, vol. 22, p. 48–49.

Bonda, M., Lithuania in the ancient Italian states' historical accounts from the late 1400s to the early 1700s: toward a modern *forma mentis*, *Darbai ir dienos*, 2014, t. 61, p. 143–166.

Branch, J., Mapping the sovereign state: technology, authority, and systemic change, *International Organization*, 2011, vol. 65, No. 1, p. 1–36.

Branch, J., *The Cartographic State: Maps, Territory, and the Origins of Sovereignty*, Cambridge, Cambridge University Press, 2013.

Braudel, F., *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, New York etc., Harper & Row, 1976.

Brunet-Jailly, E., Theorizing borders: an interdisciplinary perspective, *Geopolitics*, 2005, No. 10, p. 633–649.

Bružienė, J., *Kartografinio diskurso semiotika: 1613 m. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemėlapio analizė*, Vilnius, Vilniaus universiteto leidykla, 2013.

Bucevičiūtė, L., Lietuvos teritorinio-administracinio modelio evoliucija kartografijoje, *Lietuvos istorijos metraštis 2008 / 1*, Vilnius, 2009, (Recenzija: A. A. Gliožaitis, *Lietuvos administracinis suskirstymas žemėlapiuose: nuo seniausių laikų iki XXI amžiaus pradžios*, Vilnius, Gairės, 2008, 397 p.), p. 145–151.

Bucevičiūtė, L., Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės erdvė: geopolitinė perspektyva XVI a. naratyviniuose tekstuose, *Lietuvos istorijos metraštis 2008 / 2*, Vilnius, 2009, p. 5–32.

Bucevičiūtė, L., Valstybės erdvės samprata Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisės dokumentuose (XV–XVI a.), *Lietuvos istorijos metraštis 2009 / 1*, Vilnius, 2010, p. 51–68.

Bucevičiūtė, L., Lietuvos valstybės teritoriniai kontaktai rytuose XV–XVI a.: keletas sienų istorijos epizodų, *Istorija*, 2010, t. 78, Nr. 2, p. 3–14.

Bucevičiūtė, L., Heraldiniai simboliai XVI–XVIII a. kartografijoje: Lietuvos valstybingumo trajektorijos, in: *Ministri Historiae: pagalbiniai istorijos mokslai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės tyrimuose: mokslinių straipsnių rinkinys, skirtas Edmundo Antano Rimšos 65-mečio sukakčiai*, sud. Z. Kiaupa, J. Sarcevičienė, Vilnius, Lietuvos istorijos institutas, 2013, p. 363–378.

Bucevičiūtė, L., Stepės teritorinė specifika XVII–XVIII a.: geografinis ir kartografinis aspektas, *Darbai ir dienos*, 2014, t. 61, p. 213–232.

Buczek, K., Geograficzno-historyczne podstawy Prus Wschodnich, *Rozprawa z pracy zbiorowej „Dzieje Prus Wschodnich"*, Toruń, 1936, t. 27, rozdz. 1, s. 1–78.

Buczek, K., *Dzieje kartografii polskiej od XV do XVIII wieku*, Wrocław – Warszawa – Kraków, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1963.

Bues, A., Ein Stück Wald tritt in die Geschichte oder vier Quadratkilometer bei Schoden, *Latvijas Arhīvi*, 2011, 3 / 4, S. 194–209.

Caygill, H., Braudel's prison notebooks, *History Workshop Journal*, 2004, issue 57, p. 151–160.

Chomskis, V., *1613 m. Lietuvos žemėlapis. Jo analizė ir vertinimas Lietuvos kartografinio vaizdo raidoje*, Vilnius, VU leidykla, 2004 (Išleista remiantis 1948 metais apgintos geografijos mokslų disertacijos pagrindu).

Čelkis, T., Nuo teritorinio ruožo prie linijos: sienų sampratos pokyčiai Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XIV–XVI amžiuje, *Lietuvos istorijos studijos*, 2008, t. 22, p. 58–73.

Čelkis, T., Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sienų sutartys ir delimitacijos procedūra XIV–XVI amžiuje, *Lietuvos istorijos studijos*, 2010, t. 25, p. 25–47.

Čelkis, T., Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorijos sienos „prie Juodosios jūros" XV–XVI a., *Istorija*, 2011, t. 83, p. 3–13.

Čelkis, T., *Valdžia ir erdvė: Didžiosios Kunigaikštystės teritorializacijos procesas XIV–XVI a.*: daktaro disertacija: humanitariniai mokslai, istorija (05 H), Vilnius, 2011.

Čelkis, T., Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sienų stepėse XIV–XVI amžiuje samprata, *Lietuvos istorijos studijos*, 2012, t. 30, p. 29–35.

Čelkis, T., Žemių ribų ženklinimas Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XV–XVI amžiuje, *Liaudies kultūra*, 2013, Nr. 4, p. 16–26.

Čelkis, T., *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorija: sienų samprata ir delimitaciniai procesai XIV–XVI amžiuje*, Vilnius, Vilniaus universiteto leidykla, 2014.

Čelkis, T., Antanavičius D., 1545 metų Livonijos ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sienos patikrinimas: (Livonijos pareigūnų ataskaita), *Lietuvos istorijos studijos*, 2011, t. 27, p. 164–178.

Česnulevičius, A., Lietuvos kartografijos raida, *Gimtasis kraštas*, 2009, t. 2, p. 112–115.

Česnulevičius, A., M. K. Radvila map in Middle Europe mapping context of the XVII century, *Geografija*, 2013, t. 49, Nr. 2, p. 145–153.

Česnulevičius, A., Beconytė, G., Lithuanian historical maps: periods, methods, accuracy and perspectives, *e-Perimetron*, 2006, vol. 1, No. 4, p. 253–261.

Daugirdas, V., *Lietuvos teritorinio administracinio susiskirstymo istorinė geografinė analizė*, Vilnius, 1997. [Vilniaus universitetas, daktaro disertacija: gamtos mokslai, geografija.]

Dewald, J., Lost worlds: French historians and the construction of Modernity, *French History*, 2000, vol. 14, No. 4, p. 424–442.

Dittgen, H., World without borders? Reflections on the future of the nation-state, *Goverment and Opposition*, 1999, vol. 34, issue 2, p. 161–179.

Długokęcki, W., Kowalczyk, E., Opis granicy Mazowsza z państwem zakonu krzyżackiego, *Kwartalnik Historyczny*, 2002, rocznik 109, Nr. 2, s. 5–14.

Długokęcki, W., Kowalczyk, E., Nieznane opisy granicy mazowiecko-krzyzackiej. 1: Granice komornictwa dzialdowskiego i nidzickiego, *Kwartalnik Historyczny*, 2003, rocznik 110, Nr. 1, s. 29–50.

Długokęcki, W., Kowalczyk, E., Nieznane opisy granicy mazowiecko-krzyżackiej, cz. II: Granica komturstwa bałgijskiego (prokuratorstwo piskie i ełckie), *Kwartalnik Historyczny*, 2004, rocznik 111, Nr. 1, s. 5–37.

Dorna, M., Akt delimitacji litewsko-inflanckiej z 7 lipca 1473 roku, *Lituano-Slavica Posnaniensia: studia historica*, 2013, t. 14, s. 87–102.

Drozd, Z., Miernicy w pomiarze włócznej w Wielkim Księstwie Litewskim w drugiej połowie XVI wieku, *Lituano-Slavica Posnaniensia: studia historica*, 2008, t. 13, s. 37–68.

Dručkutė, G., Lietuvos vardas senuosiuose prancūzų tekstuose: įvaizdžio link, *Literatūra*, 2009, Nr. 51 (4), p. 7–18.

Dubonis, A., *Lietuvos didžiojo kunigaikščio leičiai: iš Lietuvos ankstyvųjų valstybinių struktūrų praeities*, Vilnius, Lietuvos istorijos instituto leidykla, 1998.

Dundulis, B., Lietuvos konfliktas su Ordinu dėl Žemaitijos sienų ir imperatoriaus atstovo B. Makros misija Lietuvoje 1413 m., *Vilniaus valstybinio V. Kapsuko vardo universiteto mokslo darbai. Istorijos-filosofijos mokslų serija*, t. 5: Istorija, t. 1, 1958, p. 127–149.

Dundulis, B., Arbitražinis imperatoriaus Zigmanto sprendimas Žemaitijos ir Sūduvos klausimu 1420 m., *Vilniaus valstybinio V. Kapsuko vardo universiteto mokslo darbai,* t. 32: Istorija, t. 2, 1960, p. 127–150.

Dundulis, B., *Lietuvos užsienio politika XVI a.*, Vilnius, Mintis, 1971.

Dunin-Wąsowicz, A., *Pomiary gruntu w Koronie w XVI–XVIII wieku: próba ustalenia wielkości ról chłopskich na ziemiach polskich*, Warszawa, Instytut Historii PAN, 1994.

Dunin-Wąsowicz, A., Miary rolne i miary przestrzeni, in: *Kościół, kultura, społeczeństwo. Studia z dziejów średniowiecza i czasów nowożytnych*, red. W. Brojer, Warszawa, Instytut Historii PAN, 2000, s. 211–223.

Dzieje polskiej granicy wschodniej, [Warszawa], Wydaw. Tow. Obrony Ziem. Wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej, 1943.

Dziewoński, K., Niektóre problemy badania regionów gospodarczych w Polsce, *Przegląd Geograficzny*, 1957, t. 29, zesz. 4, s. 719–739.

Dziubiński, A., Polsko-Litewskie napady na Tureckie pograniczem Czarnomorskie w epoce dwu ostatnich Jagiellonów, *Kwartalnik Historyczny*, Warszawa, 1996, r. 103, zesz. 3, s. 53–86.

Dziubiński, A., *Stosunki dyplomatyczne Polsko-Tureckie w latach 1500–1572 w kontekście międzynarodowym*, Wrocław, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2005.

Eagleton, T., *Įvadas į literatūros teoriją*, Vilnius, Baltos lankos, 2000.

Elden, S., Land, terrain, territory, *Progress in Human Geography*, 2010, vol. 34, issue 6, p. 799–817.

Ernst, N. K., *Die Beziehungen Moskaus zu den Tataren der Krym unter Ivan III und Vasilij III: 1474–1519*, [Berlin], 1911.

Etulain, R. W., Meeting places, intersections, crossroads, and borders: toward a complex Western Cultural history, *The Historian*, 2004, vol. 66, issue 3, p. 509–517.

Farinelli, F., Friedrich Ratzel and the Nature of Political Geography, *Political Geography*, 2000, vol. 19, No. 8, p. 943–955.

Fawcett, C. B., *Frontiers: a study in political geography*, Oxford, Clarendon Press, 1918.

Flint, C., Political geography: globalization, metapolitical geographies and everyday life, *Progress in Human Geography*, 2002, vol. 26, No. 3, p. 391–400.

Forstreuter, K., Die Entwicklung der Grenze zwischen Preußen und Litauen seit 1422, *Altpreußische Forschungen*, 1941, Bd. 18, Heft 1, S. 50–70.

François, E., Seifarth, J., Struck, B., Einleitung. Grenzen und Grenzräume: Erfahrungen und Konstruktionen, in: *Die Grenze als Raum, Erfahrung und Konstruktion: Deutschland, Frankreich und Polen vom 17. bis zum 20. Jahrhundert*, Frankfurt – New York, Campus Verlag, 2007, S. 4–29.

Gaidelienė, B., *Karinis vokiečių – lietuvių kalbų žodynas*, Vilnius, Generolo Jono Žemaičio Lietuvos karo akademija, 2003.

Gliožaitis, A. A., *Lietuvos administracinis suskirstymas žemėlapiuose: nuo seniausių laikų iki XXI amžiaus pradžios*, Vilnius, Gairės, 2008.

Godziszewski, W., *Granica polsko-moskiewska wedle pokoju polanowskiego (wytyczona w latach 1634–1648)*, Kraków, Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1935.

Gudavičius, E., *Žymenys ir ženklai Lietuvoje XII–XX a.*, Vilnius, Mokslas, 1980.

Gudavičius, E. *Lietuvos istorija nuo seniausių laikų iki 1569*, Vilnius, Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1999.

Gudavičius, E., *Lietuvos europėjimo keliais. Istorinės studijos*, Vilnius, Aidai, 2002.

Gudmantas, K., Vėlyvųjų Lietuvos metraščių erdvė, *Darbai ir dienos*, 2005, t. 44, p. 105–124.

Gudmantas, K., „Miškų ir pelkių kraštas". Keletas pastabų apie Lietuvos įvaizdį XIII–XVII a. raštijoje, *Inter-studia humanitatis*, 2008, Nr. 7, p. 94–113.

Gureckienė, V., Kariniai elementai senuosiuose žemėlapiuose, *Vytauto Didžiojo karo muziejus 2012 metais*, 2013, p. 18–35.

Halecki, O., Geografia polityczna ziem ruskich Polski i Litwy 1340–1569, *Sprawozdanie Towarzystwa Naukowego Warszawskiego*, wydz. 1 i 2, r. 10, zesz. 2, 1917, s. 1–24.

Halecki, O., *Polens Ostgrenze im Lichte der Geschichte Ostgaliziens, des Chelmer Landes und Podlachiens*, Wien, Perles, 1918.

Historisches Wörterbuch der Philosophie, Hrsg. von J. Ritter und K. Gründer, Basel, 1992, Bd. 8: R–Sc.

Holdich, Th., *Political frontiers and boundary making*, London, Macmillan and Company, 1916.

Housley, N., Frontier Societies and the Crusading Movement in the Late Middle Ages, *Mediterranean Historical Review*, 1995, vol. 10, issue 1, p. 104–119.

Hufton, O., Fernand Braudel, *Past and Present*, 1986, No. 112, issue 1, p. 208–213.

Ilarienė, I., Varia Livonica: Lietuvos Metrikos Viešųjų reikalų knygos Nr. 3 (525) sandaros ypatumai, *Lituanistica*, 2008, t. 54, Nr. 4 (76), p. 1–16.

Ivinskis, Z., Kovos bruožai dėl Žemaičių ir jų sienų, *Athenaeum*, Kaunas, 1936, t. 6, p. 54–117.

Ivinskis, Z., Lietuvos valstybingumo išplėtimas slavų erdvėje, *Tautos praeitis*, 1962, t. 1, kn. 4, p. 501–520.

Ivinskis, Z., *Lietuvos istorija: iki Vytauto Didžiojo mirties*, Vilnius, Mokslas, 1991.

Jablonskis, K., Archyvinės smulkmenos, *Praeitis*, 1933, t. 2, p. 423–427.

Jack, S. M., The "debatable lands", *terra nullius,* and natural law in the sixteenth century, *Northern History,* 2004, t. 41, No. 2, p. 289–300.

Jakonytė, L., Senosios raštijos ir šiuolaikinės literatūros teorijų dialogas, *Senoji Lietuvos literatūra*, Vilnius, 2006, kn. 21, p. 25–48.

Jakovleva, M., Вопрос о границах в отношениях герцогства Курляндия и Великого Княжества Литовского в XVI–XVII вв., *Senosios Žiemgalos istorinis ir etnokultūrinis paveldas*, Vilnius, 2004, p. 103–105.

Jakovleva, M., Granice Księstwa Kurlandzkiego w epoce nowożytnej. Wybrane zagadnienia, *Klio: czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym*, Toruń, 2008, Nr. 11, p. 29–40.

Jakubowski, J., *Tomasz Makowski, sztycharz i kartograf nieświeski (przyczynek do dziejów sztuki i nauki na Litwie)*, Warszawa, 1923, s. 1–29.

Jakubowski, J., Przykład zmienności granic administracyjnych na Litwie w w. XVI, *Ateneum Wileńskie*, 1935, Rocznik 10, s. 161–164.

Jasas, R., Poleminiai ir panegiriniai Alberto Goštauto bei jo aplinkos raštai, *Senoji Lietuvos literatūra: Šešioliktojo amžiaus raštija*, 2000, kn. 5, p. 25–30.

Jaspert, N., Grenzen und Grenzräume im Mittelalter: Forschungen, Konzepte, Begriffe, in: *Grenzräume und Grenzüberschreitungen im Vergleich: der Osten und der Westen des mittelalterlichen Lateineuropa*, Hrsg. K. Herbers, N. Jaspert, Berlin, 2007, S. 43–70.

Jones, R., Categories, borders and boundaries, *Progress in Human Geography*, 2009, vol. 33, issue 2, p. 174–189.

Jones, R., The spatiality of boundaries, *Progress in Human Geography*, 2010, vol. 34, issue 2, p. 263–267.

Jones, S. B., Boundary concepts in the setting of place and time, *Annals of the Association of the American Geographers*, 1959, vol. 49, issue 3, p. 241–255.

Jučas, M., *Lietuvos metraščiai ir kronikos*, Vilnius, Aidai, 2002.

Kačerauskas, T., Žemėlapis kaip bendrijos vaizdijimo veiksnys, *Filosofija. Sociologija*, 2010, t. 21, Nr. 3, p. 211–218.

Kamuntavičius, R., *Lietuvos įvaizdžio stereotipai italų ir prancūzų XVI–XVII a. literatūroje*, 2002 [Vytauto Didžiojo universitetas. Daktaro disertacija, Humanitariniai mokslai, istorija].

Kamuntavičius, R. XVI a. pirmosios pusės imperatoriaus pasiuntinys Frančeskas da Kolas, Lietuva ir tarpininkavimo misija Maskvoje, in: *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijos kraštovaizdis*, 2012, p. 239–253.

Karp, H. J., *Grenzen in Ostmitteleuropa während des Mittelalters. Ein Beitrag zur Entstehung der Grenzlinie aus dem Grenzsaum*, Köln u. a., Böhlau, 1972.

Khodarkovsky, M., *Russia's Steppe Frontier: the Making of a Colonial Empire, 1500–1800*, Bloomington and Indianapolis, Indiana University, 2002.

Kiaupa, Z., Kiaupienė, J., Kuncevičius, A., *Lietuvos istorija iki 1795 metų*, Vilnius, Valstybinis leidybos centras, 1995 (1-asis leid.), Vilnius, Arlila, 1998 (2-asis leid.), Vilnius, A. Varno personalinė įmonė, 2000 (3-asis leid.).

Kiaupa, Z., *Lietuvos valstybės istorija*, Vilnius, Baltos lankos, 2004.

Kiaupienė, J., Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė Vidurio Rytų Europoje: diskusinės regiono modeliavimo problemos, in: *Lituanistika pasaulyje šiandien: darbai ir problemos*, Vilnius, 1998.

Kiaupienė, J., „*Mes, Lietuva*". *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajorija XVI a. (viešasis ir privatus gyvenimas)*, Vilnius, Kronta, 2003.

Kiaupienė, J., Naujas žvilgsnis į Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istoriją, *Lietuvos istorijos metraštis 2009 / 1*, Vilnius, 2010, p. 127–134.

Kiaupienė, J., Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorinio vientisumo suardymo 1569 m. problema Liublino unijos istoriografijos kontekste: tradicijų ir naujų interpretacijų erdvė, in: *Liublino unija: idėja ir jos tęstinumas*, 2011, p. 102–125.

Kiaupienė, J., Petrauskas, R., *Lietuvos istorija,* t. 4: Nauji horizontai: dinastija, visuomenė, valstybė. Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė 1386–1529 m., Vilnius, Baltos lankos, 2009.

Kristof, L. D., The Nature of Frontiers and Boundaries, *Annals of the Association of the American Geographers*, 1959, vol. 49, issue 3, p. 269–282.

Kiersnowski, R., Znaki graniczne w Polsce średniowiecznej, *Archeologia Polski*, Warszawa – Wrocław, 1960, t. 5, zecz. 2, s. 257–289.

Klimas, P., Ghillebert de Lannoy, Dvi jo kelionės Lietuvon Vytauto Didžiojo laikais (1413–14 ir 1421 metais), *Praeitis*, Kaunas, Varpas, 1933, t. 2, p. 94–157.

Kłodziński, A., Stosunki Polski i Litwy z Inflantami przed zatargiem z r. 1556 / 7, *Kwartalnik historyczny*, r. 22, Lwów, 1908, s. 344–391.

Klusáková, L., Ellis, G. S., Terms and Concepts: „Frontier" and „Identity" in Academic and Popular Usage, in: *Frontiers and Identities: Exploring The Research Area*, ed. by L. Klusáková and S. G. Ellis, Pisa, Pisa University Press, 2006, p. 1–16.

Klusáková, L., Kubiš, K., Říchová, B., Sušová, V., Krocová, M., Daniel, O., Within and Beyond: The Reciprocal Relations and Intersections of Identities and of Symbolic and territorial Borders, in: *Frontiers and Identities: Exploring The Research Area*, ed. by L. Klusáková and S. G. Ellis, Pisa, Pisa University Press, 2006, p. 101–136.

Kneževič Hočevar, D., Studying international borders in geography and anthropology: paradigmatic and conceptual relations, *Geografski zbornik*, 2000, Nr. 40, p. 81–98.

Kolankowski, L., *Zygmunt August, wielki książę Litwy do roku 1548*, Lwów, Towarzystwa dla Popierania Nauki Polskiej, 1913.

Kolankowski, L., *Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego za Jagiellonów 1377–1499*, Warszawa, Skł. gł. Kasa im. Mianowskiego, 1930, t. 1.

Kołodziejczyk, D., Od stanic kresowych do rogatek. Rozwòj pojęcia granicy linearnej w Europie Wschodniej, *Barok. Historia-Literatura-Sztuka*, Warszawa, 1996, pòłrocznik 3, Nr. 2 (6), s. 53–57.

Kovarsky, J., The roles of old maps: linking lifelong learning to special collections libraries, *The LLI Review*, 2008, vol. 3, p. 29–33.

Kowalczyk, E., Rajgród 1360 r.: przyczynek do dziejów granicy mazowiecko-krzyżackiej, *Kwartalnik Historyczny*, 2006, rocznik 113, Nr. 3, s. 5–18.

Krasauskaitė, M., *Die Litauische Adelsprivilegien bis zum Ende des XV. Jahrhunderts*, Leipzig, R. Noske, 1927.

Kuolys, D., Lietuviškojo imperializmo tekstai, *Sietynas*, 1990, t. 9, p. 180–181.

Kuolys, D., *Asmuo, tauta, valstybė Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorinėje literatūroje. Renesansas, Barokas*, Vilnius, Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1992.

Kuolys, D., Visuomenės raidos projekcijos XVI amžiaus Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės raštijoje, *Senoji Lietuvos literatūra: Šešioliktojo amžiaus raštija*, 2000, kn. 5, p. 9–24.

Kuolys, D., [Pratarmė], Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės palikimas ir lietuviškoji tapatybė, *Literatūra*, 2006, Nr. 48 (7), 9–14.

Lai, Cheng-chung, *Braudel's historiography reconsidered*, Maryland, University Press of America, 2004.

Lappo, J., *1588 metų Lietuvos Statutas. Tyrinėjimas*, Kaunas, 1936, t. 1, d. 2.

Lencewicz, S., Regiony geograficzne, *Przegląd Geograficzny*, 1958, t. 30, zesz. 3, s. 489–494.

Levićkij, J., *Słownik słowiańsko-polski zawierający w sobie mniej teraz zrozumiałe, w księgach cerkiewnych i do nabożeństwa służących znayduiące się słowa, dla użytku duchowieństwa, wyznawców obrządku grecko-katolickiego, miłośników starożytnego ięzyka słowiańskiego*, Lwów, 1830.

Literatūros analizės kritinių metodų pagrindai, sud. D. Bergez, Vilnius, Baltos lankos, 1998.

Literatūros mokslas šiandieninėje Lietuvoje [Diskusija], *Literatūra*, 2005, Nr. 47 (1), p. 87–108.

Łuczyński, J., Zmiany granic między Wielkim Księstwem Litewskim a Koroną w świetle mapy radziwiłłowskiej z 1613 r., *Polski przegląd kartograficzny*, 2003, t. 35, Nr. 1, s. 43–46.

Łuczyński, J., Przestrzeń Wielkiego Księstwa Litewskiego na mapie radziwiłłowskiej Tomasza Makowskiego z 1613 r. w świetle treści kartograficzneji opisowej, *Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського*, 2013, т. 2, с. 121–152.

Lukšaitė, I., [Pratarmė], Metraščiai ir kunigaikščių laiškai, *Senoji Lietuvos literatūra*, red. M. Vaicekauskas, Vilnius, 1996, kn. 4, p. 7–8.

Machovenko, J., Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sričių privilegijos kaip teisės šaltiniai, *Lietuvos teisės tradicijos: mokslinės konferencijos, skirtos Vilniaus universiteto Teisės fakulteto profesoriaus Stasio Vansevičiaus septyniasdešimtmečiui, medžiaga, 1997 m. sausio 10 d.*, Vilnius, Justitia, 1997, p. 127–137.

Machovenko, J., *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisės šaltiniai*, Vilnius, Justitia, 2000.

Machovenko, J., Lietuvių ir slavų teisės vaidmuo kuriant Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisės sistemą, *Teisė*, 2005, t. 55, p. 70–82.

Machovenko, J., *Teisės istorija: Vilniaus universiteto vadovėlis*, Vilnius, Registrų centras, 2013.

Maciejewska, W., Dzieje ziemi Połockiej w czasach Witołda (1385–1430), *Ateneum Wileńskie,* 1931–1932, rocznik 8, s. 1–56.

Maciulevičius, A., Miesto reprezentacija ankstyvųjų naujųjų laikų spaudiniuose, *Vilniaus universiteto bibliotekos metraštis*, 2010, p. 50–71.

Maksimaitienė, O., *Lietuvos istorinės geografijos ir kartografijos bruožai*, Vilnius, Mokslas, 1991.

Małłek, J., Granice państwowe, kościelne i administracyjne Prus Książęcych w XVI w., *Komunikaty Mazursko-Warmińskie*, 1966, Nr. 1 (91), s. 131–139.

Manteuffel, T., *Metoda oznaczania granic w geografii historycznej*, in: Księga pamiątkowa ku uczczeniu 25-letniej działalności prof. Marcelego Handelsmana (odbitka), Warszawa, 1929.

Maroszek, J., *Pogranicze Litwy i Korony w planach króla Zygmunta Augusta. Z historii dziejów realizacji myśli monarszej między Niemnem a Narwią*, Białystok, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2000.

Maroszek, J., *Jaświły. Dzieje obszaru gminy do końca XVIII wieku*, Białystok: PRYMAT Mariusz Śliwowski, 2004.

Merczyng, H., Mapa Litwy z r. 1613 Ks. Radziwiłła Sierotki, pod względem matematycznym i kartograficznym, *Sprawozdania z posiedzen Tow. Nauk. Warsz. Wydz. III*, Warszawa, 1913, rok. VI, zesz. 6, s. 203–229.

Michaluk, D., *Ziemia mielnicka województwa podlaskiego w XVI–XVII wieku. Osadnictwo, własność ziemska i podziały kościelne*, Toruń, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2002.

Minghi, J. V., Boundary studies in Political Geography, *Annals of the Association of the American Geographers*, 1963, vol. 53, issue 3, p. 407–428.

Mitchell, R., Maps in sixteenth-century English law courts, *Imago Mundi*, 2006, vol. 58 / 2, p. 212–219.

Mulroney, K. A., Discovering Fernand Braudel's historical context, *History and Theory*, 1998 (May), vol. 37, issue 2, p. 259–269.

Muzikevičius, A., Gerardo Merkatoriaus Lietuvos žemėlapio leidimai, *Knygotyra*, 2010, t. 55, p. 316–326.

Nagórko, A., Granica vs Grenze, Kresy vs Kreis (z historii wzajemnych zapożyczeń), in: *Granice i pogranicze. Język i historia: materiały międzynarodowej konferencji naukowej Warszawa, 27–28 maja 1993 r.*, Warszawa, 1994, s. 39–46.

Narbutas, S., *Tradicija ir originalumas Jono Radvano „Radviliadoje"*, Vilnius, Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1998.

Narbutas, S., LDK istorijos vaizdas Motiejaus Strijkovskio raštuose, *Naujasis židinys*, 1998, Nr. 4, p. 229–236.

Narbutas, S., Lietuviškoji raštija, in: *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos kultūra: tyrinėjimai ir vaizdai*, sud. V. Ališauskas [et. al], Vilnius, Aidai, 2001, p. 276–292.

Natanson Leski, J., *Dzieje granicy wschodniej Rzeczypospolitej: granica moskiewska w epoce Jagiellońskiej*, część I, Lwów – Warszawa, 1922.

Natanson Leski, J., *Epoka Stefana Batorego w dziejach granicy wschodniej Rzeczypospolitej*, Warszawa, Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, 1930.

Newman, D., Paasi, A., Fences and neighbours in the postmodern world: boundary narratives in political geography, *Progress in Human Geography*, 1998, vol. 22, No. 2, p. 186–207.

Newman, D., The lines that continue to separate us: borders in our „borderless" world, *Progress in Human Geography*, 2006, vol. 30, No. 2, p. 143–161.

Norkus, Z., *Istorika: istorinis įvadas*, Vilnius, Taura, 1996.

Norkus, Z., Apie antrąjį Kijevą, kurio taip ir nebuvo: Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė lyginamosios istorinės imperijų sociologijos ir tarptautinių santykių teorijos retrospektyvoje, *Politologija*, 2007, Nr. 1, p. 3–78.

Norkus, Z., Ar Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė buvo federacija?, *Lietuvos istorijos studijos*, 2008, t. 22, p. 9–38.

Norkus, Z., Ar Lietuvos Didžioji Kunigaikštija buvo imperija?, in: *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos tradicija ir paveldo „dalybos"*, Vilnius, 2008, p. 205–261.

Norkus, Z., Kada senoji Lietuvos valstybė tapo imperija ir nustojo ja būti? Atsakymas į lietuvišką klausimą, naudojantis estišku metodu, *Lietuvos istorijos studijos*, 2009, t. 23, p. 35–68.

Norkus, Z., *Nepasiskelbusioji imperija: Lietuvos Didžioji Kunigaikštija lyginamosios istorinės imperijų sociologijos požiūriu*, Vilnius, Aidai, 2009.

Novak, P., The flexible territoriality of borders, *Geopolitics*, 2011, No, 16, p. 741–767.

Ochmański, J., Organizacja obrony w Wielkim Księstwie Litewskim przed napadami Tatarów Krymskich w XV–XVI wieku, *Studia i Materiały do Historyi Wojskowości*, Warszawa, 1960, t. 5, s. 349–399.

Ochmanskis, J., Mykolas Lietuvis ir jo traktatas „Apie totorių, lietuvių ir maskvėnų papročius" (XVI a. vidurys), in: *Senoji Lietuva*, Vilnius, Mintis, 1994, p. 157–185.

Olszewicz, B., *Kartografja polska XV i XVI wieku (przegląd chronologiczno-bibljograficzny)*, Lwów – Warszawa, 1930.

Opioła, W., Granica państwowa w teorii pogranicza, *Pogranicze. Polish borderlands studies*, 2014, t. 2, Nr. 1, s. 35–43.

Osten-Sacken, P. B., *Livländisch-Russische Beziehungen während der Regierungszeit des Grossfürsten Witowt von Litauen (1392–1430). Inaugural Dissertation*, University of Berlin, 1908.

Ostrowski, D., The growth of Muscovy (1462–1533), in: *Russia,* ed. M. Perrie, Cambridge, Cambridge University Press, 2006, vol. 1: From Early Rus to 1689, p. 211–239.

Oxford Latin Dictionary, Oxford, Clarendon Press, 1968.

Pakštas, K., Lietuvos valstybės plotai ir sienos, *Lietuvių enciklopedija*, Boston, 1968, t. 15, p. 450–464.

Peters, E., Omnia permixta sunt: Where's the Border?, *The Medieval History Journal* 2001, vol. 4, No. 4, p. 109–127.

Petrauskas, R., *Lietuvos diduomenė XIV a. pabaigoje – XV a.: sudėtis, struktūra, valdžia*, Vilnius, Aidai, 2003.

Petrauskas, R., Ankstyvosios valstybinės struktūros Lietuvoje XIII a. – XV a. pradžioje, *Lietuvos istorijos studijos*, 2005, Nr. 16, p. 19–30.

Petrauskas, R., [Rec.:] Dokumenty strony polsko-litewskiej pokoju mełneńskiego z 1422 roku, Wydali Przemysław Nowak i Piotr Pokora. Poznań, Wydawnictwo Poznańskie, 2004. 101 p., *Lietuvos istorijos studijos*, 2005, t. 16, p. 96–98.

Petrauskas, R., Vėlyvųjų Viduramžių Europa ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės visuomenės ir kultūros raida XIV–XVI amžiuje, *Lietuvos istorijos studijos*, 2009, t. 23, p. 69–84.

Pociecha, W., *Królowa Bona (1494–1557). Czasy i ludzie odrodzenia*, Poznań, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1958, t. 3.

Popławska-Quirini, D., O. Antonio Possevino w podróży w latach 1581–1583; pomiędzy Italią, Polską a Moskwą, in: *Antonio Possevino JS (1533–1611): życie i dzieło na tle epochi*, red. D. Quirini-Popławska, Kraków: Akademia Ignatianum, wydawnictwo WAM, 2012, s. 237–268.

Poškus, V., Antono Wiedo Maskvos valstybės žemėlapio leidimai ir jų kontekstas, *Menotyra*, 2005, t. 39, Nr. 2, p. 1–9.

Pounds, N. J. G., Ball, S. S., Core-areas and the development of the European states system, *Annals of the Association of American Geographers*, 1964, vol. 54, issue 1, p. 24–25.

Preyer, G., Bös, M., Borderlines in time of globalization, *ProtoSociology*, 2001, vol. 15, p. 4–13.

Prochaska, A., *Król Władysław Jagiełło*, Kraków, Akademia Umiejętności, 1908, t. 2.

Pukienė, M., Rukštelienė J., *Karinis prancūzų – lietuvių kalbų žodynas*, Vilnius, Generolo Jono Žemaičio Lietuvos karo akademija, 2003.

Radoch, M., Kilka uwag o konfliktach na pograniczu litewsko-mazowieckim i litewsko-krzyżackim w latach 1401–1426 (w świetle źródeł krzyżackich), in: *Szkice z dziejów społeczno-gospodarczych Podlasia i Grodzieńszczyzny od XV do XVI wieku*, red. J. Śliwiński, 2005, s. 9–31.

Rankin, K. J., Schofield, R., The troubled historiography of classical boundary terminology, *Mapping frontiers, plotting pathways. Ancillary Paper*, 2004, No. 2, p. 1–12.

Rhode, G., *Die Ostgrenze Polens. Politische Entwicklung. Kulturelle Bedeutung und geistige Auswirkung*, Köln – Graz, Böhlau, 1955, Bd. 1.

Rieber, A. J., Changing Concepts and Constructions of Frontiers: a comparative historical approach, *Ab Imperio*, 2003, No. 1, p. 23–46.

Rykiel, Z., Koncepcje granic w badaniach geograficznych, *Przegląd Geograficzny*, 1990, t. 62, zesz. 1–2, s. 23–35.

Rykiel, Z., Borders or peripheries: pre- and post-neopositivism vs the language of sociology, *Przestrzeń Społeczna: czasopismo naukowe,* 2011, Nr. 2, p. 23–38.

Ročka, M., *Mykolas Lietuvis*, Vilnius, Mokslas, 1988.

Rodríguez-Picavea, E., The Frontier and Royal Power in Medieval Spain: A Developmental Hypothesis, *The Medieval History Journal*, 2005, vol. 8, No. 2, p. 273–301.

Salys, A., Die žemaitischen Mundarten. Teil I: Geschichte des žemaitischen Sprachgebiets, *Tauta ir žodis*, Kaunas, 1930, t. 6.

Samas, A., Motiejaus Strubičiaus Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemėlapis, *Žemėtvarka ir melioracija*, 1992, Nr. 2, p. 69–72.

Samas, A., *Žemėlapiai ir jų kūrėjai,* Vilnius, Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1997.

Sahlins, P., Natural frontiers revisited: France's boundaries since the seventeenth century, *The American historical review*, 1990, vol. 95, No. 5, p. 1423–1451.

Schneider, R., Institutionen zur Regelung von Grenzkonflikten im Mittelalter, in: *Granice i pogranicze. Język i historia: materiały międzynarodowej konferencji naukowej Warszawa, 27–28 maja 1993 r.*, red. S. Dubisz, A. Nagórko, Warszawa, 1994, s. 125–132.

Schubert, E., Der Rätselhafte Begriff „Land" im späten Mittelalter und in der frühen Neuzeit, *Concilium medii aevi*, Nr. 1, 1998, S. 15–27.

Schubert, E., *Fürstliche Herrschaft und Territorium im späten Mittelalter*, München, Oldenbourg Wissenschaftsverlag, 2006.

Searle, J. R., Literary theory and its discontents, *New Literary History*, 1994, vol. 25, No. 3, p. 637–667.

Semianczuk, A., Maciej Stryjkowski i jego wpływy na historiografię Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVII wieku, *Senoji Lietuvos literatūra*, 2009, kn. 27, p. 243–271.

Senosios Lietuvos literatūra 1253–1795, sud. S. Narbutas, Vilnius, Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2011.

Seweryn, O., Smagacz, M., Frontiers and identity: approaches and inspirations in sociology, in: *Frontiers and Identities: Exploring the Research Area*, ed. by L. Klusáková and S. G. Ellis, Pisa: Pisa University Press, 2006, p. 17–26.

Shields, R., Boundary-Thinking in Theories of the Present. The Virtuality of Reflextive Modernization, *European Journal of Social Theory*, 2006, vol. 9 (2), p. 223–237.

Sieger, R., Zur politisch-geographishen Terminologie, *Zeitschrift der Geselschaft für Erdkunde*, 1917, S. 497–529.

Simon, J., Chorography reconsidered: an alternative approach to the Ptolemaic definition, in: *Mapping Medieval Geographies: Geographical Encounters in the Latin West and beyond, 300–1600*, ed. K. D. Lilley, Cambridge, Cambridge University Press, 2013, p. 23–45.

Sirko, M., *Zarys historii kartografii*, Lublin, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1999.

Słownik języka poskiego, przez M. Samuela Bogumiła Linde, Warszawa. 1809, t. 2, cz. 1.

Sölch, J., *Die Auffasung der „naturlichen Grenzen" in der wissenschaftlichen Geografie*, Innsbruck, Universitätsverlag Wagner, 1924.

Spuler, B., Mittelalterliche Grenzen in Osteuropa. I. Die Grenze des Großfürstentums Litauen im Südosten gegen Türken und Tataren, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 1941, Heft 2 / 4, S. 152–170.

Steinberg, Ph. E., Sovereignty, territory, and the mapping of mobility: a view from the outside, *Annals of the Association of American Geographers*, 2009, vol. 99, No. 3, p. 467–495.

Strandsbjerg, J., The cartographic production of territorial space: mapping and state formation in early modern Denmark, *Geopolitics,* 2008, No. 13, p. 335–358.

Stukienė-Šmigelskytė, R., Lietuvos valstybės teritorija ir sienos XIII–XVIII amžiuje, *Lietuvos sienos: tūkstantmečio istorija*, Vilnius, Baltos lankos, 2009, p. 8–25.

Sužiedėlis, S., Lietuvos ir Livonijos konfliktas 1556–1557, *Athenaeum*, 1938, t. 9, sąs. 1, p. 63–93.

Szűcs, J., The three historical regions of Europe, *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 1983, Nr. 29 (2-4), p. 131–184.

Szweda, A., Tryb i metody przeprowadzania delimitacji między Królestwem Polskim a państwem zakonu krzyżackiego w Prusach w XIV i XV wieku, in: *Pogranicza: przestrzeń kulturowa*, red. S. Achremczyk, Olsztyn, Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie, 2007, s. 15–26.

Szweda, A., Methoden der Schlichtung von Grenzstreitigkeiten zwischen Polen-Litauen und dem Deutschen Orden nach Abschluss des Friedens von Brześć in Jahre 1435. Am Beispiel des in Toruń und Nieszawa wirkenden Grenzgerichts, in: *Grenze und Grenzüberschreitung im Mittelalter. 11. Symposium des Mediävistenverbandes vom 14. bis 17. März 2005 in Frankfurt an der Oder*, Hrsg. U. Knefelkamp, K. Bosselmann-Cyran, Berlin, Akademie Verlag, 2007, S. 54–65.

Šabuldo, F., „Semiono žmonės“: jų teritorija ir vaidmuo Krymo ir Lietuvos politiniuose santykiuose XV a. pabaigoje, *Lietuvos istorijos metraštis 2010 / 1*, Vilnius, 2011, p. 5–21.

Šenavičius, A., Lietuvos teisinės kultūros ištakos, *Teisės raida: retrospektyva ir perspektyva: Liber Amicorum Mindaugui Maksimaičiui*, Vilnius, Mykolo Romerio universitetas, 2013, p. 61–94.

Tarvydas, S., *Lietuvos geopolitika*, Vilnius, Mintis, 1991.

Tebel, R., Could maps from the Middle Ages and the Early Modern period provide information about the "Baltic Frontier"?, in: *"Baltic Frontier" Revisited: Power Stuctures and Cross-Cultural Interactions in the Baltic Sea Region: Proceedings of the International Symposium in Florence, February 29th and March 1st, 2008*, Hrsg. I. Sooman, S. Donecker, Wien, Selbstverlag, 2009, p. 89–105.

Tyla, A., Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės politinė padėtis ir piliečių politinė kultūra XVI a. pabaigoje – XVII a., in: *Ministri Historiae: pagalbiniai istorijos mokslai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės tyrimuose: mokslinių straipsnių rinkinys, skirtas Edmundo Antano Rimšos 65–mečio sukakčiai*, sud. Z. Kiaupa, J. Sarcevičienė, Vilnius, Lietuvos istorijos institutas, 2013, p. 333–342.

Totoraitis, J., *Sūduvos Suvalkijos istorija*, Marijampolė, 2003 (I leidimas – 1938).

Ulčinaitė, E., Jovaišas, A. *Lietuvių literatūros istorija: XIII–XVIII amžius,* Vilnius, Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2003.

Vaičiulėnaitė-Kašelionienė, N., *Lietuvos įvaizdis prancūzų literatūroje (iki XX amžiaus): vienos barbarystės istorija*, Vilnius, Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla, 2011.

Vaitekūnas, S., Lietuvos valstybės teritorijos ir sienų raida, in: *Lietuvos sienų raida. Mokslo duomenys apie lietuvių tautą, jos valstybę ir sienas*, sud. A. Liekis, Vilnius, Mokslo Lietuva, 1997, t. 2, p. 184–212.

Vaitekūnas, S., *Lietuvos teritorija ir gyventojai*, Vilnius, Alma Littera, 1998.

Vaišvila, A., Autoriteto ir asmens laisvės vaidmuo kuriant ir griaunant Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę, in: *Teisės raida: retrospektyva ir perspektyva: Liber Amicorum Mindaugui Maksimaičiui*, Vilnius, Mykolo Romerio universitetas, 2013, p. 130–161.

Vansevičius, S., *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemės privilegijos*, Vilnius, Vilniaus universitetas, 1962.

Varakauskas, R., Lietuvos ir Livonijos santykių po Pabaisko mūšio klausimu, *Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Istorija*, Vilnius, 1974, t. 14, p. 45–59.

Varakauskas, R., *Lietuvos ir Livonijos santykiai XIII–XVI a.*, Vilnius, Mokslas, 1982.

Vaščukas, D., Voluinės žemės privilegijos (XV a. II pusė – XVI a. pradžia): datavimo ir protografo problema, *Lietuvos istorijos metraštis 2003 / 1*, Vilnius, 2004, p. 71–79.

Veinstein, G., L'occupation ottomane d'Očakov et le probleme de la fontiere Lituano-Tatare 1538–1544, in: *Passé turco-tatar, présent soviétique. Études offertes à Alexandre Bennigsen*, ed. C. Lemercier-Quelquejay, G. Veinstein, S. E. Wimbush, Louvain – Paris, Peeters, 1986, p. 123–155.

Velička, Ž., *Lietuvos ir Livonijos siena XV–XVI a.*, Kaunas, 2000. [VDU istorijos magistro tezės.]

Viliamas, Vl., Geografinės ir geopolitinės sienų problemos, *Židinys*, 1937, Nr. 3, p. 340–346.

Wenskus, R., Das Ordensland Preussen als Territorialstaat des 14. Jahrhundests, in: *Ausgewählte Aufsätze zum frühen und preußischen Mittelalter*, Hrsg. H. Patze, Sigmaringen, 1986, S. 347–382.

Wilkiewicz-Wawrzyńczykowa, A., *Spory graniczne polsko-litewskie w XV–XVII w.,* Wilno, 1938. [Atspaudas iš: *Wiadomości Studium Historii Prawa Litewskiego* U. S. B., Wilno, 1938.]

Wieczynski, J. L., *The Russian Frontier: The Impact of Borderlands upon the Course of Early Russian History*, Charlottesville, University Press of Virginia, 1976.

Wojtkowiak, Z., Dryświaty – rubież litewska w średniowieczu, *Lituano-Slavica Posnaniensia. Studia Historica*, 1985, t. 1, s. 114–139.

Wojtkowiak, Z., Delimitacja litewsko-kurlandzka z 1584 roku, *Lituano-Slavica Posnaniensia. Studia Historica*, 1989, t. 3, s. 267–276.

Wojtkowiak, Z., *Maciej Stryjkowski – dziejopis Wielkiego Księstwa Litewskiego: Kalendarium życia i działalności*, Poznań, UAM, 1990.

Wojtkowiak, Z., *Lithuania Transwilniensis saec. XIV–XVI: podziały Litwy północnej w późnym średniowieczu*, Poznań, Wydawnictwo Poznańskie, 2005.

Wojtkowiak, Z., Północna granica Litwy w średniowieczu. „Limites inter Litvaniam et Livonia" z 1473, *Poznań – Wilnu. Studia historyków w roku tysiąclecia Państwa Litewskiego*, pod red. Z. Wojtkowiaka, Poznań, Wydawnictwo Poznańskie, 2010, s. 213–270.

Wolff, J., *Kniaziowie litewsko-ruscy od konca czternastego wieku*, Warszawa, 1895.

Zaborskaitė, V., Renesanso kultūros apraiškos M. Stryjkovskio „Kronikoje", *Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai. A serija*, 1965, t. 2 (19), p. 73–89.

Zajączkowski, S., Wołyń pod panowaniem Litwy, *Rocznik Wołyński*, t. II (równe), 1931, s. 1–25.

Żdan, M., Stosunki litewsko-tatarskie za czasów Witołda, w. Ks. Litwy, *Ateneum Wileńskie*, 1930, rocznik 7, zesz. 3–4, s. 547–553.

Александров, Д. Н., Володихин Д. М., *Борьба за Полоцк между Литвой и Русью в XII–XVI веках,* Москва, Аванта, 1994.

Атоян, Л. В., Атоян, Р. В., Карта «Magni Ducatus Lithuaniae» Радзивилла и Маковского – первая обзорная карта Беларуси, *Національне картографування: стан, проблеми та перспективи розвитку. Збірник наукових праць*, 2010, вип. 4, с. 270–276.

Белы, А., Як разьмежаваць Літву ад Русі?, *Arche Пачатак*, 2007, № 10, с. 128–145.

Беспамятных, Н. Н., *Этнокультурное пограничьеи белорусская идентичность: проблемы методологии анализа кросс-культурных взаимодействий*, Минск, РИВШ, 2007.

Боєчко, В. Ф., Чабан, А. Ю., Роль порубіжних територій у процесі генезису козацтва, *Український історичний журнал,* 1999, № 2, с. 48–63.

Бранденбугъ, И. Е., *Родъ князей Мосальскихъ (XIV–XIX ст.)*, Санкт Петербургъ, 1892.

Валк, С. Н., Новые грамоты о новгородо-псковских отношениях с Прибалтикой в XV в., *Исторический архив*, 1956, № 1, с. 232–236.

Ващук, Д. П., *Обласні привілеї Київщини та Волині: проблема походження, датування та характеру* (друга половина XV – початок XVI ст.)**,** *Український історичний журнал*, 2004, № 1, с. 90–101.

Ващук, Д. П., Вплив обласних привілеїв Київщини та Волині на формування Першого Литовського Статуту, in: *Pirmasis Lietuvos Statutas ir epocha: straipsnių rinkinys*, sud. I. Valikonytė, L. Steponavičienė, Vilnius, Vilniaus universiteto leidykla, 2005, p. 84–98.

Воронін, В., Рака Бярэзіна як мяжа поміж «Руссю» і «Літвой» (да гісторыі геаграфічных уяўленняў ва Ўсходняй Еўропе), *Беларускі Гістарычны Агляд*, т. 13, 2006, с. 177–197.

Грушевський, М., Южнорусскіе господарскіе замки въ половинѣ XVI века, *Историко–статистическій очеркъ, Университетския известія. Годъ тридцатый,* 1890, № 2, с. 1–33.

Грушевський, М., *Історія України-Руси,* Київ – Львів, 1907, т. 4, 1909, т. 7.

Дзярновіч, А., „... *in nostra Livonia*“. Дакументальныя крыніцы па гісторыі палітычных адносінаў паміж Вялікім Княствам Літоўскім і Лівоніяй у канцы XV – першай палове XVI стст.: Сістэматызацыя і актавы аналіз, Мінск, 2003, т. 1.

Жемайтис, С., Привилей Новогрудской земле 1440 г., in: *Рукописные памятники. Публикации и исследования*, вып. 4, СПб, 1997, с. 221–225.

Казаков, О. О., Битва на річці Ведроші 14 липня 1500, *Український історичний журнал*, 1998, № 5, с. 52–63.

Каменцева, Е. И., Устюгов Н. В., *Русская метрология,* Изд. 2-е, Москва, Высшая школа, 1975.

Каргалов, В. В., *Конец ордынского ига*, Москва, Наука, 1980.

Кочин, Г. Е., *Материалы для терминологического словаря древней Руси*, Москва, Ленинград, Издательство Академии наук СССР, 1937.

Кром, М. М., «Старина» как категория средневекового менталитета (по материалам Великого княжества Литовского XIV – начала XVII вв.), *Mediaevalia ucrainica: Ментальність та історія ідей, Київ*, 1994, t. 3, с. 68–85.

Кром, М. М., *Меж Русью и Литвой. Западнорусские земли в системе русско литовских отношений конца XV – первой трети XVI в.*, Москва, Археографический центр, 1995.

Кром, М. М., К пониманию московской „политики“ XVI в.: дискурс и практика российской позднесредневековой монархии, in: *Одиссей. Человек в истории,* Москва, 2005, с. 283–303.

Кром, М. М., *Меж Русью и Литвой, Пограничные земли в системе русско-литовских отношений конца XV – первой трети XVI в.,* Издание второе, исправленное и дополненное, Москва, Объединенная редакция МВД России, 2010.

Лаппо, И. И., Подкоморский суд в Великом княжестве Литовском в конце XVI и начале XVII века, *Журнал Министерства народного просвещения*, 1899, с. 341–403.

Лепявко, С. А., Проблема захисту українських земель від татарських нападів і становлення козацтва, *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, 2009, вип. 26, с. 147–153.

Любавский, М. К., *Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского статута,* Москва, Университетская типография, 1892.

Любавский, М. К., *Литовско-русский сеймъ [опытъ по исторіи учрежденія въ связи съ внутреннимъ строемъ и внешнею жизнью государства]*, Москва, Императорское общество истории и древностей российских при Московском университете, 1900.

Любавский, М. К., *Историческая география России в связи с колонизацией: курс, читанный в Московском университете в 1908–9 акад. г.*, Москва, Типо-Литография, [1909].

Любавский, М. К., *Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно,* [с приложеніем текста хартій, выданных великому княжеству Литовскому и его областям], Москва, 1915.

Любавский, М. К., *Образование основной государственной территории великорусской народности,* Ленинград, Изд-во Академии наук СССР, 1929.

Макараў, М., Полацкі і Віцебскі земскія прывілеі. Да гісторыі стварэння тэкстаў дакументаў, *Беларускі Гістарычны Зборнік*, 2003, №. 20, с. 5–32.

Марасинова, Л. М., *Новые псковские грамоты XIV–XV веков,* Москва, МГУ, 1966.

Міхалюк, Д., Памежныя спрэчки памиж Каронайі Вялікім Княствам Літоўскім у 16–17 стст. На прыкладзе Мельницкай и Берасцейскай земляў, *Гістарычны альманах*, 2001, т. 5, с. 23–53.

Овсянниковъ, Н. Н., *О Новгородско-Тверскомъ рубеже въ связи съ направленіемъ Новгородскихъ путей,* Тверь, Типо-литография Н. М. Родионова, 1903.

Петрунь, Ф., Нове про татарську старовину Бозько-Дністрянського степу, *Східний світ*, 1928, № 6, с. 155–171.

Петрунь, Ф., Східня межа Великого Князівства Литовского в 30-х роках XV сторіччя, in: *Збірник Історично-філологічного відділу УАН. Ювілейний збірник на пошану акад. М. С. Грушевського*, Київ, 1928, № 76, Ч. I, с. 165–168.

Петрунь, Ф., Ханські ярлики на українські землі (До питання про татарську Україну), *Східний світ*, 1928, № 2, с. 170–185.

Пірко, В. О., *Заселення і господарське освоєння Степової України в XVI–XVIII ст.,* Донецьк, Східний видавничий дім, 2004.

Попельницька, О., Київський замок XIV–XVII ст. у світлі писених та археологічних джерел, *Історико-географічні дослідження в Україні,* 2006, № 9, с. 48–80.

Почекаев, Р. Ю., Русские земли в татарско–литовских отношениях и Москва (по данным ханских ярлыков конца XIV – начала XVI в.), in: *Труды кафедры истории России с древнейших времен до XX века*, Санкт Петербург, 2006, с. 213–229.

Русина, О. В., *Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського*, Київ, [s. n.], 1998.

Русіна, О. В., Проблеми політичної лояльності населення Великого князівства Литовського у XIV–XVI ст., *Український історичний журнал,* 2003, № 6, с. 3–16.

Русина, О. В., *Студії з історії Києва та київської землі*, Київ, Ін-т історії України, 2005.

Рыбаков, Б. А., *Русские карты Московии XV – начала XVI века*, Москва, Наука, 1974.

Словарь русского языка XI–XVII вв., Москва, Наука, 1977, т. 4, т. 22.

Спірыдонаў, М., Беларусь на карце Вялікага Княства Літовўскага 1613 г., *Гістарычны альманах*, 2003, т. 8, с. 3–55.

Срезневский, И. И., *Материалы для словаря древнерусского языка,* Санкт-Петербург, 1893, т. 1–2.

Темушев, В. Н., Река Угра – вековой страж московско-литовской границы, in: *Новая локальная история: пограничные реки и культура берегов. Материалы второй Международной Интернет-конференции. Ставрополь, 20 мая 2004 г.*, Ставрополь, 2004, с. 305–317.

Темушев, В. Н., К вопросу о московско-литовской границе XV в. (владения князей Крошинских), *Древняя Русь. Вопросы медиевистики,* 2005, № 3 (21), с. 102–103.

Темушев, В. Н., Сведения о московско-литовском пограничье в посольских книгах времени Ивана III, in: *Труды кафедры истории России с древнейших времен до XX века,* Санкт Петербург, 2006, с. 294–306.

Темушев, В. Н., К вопросу о московско-литовской границе XV в. (владения князей Крошинских), *Ruthenica*, 2007, № 6, с. 299–307.

Темушев, В. Н., Формирование московско-литовской границы в XV – начале XVI в., *Studia Historica Europae Orientalis. Исследования по истории Восточной Европы, Научный сборник*, *Основан в 2008 году,* Выпуск 1, Минск, Издательский центр БГУ, 2008, с. 56–77.

Темушев, В. Н., *Гомельская земля в конце XV – первой половине XVI в. Территориальные трансформации в пограничном регионе*, Москва, Квадрига, 2009.

Темушев, В. Н., Феномен московско-литовского порубежья XV в., in: *Вялікае княства Літоўскае і яго суседзі ў XIV–XV стст.: саперніцтва, супрацоўніцтва, урокі*, 2011, с. 199–206.

Фнлюшкин, А. И., Ливонская война в «Sarmatiae Europeae Descriptio» Александра Гваньини, in: *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijos kraštovaizdis: mokslinių straipsnių rinkinys: skiriama profesorės Jūratės Kiaupienės 65-mečiui*, sud. R. Šmigelskytė-Stukienė Vilnius, Lietuvos istorijos institutas, 2012, p. 221–237.

Хорошкевич, А. Л., *Россия в системе международных отношений середины XVI века,* Москва, Древлехранилище, 2003.

Хоруженко, О. И., Литовские города бассейна Оки в «Списке русских городов дальних и ближних», in: *Ministri Historiae: pagalbiniai istorijos mokslai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės tyrimuose: mokslinių straipsnių rinkinys, skirtas Edmundo Antano Rimšos 65–mečio sukakčiai*, sud. Z. Kiaupa, J. Sarcevičienė, Vilnius, Lietuvos istorijos institutas, 2013, p. 109–124.

Цемушаў, В., «Вайна пад час міру». Першая памежная вайна ВКЛ з Масквою (1486–1494), *Беларускі Гістарычны Агляд*, 2008, *т.* 15, с. 5–48.

Цемушаў, В., На ўсходняй мяжы Вялікага Княства Літоўскага (сярэдзіна XIV – першая палова XVI ст.), Смаленск, Інбелкульт, 2014.

Черкас, Б. В., Остафій Дашкович – черкаський і канівський староста XVI ст., *Український історичний журнал,* 2002, № 1, с. 53–67.

Черкас, Б. В., Політичні відносини Великого князівства Литовського з Кримським ханатом у 1533–1540 рр., *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*, 2003, № 3, с. 117–128.

Черкас, Б. В., Українське козацтво у військово-політичних процесах Великого князівства Литовського (20–30-ті рр. XVI ст.), in: *Істину встановлює суд історії. Збірни к на пошану Федора Павловича Шевченка Том 2 Наукові студії,* Київ, Інститут історії України НАН України, 2004, с. 158–164.

Черкас, Б. В., Ординська політика великого князівства Литовського в епоху Першого Литовського Статуту, in: *Pirmasis Lietuvos Statutas ir epocha: straipsnių rinkinys*, Vilnius, Vilniaus universiteto leidykla, 2005, с. 226–242.

Черкас, Б. В., Україна під час Стародубської війни 1534–1537 років, *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*, 2006, № 6, с. 214–226.

Черкас, Б. В., Служиві татари в обороні українських земель Великого князівства Литовського XV–XVI століть, *Надчорномор'я у IX ст. до н.е. – на початку XIX ст.: студії з історії та археології,* 2007, № 1, с. 144–148.

Черкас, Б. В., Ольшаницька битва 1527 р., *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*, 2008, № 8, с. 53–59.

Шабульдо, Ф. М., *Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского,* Киев, Наукова думка, 1987.

Шабульдо, Ф. М., «Семеновы люди»: их территория и роль в политических отношениях между Крымом и Литвой на исходе XV века, *Ruthenica*, 2010, т. 9, с. 57–73.

Шеков, А. В., *Верховские княжества: краткий очерк политической истории XIII–середина XVI вв.*, Тула, ТКМ, 1993.

Шолкович, С. В., О границах польской короны и Великого княжества Литовско-Русского. in: *Памятники русской старины в западных губерниях,* издаваемые П. Н. Батюшковым. СПб., 1885, вып. VIII: Холмская Русь, с. 7–80.

Шостьин, Н. А., *Очерки истории русской метрологии. XI – начало XX века,* Москва, Издательство стандартов, 1975.

Якубовский, И. В., Земские привилеи Великого княжества Литовского, *Журнал Министерства народного просвещения,* 1903, № 4, с. 239–278; № 6, с. 245–303.

Янин, В. Л., *Новгород и Литва: пограничные ситуации XIII–XV веков,* Москва, Издательство МГУ, 1998.

Янушкевіч, А. М., *Вялікае Княства Літоўскае і Інфлянцкая вайна 1558–1570 гг.*, Мінск, Медисонт, 2007.

Ясинский, М., *Уставные земския грамоты Литовско-русскаго государства,* Киев, Университетская типография, 1889.

SANTRUMPOS

CEV – (*Codex epistolaris Vitoldi magni ducis Lithuaniae*)

EHC – (*Katalog dawnych map Rzeczypospolitej Polskiej w kolekcji Emeryka Hutten Czapskiego*)

LECU – (*Liv-, esth- und curländisches Urkundenbuch nebst Regesten...*)

LM – (*Lietuvos Metrika*)

LŽ – (*Lietuva žemėlapiuose*)

SLŽ – (*Senieji Lietuvos žemėlapiai*)

АЗР – (Акты, относящиеся к истории Западной России)

АЮЗР – (Акты относящиеся къ истории Южной и Западной России)

ЖМНП – (Журнал Министерства народного просвещения)

ПСРЛ – (Полное собрание русских летописей)

СбРИО – (Сборник Императорскаго Русскаго Историческаго Общества)

ILIUSTRACIJŲ SĄRAŠAS

1 pav. Europos fragmentas XIII a. pabaigos *Mappa Mundi* tipo žemėlapyje. Pažymėta Lenkija, Livonija, Kuršas, Žiemgala, Rusia. Lietuvos lokalizaciją išduoda pažymėta Nemuno upė.Skaitmeninės žemėlapio kopijos fragmentas iš: *Monialium Ebstorfensium Mappa mundi: quae a Belmoto quodam videtur picta*, a. d. 1284, Hannoverae nunc adservatur (žemėlapį leidybai parengė Milleris Konradas, išleido: Stuttgart: Chromolith Kunstarstalt v. Eckstein & Stähle, 1896). Žemėlapio originalas saugomas Lenkijos Geografijos ir aplinkosaugos instituto centrinėje bibliotekoje (Centralna Biblioteka Geografii i Ochrony Środowiska Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, sygn. D. 3598).

2 pav. Europa G. Ruscellio jūrinio žemėlapio „Carta Marina...“ 1574 metų leidime. Skaitmeninės žemėlapio kopijos fragmentas iš: *Carta Marina Nvova Tavola*, Ruscelli, Girolamo, Venetia, 1574. Žemėlapio originalas saugomas Vilniaus universiteto bibliotekos Retų spaudinių skyriuje. V. Mincevičiaus kolekcija, signatūra Minc. 54.

3 pav. Lietuvos teritorija ir jos sienos G. Mercatoriaus žemėlapio „*Lithv*ania“ 1595 metų leidime. Skaitmeninė žemėlapio kopija iš: *Imago Lithuaniae, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemėlapiai ir dokumentai iš Tomaszo Niewodniczańskio rinkinių*, Vilnius, Vilniaus universiteto biblioteka, 2003, elektroninis išteklius.

4 pav. Lietuvos teritorija ir sienos W. Grodeckio žemėlapio „Poloniae Litvaniae descriptio“ 1595 metų leidime. Skaitmeninė žemėlapio kopija iš: *Imago Lithuaniae, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemėlapiai ir dokumentai iš Tomaszo Niewodniczańskio rinkinių*, Vilnius, Vilniaus universiteto biblioteka, 2003, elektroninis išteklius.

5 pav. Lietuvos ir kaimyninių kraštų vaizdas Bartholomejo Musino / Gerardo de Jode's Europos žemėlapio „Evropae totivs orbis partium amoenissim moda iam recens absolvtaqve descriptio“ 1566 metų leidime. Paimta iš: *Lietuva žemėlapiuose*, Vilnius, Lietuvos nacionalinio muziejaus biblioteka, 2011 (II papildytas leidimas), sud. A. Bieliūnienė, B. Kulnytė, R. Subatniekienė.

6 pav. Lietuvos teritorija G. Mercatoriaus 1595 metų žemėlapio „Evropa“ 1611 metų leidime. Paimta iš: *Lietuva žemėlapiuose*, Vilnius, Lietuvos nacionalinio muziejaus biblioteka, 2011 (II papildytas leidimas), sud. A. Bieliūnienė, B. Kulnytė, R. Subatniekienė.

7 pav. Lietuvos vakarinės sienos C. Hennebergerio žemėlapio „Russiae Regionis Sarmatiae Evropae...“ 1584 metų leidime. Paimta iš: E. Jäger, *Prussia-Karten 1542–1810. Geschichte der Kartographischen Darstellung Ostpreussens vom 16. bis zum 19. Jahrhundert. Entstehung der Karten-Kosten-Vertrieb. Bibliographischer Katalog*, Weißenhorn, 1982, Kat. Nummer 19.

8 pav. Užrašas „Prostken“ ir šalia nupieštas sienos stulpą vaizduojantis ženklas C. Hennebergerio žemėlapio „Prvssiae nova tabvla“ 1649 metų leidime. Skaitmeninės žemėlapio kopijos fragmentas iš: *Prvssiae nova tabvla auctore Gasparo Henneberg Erlichensi*, Amsterdami, 1649. Žemėlapio originalas saugomas Lenkijos Geografijos

ir aplinkosaugos instituto centrinėje bibliotekoje (Centralna Biblioteka Geografii i Ochrony Środowiska Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, sygn. Ds. 8891 [I.7A-1]).

9 pav. Lietuvos teritorija ir jos šiaurinės sienos, paribys su Maskvos valstybe M. Strubicziaus žemėlapio „Magni Dvcatvs Lithvaniae Livoniae et Moscoviae Descriptio“ 1589 metų leidime. Pažymėtas Sebežas, Zavoločė, Veližas, Opočka ir kt. vietos. Skaitmeninės žemėlapio kopijos fragmentas iš: *Imago Lithuaniae, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemėlapiai ir dokumentai iš Tomaszo Niewodniczańskio rinkinių*, Vilnius: Vilniaus universiteto biblioteka, 2003, elektroninis išteklius.

10 pav. Lietuvos teritorijos dalis ir Krymas A. Jenkinsono žemėlapio „Nova Absolutaque Russiae Moscoviae et Tartariae descriptio“ 1562 metų leidime. Skaitmeninės žemėlapio kopijos fragmentas iš: *Nova Absolutaque Russiae Moscoviae et Tartariae descriptio*, Jenkinson, Anthony, Londyn, 1562. Žemėlapio originalas saugomas Vroclavo universiteto bibliotekoje (Biblioteka Uniwersytetu Wrocławskiego, Oddział Zbiorów Kartograficznych, sygn. 9590-IV.C.).

11 pav. Lietuvos teritorijos fragmentas A. Wiedo žemėlapio „Moscovia” 1555 metų leidime. Paimta iš: H. Michow, *Die ältesten Karten von Russland, ein Beitrag zur historischen Geographie. Mit drei Karten und einer Skizze*, Hamburg, L. Friederichsen & co., 1884.

12 pav. Dniepro upės vaizdas M. K. Radvilos Našlaitėlio žemėlapio „Magni Ducatus Lithuaniae“ 1613 metų leidime. Paimta iš: *Lietuva žemėlapiuose*, Vilnius, Lietuvos nacionalinio muziejaus biblioteka, 2011 (II papildytas leidimas), sud. A. Bieliūnienė, B. Kulnytė, R. Subatniekienė.

13 pav. Palenkė, Voluinės ir Podolės žemės M. K. Radvilos Našlaitėlio žemėlapio „Magni Ducatus Lithuaniae“ 1631–1650 metų leidime. Paimta iš: *Lietuva žemėlapiuose*, Vilnius, Lietuvos nacionalinio muziejaus biblioteka, 2011 (II papildytas leidimas), sud. A. Bieliūnienė, B. Kulnytė, R. Subatniekienė.

14 pav. Lietuvos žemių heraldika V. M. Coronellio žemėlapio „Lituania“ 1690 metų leidime. Skaitmeninės žemėlapio kopijos fragmentas iš: *Imago Lithuaniae, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemėlapiai ir dokumentai iš Tomaszo Niewodniczańskio rinkinių*, Vilnius, Vilniaus universiteto biblioteka, 2003, elektroninis išteklius.

15 pav. Lietuvos žemių heraldika E. J. Dahlbergo XVII a. 7 dešimtmečio žemėlapyje „Auctior et correctior tabula chorographica Regni Poloniae“. Paimta iš: *Lietuva žemėlapiuose*, Vilnius, Lietuvos nacionalinio muziejaus biblioteka, 2011 (II papildytas leidimas), sud. A. Bieliūnienė, B. Kulnytė, R. Subatniekienė.

16 pav. Lietuvos branduolio žemės – Lithuania Propria – H. A. Châtelaino žemėlapio „Carte de Pologne avec la chronologie des Rois et des Ducs de Lithuanie...“ 1714 metų leidime. Skaitmeninės žemėlapio kopijos fragmentas iš: Henri Abraham Chatelain, Nicolas Gueudeville, *atlas historique, ou nouvelle introduction a l' histoire, a la chronologie et a la geographie ancienne et moderne; representee dans de nouvelles cartes, ou l' on remarque l'etablissement des etats et empires du monde, leur duree, leur chûte, et leurs differens gouvernemens*; … par mr c+++ avec des dissertations sur l'histoire de chaque etat, par mr. gueudeville. [t. iv] a Amsterdam, Chez Zacharie Chatelain [1735]. Spaudinys

saugomas Krokuvos nacionaliniame muziejuje (Muzeum Narodowe w Krakowie; Muzeum im. Emeryka Hutten-Czapskiego, sygn. MNK VIII-XVIII. 268 / 4).

17 pav. Rifėjų kalnai M. Beneventiečio žemėlapio „Tabvla Moderna Polonie Vngarie Boemie Germanie Rvssie Lithvanie" 1507 metų leidime. Paimta iš: *Lietuva žemėlapiuose*, Vilnius, Lietuvos nacionalinio muziejaus biblioteka, 2011 (II papildytas leidimas), sud. A. Bieliūnienė, B. Kulnytė, R. Subatniekienė.

18 pav. Voluinės ir Podolės žemės W. Grodeckio žemėlapio „Poloniae, Litvaniaeq. descriptio" 1598 metų leidime. Skaitmeninės žemėlapio kopijos fragmentas iš: *Poloniae, Lituaniaeq – descriptio*. Auctore Wenceslao Godreccio, et correctore Andrea Pograbio Pilsnensi, z atlasu A. Orteliusa z 1598 r. Žemėlapio originalas saugomas Torunės M. Koperniko universiteto bibliotekoje (Biblioteka Główna Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Zakład Zbiorów Kartograficznych, sygn. M-538).

19 pav. Ugros upė kaip Lietuvos ir Maskvos siena Ch. Weigelio žemėlapio „Ukraina seu Cosacorum Regio Walachia item Moldavia et Tartaria minor" 1720 metų leidime. Skaitmeninės žemėlapio kopijos fragmentas iš: *Ukrania seu Cosacorum Regio Walachia item Moldavia et Tartaria minor* Weigel, Christoph, Norimbergae, 1720. Žemėlapio originalas saugomas Vroclavo universiteto bibliotekoje (Biblioteka Uniwersytetu Wrocławskiego, Oddział Zbiorów Kartograficznych, sygn 2610-IV.B.).

20 pav. Ukrainos žemės G. le Vasseuro de Beauplano žemėlapio „Nova totius Regni Poloniae Magniq Ducatus Prussiae et Lithuaniae..." ~ 1657 metų leidime. *Lietuva žemėlapiuose*, Vilnius, Lietuvos nacionalinio muziejaus biblioteka, 2011 (II papildytas leidimas), sud. A. Bieliūnienė, B. Kulnytė, R. Subatniekienė.

21 pav. Lietuvos teritorijos fragmentas ir kaimyninių kraštų vaizdas S. Herbersteino žemėlapio „Moscovia" 1556 metų leidime. Skaitmeninės žemėlapio kopijos fragmentas iš: *Rervm Moscoviticarvm commentarij Sigismundi* [...] *Herberstain* [...]; *Rvssiae et* [...] *Moscouiae* [...] *descriptio* [...]; *Chorographia* [...] *totius imperij Moscici* [...] [et al.], 1556. Spaudinys saugomas Lenkijos nacionalinėje bibliotekoje (Biblioteka Narodowa, sygn. SD XVI.F.403a).

22 pav. 1545 metų LDK ir Livonijos sienos riboženklis. Paimta iš: T. Čelkis, D. Antanavičius, 1545 metų Livonijos ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sienos patikrinimas (Livonijos pareigūnų ataskaita), *Lietuvos istorijos studijos*, 2011, t. 27, p. 173.

23 pav. Šiaurinės Lietuvos sienos; Maskvos, Lietuvos ir Livonijos sienų sankirta ties Sebežu G. Mercatoriaus žemėlapio „Nova totivs Livoniae accurata descriptio" 1638 metų J. Hondijaus ir J. Janssono leidime. Skaitmeninės žemėlapio kopijos fragmentas iš: *Nova totivs Livoniae accurata descriptio*, [Amstelodami]: apud Joan. Janßonium, [1638]. Žemėlapio originalas saugomas Lenkijos nacionalinėje bibliotekoje (Biblioteka Narodowa, Zakład Zbiorów Kartograficznych, sygn. ZZK 18 627).

24 pav. Vakarinės Lietuvos sienos K. Hennebergerio 1584 metų žemėlapio „Prvssia Vetvs" vėlesniame leidime. Skaitmeninė žemėlapio kopija iš: Petri de Dusburg, Ordinis Teutonici Sacerdotis, *Chronicon Prussiae, in quo Ordinis Teutonici origo, res ejusdem Ordinis Magistris ab An.[no] MCCXXVI. usque ad An.[no] MCCCXXVI, in Prussia gestae exponuntur, cum incerti Auctoris continuatione usque ad Annum MCCCCXXXV. Accesserunt his praeter notas Dusburgensem Privilegia quedam Prussis antiquitus*

concessa, item Dissertationes XIX. antiquitates prussicas complexa, / auctore et collectore Christophoro Hartknoch [...], Francofurti & Lipsiae, 1679. Spaudinys saugomas Krokuvos nacionaliniame muziejuje (Muzeum Narodowe w Krakowie; Muzeum im. Emeryka Hutten-Czapskiego, sygn. MNK VIII-XVII.598).

25 pav. Vakarinių Lietuvos sienų fragmentas 1576 metų K. Hennebergerio žemėlapio „Prvssiae: Das ist des Landes zu Preussen...“ 1638 metų leidime. Skaitmeninės žemėlapio kopijos fragmentas iš: *Prvssiae: Das ist des Landes zu Preussen Welches das herrlichste Theil ist Sarmatiae Europeae, Eigentliche vnd Warhafftige Beschreibung* […] / Durch Casparum Hennebergerum Erlichensem […], Gedruckt zu Königsberg in Preussen: bey Segebaden Erben, im Jahr 1638. Žemėlapio originalas saugomas Lenkijos nacionalinėje bibliotekoje (Biblioteka Narodowa, Zakład Zbiorów Kartograficznych, sygn. ZZK 9 883).

26 pav. Palenkės žemės 1576 metų K. Hennebergerio žemėlapio „Prvssiae: Das ist des Landes zu Preussen...“ 1638 metų leidime. Skaitmeninės žemėlapio kopijos fragmentas iš: *Prvssiae: Das ist des Landes zu Preussen Welches das herrlichste Theil ist Sarmatiae Europeae, Eigentliche vnd Warhafftige Beschreibung* […] / Durch Casparum Hennebergerum Erlichensem […], Gedruckt zu Königsberg in Preussen: bey Segebaden Erben, im Jahr 1638. Žemėlapio originalas saugomas Lenkijos nacionalinėje bibliotekoje (Biblioteka Narodowa, Zakład Zbiorów Kartograficznych, sygn. ZZK 9 883).

27 pav. Lietuvos teritorija H. Gerritszo žemėlapio „Tabvla Rvssiae“ 1614 metų leidime. Paimta iš: *Lietuva žemėlapiuose*, Vilnius, Lietuvos nacionalinio muziejaus biblioteka, 2011 (II papildytas leidimas), sud. A. Bieliūnienė, B. Kulnytė, R. Subatniekienė.

28 pav. Maskvos sritinės kunigaikštystės: Vorotinskas, Odojevas, Beliovas, Viazma, Ugros ir Okos upės G. Gastaldžio 1562 metų žemėlapio „Tabulae geographicae Jacobi Gastaldi... aliqout alliorium... Venetiis...“ 1568 metų leidime. Paimta iš: *Lietuva žemėlapiuose*, Vilnius, Lietuvos nacionalinio muziejaus biblioteka, 2011 (II papildytas leidimas), sud. A. Bieliūnienė, B. Kulnytė, R. Subatniekienė.

29 pav. Vorotinskas, Dorogobužas, Mcenskas, Viazma, Toropecas ir kiti miestai, Okos ir Ugros upės S. Herbersteino žemėlapio „Moscovia“ 1556 metų leidime. Skaitmeninės žemėlapio kopijos fragmentas iš: *Rervm Moscoviticarvm commentarij Sigismundi* [...] *Herberstain* [...]; *Rvssiae et* [...] *Moscouiae* [...] *descriptio* [...]; *Chorographia* [...] *totius imperij Moscici* [...] [et al.], 1556. Spaudinys saugomas Lenkijos nacionalinėje bibliotekoje (Biblioteka Narodowa, sygn. SD XVI.F.403a).

30 pav. Vorotinsko kunigaikštystės ribos N. De Fero žemėlapio „Estats du Grand Duc de Moscovie“ ~ 1702 metų leidime. Skaitmeninės žemėlapio kopijos fragmentas iš: *Estats du Grand Duc de Moscovie*, Fer, Nicolas de, Paris, ~1702. Žemėlapio originalas saugomas Vilniaus universiteto bibliotekos Retų spaudinių skyriuje. V. Mincevičiaus kolekcija, signatūra Minc. 91.

31 pav. LDK ir Maskvos sienos fragmentas M. K. Radvilos Našlaitėlio 1613 metų žemėlapio „Magni Dvcatvs Lithvaniae...“ XVII a. pirmosios pusės W. J. Blaeu'o leidime. Paimta iš: *Lietuva žemėlapiuose*, Vilnius, Lietuvos nacionalinio muziejaus biblioteka, 2011 (II papildytas leidimas), sud. A. Bieliūnienė, B. Kulnytė, R. Subatniekienė.

32 pav. Polocko ir Vitebsko pavietai N. Sansono žemėlapio „Partie de Lithuanie ou sont les palatinats de Poloczk, Witepsk, Mseislaw et partie de Minsk avec le duché de Smolensko“ 1665 metų leidime. Paimta iš: *Lietuva žemėlapiuose*, Vilnius, Lietuvos nacionalinio muziejaus biblioteka, 2011 (II papildytas leidimas), sud. A. Bieliūnienė, B. Kulnytė, R. Subatniekienė.

33 pav. Pietinės Lietuvos sienos G. Mercatoriaus žemėlapio „Tavrica Chersonesvs Nostra Aetate Przecopsca, et Gazara dicitur“ 1623 metų leidime. Skaitmeninės žemėlapio kopijos fragmentas iš: *Gerardi Mercatoris atlas sive Cosmographicae meditationes de fabrica mvndi et fabricati figvra: denuò auctus*, Amsterodami: sumptibus et typis aeneis Henrici Hondij, 1623 (Editio qvinta). Žemėlapio originalas saugomas Lenkijos nacionalinėje bibliotekoje (Biblioteka Narodowa, Zakład Zbiorów Kartograficznych, sygn. ZZK 0.5).

SUMMARY

The Grand Duchy of Lithuania in the 15th–16th centuries: the concept of state domain and its territorial boundaries

The history of the boundaries, territory and space of the Grand Duchy of Lithuania (GDL) in the 15th–16th centuries is a broad subject. Structurally the territory of Lithuania could be classified into the nuclear and the peripheral lands. These separate territorial segments had different forms of the statehood in time perspective. The connection of the state power between the nucleus and the periphery was specific; the space of the state developed with different intensity. The countries bordering the GDL (Poland, Moscow, Livonian and German orders, Moldova, Tartar hordes, later – the Ottoman Empire) suggested and constructed a different neighbourhood model.

Issues relating to the territory and boundaries of the Lithuanian State as well as their complex groups have received great attention in the historiography. The changing territory of the state is analysed in the context of political history. Specific issues relating to boundaries are examined in the geographic context, and their localization problems are solved. However, the research also discusses how people perceived the existing state boundaries and technologies used to establish them; what the apprehension of the state boundaries and domain was; whether the parallel process dominated or a varied relationship prevailed. The above mentioned research topics, i.e. the boundaries that existed in reality and their perception in people's minds are the basis of the issues developed in this monograph. So the domain and boundaries of the GDL are the main objectives of this research; while the main aim is to analyse the actual state boundaries and domain, and the way they were perceived on mental and ideological levels.

The main aspects and problems discussed in the research are based on the works by Tomas Čelkis, Jūratė Kiaupienė, and Zenonas Norkus. The concept of the historic landscape formulated by Jūratė Kiaupienė depicted compelling historic events that at the same time showed the interface between geopolitical, geocultural and perceptual domain, and possible outcome of the changes.

The latest studies, which showed a completely different perspective on the perception of the state space and boundaries, belong to Tomas Čelkis. T. Čelkis proposed a new methodology for the historians studying the problems of the state territory, the development of boundaries. These innovative turns in Lithuanian historiographical discourse will significantly influence the future studies in this theme, it will let expect even more new interpretations. The researcher convincingly demonstrated the territorialisation process of the Lithuanian state by analysing the formation process and the perception of GDL boundaries with neighbouring states. The research on the state territorialisation process evaluated the intensity of the formation of boundaries and its stabilization. It also enabled the researcher to present one of the possible scenarios for the evolution of Lithuanian statehood. The historian reconstructed the legal basis of the preparation of the delimitation treaties with the German and Livonian orders; he consistently evaluated the stages of the delimitation and based the procedural steps of this process. He also analysed the issue of GDL frontiers "by the Black Sea". T. Čelkis and Darius Antanavičius prepared a comprehensive publication of historical sources, dedicated to the delimitation process between the Grand Duchy of Lithuania and Livonia in the middle of 16th century. The long-time researches, supported by a rich and detailed analysis of the historical sources, have been further developed into the doctoral dissertation, whose last section is particularly important. It comparatively evaluated the GDL boundaries with neighbouring countries and presented a purified concept of the territorialisation process of the GDL in the context of development of state boundaries.

Zenonas Norkus' sociohistorical studies that revealed the first signs of the imperial rule in the GDL were similarly relevant to the discussion of this monograph, as well as other historiographic literature on the history of Lithuanian boundaries with its neighbouring states. The research on the northern and western boundaries between the GDL and Livonia, and the German Order, later Prussia was developed by scholars such as Kurt Forstreuter, Hans Jürgen Karp, Zbysław Wojtkowiak, Władysław Pociecha, Janusz Małłek, Abdon Kłodziński, Marita Jakovleva, Zenonas Ivinskis, Rokas Varakauskas, Bronius Dundulis. The problem of the boundary between Lithuania and Poland was analysed by Semion Sholkovich, Gotthold Rhode, Oskar Halecki, Stanisław Zajączkowski, Jan Jakubowski, Alina Wilkiewicz-Wawrzyńczykowa, Dorota Michaliuk, Józef Maroszek. The study by Jan Natanson-Leski was relevant to the issue of the eastern boundary between the GDL and Moscow. The most recent historiography was associated with Viktor Temushev's name. One of the most significant analyses on the prairie factor in the southern boundary of the GDL was linked to the scientific works by Michail Grushevski, Fyodor Petrun, Feliks Shabuldo, Michael Żdan, Bertold Spuler, Boris Cherkas.

The analysis of mental and ideological discourse on the state domain was based on three groups of sources: a set of narratives of the 15th–16th centuries (chronicles, eristic, poetic, biographic works, travel descriptions, memoirs etc. by Polish, Lithuanian, Western Europe authors); maps of the 15th–16th centuries (maps of Europe, the GDL, Poland, Prussia, the state of Moscow, Tartar hordes); and legal documents of the GDL (sovereigns' privileges of the GDL and non-Russian regions, and the Statutes of Lithuania). Another set of sources used in this research was associated with the actual Lithuanian boundaries. The main sources consisted of diplomatic and negotiating documents between the GDL and its neighbours (Livonia, the German Order, Poland, the state of Moscow, the state of Moldova, and Tartar hordes, later – Ottoman Empire); ambassadors' speeches; clerical documents of the Lithuanian Registry; official published agreements; and delimitation and demarcation documents. In addition, published works by Motiejus Dogelis, Ignot Danilowicz, Karol Edward

Napierski, and publications by the Assembly of Russian history in the 19th century were quoted in the dissertation. The messengers' book published in 1545–1572, and the Lithuanian Registry (book number 560) that was solely devoted to the delimitation and demarcation of the boundary between Lithuania and Livonia in 1542 were used as a reference.

In the first chapter the theoretical discourse of the problem is described. The theoretical discourse on the formation of the state territory, domain, and boundaries depend on the methodology of different studies. These three dimensions are perceived as a complex phenomenon that links the physical geographic, political administrative and cultural forces. In the boundary development the metaphysical, sociocultural and political administrative levels are distinctive. The interface between the levels represents the state boundaries that acquire the form of linear or area boundaries or both as differentiated and dependent on certain political, administrative or mental attribution. The boundaries that restricted the state territory in a structural sense were considered complicated systems which developed in a certain pattern by conquering the territory in a war or defence, in a socioeconomic or cultural and ideological way. The characteristics of the concept of frontier were versatile, and its analysis directly depended on the interpretations of the boundary development.

The second chapter is aimed at discussing the meaning of the terminology of the old sources and its usage. The terminology on boundaries used in the multilingual sources of the 15th and 16th centuries was polysemantic. The delimitation terms described the object itself (e.g. boundary, border), but not its shape, character or features. At the time the content, semantics, and usage of the terminology were not clearly defined. The same term was used to define the boundary as an object (delimitation), as a sign (demarcation) or both. As a matter of fact, there was no terminology to define the state, and private domains. In multilingual research of the modern times, the terminology on the boundary and domain, their shape and character was differentiated with clear semantics, and corresponding meanings. Furthermore, different terms were used to describe the relationship between boundaries and

their domain expressing certain aspects of the characteristic features. Therefore, it was difficult to adapt the modern terminology to the research of boundaries and domain in the 15th and 16th centuries.

The third chapter analyses the mental and ideological discourse on the concept of the state domain and boundaries. The mental and ideological attitudes towards the concept of the Lithuanian domain were analysed with the help of old maps, legal documents, and narrative discourse. The research discovered that the examination of the state territory, boundaries and domain in the old cartographic maps directly depended on cartographers' knowledge, interests, and the size of the territory. The shape of the state domain in the map presupposed the mental and ideological aspects of the statehood perception, expansion or territorial loss. It was also possible to trace the tendencies in the development of the state boundaries; however, the chronology of the maps and the time when they were made was inadequate. Almost all of the cartographic maps in the 16th century showed parts of the Lithuanian territory varied in size; however, only the entire state territory in the map could reveal cartographers' ideas and perception. The entire territory of the GDL was represented for the first time in Gerardus Mercator's map of Lithuania in 1595. The representation of the western, northern, and some of the eastern boundaries was partly exact, while in the south-eastern and prairies significant cartographic errors were discovered. Gerardus Mercator's map was the only work of cartography in the 16th century dedicated exclusively to the Lithuanian territory. The Lithuanian territory also appeared in other cartographers' maps in the 16th century; however, it was not their main focus. It was mainly depicted as a neighbouring state. As a result, the map did not show the whole state territory. The research briefly discusses the maps of Prussia. C. Henneberger's maps depicted a small margin of the Lithuanian territory – the frontier with Prussia. There were localization mistakes and other inaccuracies; however, as a result of the scale, the frontier was depicted quite precisely by marking a lot of settlements, and other objects mentioned in delimitation agreements. In Henneberger and his followers' maps there was a record of the Prostki

(German Prostken) that was associated with the actual boundary sign of the frontier in 1545. Furthermore, another significant example of the old cartography that represented mental and ideological concept on the state territory and domain was associated with the Mikolajus Kristupas Ravila Našlaitėlis's map of the GDL in 1613. The state and administrative boundaries in his map were treated as different territorial boundaries by using different arbitrary signs and symbols. The map depicted binary state boundaries – before the Union of Lublin and after. It defined the boundaries after the union as provisional, and highlighted the Lithuanian territory before the union. This illustration showed that it was possible and efficient to reveal the ideological state foundation and mental state character with the help of cartographic means. The explanatory message that followed the map read as follows: "the regions that belonged to the Grand Duchy of Lithuania are not as evident as they should be; however, the old boundaries are defined precisely". The cartography of the Dnieper River on the right of the map was also an important entry that testified of the former territory during Vytautas rule. The authors of the map of the GDL in 1613 were involved in the politics of the state and revealed the political evaluation of the Lithuanian territory. They conveyed the mental image of the state domain and territory with the help of graphics. As graphical expressions were not sufficient, numerous texts were used in maps to express the significant declaration of the political solidarity and territorial integrity.

Documents that regulated the legal situation of the state contained facts confirming certain aspects of the state domain. The concept of the state domain had an adequate representation in the main legal state documents, i.e. the privileges of the GDL and non-Russian regional sovereigns, and the First Statute of Lithuania. A clear concept of the state domain was first mentioned in Kazimieras' privilege in 1447. It included statements in relation to the stability of the state territory and confirmed the domain integrity. The statements became the foundation for the legal documents in other states. Some of the legal regulations were even included into the First Statute of Lithuania. The third section of

the Statute ascertained that the territorial integrity was maintained and protected. These trends to preserve and protect the national territory were reflected in the Second and the Third Lithuanian Statutes. The first and the third paragraphs in the third chapter of the Second Statute and the first and the fourth paragraphs in the third chapter of the Third Statute established essentially the same legal standards that have been fixed in the First Lithuanian Statute. Regional privileges marked the political and economic relations between the grand dukes of Lithuania and people of the joined lands. The conditions mentioned in the privileges most often used the phrase that all must remain as "in old times". The emphasis on "the old times" was associated with clearly stated or predicted territorial safety of the region. In a way it was a sovereigns' promise not to decrease territories or negatively affect the integrity in any other way.

The legal state documents in the 15th–16th centuries, mainly general state and regional privileges, formed a regulation to maintain the old order without any new innovations. There was a clear implication not to change the boundaries of the territory or not transfer or give it to any other sovereign. Various agreements regulating the foreign relations between the GDL and neighbouring countries at the time or afterwards, letters, messengers' speeches and instructions were often based on the above mentioned aspects of the privileges which declared that the only possible compromise was to legalise the state boundary according to the old boundaries (по старому).

Another aspect of the research was the narrative texts of the medieval ages and the Renaissance (15th–16th centuries). They developed the ideological and mental understanding of the state territory and domain. The cultural and genre characteristics of the narrative production in the 15th–16th centuries could not be discussed through the prism of the modern literature because the concept of literature as a science was not fully developed at the time. Every narrative piece of work could be perceived as a literary text, a historical source or a document emphasising people's mentality and intellectual qualities of the certain period.

The reflection of a sense of Lithuanian state space in the works of Western European medieval authors is shallow, but based on more or less objective point of view. The attention to the theme of Lithuanian state space is mostly paid in the late medieval Polish chronicles and in Lithuanian chronicles, but there are more subjectivity and bias than in Western European authors' texts. Duplicates of Lithuanian chronicles testified to political events, ability to reason on a political level, and to present evaluations within the ideological framework of the statehood of the GDL. Though there were few geographical facts on the state domain and its boundaries, it was stated that the geopolitical dimension in the chronicles was obvious. The geopolitical identity was based on Vytautas' personality and his territorial achievements. The concept of the Lithuanian domain in the Polish texts was characteristic of the problem regarding the lands of Podolia and Volhynia that received a lot of attention and was explained in the framework of the Polish statehood. The eastern territories in the GDL received some attention as well, but the concept of the domain was too proprietary. It could be assumed that the Polish efforts to protect the expansion of the Lithuanian territory and its domain stability were a frequent topic in the Polish chronicles. It held a clear ideological foundation that the Polish were superior to the Lithuanians, and if that had not been for their military support, Vytautas would not have achieved such significant territorial victory.

The issue of the state domain in the 16th century in narrative sources was part of individual authors' experience, interests, and ability to think on a geopolitical level. This led to the multilayered concept of the state domain. The image of the GDL as a regional and geopolitical power revealed a specific character of the state domain built on the concept of the state formed in the beginning of the 15th century. Significant territorial losses in the 16th century influenced the strong image of Vytautas as a conqueror and founder of the state domain. Lithuanian public image in the texts of Western European Renaissance authors, especially Italian and French, frequently was hidden behind the image of the Polish state; it was

perceived not as a political reality, but rather as a geographical indication, one of the Polish geographical areas.

The concept of a geopolitical influence of Lithuania in the 16th century that reached the shores of the Black Sea in the written texts became a mythological image of the state that influenced the minds of the intellectual. The image of the state territory that was evident in the first quarter of the 15th century made it possible to adequately evaluate the historic changes, and encouraged the formation of the existential state patterns within the above mentioned discourse.

The geographical and geopolitical contexts of GDL, the legal foundation of defining the boundaries are presented in the fourth chapter of the monograph. Actually existed boundaries between the GDL and its neighbours are also examined in this section.

The analysis of the boundary between the GDL and Livonia in the 15th–16th centuries emphasised that the evolution of the borderline from territorial concept to linear which limited and legally authorised what was within the state territory was a natural development, and parallel to the settlements of the frontier. In less populated areas of the frontier natural barriers had to be overcome, i.e. to conquer the landscape. Therefore, as the need arose to divide state areas and create a clear borderline, the choice for boundary markings was limited. There were attempts to look for less distinctive signs such as trees, stones, hills etc. However, the best sign was lakes and river-beds. Those natural geographic objects created the effect of trajectory; as a result, they were used for the route subordination. As the population density increased, there was a broader variety of signs to mark the boundaries. Dense segments of boundaries made it easier to define precisely the distance that connected the signs while using exact units of measurement. Thus, measurements of boundary segments appeared in the texts on delimitation until eventually the populated frontier became a landmark. Due to increasing social and economic resistance in the populated frontier, the administrative relationships developed with the central authority. Frontier districts that had territorial contact with another state were regarded as a boundary landmark. In that instance,

the segments of boundaries had not only a clear starting point, measured landmarks, but also their own names were identical to the names of districts. The borderline was clear, and the landmarks were sufficiently dense. It was possible to start writing co-ordinates of landmarks in the delimitation documents in a numeric order: the seventh, the eighth, the sixteenth etc. The function of the boundary signs was not only to establish state boundaries within the state but also to guarantee territorial state distinctiveness as shown by the signage practice where the signs were oriented oppositely. Boundary signs were standardised to a physical form, later symbolic state attributes were added to them.

On a political and administrative level, the western boundary marked the territorial contact between Lithuania and the German Order; after secularisation of the Order in 1525 – with Prussia. However, the changes were not significant to the development of boundaries and concept of territory. On the contrary, the boundary development was a natural process which similarly to Livonia was influenced by settlements in the frontier and antropogenisation of forests that divided parts of populated territories. The arbitrary signs on the boundary appeared at the end of the 14th century. They marked new solutions of the problems between the states, and presented the state domain in a context of actual territory. That was influenced by the German Order which was considered one of the most developed European countries in territorial organisation, and structural rule system. The neighbouring states of the Order dictated the rules and diplomatic code. Regardless of military conflicts and incompatible political aspirations, the "division model" of the European territory suggested by the Germans was a positive factor which affected the conceptual changes of the western Lithuanian territory and development of the borderline. The Treaty of Melno in 1422 included a description of subordination on natural and geographic objects and measurements of the linked objects. However, differently to the simultaneous delimitation of the boundaries between Lithuania and Livonia in 1426, the arbitrary signs were not used in defining the borderline. After the Treaty of Melno, the western boundary between the GDL and the German Order was not

entirely demarcated. The regulations were constantly renewed, and there was a requirement to specify and mark certain segments of the boundary. The latest unsuccessful attempt was in 1492 but it resulted in signing formal statements by renewing the regulations of the Treaty of Melno (1422). The demarcation works from the Širvinta River to the Šventoji River were only completed in 1517. Those conditions could not deny the improvements in the development of the state territory and borderline. The 16th century in the historical context of boundaries between Lithuania and the Order and Prussia since 1525 was a period not only of well organised delimitation and demarcation processes but also of never ending conflicts in the frontier. The boundary demarcation in 1545 led to the political and legal status of the boundary signs. As per a decision in 1545, the boundary was moved to the southeast in favour of Prussia, and Elko city was in the periphery of the GDL, Poland, and Prussia. It became a landmark too. As ordered by leaders' of the two states, it was decided to build a sign of the state boundaries on the newly formed state borderline. The sign already had the physical features characteristic of the ones in today's demarcation practice. It was a vertical stone post marked with state armorial symbols and words. That pointed to a modern and European outlook towards the establishment of the state domain. In the general history of the Lithuanian and Prussian boundaries, the boundary renovation act in 1545 set precedent for the development of standardised system of boundary signs, and showed a final result of the state territory and linear concept of the boundaries. The borderline of the actual boundaries were represented by posts marked with armorial state signs.

The development of the boundary between Lithuania and Poland in the 15th–16th centuries was regarded in an ambiguous manner. The actual form of the linear boundary characteristic of the vicinity of Lithuania, Livonia and the German Order was represented in the agreements between states but in a different way. Though the corrective and regulatory works took place, the official agreements were not made. The delimitation and demarcation procedures were recorded in the committee documents and had legal power; however, they did not influence legal agreements between

the states. One of the most important delimitation and demarcation actions between the GDL and Poland was in 1546. The members of the committee checked and clarified all of the boundaries going from the Lyko River which was chosen as a starting point in the north, the periphery of the GDL, Masovia and Prussia, and up to Podolia in the south of Khmelnytskyi.

The approved laws spoke of the existence of the independent Lithuanian and Polish states and their political character of the boundaries. The major problem that determined the specifics of the Lithuanian and Polish boundaries was the division of Podlesia and Podolia lands that caused the long-term confusion and influenced the perception of boundaries. According to the old dwellers of the frontier, they were well aware of the boundaries and extent of their domain associated with Vytautas and Švitrigaila's times. However, there was no clear understanding what the "boundary with Poland" phenomenon meant or where it led to. Therefore, people essentially realised that there were two separate states, i.e. Lithuania and Poland, but not what the "boundary of the Crown" actually represented. In addition, it could be clearly seen that there was poor orientation in relation to the administrative units of the frontier. In other words, it meant that people could see that boundary of their land was in the district which belonged to the GDL but they did not realise that the boundary of the district in the frontier was also the boundary of the state.

The boundaries between the GDL and its neighbours in the east and south were determined by different concepts and procedures as no clear or detailed boundary geography existed. One of the main features that predetermined the principle of territory division was according to special records without drawing a borderline. Contrary to the boundaries between the GDL and the German Order, these boundaries were not under any special agreements but the ones that mainly dealt with peace and truce issues, and regulated the changing state territory. Such practice between the GDL and Moscow was used in 1449, 1494, 1503, 1508, and 1522, and afterwards when the truce and peace agreements were made. After the

last conflict, the peace agreement that defined the boundary in 1537 when Gomel and Lubech returned to the GDL, and the political and military situation was stabilised, the conditions were favourable for the boundary development between the GDL of Lithuania and Moscow. However, there was no exact information regarding the delimitation and demarcation processes. One can state that the situation in the frontier after 1537 remained stable and peaceful for around 20 years, i.e. till the beginning of Livonia war. As per each of the above mentioned agreements, the state boundaries would change according to the political situation at the time. However, the demarcation process did not take place, and the eastern part of the Lithuanian territory did not acquire features characteristic of the territorial state. Truce agreements implied a continuous war or temporarily interrupted war actions; therefore, the boundary issue was solved not as a final result of the war but as an intermediate result. Territorial division based on the records was one of the most acceptable decisions.

The issue of the southern boundary was more complicated. The prairies were the cause of conflicts between the Lithuanian sovereigns and khans of the Tartar hordes. The issue of precise borderlines or domain division was too problematic. The analysis of the regional duchies in relation to the development of the eastern boundaries in the last decade of the 15th – beginning of the 16th century pointed out that an uncertain status and self-governance of the regional sovereigns while deciding upon the service and territory had a negative influence on the boundary development in the east between the GDL and Moscow in the upper reaches of the Oka and Ugra Rivers. In other words, these conditions gave no preconditions for the formation of a more precise borderline. The territory obtained by Moscow after the GDL lost the territories of Mstislavl, Obolensk, Kozelsk, Odojev, Vorotinsk, Belyov, Novosil and others had an important strategic meaning. The occupancy of the upper reaches of the Dnieper River, expansion to the upper reaches of the Oka and Ugra Rivers by taking over the strategically favoured natural habitat of the Ugra River opened the way to further expansion to the territory of the GDL.

According to certain records, the political relations between Lithuania and Moscow that divided the territories formed a nonlinear concept of the boundaries, and a completely different model of the state territory to the one of the western part. Nevertheless, there were instances in the boundary geography between the GDL and Moscow that were regarded as similar to the western part of the state based on the structure, and perception. They were in the sections of Sebezh, Gomel, Polotsk and Vitebsk based on linear boundary development, and showed fragmentary and topical features the process. However, the actual linear boundary forms in the frontier between the GDL and Moscow were formed by the dynamics of the territorial loss, and the initiative of the process lay in the political decisions of the state of Moscow.

The strategic development of the Lithuanian territory between the Dnieper and Dniester rivers towards the Black Sea occurred during Vytautas rule. It did not lead to the actual boundary development process. The Lithuanian sovereigns acknowledged the necessity to colonise the prairies in order to maintain them. Those attempts were unsuccessful, and eventually the cultural and regional differences between the Tartars and Cossacks became the main reasons for conflicts against the GDL in the prairies. The prairies that separated the Tartar world and the GDL did not belong to anyone. As a result, there were no conditions or possibilities for the boundary development. The former borderline which was mentioned in agreements and other documents should be treated as provisional. Building the network of castles in the Ukrainian lands during Vytautas rule embodied a certain sense of the state boundary in the south. It was probably the only factor that represented the settlements.

The problems analysed in the monograph let to make several important conclusions. Specific cartographical measures do not provide information whether the state border on the map was actually linear, or perhaps it did not existed at all. The map gives you a possibility to see the unified state territory framed by the lines even if it did not existed in reality. The cartographic information reveals not mathematically precise perimeter picture of the state space, but rather explains symbolic nuances

of state power and its possessed and acquired political authority. Mostly all cartographic sources in the 16th century contained examples of parts of the Lithuanian territory that varied in their size; however, solely the entire state domain on the map could reveal cartographers' ideas of the time. The entire domain of the GDL was shown in G. Mercator's map in 1595 and in M. K. Ravila Našlaitėlis's map in 1613. The scale of the maps of the 16th century Europe was too small to estimate the details of the cartographic picture of the GDL; it only confirmed the fact that the state was indeed cartographed. The map of the GDL in 1613 showed a political perspective on the Lithuanian territory: it depicted the mental image of the state domain and reflected territory with the help of graphs.

The regional privileges on the GDL in the 15th–16th centuries were treated as state documents that confirmed the idea to unify the state territory, and protect it on a legal level. Kazimieras' privilege in 1447 declared the necessity for a stable state territory which appeared in almost all other sovereigns' privileges and was used in the First Statute of Lithuania. Trends to preserve and protect the territory of the state were reflected in the Second and the Third Lithuanian Statutes. The legal foundation for the regional privileges was also based on the demonstrations of political solidarity towards the Lithuanian state in exchange for the verification that certain rights and privileges would remain. The discussed privileges declared the legal territorial integrity which formed and influenced the concept of the common domain consisting of the Lithuanian state territory and integrated non-Russian lands, and ways to maintain it. It was a representation of the state territorial unity.

The analysis of the narrative discourse on state territory, boundaries, and domain of Lithuania in the 15th–16th centuries revealed several perspectives. The reflection of a sense of Lithuanian state space in the works of Western European medieval authors is shallow, but based on more or less objective point of view. The attention to the theme of Lithuanian state space is mostly paid in the late medieval Polish chronicles and in Lithuanian chronicles. According to the Lithuanian Chronicles and other literature of the GDL, the Lithuanian domain was

expressed by emphasising the statehood while the geopolitical identity was associated with Vytautas, the conqueror and founder of the domain. Due to the chronical tradition a complete and complex image of the birth of the national territory was made. In the Polish Medieval Chronicles, the expansive territory of the GDL was acknowledged as a fact; however, there was emphasis on the political and military support from Poland which ensured the Lithuanian domain in the east. The narrative discourse in the 16th century presented with the dimensional model of the Lithuanian domain. In addition, the history of boundaries did not receive same attention: it mostly highlighted the concept of eastern and south-western state domain while northern and western boundaries were considered less important. Lithuanian public image in texts of the Western European Renaissance authors, especially Italian and French, frequently was hidden behind the image of the Polish state, it was perceived not as a political reality, but as a geographical indication, one of the Polish geographical areas.

While defining the Lithuanian boundary there was an evident distinction between delimitation and demarcation procedures that were exercised by persons of different legal competencies and based on bilateral relation. As a result, the legality of the procedures was not grounded entirely on legal norms of the GDL. In most cases, the legal regulations regarding the boundaries of private land was likely a solution while trying to handle the delimitation and demarcation problems of the state territory.

The development of the Lithuanian boundary with Livonia and the German Order took different directions. The boundary dividing the states evolved from the concept of the frontier zone or territorial strip characteristic of the period before the state system to the concept of linear boundaries that limited and legally authorised what was within the state and outside it, and created the model of state territory. The whole process was parallel to the settlements of the frontier influenced by colonization. Regardless of regional differences it influenced the populated frontier, and

was considered the most important factor in the borderline formation and its physical marking.

The first manifestations of the concept of linear boundary and of the state territorial model in the GDL were linked to actions to develop boundaries between the GDL and Livonia and the German Order in the first decades of the 15th century. During that period the frontier line was outlined by subordinating physical, geographic, social, and economic signs, and measuring the distance between the interconnected objects. The same applied to delimitation and demarcation procedures. The concept of linear boundaries and territorial state of the GDL developed into its complete form in the middle of the 16th century. This was associated with the first indications of the unified boundary sign system with the national attributes. The improvement in the perception of the Lithuanian territory and its boundaries was considered a result of the cultural communication between the GDL and the states of the Order. There was an actual grasp of the state boundaries (the course of boundary signs in their physical shape on the ground surface), and the distinctiveness of the territory (the symbolism of the state in the boundary signage – personalised relationship between authority and territory).

In the case of the Lithuanian and Polish states, the concept of linear boundary was present due to the internal colonization. It was determined by geographical, social, economic objects, and their subordination though the boundary structure had binary jurisdiction, i.e. the domain line of the same frontier was recognised as a private property and also as belonging to the state. As for physical shape, the boundary between Lithuania and Poland was not different from the model of a private border; however, its political aspect was expressed through the institutional Lithuanian sovereign's agency.

The boundary between Lithuania and Moscow was defined in the records from both states. Therefore, it was considered the most distinctive way of defining state boundaries in the 15th–16th centuries. Signs of an existing boundary on the separate sides of Lithuania and Moscow that may be found in some written sources in Moscow brought changes to

the concept of the nonlinear boundary. The political program of the state of Moscow oriented towards the idea of uniting all Russian lands was the main factor preventing the development of the boundary line. The constant truce when Moscow was claiming back all the Russian lands conquered by the GDL was regarded as a deliberate political intention, and delay to carry out delimitation and demarcation.

The regional factor of the development of the eastern boundary of the GDL of Lithuania in the last decade of the 15th century and beginning of the 16th century was regarded as an example of boundary heterogeneity, and a subject of manipulation by the Moscow state. The political instability prevented the development of settlements in the frontier zone, which was the main condition for the border line. Characteristic example of political instability was the factor of the regional principalities. The regional dukes of the upper reaches of the Oka River, who declared their political independence to the GDL or Moscow, perceived their land on a state level but they could change the boundaries if they decided to move onto the other side. The vague status and autonomy of regional dukes while solving appointment issues or the fate of the controlled territory had negative impact on the development of the eastern boundary between Moscow and the GDL in the upper reaches of the Oka and Ugra rivers. The delimitation agreements between Lithuania and Moscow were born not because of the naturally evolved internal colonization, which led to the social tensions at the frontier, but due to the territorial conquests of Moscow perceived in framework of state ideology and policy. It was virtually impossible to realize boundaries as lines, while the need of a permanent territorial conquest existed. Settling the people in the frontier zone was impossible due to the military conflicts.

Natural conditions and non-intensive link between the territory and nomadic and semi-nomadic population can be seen as an important factor which formed southern boundary of Lithuania and its neighbours, its specifics and dynamics. The development of the Lithuanian southern boundary in the 15th–16th centuries and conditions for change were greatly affected by the prairies. The problem of prairie as a natural barrier

was considered very important. It also determined the actual non-existent boundaries with the Tartarian world. The network of castles in the Ukrainian prairie was the factor that formed the disjuncture of the boundaries.

The delimitation of boundaries between Poland, Lithuania and the Ottoman Empire in 1542 has the fundamental importance. It expressed the obvious need to solve the boundary issues and define them. It testified about a specific, but actually existed boundary perception. This delimitation signified qualitatively new stage of political communication in Polish and Lithuanian relations with the southern neighbours. It was possible only because the Ottoman Empire as centralized power of the region took part in this political dialogue rather than individual Tatar hordes.

The study of the Lithuanian territory, boundaries and domain in the 15th–16th centuries showed that the actual state boundaries and outline of their mental and ideological perception correlated. The evaluation of the mental and ideological perception of the state boundaries and domain and of (non)existing actual boundaries, their delimitation and demarcation procedures pointed out that the most sensitive points in the perception of the domain and its boundaries were associated with the eastern and southern territories in the Lithuanian state. Those territories were characteristic of a lot of political pressure and uncertainty of the actual separation of boundaries, and technical ways to define it. The confusion in the communication between the neighbouring states, the structurally faulty system of determining the boundaries in the region which prevented the countries gradually seek for the territorial state model and the effect of prairie as a complex natural barrier induced the vision of a safe geopolitical identity. This vision, as a result, was associated with the Lithuanian territory when ruled by Vytautas, and political efforts to win back and protect former territorial integrity were approved by a set of legal state documents. This insight was based on all sources selected to analyse the question of mental and ideological state domain. On the contrary, the linear model of the state boundaries and territory gradually

developed from the boundaries and territorial zones. It was characteristic of the times before the state system, associated with the neighbouring states – the GDL and the Order. In addition, the linear model was not reflected in the ideological and mental evaluation level of the state territory and its boundaries. The western and northern state boundaries in the old maps were viewed as the most accurate and with very few interpretations; and historians maintained objectivity while describing the neighbouring states – Lithuania and the Order – in their narrative discourse. In the discourse on ideological perception of Lithuania and its territory, the issue of boundaries between Lithuania and Poland consisted of two main parts – the subject of Volhynia and Podolia, and also the political and territorial outcomes of the Union of Lublin to the Lithuanian state. Meanwhile the actual practice of defining boundaries and communication between the states was regarded as causing less political pressure than the mental image of the facts and factors that motivated Lithuania to defend its geopolitical identity against the Polish influence.

Translated by PhD Giedrė Sabaitytė and Dovilė Petrylaitė

Asmenvardžiai

Tekste minimi istorikų (ne istorijos veikėjų) asmenvardžiai rodyklėje rašomi kursyvu. Šaltiniuose kirilika pateikiami asmenvardžiai rodyklėje perrašyti lietuvių abėcėlės raidėmis.

Achremczyk, Stanisław 340

Afanasjevai 244

Albrechtas, Prūsijos kunigaikštis 138, 212, 214, 216

Algirdas, Lietuvos didysis kunigaikštis 84, 131, 136, 147, 151, 160, 161, 179, 201, 280

Alek Girėjus, Krymo chanas 282

Aleksandras Jogailaitis, Lenkijos karalius, Lietuvos didysis kunigaikštis 60, 110–112, 117, 172, 173, 175, 179, 180, 185–187, 220, 221, 237, 238, 241–245, 247–253, 281, 285, 289–291, 295, 317, 328

Aleksandravičius, Egidijus 11

Aleksandrov, Dmitrij (*Александров, Д.*) 267, 271, 342

Alexandrowicz, Stanisław 30, 81, 83, 86–89, 93, 96, 98, 326

Ališauskas, Vytautas 130, 336

Almonaitis, Vytenis 9, 203, 208, 327

Andersonas, Benediktas 74, 327

Antanaitis, Kastytis 162, 327

Antanavičius, Darius 13, 16, 182, 186, 195, 319, 320, 330, 351, 356

Antonovič, Vladimir (*Антонович, В.*) 56, 323

Antonsich, Marco 37, 327

Anužytė, Lina 319, 320

Arbusow, Leonid 320

Arnold, Benjamin 200, 300, 327

Atojan, Larisa (*Атоян, Л.*) 98, 342

Atojan, Ruben (*Атоян, Р.*) 98, 342

Avinaitė, Eva 79, 327

Avižonis, Konstantinas 107, 110, 327

Bachrušin, Sergej (*Бахрушин, С.*) 32, 323

Backus, Oswald P. 240, 241, 247, 327

Baliulis, Algirdas 319, 320

Ball, Sue S. 36, 338

Banionis, Egidijus 24, 239, 280, 319, 327

Bański, Jerzy 41, 42, 44, 327, 328

Baramova, Maria 37, 43, 328

Bardach, Juliusz 144, 328

Barthas, Fredrikas 40, 328

Basalygo L. (*Бассалыго, Л.*) 258

Beauplan, Guillaume Le Vasseur 148, 351

Beconytė, Giedrė 78, 80, 330

Beliavskiai, giminė 243, 244, 248, 249

Beliavskis, Ivanas Vasiljevičius 243, 248

Beliavskis, Semionas Ivanovičius 244

Beliavskis, Vasilijus Vasiljevičius 243

Bely, Aleksandr (*Белы, А.*) 22, 342

Belskis, Fiodoras Ivanovičius 240

Belskis, Semionas 246

Beneventanas, Marcas (Beneventietis, Markas) 77, 81, 127, 351

Benka 231

Bennigsen, Alexandre 23, 341

Berend, Nora 35, 36, 44, 45, 49, 50, 54, 66, 301, 328

Beresnevičius, Gintaras 139

Bergez, Daniel 121, 335

Bespamiatnych, Nikolaj (*Беспамятных, Н.*) 42, 47, 49, 342

Białowiejska, Wanda 111, 242, 247, 328

Bielenstein, August 182, 328

Bieliūnienė, Aldona 30, 326, 349–353

Bielskis, Joachimas 27, 143,144, 318

Bielskis, Martynas 27, 141, 143, 144, 184, 317, 320

Biggs, Michael 72, 73, 75, 328

Black, Jeremy 70, 75, 328

Blaeu, Willem Janszoon 99, 256, 352

Błaszczyk, Grzegorz 17–19, 328

Bloch, Marc 38

Bloveščiūnienė, Lina 10

Boečko, Vladislav (*Боечко В.*) 285, 342

Boggs, Samuel W. 63, 328

Boleslovas I Narsusis, Lenkijos karalius 84

Boleslovas II Drąsusis, Lenkijos karalius 84

Bona Sforza, Lenkijos karalienė 18, 28, 137, 153, 199, 211, 212, 214, 215, 225, 226, 318, 338

Bonda, Moreno 125, 128, 154, 155, 157, 328

Boniecki, Adam 243, 321

Bös, Mathias 40, 338

Bosselmann-Cyran, Kristian 340

Branch, Jordan 72–76, 328

Brandenburg I. E. (*Бранденбург И. Е.*) 250, 342

Braudelis, Fernandas 39, 328, 329, 332, 335, 336

Braziūnienė, Alma 30, 85, 326

Brunet-Jailly, Emmanuel 50, 328

Bružienė, Jovita 74, 100, 101, 329

Bucevičiūtė, Laima 84, 88, 97, 102, 104, 109, 120, 122, 282, 329

Buczek, Karol 19, 81, 88, 92, 98, 199, 200, 202, 326, 329

Bues, Almut 19, 329

Bunge, Friedrich Georg von 320

Caygill, Howard 39, 329

Chadži Girėjus 291

Châtelain, Henri A. 108, 350

Cheng-chung, Lai 39, 335

Chodkevičius, Aleksandras 225, 226

Chodkevičius, Jonas 289

Chodkevičius, Jurgis 273

Chomskis, Vaclovas 77, 78, 81, 93, 98, 329

Choroškevič, Ana (*Хорошкевич, А.*) 28, 59, 266, 268, 323, 324, 345

Choruženko, Oleg (*Хоруженко, О.*) 241, 345

Commendoni, G. F. 154

Coronellis, Vincenzo M. 102–104, 350

Czapski, Emeryk Hutten 30, 326, 347, 351, 352

Čaban, Anatolij (Чабан, А.) 285, 342

Čelkis, Tomas 13, 16, 18, 24, 30, 45, 53–56, 124, 176, 177, 182, 183, 186, 187, 192, 195, 197, 201, 202, 207– 210, 213, 216, 218, 220, 226–229, 233, 282, 287, 290, 293–297, 329, 330, 351, 356

Čerkas, Boris (Черкас, Б.) 23, 282–288, 345, 346

Česnulevičius, Algimantas 78, 80, 330

Dahlberghas, Erikas Jönssonas 103–104, 326, 350

Dalairac, François-Paulin 154

Daniel, Ondřej 65, 334

Daniłowiczius, Ignotas 27, 30, 31, 322, 323, 357

Dargužis, Vaclovas 30, 326

Daškevičius, Eustachijus 282, 286, 289, 290, 345

Daugirdas, Samuelis 17, 149, 150, 151, 318

Daugirdas, Vidmantas 10, 24, 25, 330

Decijus, Liudvikas Jodokas 145

Derličinas, Vasilijus 244

Dewald, Jonathan 39, 330

Dittgen, Herbert 47, 330

Długokęcki, Wiesław 217, 330

Długoszas, Janas 126, 144

Dobrowolski, Jacek 42, 328

Dogelis, Motiejus 30, 31, 292, 317, 320, 357

Donecker, Stefan 340

Dorna, Maciej 18, 183, 186, 330

Drozd, Zofia 169, 330

Dručkutė, Genovaitė 123, 157, 330

Dubeginas, Parša 273

Dubisz, Stanisław 339

Dubonis, Artūras 178, 319, 320, 330

Dundulis, Bronius 19, 24, 182, 189, 203, 205, 206, 254, 330, 331, 357

Dunin-Wąsowicz, Anna 57, 331

Dusburgietis, Petras 351

Dziarnovič, Aleg (Дзярновіч, А.) 32, 343

Dziewoński, Kazimierz 63, 331

Dziubiński, Andrzej 23, 294, 295, 331

Eagleton, Terry 121, 331

Elden, Stuart 38, 331

Ellis, Steven G. 48, 64–66, 334, 339

Erben, Segebaden 352

Ernst, Nikolaus Karl 23, 284, 331

Etulain, Richard W. 35, 331

Fabijonas, šventasis 175

Farinelli, Franco 36, 331

Fawcett, Charles B. 42, 331

Febvre'as, Lucienas 38, 39

Fer, Nicolas de 246, 352

Filiuškin, Aleksandr (Фнлюшкин, А.) 148, 345

Fiodoras Lvovičius 240

Firkovičius, Romualdas 319

Flaga, Małgorzata 42, 328

Flint, Colin 40, 331

Forstreuter, Kurt 18, 200, 211, 216, 331, 357

François, Etienne 36, 331

Gaginas, Michailas 292

Gaidelienė, Birutė 64, 331

Gastaldis, Jokūbas 83, 239, 352

Gediminaičiai, dinastija 102, 164

Gediminas, Lietuvos didysis kunigaikštis 160, 218

Gemelli, Giuliana 39

Gerritsz, Hessel 236, 352

Giovannini, Paulus Aemilius 154

Gliožaitis, Algirdas Antanas 97, 329, 332

Godziszewski, Władysław 21, 332

Górski, Stanisław 317

Goštautas, Albertas 28, 96, 136–138, 221, 290, 318, 333

Grigalius XIII 155

Grigas Astikaitis 179, 180, 185

Grodeckis, Wacławas 78, 81, 85, 86, 89, 130, 142, 349, 351

Gründer, Karlfried 63, 332

Gruševskij, Michail (Грушевський, М.) 23, 241, 284, 286, 288, 342, 344, 357

Guagnini, Alessandro 27, 148, 149, 283, 318, 345

Gudavičius, Edvardas 24, 25, 29, 46, 112, 237, 299, 300, 321, 332

Gudmantas, Kęstutis 27, 132, 138, 150, 151, 318, 332

Gueudeville, Nicolas 350

Gureckienė, Virginija 93, 332

Habsburgai, dinastija 304

Halecki, Oskar 20, 24, 119, 160, 161, 163, 219, 237, 267, 288, 332, 357

Handelsman, Marcel 336

Haraburda, Mykolas 273

Hartknoch, Christophor 352

Heidensteinas, Reinholdas 259, 260, 279, 283, 323

Hennebergeris, Casparas 89–91, 201, 213, 224, 241, 349, 351, 352, 359

Henrikas Valua (Henri Valois) 145, 153

Herbers, Klaus 54, 333

Herbersteinas, Sigismundas von 28, 144, 145, 151–153, 155, 241, 246, 281, 304, 321, 323, 351, 352

Hermanas Vartbergė (Hermann von Wartberge) 161, 179

Hildebrand, Hermann 320

Hirsch, Theodor 161, 322

Holdich, Thomas 63, 332

Hondius, Hendrik 353

Hondius, Jodocus 196, 351

Housley, Norman 47, 332

Hufton, Olwen 39, 332

Husovianas, Mikalojus 28, 134, 318

Ilarienė, Inga 32, 332

Ivanas III, Maskvos didysis kunigaikštis 23, 141, 171, 173, 237–253, 270 281, 284–286, 289, 290, 291, 301, 303, 331, 345

Ivanas IV, Maskvos didysis kunigaikštis 28, 140, 147, 155, 162, 163, 172, 258, 261–266, 270–275, 303, 321

Ivanas Andrejevičius 240

Ivanas Jurjevičius 240

Ivanas Vasiljevičius (žr. Ivanas III, Vasilijus III, Ivanas IV)

Ivinskis, Zenonas 18, 160, 161, 204, 207, 209–211, 332, 357

Jablonskis, Konstantinas 109, 332

Jack, Sybil M. 44, 332

Jäger, Eckhard 30, 89, 90, 326, 349

Jakonytė, Loreta 121, 133, 332

Jakovleva, Marita 18, 192, 333, 357

Jakubowski, Jan 20, 98, 226, 333, 357

Jakubovskij, Vasil (Якубовский, В.) 107, 114, 115, 346

Janicki, Wojciech 42, 328

Janin, Valentin (Янин, В.) 21, 238, 258, 346

Janssonius, Johannes 196, 351

Januškevič, Andrej (Янушкевіч, А.) 271, 346

Jasas, Rimantas 131, 136, 333

Jasinskij, Michail (Ясинский, М.) 29, 115, 117, 118, 346

Jaspert, Nikolas 54, 64, 333

Jenkinsonas, Antonijus 94, 95, 350

Jogaila, Lenkijos karalius, Lietuvos didysis kunigaikštis 115, 132, 141, 145, 202, 206, 207, 219, 338

Jogailaičiai, dinastija 21, 23, 28, 83, 102, 104, 139, 147, 162, 241, 249, 250, 294, 304, 321, 331, 334, 336

Jode de, Cornelis 89

Jode de, Gerardo 87, 89, 349

Jonas Albertas (Jan I Olbracht), Lenkijos karalius 168, 220, 221, 281

Jonas I Liuksemburgietis, Čekijos karalius 123

Jonas, Kastilijos karalius 125, 126

Jonas Steponas (Jonas Štefanas), Moldovos vaivada 295

Jones, Reece 38, 333

Jones, Stephen B. 45, 64, 333

Jonušas II, Mazovijos kunigaikštis 221

Jovaiša, Eugenijus 10

Jovaišas, Albinas 341

Jučas, Mečislovas 130, 141, 144, 333

Jundila, Mykolas 213

Jurginis, Juozas 28, 167, 318, 319

Kačerauskas, Tomas 71, 101, 333

Kamenceva, Elena (Каменцева, Е.) 57, 343

Kamuntavičius, Rūstis 10, 29, 151, 153, 154, 157, 333

Kamuntavičienė, Vaida 10

Kargalov, Vadim (Каргалов, В.) 239, 343

Karolis IV, Šventosios Romos imperatorius 179

Karolis Gustavas, Švedijos karalius 103, 326

Karp, Hans Jürgen 18, 333, 357

Kazakov, Oleksandr (Казаков, О.) 245, 343

Kazimieras Jogailaitis, Lenkijos karalius, Lietuvos didysis kunigaikštis 54, 109, 110, 112, 114, 117, 129, 151, 167, 186, 193, 195, 219, 220, 238–243, 245, 248, 250, 255, 257, 280, 291, 310, 318, 360, 369

Kęstutis, Lietuvos didysis kunigaikštis 179, 201, 217, 218, 238

Khodarkovsky, Michael 281, 333

Kiaupa, Zigmantas 9–11, 24, 84, 160, 163, 241, 329, 333, 340, 345

Kiaupienė, Jūratė 15, 16, 17, 24, 135, 136, 148, 160–162, 202, 217, 219, 221, 233, 241, 254, 255, 267, 291, 299, 333, 334, 345, 356

Kiersnowski, Ryszard 25, 45, 46, 334

Kiška, Stanislovas Petraitis 249

Kleščevskis Steckevičius, Ignotas 231

Klimas, Petras 28, 124, 319, 334

Kłodziński, Abdon 18, 176, 185, 187, 193, 334, 357

Klusáková, Lud 48, 64–66, 334, 339

Knefelkamp, Ulrich 340

Knežević Hočevar, Duška 41, 334

Kočejevas, Ivanas 274, 275

Kočin, Georgij (Кочин, Г.) 60, 343

Kolankowski, Liudwik 24, 188, 193, 215, 229, 241, 334

Kolas, Frančeskas de 153, 333

Kołodziejczyk, Dariusz 25, 334

Konradas, Mazovijos kunigaikštis 220

Konradas, Milleris 349

Kopernikas, Mikalojus 336, 351

Kopyskij, Zinovij (Копысский, З.) 115, 323

Kornilovas, Ofonka 273

Kowalczyk, Elżbieta 217, 330, 334

Kovarsky, Joel 70, 334

Kozlovskij, Konstantin (Козловский, К.) 323

Koženiauskienė, Regina 27, 318

Krasauskaitė, Marija 107, 335

Kravčenko, Volodimir (Кравченко, В.) 285, 323

Kristof, Ladis K. 38, 49, 64–66, 334

Krocová, Martina 65, 334

Krom, Michail (Кром, М.) 22, 119, 242, 263, 343

Kromeris, Martynas 26, 142, 144, 290, 291, 319

Krošinskiai, giminė 250, 251, 345

Krošinskis, Filipas 250

Krošinskis, Konstantinas 251

Kubiš, Karel 65, 334

Kuncevičius, Albinas 24, 160, 333

Kulnytė, Birutė 30, 326, 349–353

Kuolys, Darius 133, 134, 136, 139, 140, 150, 151, 335

Kuraś, Stanisław 218, 321

Kuzietis, Mikalojus 77

Lansee, Liudvik von 208

Lannoy, Ghillebert de 28, 123–125, 182, 319, 334

Lappo, Ivan (Лаппо, И.) 113, 170, 335, 343

Lasockis, Mikalojus 125, 126

Lazutka, Stasys 29, 112, 320, 321

Lelewelis, Joachimas 30, 326

Lemercier-Quelquejay, Chantal 341

Lencewicz, Stanisław 63, 335

Leontovič, Fiodor (Леонтович, Ф.) 57, 322

Lepjavko, Sergej (Лепʼявко, С.) 283, 343

Levićkij, Josip 57, 335

Liackis, Ivanas Vasilijus 246

Liekis, Algimantas 17, 341

Lily, George 87

Linde, Samuel Bogumił 55, 339

L'Isle, Guillaumm de 246

Liubavskij, Matvej (Любавский, М. К.) 24, 29, 109, 110, 112, 114–116, 118, 163, 164, 237, 242, 245, 288, 343, 344

Liudvikas XIV, Prancūzijos karalius 246

Losovičius, Jonas 186

Łuczyński, Jarosław 98, 335

Lukšaitė, Ingė 121, 335

Machaut, de Guillaume 123, 125

Machovenko, Jevgenijus 107, 108, 109, 112–115, 335

Maciejewska, Wanda 267, 335

Maciulevičius, Arvydas 71, 336

Mackevičius, Semionas 193

Magnusas, Olausas 77, 87, 88

Makarav, Maksim (Макараў, M.) 107, 114, 344

Makowski, Tomasz 98, 333, 335, 342

Makra, Benediktas 19, 203, 204, 330

Maksimaitienė, Ona 206, 336

Maksimaitis, Mindaugas 116, 119, 340, 341

Maksimilijonas I, Šventosios Romos imperatorius 28, 151, 304

Małłek, Janusz 18, 199, 200, 211, 215, 336, 357

Malinowski, Mikołaj 27, 318, 322

Manteuffel, Tadeusz 42, 166, 299, 336

Marasinova, Liudmila (Марасинова, Л.) 56, 344

Maroszek, Józef 20, 21, 215, 218, 225, 226, 336, 357

Masalskiai, giminė 249, 250, 342

Masalskis, Fiodoras 249

Masalskis, Ivanas 249

Masalskis, Simonas 250

Masalskis, Vasilijus 249

Mengli Girėjus, Krymo chanas 249, 281, 282, 285, 286, 289, 291

Mercatorius, Gerardas 77, 78, 81, 82, 83, 88, 89, 97, 99, 106, 196, 296, 310, 336, 349, 351, 353, 359, 369

Merczyng, Henryk 98, 336

Mezeckiai, giminė 244, 245, 248, 249

Mezeckis, Michailas Romanovičius 243

Mezeckis, Piotras 249

Michailovas, Fiodoras 240

Michailovas, Vasilijus 240

Michaliuk, Dorota 20, 336, 344, 357

Michelini, Guido 156, 157, 321

Michow, Heinrich 350

Mickevičius, Arturas 11

Miechovietis, Motiejus (Maciej Miechowita) 27, 127, 128, 141, 144, 321

Mikalojaitis, Venclovas (žr. Mykolas Lietuvis)

Mikalojus, šventasis 264

Mincevičius, Vincas 349, 352

Mindaugas, Lietuvos karalius 160, 179

Minghi, Julian V. 36, 65, 336

Mitchell, Rose 71, 336

Mykolas Lietuvis 28, 138, 139, 290, 321, 337, 338

Mozeika 273

Mulroney, Kelley A. 39, 336

Münsteris, Sebastijanas 95, 326

Münzeris, Hieronimas 77

Musino, Bartholomeo 87, 349

Muzikevičius, Algimantas 81, 326, 336

Nagórko, Alicja 64, 336, 339

Napierskis, Karolis Eduardas 30, 31, 186, 187, 191, 318, 322, 358

Narbutas, Sigitas 27, 28, 130, 134, 135, 144, 318, 321, 336, 339

Narūtevičius, Adomas 193

Natanson-Leski, Jan 21, 111, 147, 237, 249, 250, 253, 256, 259, 270, 336, 337, 357

Newman, David 40, 41, 65, 337

Niewodniczański, Tomasz 85, 326, 349, 350

Nogajec, Z. (žr. *Wojtkowiak, Zbysław*)

Norkus, Zenonas 16, 17, 38, 160, 163, 164, 281, 307, 337, 356, 357

Novak, Paolo 38, 337

Nowak, Przemysław 206, 318, 338

Novosilskiai, giminė 240

Obolenskij, Michail (Оболенский, М.) 31, 323

Ochmański, Jerzy 23, 283, 337

Oderbornas, Paulius 28, 140, 318, 321

Odojevskiai, giminė 240, 243, 245, 249

Odojevskis, Fiodoras 240, 245

Odojevskis, Semionas Ivanovičius 240, 243, 245

Ofenosjevas, Nazarka 273

Oleksejevičius, Onikas 273

Olelkaitis, Simonas 61, 293–297

Oleśnickis, Zbigniewas 129

Olszewicz, Bolesław 81, 337

Opioła, Wojciech 67, 337

Ortelius, Abrahamas 30, 89, 93, 94, 96, 326, 351

Osten-Sacken, Paul B. 182, 337

Ostrogiškis, Konstantinas 28, 117, 137, 222, 286, 318

Ostrowski, Donald 237, 337

Ovsianikov, Nikaloj (Овсянников, Н.) 238, 344

Ožechovskis, Stanislovas 28, 321

Paasi, Anssi 40, 337

Pakštas, Kazys 163, 164, 337

Palemonas 28, 139, 150, 321, 328

Paszkowskis, Martynas 148

Patze, Hans 200, 341

Perrie, Maureen 237, 337

Peters, Edward 36, 65, 337

Petras IV Rarešas (Piotras), Moldovos vaivada 232

Petrauskas, Rimvydas 10, 15, 16, 110, 116, 164, 180, 185, 206, 219, 300, 334, 338

Petrylaitė, Dovilė 11

Petrun, Fiodor (Петрунь, Ф.) 23, 284, 291, 295, 344, 357

Pietkiewicz, Krzysztof 319

Piętka, Jan 218, 321

Pilgrimovijus, Elijus (Pelgrzymowski, E.) 28, 135, 321

Pilypas II, Ispanijos karalius 39, 328

Piotras (žr. Petras IV Rarešas)

Pirko, Vasil (Пірко В.) 283, 287, 344

Pociecha, Władysław 18, 211, 212, 214, 225, 226, 338, 357

Počekajev, Roman (Почекаев, Р.) 292, 344

Pograbka, Andrejus 78, 81, 85, 86, 351

Pokora, Piotr 206, 318, 338

Popelnicka, Oliona (Попельницька, О.) 283, 344

Popławska-Quirini, Danuta 155, 338

Portantius, Joannes 92

Possevinas, Antonijus (Possevinus, A.) 29, 155, 156, 268, 269, 321, 338

Poškus, Vidas 96, 338

Pounds, Norman J. G. 36, 338

Preyer, Gerhard 40, 338

Prochaska, Antoni 30, 207, 317, 338

Ptolemajas, Klaudijus 73, 74, 77, 81, 339

Publijus Libonas 28, 139, 321

Pufendorfas, Samuelis von 103, 326

Pukienė, Milda 338

Putiatičius, Pavlas 249

Raczyński, Edward 30, 319

Radoch, Marek 207, 338

Radvanas, Jonas 28, 134–136, 321, 336

Radvila Astikaitis 185, 191, 193–198

Radvila, Jonas III (Mikalojaitis) 194, 224, 226

Radvila, Kristupas Perkūnas 135, 150, 322

Radvila, Mikalojus 135, 136, 216, 224, 225

Radvila, Mikalojus Rudasis 135

Radvila Našlaitėlis, Mikalojus Kristupas 70, 78, 97–101, 106, 256, 310, 330, 336, 342, 350, 352, 360, 369

Radvilos, giminė 28, 135, 137, 150, 187, 318

Radziszewska, Julia 27, 144, 322

Rankin, Kieran J. 64, 338

Ratzelis, Friedrichas 36, 331

Rhode, Gotthold 20, 338, 357

Říchová, Blanka 65, 334

Rieber, Alfred J. 44, 49, 65, 338

Rimša, Andrius (Rymsza, Andrej) 28, 135, 322

Rimša, Edmundas 6, 10, 85, 163, 241, 329, 340, 345

Ritter, Joachim 63, 332

Rybakov, Boris (Рыбаков, Б.) 30, 94, 95, 98, 246, 278, 302–304, 326, 344

Rykiel, Zbigniew 42, 43, 63–66, 338

Ročka, Marcelinas 138, 338

Rodríguez-Picavea, Enrique 47, 339

Rotundas, Augustinas 28, 136, 139, 140, 321

Rowell, Stephen Ch. 126, 322

Ruggieri, Giulius 154

Rukštelienė, Julė 338

Ruscelli, Girolamo 73, 349

Rusina, Oliona (Русина, О.) 22, 23, 235, 247, 344

Sabaitytė, Giedrė 10

Sabinas, Georgas 215

Sahib Girejus, Perekopo chanas 290

Sahlins, Peter 43, 45, 339

Salys, Antanas 185, 188, 189, 339

Samas, Aloyzas 93, 96, 339

Sanguška, Andrius 222–224

Sanguškos-Liubartovičiai, giminė 222, 224, 285, 317

Sanson, Nicolas 269, 353

Sapiega 264

Sapiega, Leonas 258, 266

Sarcevičienė, Jolita 84, 163, 241, 329, 340, 345

Sarnickis, Stanisławas 169, 317

Schneider, Reinhard 19, 174, 175, 200, 339

Schofield, Richard N. 64, 338

Schubert, Ernst 202, 300, 339

Searle, John R. 121, 339

Seifarth, Jörg 36, 331

Semenauskienė, Jurgita 326

Semianczuk, Albina 144, 150, 339

Seweryn, Olga 48, 339

Sforza, Bona (žr. Bona Sforza)

Shields, Rob 40, 41, 47, 339

Sieger, Robert 43, 339

Sidorovas, Petruška 273

Simon, Jesse 73, 339

Sirko, Mieczysław 83, 86, 339

Śliwiński, Józef 338

Smagacz, Marta 48, 339

Sobieszczański, Franciszek M. 27, 143, 318

Sölch, Johann 43, 339

Sooman, Imbi 340

Spanocchis, Horatius 154

Spasas 264

Spirydonav, Michail (Спірыдонаў, М.) 98, 344

Spiridovas 61

Spuler, Bertold 23, 288, 340, 357

Sreznevskij, Ismail (Срезневский, И.) 57, 60, 344

Steinberg, Philip E. 69, 75, 340

Steponas III, Moldovos vaivada 280, 285

Steponas Batoras, Lenkijos karalius, Lietuvos didysis kunigaikštis 21, 93, 103, 135, 140, 143, 148, 155, 162, 196, 259, 272, 279, 283, 337

Steponavičienė, Lirija 107, 320, 342

Strandsbjerg, Jeppe 70, 73, 78, 340

Strehlke, Ernst 161, 179, 322

Stryjkowskis, Motiejus (Maciej Stryjkowski) 27, 143–151, 256, 318, 322, 328, 339, 341, 342

Strubiczius, Motiejus 78, 81, 92, 93, 96, 339, 350

Struck, Bernhard 36, 331

Stukienė-Šmigelskytė, Ramunė 10, 17, 148, 163, 219, 340, 345

Subatniekienė, Rūta 30, 326, 349–353

Sudimantaitis, Alekna 186

Sudivojaitis, Stankus 228

Sułkowska-Kuraś, Irena 218, 321

Sušová, Veronika 65, 334

Sužiedėlis, Simas 189, 340

Sviridovas (žr. Svirplovas)

Svirplovas 293, 294

Svitinas, Vasilijus 249

Szujski, Józef 128

Szűcs, Jen 299, 340

Szweda, Adam 19, 340

Šabuldo, Feliks (Шабульдо, Ф.) 23, 160, 238, 280, 287, 292, 293, 295, 296, 340, 346, 357

Šekov, Aleksandr (Шеков, А.) 239, 346

Šenavičius, Antanas 119, 340

Šidlauskas, Algirdas 28, 319

Šidloveckis, Kristupas 214

Šlimienė, Neringa 320

Šmidt, Sigurd (Шмидт, С.) 32, 324

Šolkovič, Semion (Шолкович, С. В.) 19, 20, 171, 215, 229, 230, 232, 346, 357

Šostin, Nikolaj (Шостьин Н.) 57, 346

Šuiskis, Piotras 273

Švitrigaila, Lietuvos didysis kunigaikštis 117, 208, 219, 234, 366

Tarvydas, Stanislovas 163, 164, 340

Tebel, René 79, 340

Temušev, Viktor (Темушев, В. Н.) 21, 22, 238, 239, 242, 244, 245, 250–252, 266, 345, 357

Terechovas, Matiušas 273

Tiškevičius, Jurgis 273

Tyla, Antanas 163, 340

Tochtamyšas, Aukso Ordos chanas 162, 291

Töppen (*Toeppen*)*, Max Pollux* 161, 204, 317, 322

Totoraitis, Jonas 202, 340

Tramezzino, Michele 87

Trimonienė, Rita Regina 10

Turneris, Frederickas Jacksonas 35

Ulčinaitė, Eugenija 28, 341

Ustiugov, Nikolaj (Устюгов, Н.) 57, 343

Vaicekauskas, Mikas 121, 335

Vaičiulėnaitė-Kašelionienė, Nijolė 123–125, 341

Vainionys nuo Kapsėnų 230

Vaišvila, Alfonsas 116, 341

Vaišviltas 179, 185, 186, 195–197

Vaitekūnas, Stasys 17, 160, 163, 341

Valikonytė, Irena 29, 107, 112, 320, 321, 342

Valiūnas, Rolandas 326

Valk, Sigizmund (Валк, С.) 257, 342

Valmantaitis, Šedbaras 185, 186, 195–197

Valteris fon Pletenbergas 187

Vansevičius, Stasys 107, 335, 341

Varakauskas, Rokas 18, 182, 185, 188, 189, 341, 357

Vasilijus I, Maskvos didysis kunigaikštis 131

Vasilijus III, Maskvos didysis kunigaikštis 23, 138, 172, 258, 265, 268, 270, 282, 284, 289, 303, 304, 331

Vaščuk, Dmitro (Ващук, Д.) 107, 114–116, 341, 342

Veinstein, Gilles 23, 341

Velička, Žydrūnas 341

Viazemskiai, giminė 244, 248–250, 253

Viazemskis, Andrejus Jurjevičius 243

Viazemskis, Michailas 250

Vigenère, Blaise de 153

Viliamas, Vladas 43, 63, 341

Vilimas, Darius 319

Viskantaitė-Saviščevienė, Saulė 320

Višniaveckis, Mykolas 289

Vytautas, Lietuvos didysis kunigaikštis 18, 28, 54, 84, 93, 99, 106, 109, 110, 114–118, 124, 126, 129–139, 141, 143, 145–151, 158, 160–162, 164, 181, 182, 187, 193, 197, 198, 204–210, 219, 220, 226, 234, 238, 240, 255, 256, 280, 283, 287, 288, 290, 292, 293, 297, 298, 310–312, 316, 319, 332, 334, 360, 362, 366, 368, 370, 373

Vladislovas Jogailaitis, Lenkijos ir Vengrijos karalius 129

Voitechovičius, Matvejus 225

Volodichin, Dmitrij (Володихин, Д.) 267, 271, 342

Vopelis, Kasperas 77, 87, 88

Voronin, Vasilij (Воронін, В.) 22, 342

Vorotinskiai, giminė 240, 242–246, 248–253

Vorotinskis, Dmitrijus Fiodorovičius 242–244

Vorotinskis, Fiodoras 240, 242–244

Vorotinskis, Ivanas Michailovičius 243, 248, 303

Vorotinskis, Semionas Fiodorovičius 242–244

Wapowskis, Bernardas 26, 27, 77, 83, 84, 85, 88, 128, 129, 130, 141, 144, 318, 319

Weigelis, Christophas 146, 351

Weise, Erich 30, 318

Wenskus, Reinhard 200, 341

Wesołowska, Monika 42, 328

Wieczynski, Józef 21, 49, 300, 341

Wiedas, Antonas 95, 96, 338, 350

Wilkiewicz-Wawrzyńczykowa, Alina 20, 220, 223, 225, 229, 233, 341, 357

Wimbush, Enders S. 341

Wojtkowiak, Zbysław 18, 145, 150, 183, 196, 274, 341, 342, 357

Wolff, Józef 240, 342

Zaborskaitė, Vanda 144, 342

Zajączkowski, Stanisław 20, 342, 357

Zaloga, M. (Залога, М.) 115, 323

Zellas, Henrichas 89

Ziemovitas, Mazovijos kunigaikštis 218, 219

Zigmantas Vaza, Lenkijos karalius, Lietuvos didysis kunigaikštis 143, 259, 279, 283

Zigmantas Liuksemburgas, Šventosios Romos imperatorius 19, 204–206, 331

Zinkevičienė, Norita 10

Ždan, Michael 23, 280, 283, 342, 357

Žemaitis, Sergej (Жемайтис, С.) 115, 343

Žygimantas Augustas, Lenkijos karalius, Lietuvos didysis kunigaikštis 20, 21, 24, 96, 112, 142, 147, 149, 154, 162, 172, 188, 193, 215, 218, 225, 226, 229, 233, 261, 262, 266, 270–275, 284, 285, 289, 334, 336

Žygimantas Kęstutaitis, Lietuvos didysis kunigaikštis 117, 118

Žygimantas Senasis, Lenkijos karalius, Lietuvos didysis kunigaikštis 54, 84, 85, 88, 112, 115, 137, 162, 169, 175, 187, 190, 191, 212, 221–227, 249 – 251, 258, 261, 263, 265, 268–270, 282, 286, 289–291, 303, 317, 319

Vietovardžiai

Tekste dažnai pasikartojantys vietovardžiai *Lietuva*, *Lietuvos valstybė*, *Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė* į rodyklę neįtraukti.

Akermanas (žr. Belgorodas)

Akmena, upė 211

Akmena (Okmena), ežeras 188, 189, 197

Akmena-Dangė (žr. Akmena)

Alėcka 211

Alytus 124

Alpės 42

Alsinta 180

Alsintas 180

Amsterdamas 97, 349–351, 353

Anglija 70, 123

Ariškiai 208

Arkležeris 193

Arktis 278

Astrachanė 140

Asveja 184, 193, 194, 275

Ašmena 289

Aštrusis ragas 197

Aukso Orda 84, 280, 287, 296, 398

Austrija 81, 123

Azija 79, 89, 96, 127, 128, 280

Babiničiai (Bobiničiai) 251, 273

Bakota 162

Balčia 180

Baltarusija 98, 115, 118, 323, 342, 344

Baltasis (*Biały*) ežeras 188, 197

Baltijos jūra 79, 128, 136, 139, 140, 146, 149, 157, 180, 181, 211, 216

Baltoji jūra 278

Baras 231, 232, 282

Bauskė 185

Bazelis 126, 151

Bebra 160, 202, 218

Belaja 160

Belas (Biala) 139

Belgorodas 61, 99, 280, 281, 290, 293, 294

Belica 188

Beliovas 239, 240, 243, 244, 254, 352, 367

Belskas (žr. Bielskas)

Belzas 222, 223

Benderai 287, 293, 294

Biala (žr. Belas)

Biarezina 22, 163, 270, 342

Bielskas (Belskas) 82, 109, 115, 160, 219, 222, 224, 226, 227, 229, 232

Bikuškis 292

Biržai 150, 189

Bizantija 298

Bobrovica 276, 277
Bogatogas (Turtingasis) 276, 277
Bogušai 215
Bohemija 123, 127, 136, 351
Bokota 283
Bolonija 73
Boristenas (žr. Dniepras)
Braclavas 110, 132, 162, 163, 219, 231, 283–285, 288, 290, 295
Brangeliškės 202
Brasta (žr. Brestas)
Breslauja 143, 184, 187–189, 193, 197
Brestas 86, 102–104, 110, 129, 143, 163, 174, 200, 208, 209, 211, 220, 221, 223, 225, 226, 229, 340, 344
Brianskas 235, 285, 291
Bryniščiai 276, 277
Bugas 128, 160, 218, 297
Bukovina 295
Burbičiai 227
Burgundija 28, 123
Buša 231

Chelmas 20, 222, 223, 332
Chlepinas 141, 147
Chmelnikas 285, 366
Chvoščiova 272

Čedasas 180
Čekija 125, 304
Čerkasai 61, 99, 149, 152, 162, 235, 282, 283, 285, 286, 288–290, 293, 294, 345
Černigovas 160, 235, 238, 261, 278, 280, 284, 289, 291, 302
Černobylis 285
Čiarna 228
Čičerskas 268, 290
Čiornaja 274–277

Dancigas (žr. Gdanskas)
Danija 123, 155
Daugpilis 124, 182, 185, 194, 195
Dauguva 85, 92, 160, 161, 179, 185, 188, 273–275
Davydovas 274
Dedinas 264
Demancas 276, 277
Desna 163
Diagiliai 264
Didieji Lukai 139, 24, 260, 291, 304
Didysis Naugardas 21, 32, 59, 60, 111, 139, 141, 145, 151, 155, 160, 171, 238, 248, 249, 255, 257, 265, 268, 323, 344, 346
Dlugolenka 225
Dniepras 24, 82, 99, 100, 124, 129, 139, 149, 152, 155, 158, 160–162, 235, 254, 280–283, 286–291, 293, 294, 296, 350, 367, 368
Dniestras 24, 125, 156, 158, 161, 162, 231, 232, 280–282, 287, 290–295, 344, 368
Dombrova Dluga 229
Dombrova Koščelna 229
Donas 127, 129, 155, 161
Donecas 293, 294, 296
Dorogobužas 139, 153, 161, 241, 268, 352
Drisa 184, 256, 271, 272, 341
Drohičinas 82, 86, 109, 115, 129, 160, 219–222, 229, 230, 232
Druja 192

Drūkšiai 189, 193

Dubingiai 150

Dubysa 202, 203

Dubnas 251

Dubrovna 249, 268

Dunavecas 274, 275

Dunojus 139, 145, 280

Dusetos 179

Estija 318

Europa 25, 27, 29, 35–37, 40, 43–45, 47, 54, 70–75, 78, 79, 81, 86–89, 96, 106, 119, 126–128, 139, 144, 148, 149, 151, 154, 155, 176, 200, 280, 283, 299–301, 310, 318, 321, 322, 327, 328, 330, 333, 338, 340, 345, 349, 352, 357, 364, 365, 369

Europa, Centrinė 283

Europa, Rytų 22, 23, 25, 88, 93, 125, 128, 288, 299, 300, 327, 334, 340

Europa, Vakarų 26, 28, 31, 44, 74, 77, 81, 96, 97, 121–123, 133, 134, 151, 153–155, 157, 158, 168, 196, 300, 302, 305, 311, 312, 357, 362, 379, 370

Europa, Vidurio 81, 87, 300

Europa, Vidurio Rytų 15, 18, 83, 160, 163, 299, 300, 333, 334

Frankfurtas 156, 352

Galicija, Rytų (Ukraina) 20, 332

Gardinas 59, 60, 143, 218, 222, 226–228, 249, 251, 338

Gdanskas 124, 157

Genuja 298

Gintenis 180

Glubokas (Gilusis) 273, 276, 277

Gnevkovas 180

Gomelis 234, 235, 256, 259, 261, 262, 277, 278, 345, 367, 368

Goniondzas 224–228

Gorodečna 242, 248

Gorvolis 268

Grajevas 215

Gžebiskai 230

Hanoveris 349

Horodlė 129

Ilgis (*Długi*) 188

Ispanija 42, 74, 123, 339

Italija 42, 125, 128, 155, 157, 328, 338

Jam Zapolė 155, 266

Jasa 261

Jašviliai 225, 336

Joniškis 181, 185

Juodoji jūra 13, 16, 24, 129, 136, 139, 156, 158, 161, 280–282, 287, 288, 290–295, 298, 329, 356, 363, 368

Juodupė 180

Jurbarkas 216

Jūra 205, 211

Kališas 124

Kaluga 153

Kamenčykas 230

Kamenecas 110, 132, 229, 231, 232, 283, 291

Kamenica 61

Kanevas 61, 149, 162, 282, 283, 285, 286, 289, 293, 296, 345

Kapsėnai 230

Karačevas 238

Karaliaučius 124, 215, 352

Kaspijos jūra 127, 129, 268

Kastilija 125, 126

Katyčiai 211, 216

Kaunas 124, 202, 204

Kazanė 140

Kelnas 88

Kevninas (Kiauninas?) 197

Kijevas 17, 22, 23, 61, 89, 94, 107, 114–117, 136, 138, 139, 145, 146, 149, 150, 160, 161, 163, 164, 233, 235, 238, 270, 280, 282–286, 289, 291–298, 337, 342, 344

Kijevo Rusia 49, 398

Kilija 280

Klaipėda 124, 203–208, 211

Knišinas 225, 226

Komardai 185

Konstantinopolis 27, 322

Kopecas 147, 272

Kopytas 276

Kozelskas 238, 240, 242, 253, 291, 367

Kraslava 185, 188

Krasnyje Pni (Raudonieji kelmai) 276, 277

Kražiai 92

Kreivasis (*Krzywy*) 188

Kremenecas 124, 283, 285, 289

Krivka 274, 275

Kryčavas 268

Krymas 23, 83, 94, 95, 247, 248, 270, 280–298, 324, 331, 337, 340, 345, 346, 350

Krymo chanatas 83, 95, 280, 282, 291, 296, 297

Krypnas 225

Krokuva 129, 145, 148, 153, 283, 317, 321, 351, 352

Kumelupis (Kobyla) 188

Kurcumas 183–185, 187, 191–193, 197

Kuršas 18, 19, 31, 71, 86, 124, 143, 146, 149, 192, 196, 204, 318, 333, 341, 349

Kusbu 179

Latava 179

Lavai 276, 277

Lela 250

Lenkija 12, 18–21, 23–32, 45, 57, 59–61, 71, 77, 79, 81–86, 88, 89, 92, 93, 98–104, 109–111, 113, 115, 117, 119, 121, 123–126, 128–132, 135, 137, 140–149, 153–157, 160–163, 166, 168–170, 175–178, 184, 185, 187, 190, 193, 214–217, 219–234, 237, 256, 267, 275, 280–282, 287, 288, 291, 293–295, 297, 301, 302, 304, 306, 307, 311–313, 315–319, 321, 322, 326, 329, 331–334, 337, 338, 340, 341, 349, 351–353, 355, 357, 365, 366, 370, 371, 373, 374

Leščianka 275

Levosia 264

Lėvuo 179

Lielupė 185

Liepona 205, 214

Lietuvos Brasta (žr. Brestas)

Lisnas 276, 277

Liubečas 82, 234, 235, 237

Liublinas 15, 82, 86, 89, 97, 99, 100, 103, 104, 113, 129, 140, 142, 146, 162, 163, 222, 223, 233, 316, 334, 360, 374

Liubutskas 239, 253

Livnas 276, 277

Livonija 12, 13, 15, 16, 18, 27, 28, 30–32, 59, 71, 79, 86, 87, 92, 93, 98, 103, 111, 124, 128, 135, 139, 140, 142, 145, 147–149, 152, 155, 157, 161–163, 175, 176, 178–193, 195–199, 206–209, 212, 214, 216, 217, 219, 224, 228, 235, 257, 259, 266, 268, 274, 277, 278, 303, 304, 307, 312, 313, 318, 321, 322, 327, 330, 332, 334, 337, 340–343, 243, 349–351, 355–358, 363–365, 367, 370, 371

Livonijos ordinas 12, 16, 18, 30, 159, 168, 173, 174, 176–179, 182, 196, 203, 216, 301, 355–357, 365, 371

Londonas 94, 350

Lubanas 179

Luckas 115, 129, 162, 285, 289

Luckas (Luckai, *Lutski*) 272

Lučinas 242

Luka 222

Lukai (žr. Didieji Lukai)

Lukas (*Ełk*, *Lyko*) 211, 215, 365

Lukovas 222

Luodis 179

Lvovas 124, 222

Marafa 231, 232, 293, 294

Marienburgas 124

Maskva 12, 21–24, 27, 28, 30, 32, 58, 59, 79, 83, 84, 87, 89, 92–98, 103, 111, 115, 120, 128, 131, 132, 135, 136, 138–142, 146–156, 160, 162, 163, 166, 168, 171–173, 176, 184, 187, 194–196, 232, 234–279, 281–285, 289, 291, 292, 301–306, 308, 313, 314, 318, 321, 323–325, 328, 331, 332, 333, 336, 338, 350–352, 355, 357, 366–368, 371, 372

Matkačai 230

Mazovija 91, 111, 146, 149, 190, 205, 207, 215, 217–224, 229, 319, 321, 330, 334, 338

Mcenskas 142, 147, 238, 239, 241, 249, 253, 352

Medininkai 230

Medyna (Medynas) 243

Melnas 15, 90, 174, 180, 181, 200, 204, 206, 207, 209–211, 338, 364, 365

Melnikas 82, 86, 109, 115, 160, 219, 221, 232, 346

Memelis (žr. Klaipėda)

Merkinė 213

Mezeckas 238, 244, 245, 249, 251, 291

Mėlynieji Vandenys 84, 238, 280, 297

Mėrūniškiai 211

Mėta 202, 218

Mglinas 235

Minevkos 180

Minija 211

Minskas 102, 104, 269, 270, 289, 353

Močiažas 194, 264

Mogiliovas 115

Moldova 12, 24, 30, 146, 231, 232, 280, 285, 294, 295, 298, 351, 355, 357

Mosalskas 238, 243, 248, 249

Mozyrius 160, 285, 289

Mozūrija 148

Možaiskas 131, 139, 145, 150, 240, 250

Možeikovas 292

Mstislavlis 115, 117, 160, 235, 253, 268, 269, 282, 353, 367

Murmanskas 278

Mūša 179, 185

Nadslavlis 250

Narevas 21, 160, 202, 218, 336

Naugardas (žr. Didysis Naugardas)

Naugardukas 102, 104, 109, 115, 289, 343
Nečercas 264, 275–277
Nečerčica (Nečerca) 264, 276, 277
Nemiklis 274, 275
Nemunaitis 124
Nemunas 21, 71, 124, 161, 189, 202–206, 211, 336, 349
Nemunėlis 185, 189
Neporotovičė 261, 262
Nereslis 228
Nereta 180
Nertze 179
Nešava 340
Nevelis 258, 277
Neverovas (Neverica) 194
Neverovska 274–277
Nevėžis 109, 202–204
Niščia 261, 262
Niurnbergas 89, 351
Nočia 274
Novosilis 239, 240, 254, 367
Nūras 229, 230

Obalė 273
Obeliai 189
Obolenskas 238, 253, 367
Očiakovas 61, 99, 146, 149, 283, 286, 290, 291, 293, 294, 296, 341
Oderis 156
Odojevas 239, 240, 245, 253, 352, 367
Oka 21, 153, 155, 161, 238–244, 247, 253, 254, 301, 314, 345, 352, 367, 372
Okčiorina 197
Olchovecas 250
Olenka (Olemna, Almena?) 274, 275
Olsy Velikije (Didieji Alsai) 274, 275
Olšanica (Olšenica) 155, 286, 346
Opakovas 242, 249, 250
Opočka 92, 261, 276, 277, 350
Orelė 296
Orgeja 293, 294
Ormeja (Armeja) 275
Ormenica (Armenica) 275–277
Orša 58, 84, 97, 98, 137, 147, 154–156, 268
Osiniščia (Osinia) 276, 277
Oskolkas 291
Osmanų imperija 12, 23, 24, 27, 30, 79, 162, 280, 282, 287, 288, 292, 294–299, 307, 315, 322, 341, 355, 357, 373
Ostenicas 277
Osteras 285
Ostrovna 276
Ostrovnica 276
Otjezdas 250
Ovečja Voda (Avies Vanduo) 294, 296
Ovručas 285
Ovsianikovas 263
Oziriščė (Ozerica) 272, 273, 275, 277, 304

Pabaiskas 18, 182, 341
Padnieprė 115, 118, 283, 286
Padniestrė 283
Pagaujis 27, 150, 318
Palanga 209

Palenkė 20, 82, 86, 99, 101, 109, 143, 146, 149, 160, 163, 207, 217, 219–221, 224, 226, 229, 232, 233, 332, 336, 338, 350, 352, 366

Pamarys 148, 155

Parčevas 141, 146, 220, 229

Paryžius 352

Penki Tilteliai 275–277

Perechodnica (Perėjūnė?) 276, 277

Perejaslavlis 160, 280

Perekopas 61, 111, 138, 149, 283, 289, 290, 293, 294, 296, 353

Peresvitas (*Pereswit*) 188

Pervalkas 250

Pienionys 180

Pietų Bugas 286

Pilypavas 211

Pininai 295

Pinskas 160, 163, 289

Piotrkovas 129, 233, 286

Pirėnų kalnai 42

Pisa 211

Plazavas 222

Plockas 221

Plusas (Plusa) 188

Počepas 235

Podchovičiaus bala 275

Podolė 20, 82, 84, 86, 89, 99, 101, 104, 109, 110, 126, 128–132, 139, 141–143, 146, 149, 150, 154, 160, 162, 271, 219, 220, 222, 229, 233, 238, 280, 281, 283, 291, 316, 350, 351, 362, 366, 374

Polesė 101, 142–143, 149

Polockas 32, 58, 59, 93, 96, 102, 103, 115, 118, 119, 140, 147, 160, 163, 182, 193, 194, 196, 256, 258, 259, 262, 264–278, 304, 305, 324, 325, 342, 353, 368

Poloneja 274, 275

Poloveikovas 263

Popelovas 218

Prancūzija 42–45, 65, 74, 123, 153, 246, 339

Pribytkovičiai (Pribytkai) 261

Pripetė 128, 160

Pryšmantai 208

Pronskas 291

Propoiskas 268, 290

Prostkai 91, 215, 349, 359, 360

Prutas 294

Prūdupis 180

Prūsija 18, 19, 27, 30, 57, 59, 79, 89, 90, 92, 111, 123, 124, 146, 148, 149, 161, 177–179, 190, 199, 200, 202, 204, 208, 211–217, 222, 224, 228, 318, 322, 326, 329, 331, 340, 341, 349, 351, 352, 357, 359, 364, 365, 366

Prūsijos kunigaikštystė 18, 19, 89, 90, 91, 138, 142, 148, 190, 199, 200, 204, 211, 212, 214–216, 229, 313, 317, 336, 351

Pskovas 32, 56, 58–60, 111, 136, 139, 155, 160, 181, 182, 187, 194–196, 248, 249, 255–258, 260, 265, 268, 278, 302, 303, 323, 324, 342, 344

Punia 124

Putivlis 145, 150, 235, 278, 292, 302

Racionžas 202

Radogoščė 235

Ragainė 124, 204, 207–209

Raigardas 205, 211, 217, 218, 222, 224–226, 334

Raktuvė 181

Raminta 211

Ratna 221, 222, 291

Raudonasis miestelis 264

Raudonasis tyrlaukis 208

Raudonė 206

Rečica 268

Riazanė 111, 155, 238

Rifėjų kalnai 125, 127, 351

Ritersverderis 204

Ryčas 197

Rylskas 235

Rokiškis 180, 189

Roma 37, 154, 155, 206

Romos imperija (Šventoji Romos imperija) 37, 49, 54

Ropnica 273

Roslavlis 161, 235

Rosochačis 229

Rostovas 155

Rumunija 123

Rusia 20, 22, 23, 27, 31, 49, 71, 122, 142 – 144, 148, 151, 159, 161, 179, 180, 181, 206, 237, 240, 241, 247, 255, 256, 270, 280, 298, 300, 301, 322, 342 – 344, 349

Rusija 21–24, 29, 31, 32, 49, 56, 81, 90, 94, 109, 110, 112, 115–118, 123, 126, 129, 147, 171, 191, 207, 215, 221, 229, 230, 232, 233, 237, 242, 245, 281, 288, 292, 300, 323, 324, 333, 337, 341, 343, 344, 346, 349, 350, 358, 372

Rusnė 205

Rusova 231

Rževas 160, 237, 238

Saksonija 125, 155, 156

Salynas 202

Samara 287, 293, 294, 296

Sarmatija 27, 83, 85, 89, 90, 127, 128, 145, 148, 321, 322, 345, 349, 352

Sartai 179

Sebežas 92, 172, 194, 196, 256–270, 272, 273, 275–278, 350, 351, 368

Serbenta 180

Serpeiskas 141, 147, 244, 249, 251

Severas 22, 23, 139, 141, 147, 152, 235, 236, 238, 259, 278, 280, 344

Severo Naugardas 160, 235

Sėla 178, 179, 307

Sidabrė 185

Silezija 136, 156

Sinas (Sinis?) 274, 275

Sinica (Sinė) 274–277

Sitna 188

Synupė (Sinupė?) 194

Skaja 283

Skluvas 147

Skordupnys 180

Skuodas 19, 329

Slanimas 289

Slavuta 222, 224, 285, 317

Smalvos 189, 193

Smolenskas 58, 94, 102, 103, 114–117, 136, 147, 155, 156, 158, 160, 161, 163, 193, 197, 240, 242, 249–251, 268, 269, 278, 282, 291, 304, 353

Sokolecas 132

Sokulka 218

Sožas 261

Stabaraistis (Kamienny Bród) 211, 216, 218

Stalupėnai 211

Stambulas 145, 293

Starodubas 23, 94, 138, 235, 261, 262, 268, 288, 289, 291, 346

Stočekas 230

Strešynas 268

Sukrumna 250

Supraslė 218

Suražas 160, 219, 272, 275

Susėja 180, 186, 189, 196

Suvalkija 202, 340

Sūduva 19, 202, 205, 206, 331, 340

Sūrusis (*Słonego*), ežeras 188

Sūrusis (*Solona*), upelis 188

Sūrioji jūra (žr. Baltijos jūra)

Šalbanica 276, 277

Ščenovas 261

Šešupė 202, 205, 209, 211

Širvinta 205, 209, 211, 365

Štutgartas 349

Švedija 88, 103, 155, 157

Šventoji 179, 181, 185, 187, 188, 205, 207, 209, 211, 365

Šventosios Romos imperija (žr. Romos imperija)

Targoviskas 218

Tarosas 238

Tauragė 208, 211, 327

Taurika (Taurijos Chersonesas) 139, 149, 290, 296, 353

Tavanė 139, 283, 285, 293, 294

Tešinovas 250

Tiginas (žr. Benderai)

Tikocinas 221, 222

Tykioji Sosna 293, 294, 296

Točylovas 215

Toropecas 139, 241, 278, 352

Torunė 174, 203, 340, 351

Totorija 93–95, 99, 123, 125, 146, 148, 350, 351

Trakai 102, 103, 124, 185, 218, 220, 224

Transilvanija 156

Turkija 23, 27, 83, 126, 138, 145, 294 295, 298, 300, 322, 331, 340

Turovas 160, 163

Tverė 59, 111, 155, 160, 238, 248, 249, 255, 344

Ugra 21, 22, 131, 135, 146, 147, 150, 153, 238–244, 250, 253, 254, 314, 345, 351, 352, 367, 372

Ukraina 23, 98, 138, 146, 148, 241, 280, 281, 283, 285–288, 290, 291, 298, 314, 335, 342, 344, 346, 351, 368, 373

Ula 98

Upytė 189

Ura 240

Usviackas 271, 272, 275

Usviatas 271, 272, 275

Utė 261

Uždauguvis 115, 118, 273, 274

Užnemunė 202, 205, 206, 209, 232

Užvolgis 111

Vaišviltė 185

Valakija 61, 111, 139, 143, 146, 156, 232, 293, 294, 298, 351

Varmija 142

Varna 129

Varniai 92

Varšuva 143, 233

Vasiliškės 194

Vašuoka 179

Vedroša 137, 245, 343

Veližas 92, 103, 258, 259, 262, 272, 274, 275, 278, 350

Veliuona 203, 204

Venecija 81, 82, 87, 102, 154, 239, 349, 352

Vengrija 123, 125, 127, 156, 304, 353

Ventė 204

Velikaja (Didžioji) 276, 277

Vesyten 179

Viazma 139, 142, 148, 161, 239–241, 243, 248, 250–252, 265, 352

Vidokas 232

Vidaržemio jūra 39, 328

Viešinta 179

Vilnius 28, 31, 58, 88, 95, 96, 102–107, 124, 137, 147, 153–155, 175, 185, 186, 221, 232, 233, 272, 273, 290, 295, 318, 335, 336, 349

Vinica 132, 162, 283–285, 288, 289

Virbalis 216

Vištytis 205

Vitebskas 57, 94, 96, 98, 103, 107, 114, 118, 119, 145, 147, 148, 150, 163, 196, 256, 262, 267, 275, 277, 278, 280, 346, 353, 368

Vizna 221

Vydrinas 276, 277

Vysla 127

Vyžuona 180, 186, 196

Vladimiras (Voluinė) 160, 284, 285, 291

Voinė 223, 229

Vokietija 81, 123, 125, 127, 156, 200, 204, 300, 327, 351

Vokiečių ordinas 12, 16, 18, 19, 30, 59, 79, 122–124, 126, 159, 163, 168, 173, 174, 176–180, 182, 186, 187, 196, 199, 200, 202–210, 215–217, 219, 234, 300, 301, 304, 307, 308, 312, 313, 317, 318, 330, 334, 338, 340, 355, 356, 357, 364, 365, 366, 370, 371

Voluinė 20, 61, 82, 86, 89, 99, 101–103, 107, 109, 110, 114–117, 124, 126, 128–132, 136, 139, 141–143, 146, 149, 154, 160, 163, 220–222, 270, 280–282, 284–286, 316, 341, 342, 350, 351, 362, 374

Vonsočas 229

Vorskla 287

Vorotinskas 153, 238–241, 243, 246, 253, 352, 367

Voskresenskas 244

Vroclavas 350, 351

Zavoločė 92, 258, 259, 261, 262, 264, 272, 277, 350

Zubrica 274, 275

Zvenigorodas 285, 291

Žagarė 185

Želodukas 292

Žemaitija 18, 19, 27, 86, 102, 109, 124, 139, 142, 144–148, 158, 159, 180, 181, 185, 188, 189, 194, 202–211, 226, 256, 318, 322, 327, 330–332, 339

Žiemgala 18, 71, 333, 349

Žitomyras (Žytomiras) 283, 285

Žygaičiai 208

Bucevičiūtė, Laima
Bu-14 Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė XV–XVI a.: valstybės erdvės ir jos sienų samprata : mokslo monografija / Laima Bucevičiūtė ; Vytauto Didžiojo universitetas. – Kaunas : Vytauto Didžiojo universitetas ; Vilnius : Versus aureus, 2015. – 400 p. : iliustr.
Santr. angl. – Bibliogr.: p. 327–346. – Asmenvardžių ir vietovardžių r-klės: p. 375–396.

ISBN 978-609-467-161-6 (spausdintas)
ISBN 978-9955-34-585-5 (spausdintas)
ISBN 978-609-467-162-3 (internetinis)
ISBN 978-9955-34-586-2 (internetinis)

Monografijoje analizuojama XV–XVI a. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės erdvės ir sienų su kaimyninėmis valstybėmis samprata. Tiriamos Lietuvos valstybės sienos su Vokiečių ir Livonijos ordinais, Prūsijos kunigaikštyste, Lenkija, rusėnų kunigaikštystėmis ir Maskvos valstybe, pietryčiuose ir pietuose – su totorių ordomis, Moldova ir Osmanų imperija. Valstybės teritorijos suvokimas idėjiniame, mentaliniame lygmenyje analizuojamas, remiantis senaisiais žemėlapiais, teisės dokumentais ir Viduramžių bei Renesanso naratyviniais šaltiniais. Nagrinėjama, kaip greta realiai egzistavusių sienų, jų nustatymo technikos ir technologijos, valstybės ribos egzistavo žmonių sąmonėje. Monografijoje ieškoma atsakymo į klausimą, koks ryšys sieja fiziniu pavidalu egzistuojančias valstybės sienas ir jų idėjinį suvokimą.

UDK 341.2(474.5)(091)+94(474.5)„1385/1569“

Laima Bucevičiūtė
Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė XV–XVI a.:
valstybės erdvės ir jos sienų samprata
Mokslo monografija

2015 10 05. Tiražas 500 egz. Užsakymo Nr. K15-072

Redaktorius *Artūras Judžentis*
Viršelio dailininkas ir maketuotojas *Rimantas Tumasonis*

Viršelio iliustracija: Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemėlapis. Braižė T. Makowskis, raižė H. Gerritsas. Amsterdamas, W. Janszoono Blaeu leidykla, 1613. Iš *Lietuva žemėlapiuose*, sud. A. Bieliūnienė, B. Kulnytė, R. Subatniekienė, Vilnius, Lietuvos nacionalinis muziejus, 2011, 2-asis papild. leidimas.

Išleido:

Vytauto Didžiojo universitetas
K. Donelaičio g. 58, 44248 Kaunas
www.vdu.lt | leidyba@bibl.vdu.lt

„Versus aureus“ leidykla
Rūdninkų g. 10, 01135 Vilnius
www.versus.lt | info@versus.lt